

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

ogledii

Br. 1

Olivera Milosavljević

**U TRADICIJI NACIONALIZMA
ili stereotipi srpskih intelektualaca
XX veka o "nama" i "drugima"**

Br. 1

**Olivera Milosavljević:
U TRADICIJI NACIONALIZMA
ili stereotipi srpskih intelektualaca
XX veka o "nama" i "drugima"**

IZDAVAČ:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:

Sonja Biserko

* * *

UREĐIVAČKI KOLEGIJUM:

Latinka Perović

Sonja Biserko

Seška Stanojlović

LEKTURA:

Danica Šterić

PRELOM:

Nebojša Tasić

KORICE:

Ivan Hrašovec

ŠTAMPA:

"Zagorac", Beograd 2002.

TIRAŽ: 400

ISBN - 86-7208-063-7

***Zahvaljujemo se Švedskom helsinškom odboru
na pomoći za objavljivanje ove knjige***

SADRŽAJ:

<i>Predgovor</i>	7
<i>UVOD</i>	9
- Stereotipi	21
I NACIJA	28
• Organska nacija	35
• Vera ili jezik?	47
• Nacionalizam	55
- "Nacionalni program" - "nacionalna država"	61
- "Razmena stanovništva"	77
- Rat	81
- Ime	92
- Jezik	101
• Kontroverze nacionalizma	110
- "Dušanovo carstvo" - krivica i slava	111
- "Istorijsko i etničko pravo"	116
- "Oslobođenje braće" - izlazak na more	124

II <i>M/</i>	129
• "Karakterna svojstva"	131
• Sudbina	156
- "Najstariji narod"	156
- "Aristokratska vertikala"	160
- "Sami sebi neprijatelji"	168
- "Kvarenje nacije" - strani uticaj	177
III <i>DRUGI</i>	184
• Od braće do neprijatelja i obratno	191
- "Konvertiti" - "izmišljeni narodi"	191
- "Poturica gori od Turčina"	201
- "Jabuka razdora"	209
• Susedi	218
- "Skenderbeg je Srbin"	218
- "Lobanje i rujno vino"	232
- "Latini su stare varalice"	252
• "Vekovna braća"	276
- Rusi i (ponekad) Grci	276
• "Vekovni neprijatelji"	285
- Turci i (ponekad) Austrijanci	285
- "Svetska zavera"	297
• Drugi o "sebi" i "drugima" - Srbima	306
ZAKLJUČAK	321
- Megaloideje	321
<i>Bibliografija</i>	326

Olivera Milosavljević

***U TRADICIJI NACIONALIZMA
ili stereotipi srpskih intelektualaca
XX veka o "nama" i "drugima"***

Predgovor¹

Nacionalni stereotipi kao predmet istraživanja doskora su u našoj sredini mnogo više okupirali pažnju psihologa i sociologa na primer, nego istoričara, a velike društvene promene poslednjih godina pružale su im dobru podlogu za analizu. Za objašnjenje eksplozije nacionalizama na kraju XX veka u bivšoj Jugoslaviji dragocen doprinos dala su istraživanja javnog mnjenja o etničkoj distanci, procentualnoj zastupljenosti stereotipnih sudova o sopstvenoj i drugim nacijama, te njihovoj promenljivosti u raznim fazama dominacije nacionalističke ideologije.² “Mešanje” istoričara u ovaj zabran pokazalo se međutim kao nužno, jer se javila potreba za utvrđivanjem vertikalnog preseka u analizi istih pojava koji bi doprineo njihovom celovitijem sagledavanju i eventualnoj relativizaciji mogućih ekskluzivizama u tumačenju. Jer, bez uključenja istorijske perspektive nije dobio odgovor na pitanje o izvorima postojećih rasprostranjenih sudova, a samim tim je mogao biti predimenzioniran ili minimiziran uticaj neposrednog iskustva na njihov nastanak. Zato su nacionalni stereotipi kao predmet analiza (u udžbenicima istorije, putopisima i drugim oblicima izdavaštva, karikaturi...) danas zastupljeni u srpskoj, hrvatskoj, bugarskoj... historiografiji,³ a razlozi su u potrebi utvrđivanja ne samo trenutne

¹ Manji deo sadržaja ove knjige je objavljen u stručnim časopisima i zbornicima: Nacionalizam u službi politike moći, *Sociologija*, br. 2, 1999.; Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi, *Nova srpska politička misao*, no. 1–2, 1999; Stereotipi o “drugima” kao opravdanje (argument) nacionalizma. (Primer: srpski intelektualci o Hrvatima), *Dijalog povjesničara–istoričara*, I, Zagreb, 2000; Identitet i ideološka konstrukcija identiteta, *Dijalog povjesničara–istoričara*, II, Zagreb, 2000; “Renegati”, “konvertiti”, “izmišljeni narodi”, nacionalizam i tumačenje nastanka drugih nacionalnih subjektiviteta, *Dijalog povjesničara–istoričara*, III, Zagreb, 2001; Metodološki problemi izučavanja stereotipa Srba o Hrvatima i Hrvatima o Srbima, *Dijalog povjesničara–istoričara*, IV, Zagreb, 2001. i dr.

² Ovde će biti pomenuta samo neka od značajnih istraživanja kod nas: D. Pantić, (1967): *Jugoslovensko javno mnjenje o nekim aspektima međunacionalnih odnosa*, Beograd; *Etnička distanca u SFRJ*, Beograd; (1987): *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*, Beograd; (1981): *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd; N. Rot, N. Havelka, (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Beograd; Z. Golubović, B. Kuzmanović, M. Vasović (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd; D. Popadić, M. Biro, Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji, u: *Nova srpska politička misao*, Beograd, 1999, no. 1–2. i dr.

³ D. Stojanović, *Contemporary History Textbooks in Serbia as a Mirror of the Times*, *Oil on Fire*, ed. W. Hopken, Hannover, 1996; Lj. Dimić, D. Alimpić, *Stereotypes in History Textbooks in the Kingdom of*

slike o "nama" i "drugima" što je opisno značenje pojma nacionalizam, već primarno njegove geneze, faza kroz koje je prolazio u neposrednoj zavisnosti od političkih zahteva trenutka, i sasvim predvidivih mogućih pojavnih oblika u budućnosti.

Da bi se dobila celovita slika balkanskih nacionalizama, prava dimenzija njihovog međusobnog uslovljavanja, mehanizama koji čine da se javljaju kao slike u iskrivljenom ogledalu, isti i po liku i po snazi, ali uvek u vremenskom raskoraku, neophodno bi bilo komparativno istraživanje npr. srpsko-hrvatskih, srpsko-albanskih ili srpsko-bugarskih nacionalnih stereotipa u prelomnim trenucima zajedničke istorije. Kako su za takva ambiciozna istraživanja potrebni timovi istoričara, u njihovom odsustvu nužno je zadovoljiti se parcijalnim temama, kao što je to slučaj sa pokušajem u ovoj knjizi i samo analizom delova inače kompleksne slike balkanskih nacionalizama. Uopredno ispitivanje stereotipa kod elita balkanskih naroda jednih o drugima, sasvim sigurno bi pokazalo njihovu potpunu istovetnost – da Bugari Hrvati, Albanci... u trenucima pojačanih napetosti misle o Srbima isto što i ovi o njima. Međusobno nipodaštavanje i pripisivanje isključivo negativnih stavova "drugima" kao i njihove neprijateljske usmerenosti prema "nama" opšte je mesto balkanskih nacionalizama i nije nikakvo ekskluzivno svojstvo samo jednih ili drugih. Kako je nesporna činjenica da je reč o fenomenu koji se sasvim uravnoteženo može pratiti kod elita svih balkanskih naroda i kako u njegovoj unutrašnjoj prirodi nema nikakvih kvalitativnih razlika bilo da je reč o Srbima, Hrvatima, Albancima..., interesovanje za ovu pojavu kod srpskih intelektualaca treba tražiti samo u uverenju da je primarna analiza neprijatnih fenomena u sopstvenoj sredini pitanje dobrog ukusa, kao i da je ono jedino delotvorno kada se pokaže da neprijateljski pogled uperen isključivo preko plota, više ni najzaljubljenijim nacionalistima ne može da pruži zadovoljavajuće odgovore na goruća egzistencijalna pitanja. Ipak, da činjenica *istovetnosti* nacionalizama ne bi bila zanemarena, ovde će biti, bez posebnog istraživanja, u kratkim crtama samo registrovana i slika "drugih" (hrvatskih i bugarskih intelektualaca) o "sebi" i "drugima", tj o Srbima.

Yugoslavia, *Oil on Fire*, ed. W. Hopken, Hannover, 1996; M. Ristović, "Slika neprijatelja": Srpske teme u berlinskom satiričnom časopisu 'Kladderatsch' 1914-1915. godine", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1996, Vol. III, sv. 1-2; N. Rumenjak, Politička karikatura i slika "Kuenovih Srba" s kraja 19. st. u Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2000, br. 3, i dr.

UVOD

“Ja sam u jednom listu obznanio tu Pantinu Istoriju i rekao da ta Istorija, kao od čoveka, – koji ni latinskoga jezika ne razume te se s toga sam pravim izvorima služiti ne može; dalje od čoveka koji o istorijskoj kritici ni pojma nema, no se prema raznovrstnim izvorima odnosi onako bezazleno kao i svako dete i prosti narod; i naposljedku od čoveka Srbina, preteranog patrijote, u koga je jače čustvo i želja od uma i razuma – napisana Istorija ne vredi mnogo i upravo da ništa ne vredi, i da je za Srbiju i Srpstvo velika sramota, što je takva Istorija puštena u svet. [...] jednom reči g. Panta je pozicija, a ja sam negacija te pozicije. Blago li si Panti što je na pozitivnoj strani ili što je tako pozitivan, a teško li si meni, što sam na protiv položenoj strani, što sam negativan! No kao što g. Panta ne može ne biti pozitivan, tako i ja ne mogu ne biti negativan; i dokle god g. Panta uspiše takve istorije, donde ću i ja, ako Bog da zdravlje, pisati o tim i takim Istorijama Pantinim i Pantinih drugova” (Ruvarac,⁴ [1885] 1934a: 158, 164).⁵

Dvadeseti vek je zatvorio krug balkanskih nacionalizama. Pri tom ne podrazumevam nikakav ciklični tok istorijskih zbivanja, već, naprotiv, jedno neizgrađeno, atavističko i nezrelo stremljenje, koje je samo sticajem političkih okolnosti i mnogostrukih uticaja isklizavalo iz ušančene matrice i povremeno se pretvaralo u kratkotrajni napredak ili, češće, privid napretka. To što Srbija ulazi u XXI vek sa pozicija sličnijih kraju XIX nego čitavom XX veku, možda će novi romantičari oceniti kao propušteno vreme, nacionalni radnici kao vraćanje na izvorni nacionalni kolosek, ali racionalni stav bi, ipak, najpre morao da glasi, da nikakav tehnološki progres, moderne ideologije i knjiška obaveštenost, ne mogu trajno da znače progres ako se mitska svest održava kao poželjno obeležje “nacionalnog bića”, državni interes svodi na staru, davno prevaziđenu frazu iz

⁴ Ruvarac Ilarion (1832–1905), istoričar, arhimandrit, akademik.

⁵ Usled obilja reprinted tekstova koji su navođeni u ovoj knjizi, pojavila se potreba da se navede i godina njihovog nastanka. Godina u zagradi je godina nastanka teksta, a van zagrade godina izdanja koje je korišćeno.

zaboravljene pa obnovljene bajke, a istorija doživljava kao "patriotska" nauka, koju čine ili suva, selektivno birana fakta ili "prepoznavanje" znakova sadašnjosti u dubokoj prošlosti.

Serija ratova u Jugoslaviji 90-ih iznela je na površinu pitanja: zašto je tokom njih srpski nacionalizam u svima video neprijatelje i kako je tako lako prihvatio uverenje da svi osporavaju njegova "prava" i teže uništenju Srba? Koliko su bila utemeljena i raširena uverenja da su svi okolni narodi po svom "karakteru" ili inferiorni, ili opasni, ili negativno "zadojeni", pa je sopstvena egzistencija odbranjiva samo silom i fizičkim odvajanjem? Koliko je zaista i od kada, bilo prisutno uverenje da je nemoguć zajednički život sa "drugima"?⁶ Kada je ideja slobode prerasla čoveka i pretvorila se u slobodu etnosa po cenu neslobode svakog njegovog člana? I kada je ideja nacionalne države prerasla sve što se u proteklom veku podvodilo pod taj pojam, i pretvorila u "čistu" državu koja eventualno može da toleriše "inorodne"? Iz svega ovoga proističe pitanje, šta je konstanta srpskog nacionalizma, a šta su u njemu promenljive?

Da je duhovna klima u Srbiji 80-ih išla u pravcu razvitka tolerancije i prihvatanja raznorodnosti kao kulturnog i duhovnog bogatstva, ova tema verovatno nikada ne bi okupirala pažnju jer bi bila anahrona i bez aktuelne vrednosti. Na ljude opterećene (opet) preubedenjem da sa protokom vremena i korišćenjem iskustva iz prošlosti, društvena misao kao i čitav civilizacijski smer, uvek idu napred, da se anahrone i zaboravljene (?) ideje mogu javiti samo u neobrazovanim slojevima, kao šok je moralo delovati njihovo izvlačenje iz prošlosti (ili su uvek bile prisutne?) i aktuelizovanje u potpuno dugačijim uslovima i "modernim" vremenima. Neverica i strah bile su reakcije onih koji su potpuno previđali pa i odbacivali mogućnost da na pragu XXI veka mogu ponovo zacariti ideje koje se kose za zakonima moderne nauke, kao i da rasizam nije ekskluzivno vlasništvo fašizma već da je svojstvo čak i "prosvećenog" ali "zakasnelog" nacionalizma. Odnosno, da i ideja nacionalnog identiteta "na stepenu histeričnosti može da se preobrazi u rasizam" (Konrad, 1995: 11).

Može se postaviti pitanje zašto se vreme od jednog veka uzima kao relativno zaokruženo i ujednačeno za ovu temu, kada su promene i nacionalne i državne tako očigledne. Od tek stečene nezavisnosti male srpske države, videne kao nedovršene, preko njenog širenja, do stvaranja Jugoslavije, njenog prvog spoljnog nasilnog raspada, preko novog uspostavljanja i još jednog širenja, do njegovog definitivnog unutrašnjeg raspada, stiglo se danas u stanje, očigledno nedovršeno, jedne bitno smanjene države u odnosu na sve prethodne želje i realne mogućnosti. Uvek prisutna sklonost kod dela srpskih intelektualaca da se sva "negativna" istorijska zbivanja na ovom prostoru posmatraju kao delo vekovnih neprijateljstava, zavera ili stranih sila, a "pozitivna" kao delo unutrašnjeg nacionalnog "genija", zamaglilo je vizuru i onemogućilo racionalan stav prema sopstvenom nacionalizmu, njegovim osobenostima i proizvodima njegove aktivnosti, koje nisu bile uslovljene "zaverama moćnika". Bez negiranja, naprotiv, uz

⁶ Mihailo Marković i danas tvrdi: "Iskustvo je da mi ne možemo da živimo zajedno sa nekim od tih naroda, kao sa Hrvatima, Slovcencima" (Diskusija, [Marković] 2000: 46).

podrazumevan uticaj globalne političke situacije na procese na ovom prostoru, ovde se polazi od pretpostavke da se mnoge relevantne pojave ne mogu objasniti bez analize onoga što čini konstantu nacionalizma, jer u suprotnom, imali bismo, bar sada, "oslobođeni" od silnih "neprijatelja", konačno uređenu "kuću". Kako je ona, naprotiv, manje uređena nego ikada ranije, veliki deo problema očigledno leži u njoj samoj.

Tema ove knjige zato nisu istorijska zbivanja, događaji, pa ni društvena istorija, već dominantna uverenja u jednom delu srpske intelektualne elite, sasvim uslovno rečeno – nacionalističkom delu – u raznim vremenskim periodima i različitim istorijskim, političkim i društvenim okolnostima, njihovo razumevanje vremena u kojem žive i shvatanja o mogućnostima i potrebnim akcijama za prevazilaženje postojećih nacionalnih i državnih problema. U kojoj meri je ta svest određivala javno mišljenje svog vremena i usađivala se u "kolektivno pamćenje" (što je sporan termin koji se u ovdašnjim uslovima koristi uvek pošto je proces ideološke i političke manipulacije završen), može se utvrditi ispitivanjem "žilavosti" ovih "uverenja" i njihovog opstajanja u sasvim različitim društvenim uslovima i sa različitim pobudama. Nekada su se eksplicitne ideje (iako dnevopolitički poželjne) autocenzurom iskazivale pod pseudonomom,⁷ nekada su se poželjne ideje objavljivale samo u emigraciji,⁸ nekada su bile najpoželjnije eksplicitno nacionalističke ideje,⁹ a nekada, kao u toku ratova 90-ih, upravo su ranije proskribovani, emigrantski radovi doživljavali svoju renesansu u reprintovanim izdanjima, sa propratnim tekstovima savremenih intelektualaca koji su glorifikovali njihovu "vidovitost". Zato nije slučajno što je doba priprema za rat i prvih ratnih godina, u izdavaštvu, bilo u *vreme reprinta*, posebno odabranih starih izdanja, čiji je cilj bila reafirmacija starih stereotipa kojima je trebalo da se ukaže na neke "istine" o "nama" i "drugima" koje su već starim piscima bile poznate, kao i da se potvrdi utemeljenost stereotipa u prošlosti. Cilj je bio da se pokaže neprekinuta nit neprijateljskih aktivnosti suseda i nepromenljiva "karakterologija" pojedinih naroda čija bliska egzistencija ugrožava sopstveno "nacionalno biće". Jer, na primer, kada se stalno priželjkivani raspad Jugoslavije i desio, onda zahtevi za razbijanjem zemlje nisu tumačeni kao duhovni i ideološki uzrok tog procesa, već su sasvim zgodno tumačeni kao "vidovitost" i "predviđanje" nečega što je pridošlo iz nepoznatog izvora.¹⁰

⁷ Indikativni su primeri s početka veka – "Novog Mirmidona" koji 1902. piše neuvijeno o nužnosti izlaska na Egejsko more, bez tada popularne priče o "oslobođenju braće"; "Balkanica" 1912. i njegovog razumevanja "karaktera" Albanaca; "Bdina" 1903. i njegove slike Bugara, "Psunjskog" 1944. i njegove slike Hrvata...

⁸ Posebno se misli na emigraciju posle Drugog svetskog rata.

⁹ Primer je izdavačka delatnost pred i u vreme Balkanskih ratova, pred i u vreme Drugog svetskog rata, pred i u vreme ratova 90-ih.

¹⁰ Tako je npr. srpska emigracija 1945–1990. detaljno razradila sve ideje o razbijanju Jugoslavije i "ujedinjenju srpstva" koje su prigrlili srpski intelektualci nacionalističke provenijencije 80-ih godina, pa su se njihove knjige pokazale kao riznica stereotipa koji su jednostavno preuzimani i autorski upotrebljavani. Primer su zbornici *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija* 1991, *Catena mundi* 1992, *Neugašeno srpstvo* 1992...

Pisanje o "drugima" u kome odsustvuje svaki pokušaj posmatranja "druge strane" iz njihovog ili bar neutralnog ugla, eksplicitno odbijanje "simetrije" u posmatranju odnosa različitih naroda kao *a priori* nepravedne i neistinite, i na kraju nepatriotske metode, rezultat je shvatanja istorije kao nauke koja ima duboku "patriotsku" ulogu; domaćeg nacionalizma koji ima po definiciji odbrambeni karakter; nacionalizma suseda koji ima po definiciji osvajački karakter; više od svega rezultat je reafirmacije u kriznim vremenima, mišljenja i slobode pisanja o "drugima", na način koji se u sličnim istorijskim trenucima smatrao dozvoljenim, a to znači, bez ikakve kritičnosti, objektivnosti, osećaja za meru pa čak i elementarnog intelektualnog poštenja prema činjenicama.

U ovom tekstu nije pravljen "izbor" intelektualaca i dela koja će ih reprezentovati, već naprotiv, praćena je jedna ideja, uslovno rečeno, nacionalistička, pa zato ne treba da čudi što su navođeni sasvim heterogeni autori. Prisutni su značajni naučnici ali i potpuno anonimni pisci. Prisutni su intelektualci koji su pripadali sasvim različitim političkim i idejnim orijentacijama, koji su različito vrednovani u vremenu u kojem su živeli, ali koji se različito vrednuju i danas. Jedino merilo prilikom izbora tekstova bio je nacionalistički stav u opisu sopstvene i drugih nacija, uz podrazumevanje različitog shvatanja pojma "nacionalizam" u XIX veku ili početkom dvadesetog, u odnosu na savremeno doba, ali uvek sa značenjem ideologije kojoj je (sopstvena) nacija u središtu svake analize i polazna tačka svakog vrednovanja. Ovde nije primenjen klasični metod da se predstavnici jedne stranke, ideologije ili socijalnog sloja uzmu kao objekat posmatranja i da se utvrđuje njihovo stanovište kroz slike koje su stvarali. Naprotiv, u centru interesovanja su nacionalni stereotipi kao univerzalna kategorija koja, kako se pokazalo, nadilazi ideološke, političke pa i naučne razlike među intelektualcima, a povezuje ih čak i kada to oni ne bi želeli, na nivou nacionalizma. Jer, danas komunizam i monarhizam, četnička i partizanska uverenja, seljačko i građansko poreklo, akademska zvanja i nedovršene škole..., nisu nikakve prepreke da se intelektualci okupe oko istog stereotipa o sopstvenoj naciji, da poveruju u njega i da ga zajednički istaknu kao ratni poklič. A "kao što to obično u malih naroda biva, ideje stiču moć manje svojim kvalitetom, a više ugledom ličnosti koja ih zastupa" (Popov, 1993: 16). Ono što je međutim, metodološki važno istaći, a što se posebno odnosi na autore s početka XX veka, jeste različito mesto koje stereotipi zauzimaju u njihovom celokupnom delu. U tom smislu, heterogenost navođenih autora ostaje važna bez obzira na istovetnost stereotipa, koji ne smeju, a to nije ni namera, da se izjednače. Naprotiv, pojedinci će uvek ostati marginalni pisci, čak diletanti, kojima je stereotipno viđenje suština stvaralaštva, odnosno, čije se stvaralaštvo isključivo i svodi na proizvodnju stereotipa. S druge strane, ostaju takođe navođeni autori, obrazovani profesionalci, naučnici, u čijem delu se samo sporadično pronalaze stereotipi. Njihovo izostavljanje, kako bi se jasno podvukla ova razlika, falsifikovalo bi stvarnost koja nikada nije crno-bela.

Zato je ovde analiziran deo izdavačke delatnosti u poslednjih sto godina, odnosno autori u čijim su knjigama prisutne definicije nacije, nacionalne države, nacionalnog programa, "karakterologije" nacija..., a u zavisnosti od toga u kojima je formulisan i odnos prema "drugima" kao uslov definisanja sopstvenog identiteta. Jer, svojstvo je intelektualaca da artikulišu stereotipe, prvo zato što i pored svih znanja o nužnosti kritičnosti nauke, upravo joj ova grupacija, kad god to zatreba daje izrazito "patriotski" sadržaj. Drugo, zato što intelektualci često vide svoj zadatak u pružanju naučnih argumenata političkim i nacionalnim interesima, i treće, zato što je osnovni mehanizam kojim se stvaraju argumenti za stereotipe o "sebi" i "drugima" – istorija, isti onaj mehanizam koji "narodna svest" ne poseduje. Pri tom, korišćenje istorijskih činjenica kao osnovne argumentacije gubi značaj fakta a postaje stereotip, kada se svojstva ili postupci pojedinaca, političkih partija ili užih grupa, generalizuju i pripisuju tzv. nacionalnim karakterima.

Ko je intelektualac u Srbiji pre sto godina i danas, čiji je uticaj presudan, ko oblikuje javno mnjenje i širu svest? Sve su to pitanja na koja se teško može dati lak i jednostavan odgovor. Zato je pojam "intelektualac" ovde uzet u najširem smislu reči – to je obrazovan čovek koji ima mogućnost autonomnog razmišljanja i prezentacije javnosti svojih uverenja. Pod čijim su uticajima, za čije potrebe, različiti, tako shvaćeni intelektualci pisali, irelevantno je. Bitno je da je jedan od faktora koji doprinosi širenju predrasuda njihovo "institucionalizovanje" (Rot, 1994: 396) a ovakva razgranata intelektualna delatnost upravo je to predstavljala. Zato se ovde polazi od uverenja, da samim tim što su svoja razmatranja potpisivali svojim imenom, da su iza njih, bar u trenutku pisanja, i stajali. Šarolikost imena koja će biti prezentirana rezultat je uverenja da kritička nauka u našem društvu najmanje utiče na formiranje javnog mnjenja čak i u obrazovanim slojevima, dok neutemeljena i olako konstruisana stanovišta imaju mnogo širu čitalačku publiku i veći uticaj na širu svest. Kako inače objasniti da sva upinjanja kritičke nauke da ukaže na rasprostranjene zablude ne nailaze na razumevanje, a da se istovremeno, stari stereotipi i mitovi u svakom "zgodnom" trenutku tako lako reafirmišu? Reč je naravno o vremenima pred ratove, o ratnim i uopšte kriznim vremenima, a upravo takva su predmet ovog razmatranja. Ne samo zato što prelomna vremena oslobađaju maštu, potiskuju kritičnost i iziskuju iracionalne argumente, već prvenstveno stoga što se ona i pripremaju i unapred oblikuju pseudonaučnom akcijom intelektualaca. To su vremena kada izlaze na površinu sve prikrivene (privatne) netrpeljivosti, šire se putem izdavačke delatnosti (koja, za razliku od štampe, ne može da se pravda afektivnim stanjima budući da iziskuje duži vremenski period od pisanja do izdavanja knjiga), da bi u relativno mirnim vremenima koja slede, ostajale opet prikrivene, prisutne samo u usmenim predanjima, a onda, u novim kriznim vremenima, ponovo eksplodirale. Ili, kako to obeležava Đerđ Konrad, "prvosveštenici inteligencije" sumornom romantikom podupiru "političku histeriju" kojom nacionalni konflikti potisnu sve drugo u duboku pozadinu, pri čemu se u potragu za identitetom kreće kada se nema sugurnosti u njega (Konrad, 1995: 10). To je razlog što ovakvo, predrasudama opterećeno mišljenje, uvek iznova deluje ubedljivo jer je oduvek

“znano” i uvek iznova nalazi plodno tle za širenje. Ako bismo i mogli imati nekih rezervi u ispravnost ovog suda u odnosu na prethodna vremena, zbivanja u Jugoslaviji 80-ih i ideološka matrica koja ih je pripremala, oblikovala i sasvim predvidljivo usmeravala, oslobađaju svake dileme. Zato već samo letimičan pogled na izdavačku delatnost u Srbiji i Jugoslaviji u godinama koje su prethodine ratovima (1906–1913), (1938–1941), (1986–1990) predstavlja izvor za sebe čak i ako se apstrahuje sadržina, jer upućuje na puteve pretvaranja “drugih” u stvarne ratne neprijatelje, kada su stereotipi postajali argumenti za potvrdu nužnosti završavanja politike nasilnim (ratnim) putem. Da je nacionalizam politički fenomen, svedoči i činjenica da su se predrasude o “nama” i “drugima” javno, masovno, zaljubljeno i ostrašćeno ispoljavale upravo u ovakvim prelomnim političkim zbivanjima kada su postajali materijalna osnova argumentacije nužnosti ratovanja. Tada su isplivali na površinu svi stereotipi sa kojima se do tada živelo, sa manje ili više ubeđenosti u njihovu istinitost i utemeljenost, isplivali su kao prividno duboka uverenja.

Ovakav zaključak nameće se usled prisutne izvesnosti da što su pojedine teze spornije, to su duže opstajale i u povoljnim, novim uslovima, lakše se vraćale na svetlo dana i postajale temelj “nove” mitološke svesti, koja je u osnovi uvek značila samo ponavljanje starog, već viđenog. Istovremeno, kao što su male razlike u naučnoj kritičnosti kod retkih pisaca, tako su male i razlike u pogledu mitova i kod popularnih pisaca. U skladu s tim, čitanje samo ozbiljnih tekstova iz prošlosti i sadašnjosti, ne bi nam nimalo pomoglo da odgovorimo na zadata pitanja, jer ne bismo uspeli da saznamo zašto je Srbija danas ovde gde je, zašto se Srbiji na kraju XX veka nametalo da veruje u nemoguće, a da prezire moguće, i zašto se stvarao utisak da nema donje granice trpeljivosti kada je u pitanju ostvarenje “velikih” ciljeva.

Obračun sa čitavim svetom (kako je to izgledalo moguće u poslednjoj deceniji XX veka) raširio je krila svim mogućim pseudonaučnicima da svoje najdublje snove, autocenzurom pritajene u ranijem periodu, obelodane i da u obračunu sa “neprijateljima” otkriju svoje stare želje za dokazivanjem nemogućeg. Tako je otkriće Evrope kao “neprijatelja”, omogućilo i obračun sa evropskom naukom i onim što se do tada i ovde prihvatilo kao osnova naučnog pogleda. Preko noći je mogla biti odbačena i velika seoba naroda, i doseljavanje Slovena, i Iliri i Tračani... U Vinči su potraženi tragovi Srba, Etrurci su postali “braća” (bolje oni nego Hrvati), Sloveni (čitaj Srbi) daju civilizaciju i Grčkoj i Rimu, svaki toponim u Maloj Aziji, u Indiji ili na Apeninskom poluostrvu koji počinje slovom “S” potiče od Srba... Uverenje tih autora da u kritičnim vremenima svaka priča pronalazi svoj put do vernih čitalaca, obistinila se. Tako se desilo da ono što mnogi intelektualci nikada ne bi pisali “u miru” i relativno sređenoj državi, u “stanju rata” i nacionalističke histerije postalo je sasvim moguće. Stanje histerije je pogodno za svaku mitomaniju jer, kada svi deluju kao ludi, svako ludilo izgleda normalno. Zato je u poslednjoj deceniji postalo tako lako objavljivanje najstrašnijih tekstova u najlepšem pakovanju.¹¹

¹¹ Najbolji primer je, po spoljnoj formi “enciklopedijski” zbornik *Catena mundi* iz 1992. na čijih 1800 stranica najveći deo čine tekstovi o vadenju očiju i Srbima kao starosedeoćima Balkana. U njemu su

Pitanje koje se može postaviti je čemu potreba da se skida prašina sa starih, odavno prevaziđenih (?) ideja, starih pisaca bez naučnog autoriteta ili onih sa njim ali koji su sami, za života prevazišli ova svoja dela i u njima iznete teze, što se npr. može prepoznati u poznom zapisu Jovana Cvijića da nije uvek išao za naučnom vokacijom jer je živeo u "uzrujanom vremenu" pa je njegovo praktično bavljenje nacionalnim i teritorijalnim pitanjima učinilo da ta "dugotrajna skretanja nisu bila povoljna za razvijanje naučne ličnosti, kašto su u nekoliko ometala i formiranje naučnih pogleda" (Cvijić,¹² 1924: 344). Odgovor leži u potrebi da se vidi odakle se crpe danas prisutne i raširene ideje, čega su to atavizmi, koliko su u intelektualnim krugovima raširene, i da se utvrdi da li su možda baš ovakvi tekstovi imali mnogo veći uticaj na oblikovanje "nacionalne svesti" nego ozbiljni naučni doprinosi. Odnosno, valjalo bi videti da li i danas možda mnogo više na "mišljenje" široke publike ostavljaju traga izjave Milića od Mačve ili Dragoša Kalajića, na primer, nego naučnika kakvi su Dragoslav Srejović ili Sima Ćirković, kao što su nekada možda više uticali Panta Srečković i Miloš Milojević nego npr. Ilarion Ruvarac ili Stojan Novaković. Ovde se, dakle, nije išlo na "hvatanje za reč" već na traženje svesno ili nesvesno prisutnog stereotipnog mišljenja, budući da se pokazalo da jedna "karakterologija" možda i automatski navedena, često boji čitavo delo, a jedna pogrešna pretpostavka ili bar pretpostavka sa predubedeđenjem, vodi u određenom pravcu čitavo zaključivanje. Pri tom, nije od naročitog značaja kakve su bile okolnosti u kojima su se proizvodile navođene predrasude, jer su predmet ovog razmatranja *intelektualci* kojima bi imanentno svojstvo trebalo da budu razum, kritičnost, obrazovanje i svest o sopstvenom uticaju.

Najvažnije je pri svemu tome pitanje u čemu su sličnosti i razlike današnjih i starih intelektualaca u pristupu nacionalnim problemima. Prvi zaključak je da su stereotipi ostali isti, a da su se intelektualci promenili. Stari su bili otvoreni i u žestini mišljenja i u ekspliciranju zahteva, uvereni u nužnost ostvarenja onoga što zastupaju. Zato su im stereotipi često prizemni ali je istovremeno razumljiva njihova želja da dokažu nedokazivo, budući da na kraju uvek otvoreno izlažu racionalni politički interes koji objašnjavaju iracionalnim argumentima. Nasuprot tome, novi intelektualci su uglavnom prikriiveni u težnjama, prikriiveni u formulaciji stereotipa, čuvaju se otvorenih i eksplicitnih ocena ali su one implicitno sadržane u većini konstatacija, pa stereotipi izlaze iz njihove sadržine. Krajnje ciljeve beleže dvosmisleno da bi tumačenja mogli da izvode po potrebi. Potpuno su preuzeli terminologiju i ideje XIX veka primenjujući ih u svim prilikama, pa tako "pamte" stereotipe i ponavljaju ih doslovno, a "zaboravljaju" (ili ih nikada nisu ni znali)

pored tekstova savremenih autora prezentirani i spisi starih pisaca bez ikakve naznake o vremenu njihovog nastanka. Može se samo nagađati da li su nastali u XIX veku ili 1991. što sasvim sigurno nije učinjeno bez svesne namere ukazivanja na identičnost i nepromenljivost "poželjnih" pojava. (*Catena mundi, Srpska hronika na svetskim verigama*, knj. I, II, "Ibarske novine", Kraljevo, Matica Srba iseljenika Srbije, Beograd, 1992, priredio Predrag Dragić Kijuk, recenzenti Zoran Gluščević, Vasilije Krestić, Slobodan Mileusnić, Slobodan Rakitić, Željko Simić, str. 868, 930)

¹² Cvijić Jovan (1865–1927), dr, geograf, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

pobude za njihov nastanak. Kada kažu: "Makedonci su izmišljena nacija" to misle stvarno, veruju da se time svesno, neprijateljski, išlo na smanjenje broja Srba, a ne znaju da je poklič "Makedonci su izmišljena nacija" nastao da bi se dakazalo da je "Solun naš" uz punu svest da Makedonci nisu ni Bugari ni Srbi. Kada kažu: "Albanci nisu za državu" ne znaju da iza toga ne stoji Kosovo, već poklič "Drač je naš". Kada svom ambiciozno zamišljenom zborniku nacionalne patetike daju naslov *Catena mundi* objašnjavajući podnaslovom *Srpska hronika na svetskim verigama* šta pod tim pojmom podrazumevaju, neće da znaju da zapravo impliciraju nešto sasvim suprotno od onoga što su želeli stari pisci za koje je "Catena mundi" označavala "kopču" koja "spaja i izmiruje Istok i Zapad, Sever i Jug" (*Balkan i Balkanci*, 1937: 58), a ne "verige" koje razapinju... Specifičnost današnjih "nacionalnih radnika" jeste u tome da nepogrešivo ponavljaju stotinu puta ispričanu priču, a da i dalje veruju da su tek oni shvatili i opisali suštinu "nacionalnog bića" koju drugi ne poznaju. Nemaju svest da samo nastavljaju tradiciju širenja istih mitoloških i mitomanskih ideja koje su im stari ostavili u amanet, ali koje u vremenu u kojem oni deluju, izgledaju dvostruko više anahrone i snažnije potvrđuju prizemnost kao primarno svojstvo nacionalističkog mišljenja. Zato i intelektualci koji se upuštaju u poželjno nacionalističko pisanje takvim delima sebe stavljaju na margine nauke, kao što je i nacionalizam na marginama intelektualnog stvaralaštva.

Osamdesetih godina se desio novi pokušaj imitacije romantizma sa obnovljenom epikom. Tamo gde se srpska "renesansa", suprotno suštinskom značenju te reči, tumači kao povratak srednjem veku, ovo se i moglo desiti u jednom potpuno iskrivljenom vidu. Neoromantizam ili pseudoromantizam nije mogao biti podsticaj za budućnost već je dao impuls za iskrivljeno shvatanje prošlosti. Mit je shvaćen kao srž života, a legenda je postala sama istina. Verovanje da je predanje, tradicija, najveća vrednost koju nacija poseduje, proizvelo je grčevito pozivanje na nju. Najbolji dokaz o predimenzioniranosti značaja tradicije, ne kao znanja ili pseudoznanja o sebi, već kao držanja za mit–istinu, vidi se iz nekada rasprostranjenog tumačenja da, na primer Bugari "nemaju tradiciju" ili danas, da na Balkanu ima naroda koji "nemaju istoriju". U nekadašnjem primeru Bugara i tradicije nije bilo važno da li je Simeonovo carstvo postojalo već da li savremeni Bugari "žive" Simeonovo carstvo kao Srbi Dušanovo.¹³ U sadašnjem primeru nije važno da li nauka

¹³ Po Hadži-Vasiljeviću, Simeonovo i Samuilovo carstvo nisu ostavili traga u bugarskom narodnom pamćenju, pa "sudeći po duhu i tradicijama plemena, koja su u ovom carstvu živela i delala, carstvo ovo kao da nije ni postojalo". A kako je "uspomena narodna" jedna od najbitnijih crta "duha i karaktera naroda", odbijao je poređenje Simeonovog i Dušanovog carstva, postavljajući pitanje "zar se može carstvo koje je iščezlo pred prvom neprijateljskom navalom, ne ostavivši apsolutno nikakva traga u duši narodnoj, sravnjivati sa carstvom, koje je proželo svako osećanje narodno i čije su uspomene bile narodu zvezda vodilja kroz pet vekova robovanja" (Hadži-Vasiljević, 1906: 48, 78).

"Taj ideal je izražen u težnji za što potpunije obnavljanje Simeonovog carstva. Ova težnja se nije zasnivala, niti se mogla zasnovati, na tradicijama. One i ne postoje u bugarskom narodu. Pokušaj obnove Simeonovog carstva zasnovan je prosto na faktu da je nekad u bugarskoj prošlosti postojalo ovo carstvo, bez obzira na potonje odnose koji su se razvijali na slovenskom delu Balkana. U srpskom pak

kaže da nema naroda bez istorije, već da li ti “bezistorijski” narodi danas žive svoju istoriju.

Kada se u istoriji gleda i vidi samo “sebe” onda se zamagljuje slika o “drugima”, pa oni polako iščezavaju, gubi im se značaj (osim ako su potencijalna opasnost), a slika “sebe” postaje sve lepša, veća, moćnija, dok na kraju ne postane sama okosnica univerzuma.¹⁴ “Drug” ostavljeni u tami, gube svaku vrednost, njihova istorija postoji samo ako ima dodirnih tačaka sa “našom”. Zato se sa nevericom prima da i “oni” imaju duboku prošlost, da se i “njihovo” ime pominje kad i “naše”. Rezultat je da nacionalno obojen pogled vidi sopstvenu istoriju kao nešto specifično i jedinstveno, veliko i neponovljivo, ali ne u smislu događanja već pobuda za događanje. Tuđa istorija ima prirodan tok, svakodnevnii sadržaj; sopstvena je zbir sudbinski smišljenih namera “drugih” sa ciljem uništenja. Sve što su radili “naši” imalo je za pobudu “zavet”, “svetost”. Sve što su radili “drug” bilo je “besno”, “rušilačko”, pa “drug” narodi, s drukčijom istorijom, prema tome i sa drukčijim nacionalnim karakterom, uglavnom nisu spremni da plaćaju tako visoku cenu svoje slobode” (Marković, 2000: 6). Sopstvena osvajanja u istoriji bila su pravedna “oslobađanja”, tuđa su bila unapred smišljena, uništavajuća, neprirodna i nepravedna pokoravanja. Ako i ima nečeg negativnog u “našoj” istoriji onda su za to odgovorni vlast, sistem, partija na vlasti..., nikada narod. Kada je reč o “drugima” nema podvajanja vlasti i naroda. Kriv je narod i u njega usađena negativna svest. Pokazalo se da nova znanja o istoriji, napredak nauke i tomovi knjiga naučne historiografije ništa ne menjaju u odnosu prema istoriji samo ako su političke i društvene okolnosti takve da je iracionalna mitska “svest” poželjna. Svesni nužnosti kritičnosti, pojedini savremeni pisci pod kritičkom istorijom podrazumevaju navođenje dokumenata, ali zadržavaju prigodnu interpretaciju u zavisnosti od političkih potreba. Zato je najčešći oblik falsifikata preveliki ili premali značaj koji se pridaje nacionalno “poželjnim” odnosno “nepoželjnim” pojavama.

“Otkriće istorije” u XIX veku kao i “otkriće” narodnosti dve su međusobno uslovljene pojave. Vek nacionalizma, romantizma i istoricizma uslovio je uzajamno dejstvo – izgradnju istorijske nauke kao sredstva za izgradnju nacije, i nacije koja nema samosvest bez slavne istorije.¹⁵ Zato tako savremeno zvuče reči začuđenog Pantelije Srečkovića iz 1884: “Zar je pravo i može li to biti, da počinjemo istoriju od Nemanje, a ono

narodu živela je uspomena sa duboko ukorenjenim predanjima o Nemanjićkoj državi i Dušanovom carstvu” (Jovanović, 1936: 5).

¹⁴ Po savremenom intelektualcu “srpska otadžbina u žarištu svetske arene ima središnji položaj. [...] mogli bismo zaključiti da se u prostoru čije jezgro čini srpska otadžbina odlučuje o budućnosti sveta” (Kalajić, 1997: 62–63).

¹⁵ “Istorija je društvena nauka. Njena je sadržina – usavršavanje narodno u svima granama radnje i spremanje narodne snage, da savlada prirodu, te da ona zameni ljudsku snagu, a u isto doba, prelazi se iz nesavršenih oblika u oblike bolje i savršenije, radi održanja državne samostalnosti, a u državi opet radi sigurnosti lične i imovne. U moralnom smislu, narodna istorija nije ništa drugo, nego razviće samosvesti nacionalne” (Srečković, 1884: 91).

što je i stvorilo Nemanju, da ne znamo" (Srećković,¹⁶ 1884: VIII).¹⁷ Politička pragma, izvesnost nove kompozicije Balkana, zahtevali su istorijsko utemeljenje nacije, a odsustvo države ili nezadovoljstvo njenom veličinom dalo je krila za širenje "nacije" do poslednjih ili najdaljih tačaka "rasprostiranja istorije", tj. nacije u istoriji. "Otkriće" da je na primer "Skenderbeg Srbin", ili da je neko albansko pleme nekad slavilo slavu, nije imalo vrednost pretpostavljenog "fakta" za razumevanje istorijskih zbivanja na Balkanu, već je isključivo imalo značaj za savremenu politiku kao argument dokle je "opravdano" širenje države i "ispravljanje" nepravedne istorije, kao i za plačljivu romantiku o nesrećnom narodu kojeg su svi uništavali. Zato je svaka vrsta spekulacije bila i ostala dozvoljena. I kao što su stari pisci, naročito putopisci bili opsednuti kamenim ostacima, natpisima i bez mnogo predznanja o njima pisali i za njima tragali, manje iz želje za istorijskim otkrićima, više iz potrebe da učitaju u prošlost postojanje nacije, a čitava istorija (znanja i poluznanja) im služila da potkrepe sasvim savremene (i njihovom vremenu primerene) "nacionalne" zahteve,¹⁸ pa im je naročito problema pravila ideja da je nacionalna svest nešto sa čime se čovek rađa, što nikako nije moglo da se potvrdi "na terenu" jer se pokazalo da nacionalno osećanje "nije urođeno" (Rot, 1994: 398), tako su novi pisci sa istom strašću i nekritičnošću pretraživali knjige starih pisaca, izvlačili na svetlo dana davno zaboravljene i od nauke odbačene teze i reprintovali najčešće najspornije autore tražeći u njima "oduvek" prisutne istine. Zato, kao što je još i danas "živ" Panta Srećković, aktuelne su i reči Svetozara Markovića da se istorija kod nas čitala kao "pričanje znamenitih događaja" odnosno da "smo učili događaje i sopstvena imena ljudi, varoši, gradova itd. Samo nismo učili života ljudskog – suštine istorije" (Marković,¹⁹ [1870–ih] 1937: 160).

Kako su nacionalni stereotipi neodvojiv deo nacionalizma i kako imaju dvostruku funkciju – nastali iznutra, da potvrde utemeljenost i argumentaciju nacionalizma, a analizirani spolja, da objasne njegove mehanizme – nužno je utvrđivanje veze između istorije kao nauke i nacije kao istorijskog subjekta. U tom smislu može se postaviti pitanje gde se "dodiruju" istorija i nacija? Odgovori na ovo pitanje su mnogostruki i mogu se relativno lako identifikovati: – nacija mora da ima svoju istoriju; najomiljenija je istorija "svoje" nacije; istorija služi da utemelji naciju u što je moguće dubljoj prošlosti; istorija mora da potvrdi kontinuitet ekskluzivnosti nacije; istorija mora da dokaže "karakterna" svojstva nacije; istorija je "odgovorna" za "karakterna" svojstva nacije; istorija mora da dokaže "karakterna" svojstva "drugih"; istorija je "odgovorna" za "karakterna" svojstva

¹⁶ Srećković Pantelija, (1834–1903), istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

¹⁷ I on je odlučio da "sazna", ako treba i izmišljajući, kako je utvrdio još Ilarion Ruvarac. "Predajući u ruke čitalaca drugu knjigu Istorija srpskoga naroda, nadam se, da činim uslugu kako našoj književnosti, tako isto svome rodu i plemenu, jer bez svestranog poznavanja svoje prošlosti, ne može se uspešno raditi za narodnu budućnost. [...] U ovoj drugoj knjizi, Srbi će naći opisanu najsajiniju svoju prošlost" (Srećković, 1888: 1).

¹⁸ Npr. teza da je Nemanja proganjao bogumilsku jeres "jer je njeno komunističko i anarhističko učenje vrlo opasno po srpsko društvo" (Grujić, [1921] 1995: 14).

¹⁹ Marković Svetozar (1846–1875), teoretičar.

“drugih”; istorija obezbeđuje “prava” nacije; istorija mora da pokaže da je nacija u pravu...; ili: – nacija stvara svoju istoriju; nacija oblikuje svojim “karakternim” svojstvima istoriju; nacija ima najlepšu i najekskluzivniju istoriju; nacija je utemeljivač duboke istorije...

Iz ovog, samo delimičnog spiska odgovora jasno proističe da iz aktivističke nacionalne perspektive istorija ne postoji kao jedinstvena nauka, već kao parcijalna subjektivna disciplina sa nacionalnim zadatkom. Ova konstatacija je relevantna za temu o kojoj je ovde reč zato što, posmatrani u istorijskoj perspektivi, nacionalni stereotipi o “drugima” u velikoj meri duguju svoj intenzitet onim intelektualcima koji su upotrebljavali istorijska znanja (ili poluznanja) da dokažu utemeljenost određenih “karakternih” svojstava i svoje i drugih nacija.

Ovakav izbor teme (stereotipi) i objekta posmatranja (intelektualci) u istorijskoj perspektivi, uslovio je i nužnost praćenja sasvim specifičnog doživljaja istorije, nastalog u skladu sa subjektivnom vizurom iz koje je analizirana. Zato ovde neće biti reči o naučnoj istoriografiji, već o razumevanju istorije kao “patriotske” discipline čiji je primarni cilj da utemelji poželjno viđenje “sebe”, “svoje prošlosti” i “svojih”, bilo istorijskih bilo etničkih “prava”. Dakle, neće biti reči o istoriji kao nauci saznanja i poznavanja prošlosti, već o “odbranaškoj” istoriji koja se doživljava kao disciplina koja ima samo pozitivne odgovore za “sebe” i samo negativne za “druge”. Jer, upravo je svojstvo nacionalizma da konstruiše istoriju kao nauku, koja, pošto uči, mora sadržavati samo pozitivno, lepo, samohvalu. I prirodno, takva istorija “drugog” uvek stavlja u inferioran položaj, i budući bez rodoljubivih ograničenja, vidi ga uvek gorim ali istovremeno i životnijim, nego što može biti viđena sopstvena idealna slika, tužno-smešna, nerealna, bizarna i bez dodirnih tačaka sa stvarnošću. Naravno, ne treba ni naglašavati da je kritička nauka odavno odbacila ovakav način mišljenja, da je ona razvijana paralelno sa “odbranaškom” istorijom i da je srpska intelektualna elita uvek imala svoje jako kritičko krilo koje se nije mirilo sa nenaučnim, proizvoljnim, dakle nacionalističkim pisanjem. Kao što je “pozitivni” profesor Velike škole u XIX veku Pantelija Srećković imao svog “negativnog” Ilariona Ruvarca, tako i savremeni, ovde navođeni autori, imaju “svoje” antipode. Kako oni i njihovi (suprotni) stavovi nisu predmet ovog razmatranja, ali kako je nužno ukazati na njihovo prisustvo i u prošlosti i danas, svako poglavlje stereotipa u ovoj knjizi biće započeto upravo tim kritičkim, nestereotipnim mišljenjem, koje i danas, kao i ranije nije izazivalo ništa drugo do “antipa(n)tiju” (I. Ruvarac) autora čija su mišljenja predmet ovog razmatranja. Pri tom, ne treba da čudi što će među njima povremeno biti navođeni i autori čiji će stereotipni sudovi, u drugom kontekstu, takođe biti citirani, što je učinjeno svesno, sa namerom da se ukaže na to do koje mere isti intelektualci, ako žele da budu “nacionalni radnici”, moraju da odstupaju od svojih naučnih stavova. Istovremeno, razlog što su kao predstavnici ove druge grupe navođeni isključivo stari autori, proistekao je iz potrebe da se pokaže da nije tačna moguća tvrdnja da su u prošlosti, o naciji, nacionalizmu, veri, “rasi”, jeziku, “drugima”... svi “mislili isto”, a da je stereotipno vrednovanje bilo opšteprihvaćeno ili čak da je ono i činilo samu osnovu “nacionalne samosvesti”. Nije bilo tako. Naprotiv, kritičnost

starih autora često je bila veća, a upotrebljavana terminologija protiv stereotipnih sudova oštrija, nego što je to danas slučaj.

Stereotipi

“Da čudne sličnosti i u imenu, i u radu i u sudbini među srpskim Pantom i hrvatskim Antom! Naš Panta je srpski Anta, a njihov je Anta hrvatski okrnjeni Panta, Panta je S...vić mladi brat hrvatskom Anti a Anta S...vić stariji je brat našem Panti, a čeda i emanacije su istog duha, istog oca i obojica rade isti posao i traže 'bilja od omraze' i seju isto seme: seme razdora među srodnom i najbližom braćom, među slovenskim plemenima na jugu – koja su upućena jedno na drugo” (Rugarac, [1885] 1934a: 201).

“Bilo je malo čudno zvati na jednu manifestaciju jugoslovenskog rastrežnjavanja od šovinističkog pijanstva i one koji svakoga dana u svojim listovima vuku po blatu i 'mongolske' Bugare i 'jezuitske' Hrvate koje je 'Austrija stvorila’” (Skerlić,²⁰[1905] IV, 1964: 350).

Ako pođemo od Volterovog stava da predrasude predstavljaju “mišljenje bez prosuđivanja” lako ćemo doći do suštine stereotipa koji iz njih nastaju, kao “šabloni koji daju uvek isti otisak” (Rot, 1994: 400). Analizirani u istorijskoj perspektivi stereotipi se pojavljuju kao uprošćeni bespogovorni argumenti, tj. kao dogmatske automatske poštalice. Dogmatske su zato što se o njima ne raspravlja, oni se podrazumevaju; automatske su zato što se o njima ne razmišlja, izlaze sami od sebe, spontano, iz glave; poštalice su zato što se ubacuju tamo gde nema reči, gde se hvata vazduh, ispunjava prostor. U tom smislu nacionalni ili etnički stereotipi, kao najčešći oblik stereotipa predstavljaju osnovni element ispoljavanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudoutemeljenošću i automatizmom potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije. U krajnjoj instanci stereotipi o “sebi” i “drugima” nacionalizmu služe da potvrde ispravnost i nužnost političke ekspanzije i suprotstavljanja, a istorija mu služi samo da potvrdi utemeljenost stereotipa. Kako zaključuje Rot, “mi, na primer, sve pripadnike određenih naroda ocenjujemo kao jednake, a određenom narodu pridajemo, bez dovoljnog opravdanja, određene karakteristike. Čak se neracionalne kategorije lakše, brže i češće formiraju od racionalnih. Budući da su zasićene emocijama, uporno se održavaju i teško koriguju” (Rot, 1974: 116).

Suštinsko pitanje glasi da li uopšte može da se govori o stereotipima čiji su nosioci velike grupe kao što su nacije, odnosno, da li je ispravno da se govori o stereotipima *Srba*

²⁰ Skerlić Jovan (1877–1914), književni kritičar, akademik.

o Hrvatima, Bugarima, Albancima..., ili *Hrvata* o Srbima, Bugarima, Albancima...? Da li se čak može zaključiti da bi formulacija “stereotipi Srba o Hrvatima, Bugarima, Albancima...” ili obrnuto, “stereotipi Hrvata o Srbima, Bugarima, Albancima...” implicirala novi stereotip koji bi podrazumevao da nacije poseduju generalne stavove jedna o drugoj u kojima nema odstupanja i čiji su nocioci svi njihovi predstavnici? U odgovoru na ovo pitanje treba prvo razgraničiti objekat i subjekat u raspravi o nacionalnim stereotipima. Objekat je posmatrana nacija koja može biti generalizovana jer stereotipi i jesu generalizacija po sebi i jer se odnose na čitavu grupu. Odnosno, vrednosni stavovi koji se kao “svojstva” pripisuju čitavim nacijama i jesu stereotipi zato što ne dozvoljavaju da postoje odstupanja u posmatranoj grupi, a ako se i uoče, percipiraju se kao neuobičajeni izuzetak a ne kao pravilo. Nasuprot tome, subjekat je grupa koja stvara stereotipe o drugima, po pravilu iz političkih ili nacionalnih potreba, i ne može se generalizovati, budući da nikada nije čitava nacija nosilac stereotipa o “drugima”, niti ima relevantnih pokazatelja koji bi navodili na zaključak da je većina njenih predstavnika nosilac stereotipnog viđenja. Pri tom, nacionalno-politička potreba stvaranja stereotipa podrazumeva s jedne strane, izgradnju ili potvrđivanje nacionalne samosvesti koja se, između ostalog, utemeljuje i u postojanju negativne konotacije – druge nacije, a sa druge, podrazumeva neposredni politički aktivitet kome je poželjna slika “drugog” sredstvo za uspješnije ostvarenje postavljenog političkog cilja.

Kontraargument ovde zastupanoj tezi o proizvodnji, pa širenju i usvajanju nacionalnih stereotipa, mogao bi biti da pripadnici jedne nacije stvaraju stereotipe o drugoj u bliskom dodiru sa njenim pripadnicima, pa da oni nisu nikakva instrumentalizacija već rezultat neposrednog iskustva. On bi mogao da se potkrepi i tvrdnjom da se pripadnici dve nacije koji imaju blisku egzistenciju, nalaze u neposrednom susedstvu i stalnom kontaktu, i da iz neposrednog iskustva pripisuju određen tip “osobina” drugoj grupi. To bi međutim, primarno moglo da se odnosi na onaj tip “osobina” koje se inače pripisuju komšiji a koje u zavisnosti od toga da li su regulisani komšijski imovinski odnosi oko “međa”, imaju značenje “vredan – lenj”, “dobar – loš”, “gostoljubiv – škrt”, “uredan – neuredan” i sl. Kako međutim, nacionalni stere-otipi najčešće ne idu u tom pravcu, ili su takvi stereotipi sasvim marginalni, argument o “neposrednom iskustvu” ima sasvim malu, moglo bi se reći, nikakvu vrednost, što potvrđuju upravo najčešći pojedinačni iskazi manipulacijom pridobijenih za stereotipe, tipa – “Hrvat, ali dobar čovek”, “Srb, ali dobar čovek”.... Ovaj takođe rašireni stereotip pokazuje unutrašnju prirodu stereotipnog mišljenja. On potvrđuje uverenje da samo izgovaranje imena druge nacije podrazumeva neizgovoren ali prisutan (niže)vrednosni sadržaj; rečca “ali” potvrđuje da je otstupanje od njega dozvoljeno samo u retkim, sasvim konkretnim pojedinačnim slučajevima, i na kraju, potvrđuje da pojedinačno neposredno iskustvo često lako pobija uvreženi podrazumevani stereotip, ali da ga generalno ne menja.

Nacionalni stereotipi budući da imaju funkciju generalizacije, omogućavaju percipiranje čitave grupe, druge nacije, kao individue dominantnih manje vrednih “osobina”, na isti način kao što omogućavaju viđenje sopstvene nacije kao individue

preovlađujućih poželjnih osobina. U oba slučaja, međutim, "osobine" koje se pripisuju "sebi" i "drugima" najčešće nisu onog tipa koji proističe iz svakodnevnog života ili koje bi se mogle percipirati u međusobnom saobraćanju pojedinaca. U tom smislu, teško da bi na primer, "inferiornost" (istorijska, kulturna, državotvorna...) kao jedna od "osobina" koja se češće od drugih javlja u međusobnom stereotipnom ocenjivanju balkanskih nacija, mogla proisteći iz "neposrednog iskustva" suseda. Naprotiv, gotovo sve, kako heterostereotipne tako i autostereotipne "osobine", imaju direktno ili u prenosnom smislu političko značenje i nisu od značaja za pojedince niti se kao takve javljaju u ocenjivanju njihovog karaktera. Upravo će se najređe upotrebiti za ocenu pojedinca stereotipi "mučenik", "junak", "slobodar" ili "separatista", "remetilac" i sl. To nedvosmisleno upućuje na zaključak da se stereotipi o drugim nacijama stvaraju namenski, da su uslovljeni političkim interesima i da ih kao takve stvaraju određene zainteresovane grupacije u okviru nacije, a s nacionalno-političkim ciljem. Istovremeno, oni nailaze na plodno tle u izolovanim sredinama, u političkim uslovima koji pospešuju ksenofobičnost, tj. u okolnostima političkog neprijateljstva i potrebe za nacionalnom homogenizacijom, a najprihvaćeniji su u slojevima podložnim manipulaciji, u kojima se teško odvaja mitološka svest od racionalnog sagledavanja stvarnosti.

Izučavanje nacionalnih stereotipa, iz napred navedenih razloga, podrazumeva identifikovanje njihovih tvoraca, puteva njihovog pretvaranja u "opšte" mišljenje tj. puteve oblikovanja javnog mnjenja, kao i motive za njihovo širenje tj. političke ciljeve čije bi ostvarenje trebalo da bude olakšano stereotipnim mišljenjem o "drugima". Zahtev za identifikovanjem "tvoraca" nacionalnih stereotipa ne pretpostavlja smišljenu organizovanu akciju, ali podrazumeva postojanje zainteresovanih grupacija koje se u određenom političkom trenutku osećaju pozvanim da pruže doprinos "nacionalnom interesu" davanjem argumenata za nužnost određenog političkog delanja. Takve grupacije, ne nužno organizovane, najčešće sasvim heterogenog sastava, u kojima čak ne mora ni postojati svest niti želja za jedinstvenim delovanjem (jer ih mogu činiti i marginalci i značajni naučnici), najčešće daju svoj doprinos podršci aktuelnih političkih zahteva u formulaciji nacionalnih stereotipa koji kao ključni argument postaju pseudomoralno objašnjenje opravdanosti konkretnih političkih zahteva. U tom smislu može se lako identifikovati da ih čine delovi političke i intelektualne elite budući da su jedino njima dostupni svi putevi uticaja na javno mnjenje u pogledu formiranja poželjne slike "drugog" uz korišćenje i (zlo)upotrebu znanja, najčešće istorije, koja daju pseudonaučni autoritet izvođenim zaključcima.

Putevi oblikovanja javnog mnjenja, odnosno sredstava manipulacije su mnogostruki. Od štampe i masovnih medija uopšte, preko izdavačke delatnosti do školskih udžbenika i sistema vaspitanja, sredstva za stvaranje stereotipnog mišljenja o "drugima" u relativno kratkom roku mogu se pokazati delotvorna i proizvesti politički željeno mišljenje, a da njegovi nosioci uopšte nemaju svest da je to mišljenje novo. Naprotiv, najčešće veruju da je ono oduvek prisutno i kao takvo autentično.

I treće, motivi za nastanak nacionalnih stereotipa nikada nisu vanpolitičke prirode. Njih stvara određeni politički trenutak i sa promenom političkog okruženja, kada nestaju motivi, postepeno, mnogo sporije nego što su nastali, nestaju i stereotipi. Brzina njihovog nestajanja, ili bar slabljenja, u direktnoj je zavisnosti od toga da li postoji novi politički "neprijatelj" na kojeg se usmeravaju negativne emocije i koji okupira pažnju proizvođača, a uz njih i konzumenata stereotipa.

Iz napred navedenih razloga proističu i metodološki problemi u istraživanju stereotipa. Prvi bi se odnosio na odgovor na pitanje šta jeste nacionalni stereotip, a šta se ne može podvesti pod taj pojam; drugi, na određenje političkog trenutka koji uslovljava nastanak i nestanak stereotipa, tj. vremensko i prostorno lociranje predmeta istraživanja – i objekta i subjekta u izgradnji nacionalnih stereotipa; i treći, na metode utvrđivanja rasprostranjenosti određenih vrednosnih stavova koji su uslov njihovog određenja kao nacionalnih stereotipa.

Nacionalni stereotip, kao i svaki drugi, podrazumeva kvantitativnu zastupljenost određenog vrednosnog stava, njegovu rasprostranjenost i prepoznatljivost u konkretnom vremenskom i prostornom segmentu. U tom smislu, nije svaki pozitivni ili negativni stav po definiciji stereotip, ali svaki to može da postane. Dok su određeni stavovi o sopstvenoj ili drugim nacijama samo pojedinačne ocene, oni su samo potencijalni stereotipi, a da li će to i postati, zavisi od političkog trenutka koji će ili omogućiti njihovo širenje, prihvatanje i prepoznatljivost ili, naprotiv, koji im neće omogućiti razmah. U analizi stereotipa, koja je poslednjih godina dobila raširenu upotrebu, a u zavisnosti od potreba da se potvrde određene političke teze, pod pojam nacionalnog stereotipa se podvodi i ono što ga čini ali često i ono što ne može biti nacionalni stereotip. Tu je prisutna uzajamnost u načinu proizvodnje nacionalnih stereotipa i politički poželjne analize samih stereotipa. Kod proizvodnje stereotipa jedan od čestih mehanizama je prenošenje karakternih svojstava istaknutih pojedinaca iz određene nacije na čitavu naciju. Ili, još češće, uzimanje političkih ili ideoloških stavova i delanja jedne grupacije (npr. partije, socijalne grupe i sl.) i njihovo pripisivanje svim pripadnicima nacije. Sasvim sličan mehanizam se onda preuzima i u analizi stereotipa. Ocene koje se iznose za karakter ili ponašanje istaknute ličnosti prevode se na jezik nacionalnih stereotipa i prikazuju kao takve. Drugim rečima, kao što se ne može vršiti identifikacija: "Starčević mrzi Srbe – Hrvati mrze Srbe", ili: "Srpska birokratija je hegemonistička – Srbi su hegemonisti", tako se ne može ni npr. negativni opis političkih aktera proglasiti nacionalnim stereotipom. Nacionalni stereotip je samo generalizacija osobina, svojstava, pseudokaraktera, koji se eksplicitno ili implicitno pripisuju naciji kao celini, nikako njenim pojedinim pripadanicima, a potreba da se i takve pojedinačne ocene preuzimaju kao nacionalni stereotipi (bilo o "sebi" ili o "drugima") upravo navodi na zaključak o stereotipnom percipiranju i same nacije. Konkretno, emotivno primanje svake negativne (ili pozitivne) ocene istaknutih nacionalnih pojedinaca i njihovo svojtanje kao opštenacionalne ocene, upućuje na zaključak o percepciji nacije kao velike individue, a to je i izvor i posledica stereotipnog vrednovanja.

Napred pomenuta prepoznatljivost kao sastavni deo prirode stereotipa, najneposrednije je vezana za politički, tj. vremenski segment. Na primer, stereotipi "oni su uvek otimali tuđe" ili još češći "mrze Srbe i sve što je srpsko" sasvim su prepoznatljivi, ali objekt na koji se ovi stereotipi odnose, odnosno, odgovor na pitanje "ko", menja se u zavisnosti od neposrednog političkog trenutka. Kao što su se oni početkom veka odnosili na Bugare, 80-ih na Albance, 90-ih na Hrvate, danas se odnose na Amerikance. To upućuje na zaključak da nisu večiti i nepromenljivi nacionalni stereotipi, već da su konstanta stereotipi, a promenljiva su nacionalni objekti stereotipa. Zato analiza nacionalnih stereotipa podrazumeva jasno vremensko lociranje istraživanja i politički, odnosno istorijski kontekst u kojima oni nastaju ili slabe. Pri tom, potreban je poseban metod za istraživanje stereotipa u prošlosti. Za razliku od savremenih, kojima se bave uglavnom druge društvene nauke, istorija je najpozvanija da utvrđuje nacionalne stereotipe u proteklom veku, prvo zbog lociranja, vremenskog i prostornog, nacionalnih stereotipa i utvrđivanja relevantnih društveno-istorijskih okolnosti koje su bile okvir njihovog nastanka i proizvodnje, a drugo, zbog prirode samih stereotipa koji su, u istorijskoj perspektivi posmatrani, uglavnom i tumačeni kao "produkt" istorijskih okolnosti.

U ovom tekstu stereotipi su analizirani sa istorijsko-političkog aspekta. Zato je i redosled analize obrnut hronološkom, sa ciljem da se utvrdi gde je poreklo stereotipa eksponiranih u godinama raspada Jugoslavije, odnosno da se dâ pokušaj odgovora na neka fundamentalna pitanja kojima mogu da se objasne južnoslovenski nacionalizmi: koji su stereotipi o "drugima" bili novi, nastali iz "iskustva" postojeće generacije, koji su "usađeni" u skorije vreme, a koji su latentno bili prisutni bar jedan vek i prenosili se generacijama? Kakva je veza između neposrednog političkog interesa (proširenje teritorije, velika, moćna država...) i vaspitanjem stečenih predrasuda, tj. da li su predrasude bile zaista jake i realno prisutne ili su površno prihvatane samo kao objašnjenje, odnosno argumentacija političkih delanja, a da se u njih nije ni verovalo ni razmušljalo o njima? U kakvoj su vezi predrasude u odnosu na "druge" sa autostereotipima, i u kakvoj je vezi mišljenje o "sebi" kao o pozitivnom polu sa mišljenjem o "drugima" kao negativnom polu? Zato je u ovoj analizi manje zanimljiv pojam ratnog neprijatelja, mnogo više pojam "neprijatelja" uopšte, jer ako se apstrahuje neposredni ratni neprijatelji, dobija se konstantni "neprijatelj" sa mnogo dubljim značenjem. I kada su politički interesi oni koji ga diktiraju, on ima i funkciju potvrđivanja i određivanja sopstvenog identiteta.

U prethodnim vremenima identitet se češće tražio preko religije (hrišćani – muslimani), socijalnog položaja (raja – gospodari), jezika (domaći – stranci), nego preko nacije, pa su i stereotipi o "drugome" nastajali na adekvatnoj osnovi.²¹ Stereotipi o

²¹ Još je Dositej Obradović uočio snagu predrasuda prema drugim verama. Povodom svog boravka u Zagrebu u unijatskom kolegijumu, gde je odbio da ostane na ručku saznajući da su unijati, zapisao je sledeće: "I sad, kad pomislim oni slučaj, užasavam se, kakva je užasna vešt predrasudženije! Oni isti mladići, moji vršnjaci, koje sam malo pre s neiskazanom radostiju gledao, kolik da su mi mila braća i

susednim narodima koji su ili slabo poznavani ili nisu uopšte poznavani, nastaju paralelno sa nastankom nacionalizma koji svoje "pozitivne" zahteve definiše primarno preko "negativnih" svojstava "drugih". Zato su stereotipi o "drugima" nužni za identifikaciju, ne toliko njih, koliko "sebe" samih, jer tek kroz oveštale stereotipe o "njima" "mi" se pojavljujemo kao reper koji koriguje, "naše" pozitivne osobine prirodno proističu iz "njihovih" negativnih. Ako su oni prevrtljivi i nemoralni a mi ipak živimo sa njima, kako to objasniti nego našom tolerancijom. Ako su oni inferiorni i na nivou praistorijskog čoveka a mi hoćemo da ih ostavimo da žive u "našoj" staroj luci Drač, kako to objasniti nego našom velikodušnošću. Ako nas oni iskonski mrze a mi hoćemo da ih prihvatimo u svoju naciju, kako to objasniti nego našom širinom. Ali to je tek prvi korak u nastanku stereotipa. Pozitivno i negativno, "mi" i "oni", tek je korak ka važnijem pitanju – ko je u pravu, na čijoj je strani istina? Politički zahtevi shvatani kao nacionalni interesi moraju imati argumente vanpolitičke prirode. "Naš" opstanak nasuprot "njihovom" ataku, "naša" pravda nasuprot "njihovoj" prevrtljivosti – pretvaraju se u najozbiljnije argumente, uverljive svima sem "njima".

Bez "neprijatelja" nema ni grupe niti bilo koje zajednice koja se definiše primarno preko suprotstavljenosti sopstvenih interesa tuđim. Do koje mere će interesi (pokriveni mitovima) integrisati grupu, tj. stvoriti "naciju", a od kada će grupa stvorena na interesima (pokrivenim mitovima) početi da integriše u sebe pojedinca, pitanje je dugotrajnog razvitka društva. Svaki politički interes definisan je kao grupni odnosno nacionalni i prisutan je kao suprotstavljenost drugoj grupi. Privid da su neprijatelji druge nacionalne grupe utiče na bujanje nacionalizma čak i kad se ne priznaje da su "druge" grupe stvarno "druge".²² Iz uverenja o hiljadugodišnjem postojanju specifičnog "nacionalnog bića" sa svojom istorijom, jezikom, teritorijom i težnjama, proističe odnos prema svima koji se ne podvode pod isto nacionalno ime. Činjenica da su "neprijatelji" bili i pravoslavni i katolici i muslimani, i oni koji govore istim i oni koji govore različitim jezikom, i oni koji žive na istoj i oni koji ne žive na istoj teritoriji, upućuje na zaključak da su nedovoljne a željene asimilatorske sposobnosti, s jedne, i državne ekspanzionističke težnje, s druge strane, određivale negativno usmeranje, a ne bilo kakva stvarna narodna svest o sopstvenom razlikovanju od drugih.

I na kraju, šta je sa onim "jezgrom istine" u stereotipima koji mnogi teoretičari pominju i prihvataju kao sastavni deo sadržaja stereotipa? Kako su nacionalni stereotipi prihvatljivi samo uz pretpostavku da postoje nacionalni "karakter", i "jezgro istine" u njima bi podrazumevalo prihvatanje nacije kao velike individue koja nosi određena

srodinci, kako čujem da su unijati, učine mi se dugojači i strašni neprijatelji, koji pogibel moju žele i ištu. Preblagi i večni Bože, kako i otkud to u ljudma biva, da ista ljubov tvoja slatka i večna, koja bi im morala služiti za sojuz sveštenijega srodstva, vernejšega društva i serdečnejše preslatke ljubovi, ta ista ljubov tvoja, koju ljudi krivo razumevajući i zloupotrebljavajući, služi im na razdeljenje i ljutu mrzost" (Obradović, [1788] 1893: 13).

²² Primer je odnos prema Muslimanima u Bosni, "Srbima katolicima" u Dalmaciji, Makedoncima...

prepoznatljiva i nepromenljiva svojstva. Čak i kada bi nacija to bila, kao što nije, postavlja se pitanje koji bi broj njenih pripadnika, nosilaca određene osobine, bio relevantan za ocenu postojanja “jezgra istine” u njenom stereotipnom viđenju? Odnosno, koliko miliona junaka je potrebno da poseduje nacija da bi postojalo “jezgro istine” u oceni njenog junačkog “karaktera”? I ko je sudija koji će proceniti junaštvo i izbrojati junake? Ako je odgovor da je istorija relevantan sudija, da se u njoj pokazuju nacionalni “karakter”, onda bi ona, nacionalna istorija, uvek imala jednosmeran i nepromenljiv tok – kod “junačkih” nacija bila bi uvek junačka, kod “kukavičkih” uvek kukavička. A ipak, uvek “junačke” i uvek “kukavičke” istorije razlikuju se samo u tome što menjaju mesto u zavisnosti od toga da li o njima pišemo “mi” ili “oni”.

NACIJA

“Rodio sam se – bez svoje krivice. Krstili su me i zapisali da pripadam izvasnoj veri i odmah s tim natovarili na mene red bezbednosti – bez mog odobrenja. Uveli su me u društvo sa izvesnim običajima i zakonima, propisali mi pravila za svaki korak u životu, ne pitajući da li se ja slažem sa tim pravilima. Ako ne priznajem običaje, protiv koji se može biti buni moj um i moje osećanje, odmah viču: kvari moral! razvraća društvo!” (Marković, [1870–ih] 1937: 110).

“Pogledajte s ovom idejom na umu francusku istoriju i proučite kakvim je putem, kroz kakve muke i tegobe, postala sadašnja jedna i nerazdeljiva francuska otadžbina. [...] Neobična tvorna državna snaga spojila je u jedno i opasala jednom državnom mišlju sve ono što je ušlo u geografsku celinu države, ne pitajući niti šta je, ni otkud je, niti koga je roda i plemena. [...] Balkansko Poluostrvo jednako izgleda kao što su one gore pomenute zemlje izgledale tek usred srednjeg veka. Balkansko je Poluostrvo i sad pozornica bukvarske ljute nacionalne borbe među narodima srodnim i nesrodnim. Ono što je u drugim zemljama milom ili silom odavno prekrhano i salomljeno, na Balkanskom je Poluostrvu još u punom jeku sile svoje. [...] Na Balkanskom Poluostrvu nijedan od naroda naseljenih na njemu nije uspeo da nadvlada ostale; nijedan jezik nije mogao da svuda izbije iznad ostalih; nijedno pleme nije moglo da razvije prosvetu tako nadmoćnu, da joj se ostala plemena ne bi mogla odupirati. [...] Mi smo malo čas pokazali, kako dosadašnji razvitak nacionalne politike malih balkanskih država ide upravo skroz protiv onome, čemu bi trebačlo da teži” (Novaković,²³ [1890] 1906: 375–378).

Moderna nacija se javlja u XIX veku i na balkanskom prostoru, kao integrišuća kategorija čiji je cilj bilo stvaranje identiteta za brojno rasepkano (zaostalim feudalnim odnosima, religijom, državnim granicama velikih carstava itd.) stanovništvo i formiranje objedinjavajuće države kao, u takvim uslovima, najviši izraz slobode. Budući da je svaka

²³ Novaković Stojan (1842–1915), istoričar, političar, predsednik vlade, akademik.

nacija imala ograničenu mogućnost integracije i amalgamizacije heterogenih lokalnih zajednica, ubrzo su se javila razgraničavanja, pa i sukobi između različitih nacionalnih "subjektiviteta". Tako je već XIX vek doneo razlike u delimično iskristalisanim nacionalnim konceptima i neusaglašenost ideja nacionalnih država, koje su se jednim delom uvek odnosile na isto stanovništvo i iste prostore.

Vek nacionalizma odredio je da se nacija kod intelektualaca primarno identifikovala sa jezikom. S druge strane, slovensko stanovništvo u Turskoj često je sebe identifikovalo preko vere kao pravoslavne hrišćane. Tako je srpska nacija inicijalno bila identifikovana primenom dva različita kriterijuma: jezika i (pravoslavne) vere. Po prvom kriterijumu su "Srbi svi i svuda"²⁴ (tj. srpsku naciju definiše štokavski dijalekat), dok po drugom kriterijumu "gde je slava tu je i Srbin"²⁵ (tj. srpsku naciju definiše pravoslavlje). Pokušaj kombinacije ova dva koncepta srpske nacije stvorio je unutrašnje neusklađenosti, pošto je prvi kriterijum spajao različite veroispovesti, a drugi ih isključivao. Prvi kriterijum je vukao "nacionalni prostor" na zapad, a drugi na jugoistok. Prvi kriterijum je prepoznavao srpstvo kod Hrvata i Muslimana, a drugi kod Makedonaca. Nacija je romantičarski zadržavana na nivou "jezik ili pravoslavlje", nekad komplementarno, nekad uz međusobno isključivanje. Prvi koncept sa varijacijom "narod tri veroispovesti"²⁶ razvijao

²⁴ U članku *Srbi svi i svuda* Vuk Stefanović Karadžić je pisao: "Iz svega ovoga što je ovde kazano vidi se da se južni Slaveni svi osim Bugara po jeziku dijele na troje: prvi su Srbi, koji govore što ili šta (i po čemu se prema Čakavcima i Kekavcima mogu nazvati Štokavci) i na kraju slogova imaju o mjesto l; drugi su Hrvati, koji mjesto što ili šta govore ča (po čemu se zovu i Čakavci) i na kraju slogova ne promjenjuju i na o, [...]; treći su Slovenci, ili kao što ih mi zovemo Kranjci, koji mjesto što govore kaj (po čemu ih naši i Kekavcima zovu) [...] među Slovence idu i današnji Hrvati u varmeđi Zagrepskoj, Varaždinskoj i Križevačkoj [...]. Što se tiče broja ovijeh južnijeh Slavena između sebe, ja bih rekao da će Štokavaca biti najmanje tri puta onoliko koliko i Kekavaca i Čakavaca zajedno, a Kekavaca opet biće mnogo više od Čakavaca" (Karadžić, [1848] 1896: 295).

²⁵ Milojević navodi da ima mnogo običaja "kojima se Srbi razlikuju od svijiu naroda na svetu srodnih i nesrodnih" od kojih je najvažnija slava (Milojević, 1872: 126); Nušić da se zna "da je jedan od najkarakterističnijih običaja srpskih, slava" a da su joj neprijatelji bili grčke vladike, latinska propaganda, pa je to "narod još više učvrstio u uverenju, da mu u slavi zaista leži i vara i narodnost" (Nušić, 1903: 168); Andonović dokazuje da su Makedonci Srbi jer slave "našu srpsku slavu koja blista na čelu svijiu običaja i u Makedoniji. A gde je slava tu je Srbin" (Andonović, 1913: 81); Grujić piše da je "Krsno Ime jedna isključiva osobina Srpskoga Naroda, te se s razlogom kaže: Gde je Slava tu je Srbin" (Grujić, [1921] 1995: 12). Đorđević piše da Srbi neke od svojih običaja smatraju kao "srpsku nacionalnu odliku" pa citira poslovicu "gde je slava, tu je Srbin" što je za njega dovoljan razlog da se kaže da "slava obeležava granice srpskog naroda" (Đorđević, 1929: 164). Po Erdeljanoviću "svi "makedonski Sloveni" imaju "vrlo karakteristični srpski običaj, koji nema nijedan drugi slovenski narod, i uopšte nijedan narod u Evropi, tzv. slavu ili krsno ime", to je običaj, "koji čini posle jezika prvo etničko obeležje svih Srba hrišćanske vere" pa se, po njemu, s pravom kaže: "Gde je slava, tu je i Srbin" (Erdeljanović, 1925: 43). Sintagmu navode i Gopčević, 1890: 259, Ivanić, 1908: 96; Tomić, 1914: 129; Stanković, 1915: 3; Nešić, 1919: 42; Radosavljević, 1925: 35...

²⁶ Ovaj koncept se razlikovao od koncepta "Srbi svi i svuda" po tome što nije uzimao jezik kao osnovu određenja nacije već se pozivao na istoriju u kojoj su ti narodi "bili" Srbi pa je u srpsku naciju

se od lingvističkog principa na kome je baziran, ka državnom, i sekundarno se ispoljavao kao atavizam starog mita o Srbima kao precima Slovena ili, drugog, o identičnosti pojmova srpstvo i slovenstvo. Ovo shvatanje odriče ekskluzivnost pravoslavlju za srpstvo, ali mu daje primat u sposobnosti njegove identifikacije. Istovremeno prima "konvertite" u srpstvo, ali im odriče pravo na posebnost, tj. naciju, jer primat daje poreklu, odnosno "biološkom" etnosu i istoriji koja je "završena" onda kada je i počela – u dubokoj prošlosti. Drugi polazi od primata religije u određivanju nacije, ali dozvoljava državi da se širi i obuhvati pripadnike drugih religija zbog istorije u kojoj su oni "bili" Srbi, sa nedefinisanim stavom prema njihovom trenutnom verskom opredeljenju.²⁷ Varijacija ova dva shvatanja je ideja "troimenog naroda" koja prihvata plemenske individualitete, ali zbog primata države nad nacijom pokušava da miri princip "plemenske nacionalnosti", s jedne, i "nacionalne identičnosti", s druge strane.

Predstave o sadržini pojma srpske nacije nastajale u poslednjih sto godina mogle bi se uslovno klasifikovati i prema elementima nastanka na sledeći način:

1. Biološko (ili urođeno) – isto pleme, isti preci, krv, oblik lobanje, "karakter"... Njegova unutrašnja kontroverznost jeste u tome što etnos ne posmatra kao kulturnu već kao srodničku zajednicu, a to znači da prenebegava sva mešanja i seobe kroz istoriju.

2. Ideološko (ili izborom) – pravoslavlje, krsna slava... Kontroverznost ovog stava proističe iz istovremeno prisutnih uverenja: a) da je vera koja se tradicionalno prenosi istovremeno i "prirodno stanje" etnosa, i b) da "konvertiti" nastaju promenom vere ali da oni i dalje ostaju etnički ono što su bili pre njene promene, što implicira da je njihova pripadnost etnosu iznad vere, iz čega sledi da vera nije "prirodno stanje" već izbor.²⁸

3. Teritorijalno (ili mestom stanovanja) – Srbi katolici, poarbanašeni Srbi, pobugareni Srbi... tj. svi sa "istorijskih teritorija". Ovo shvatanje se nadovezuje na prvo, jer

svrstavao ne samo katoličke, pravoslavne i muslimanske Slovene koji su govorili "srpski", već i tzv. "Arnauts" i "Bugaraše" koji su govorili albanski odnosno bugarski ili makednoski (poslednji naravno, kao samostalan jezik u njihovom viđenju ni ne postoji).

²⁷ Govoreći o tolerantnom stavu prema "muhamedovcima i Srbima katolicima" u Srbiji, Stojan Protić objašnjava zašto katolici nemaju "svoje više jerarhije i svojih bogomolja" pokazujući svoje razumevanje nacionalne i državne samostalnosti. On kaže da austrijski podanik, kakav je Đakovački episkop, ne može da bude episkop katolika Kraljevine Srbije jer "mi moramo surevnjivo i tu čuvati svoje samoopredeljenje državo, svoju državnu samostalnost koja vrlo opasno, pod firmom crkve i vere, može da bude tangirana" (Balkanicus, 1913: 66).

²⁸ "Koren snage njegovog bića bio je, ipak, u prirodnom i sve više iskonskom organizmu njegovog društva. Taj organizam se sastojao od spontano usaglašenih funkcija, na prvom mestu duhovnih, i on je, podložan svojim unutrašnjim zakonima, imao moć obnavljanja. Nasuprot tome, tuđinske države u kojima je trajao srpski narod bile su organizacije zasnovane na smišljenim pravnim sistemima, bez prirodne osnove, u stvari, imperijalne fikcije koje su mogle dugo trajati ukoliko su, koristeći ih, dozvoljavale postojanje unutrašnjih životnih organizama, među kojima je bio i srpski. Uporedo s tim, srpski narod je imao i svoju zvezdu vodilju koja mu nije dala da zaluta u tami vekova i koja ga je vodila kao jedinstvenu celinu. To je, zajedno s njegovim istorijskim predanjima, bilo njegovo pravoslavlje" (Samardžić, 1989: 67–68).

podrazumeva da je praotac isti, što ni religija ne može da promeni. Direktno je suprotstavljeno drugom shvatanju koje isključuje iz nacije druge religije, a kontroverznost mu je u praktičnoj političkoj upotrebi tzv. "istorijskih prava" u funkciji tzv. "etničkih prava", pri čemu zanemaruje njihovu sadržinsku tj. principijelnu isključivost.

4. Jezičko (štokavci bez obzira na religiju). Kontroverznost ovog stava je u retkom autonomnom zastupanju teze u ovom vidu. Naprotiv, jezički stav najčešće ide uz istovremeno uključivanje i drugih isključujućih elemenata, npr. potenciranja jedne vere kao istovremene osnove identiteta.

U identifikaciji nacionalne pripadnosti posebno mesto ima nacionalno ime koje je svojim jedinstvom trebalo da zaokruži naciju. Ono je često bilo "pokriveno" regionalnim nazivima pa je u intelektualnim konstrukcijama nacije, budući da se podrazumevalo kao njen najrelevantniji element, dobilo funkciju nacionalne ekspanzije i postalo relevantan pokazatelj identiteta. Ime je trebalo da se rasprostire do granica vere i jezika, koje nikada nisu mogle biti obeležene, jer su se dva primarna elementa određenja rasprostirala u različitim pravcima. S druge strane, srpskim prefiksom u nazivu vere implicirana je neraskidiva veza nacionalne i verske pripadnosti.

Iako je već XIX vek doneo najveći broj poznatih definicija nacije u Evropi, kod srpskih intelektualaca je teško pronaći slične analize. Malo je bilo teorijskih razmatranja o "naciji", naprotiv, ona su se uglavnom odnosila na poreklo "plemena", ili u najboljem slučaju, na poreklo "etnosa". Zato je čitava rasprava o naciji početkom veka samo nakalemljena na već razvijenu priču o "plemenu" pa je "nacija" automatski dobila sva njihova, tj. plemenska svojstva. Nacija se nije stvorila kao nova kategorija sa novim, savremenim svojstvima, kao šira i "veštačka" grupacija, u smislu heterogenog porekla a identičnih prava i interesa, već je samo novim imenom "nacije" pokriven "etnos" ili još bolje "pleme", onako kako je shvatan (kao rasno određen,²⁹ biološki, srodnički, vekovno star..), i zato je i "nacija" ostala rasom određena, biološka, srodnička, vekovno stara, jednom rečju – organska. Intelektualci još nisu stigli ni da definišu šta je njihovo "pleme", tj. "etnos" i kako ga izjednačiti³⁰ a već je trebalo definisati naciju. Zato se postavlja pitanje kako su isti oni intelektualci koji su pisali o različitim rasama među Južnim Slovenima mogli biti u stanju da definišu šta je to moderna nacija? I zato nije čudno što tako

²⁹ Po Erdeljanoviću "nije za nauku svejedno, da li je u sastavu neke etničke grupe jače zastupljena ova ili ona rasa." Odbacuje preterivanja pojedinih pisaca (Gobino) kada pišu o najplemenitijim rasama, ali ne prihvata ni drugu "krajnost" da su sve ljudske rase podjednako obdarene. Smatra da ima duševnih predispozicija, koje su zajedničke celom ljudskom rodu, ali ima i drugih "koje su specijalna tekovima i karakteristična odlika svake pojedine rase, a posledica su njenog zasebnog stvaranja, odnosno svijih prilika, koje su tome stvaranju bile uzrok" (Erdeljanović, 1924: 359–360).

³⁰ "Južni Sloveni su bez sumnje još u stadiju etničkog prilagođavanja. Taj proces je kod njih osobito jako poremećen i usporen migracijama [...] Znatna, negde i vrlo velika raznolikost u etničkim osobinama, sa kojom se srećemo gotovo u svakoj oblasti kod Južnih Slovena, a isto tako i znatna rasna nejednakost, jasno nam svedoče, koliko su veliki delovi Južnih Slovena još vrlo daleko od etničke izjednačenosti po oblastima" (Erdeljanović, 1924: 377).

shvaćena nacija nije mogla da prevaziđe prepreku "rase", zapravo što nije mogla da bude drugačije shvatana nego kao nepromenljiva, biološka, rođenjem ili poreklom data kategorija. To je razlog što je zapadnoevropsko poimanje "nacije" potpuno neupotrebljivo u južnoslovenskom slučaju.³¹ Nacija koja se direktno nadovezuje na pleme, kojoj se pripisuju koreni u srednjem veku pa i ranije, u prapostojbini, koja se učitava u duboku zamagljenu prošlost, na koju ne utiče protok vekova i kroz njih država, religija, jezika, mora biti nepromenljiva, organska, prirodna, večita, pa je onda razumljivo zašto samo takva "nacija" ima "konvertite" i zašto se samo u njenom krilu veruje da, nasuprot njenoj "prirodnosti", ima i "izmišljenih nacija". Krajnji rezultat odsustva političkog poimanja nacije je odsustvo konstante u shvatanju države, koja se oblikuje prema pretpostavljenoj naciji i trajno ostaje promenljiva kategorija.

Država kao faktor koji opredeljuje nacionalni identitet ima sasvim specifično mesto u posmatranom slučaju. Jedan smisao ima kada se analizira njena sadržina vezana za traženje nacionalnog identiteta u prošlosti, a drugi kada se govori o njenoj sadržini u moderno doba. U percipiranju srpske srednjovekovne države u nju se inkorporira ideja nacije i "namera" stvaranja i zaokruživanja nacionalnog identiteta. Realna država međutim, od kraja XIX veka, u idejnom smislu ne percipira se kao okvir nastanka nacionalnog identiteta već kao promenljiv faktor okupljanja nezavisno nastalog identiteta a tek onda i ujednačavanja putem asimilacije zatečenih. O tome najbolje svedoče uverenja da su, bez obzira na neistovetan jezik, procesi asimilacije i državno stvaranje identiteta mogući tamo gde je ono zadržano isključivo na religioznoj osnovi. S druge strane, pozivanjem na prošlost, vrši se identifikacija pojmova "nacionalna crkva" i "nacionalna država" sa tendencijom stvaranja njihovog "organskog jedinstva", a uporište pronalazi u relevantnosti saznanja da je crkva u tursko doba predstavljala jedino institucionalno pokriće srpskog identiteta.

Sintetizacija konglomerata shvatanja pojma nacije sa dominantnim kriterijumom – istorijom i posredno biologijom – eliminiše značaj svake postojeće države za nastanak identiteta. Naprotiv, država koja je konstantno nestabilna upravo zbog ekskluzivnog i ideološki (od prilike do prilike promenljivog) konstruisanja identiteta, a koja se i doživljava kao promenljiva kategorija, samo se veštački nadomešćuje na trenutno razumevanje nacije pa se dobija "nacionalna država",³² koja po definiciji isključuje prisustvo "drugih"

³¹ Po Hobsbaumu, "ono što je razlikovalo američke koloniste od kralja Džordža i njegovih pristalica, nisu bili ni jezik ni etnicitet, i shodno tome, francuski republikanci nisu videli nikakve teškoće u biranju anglo-amerikanca Tomasa Pejna za Nacionalni konvent. Ne može se zato videti u revolucionarnoj 'naciji' ništa poput kasnijeg nacionalističkog programa uspostavljanja nacija-država u telima koja su određena kriterijumima, [...] kao što su etnicitet, zajednički jezik, religija, teritorija i zajedničko istorijsko pamćenje" (Hobsbaum, 1996: 28).

³² "Uticajem raznih prilika i nasiljima, koja je istoriski razvitak izvršio nad prirodnim stanjem i razvitkom, stvorene su dakle najraznovrsnije neprirodne kombinacije u nacionalnom sklopu država. [...] Istina je, da su se tokom vremena i istoriskog razvitka narodi gotovo svuda [...] izmešali među sobom tako, da je postalo gotovo nemoguće obrazovati čisto nacionalne države. To je naposletku moralo

kao elementa njenog "kvarenja". S druge strane, naciji je dozvoljeno da "se širi" prema uvek iznova pretpostavljenim granicama države, pa je država čak i najmanja, bila puna "stranaca", a što se više širila, "strani" elemenat je bio brojniji, da bi jugoslavenska država dovela naciju u položaj manjine u odnosu na celokupnu populaciju. Nestabilnost danas prisutne redukovane države proističe iz istog ekskluzivnog definisanja nacije, a uz nju i iz ekskluzivnog definisanja pojmova "nacionalna država" i "nacionalni interes". Umesto da država pomogne u određivanju nacije, a to znači i nacionalnog (zajedničkog) interesa svih građana, nacija se poziva da stvori državu i nametne joj "nacionalni interes" koji nikad ne može biti interes svih državljana.

Budući da su dva najopštija koncepta nacije definisana pre nego što su okolnosti omogućile nastanak države, slična raznolikost je bila prisutna i u definisanju okvira buduće srpske države. Ne može se reći da su srpski intelektualci imali jasan koncept teritorije koja "pripada" srpskom narodu i u zavisnosti od različitih političkih potreba trenutka, sa istim žarom videli su širenje srpske države u dijametralno različitim pravcima. Osnovna romantičarska podloga bila je "Dušanovo carstvo", ali realno rasprostiranje štokavštine i pravoslavlja, a posebno realno teritorijalno rasprostiranje naroda koji se identifikovao sa srpskim imenom, nije se nikako geografski poklapalo sa ovom "vizijom". Zato je "Dušanovo carstvo" pokrivalo više imaginarnu ideju o veličini i snazi nego što je ikada bio realan zahtev za teritorijalnim širenjem, budući da se na njega pozivalo i kada se tražilo širenje ka jugu i jugozapadu, ali i ka severu i severozapadu. Uz zahtev za "Dušanim carstvom", tražilo se i Milutinovo, i "srpska" Sofija, i "carsko" Skoplje i "Markov" Prilep, i okolina Soluna, i Dubrovnik i Drač... Svi ovi koncepti nosili su kontradiktorna tumačenja nacije i istovremeno proizvodili sve moguće naučne vratolomije da se dokaže da upravo na toj (trenutno politički aktuelnoj) strani leži bilo istorijsko, bilo etničko, bilo teritorijalno "pravo".

Iz ovakve percepcije nacije i nacionalne države nastao je nacionalizam, takođe kao "organski", sa podrazumevanjem bespogovorne pripadnosti, tumačenjem različitog mišljenja kao izdaje i sa uverenjem da je svoje i, još više, tuđe individualno žrtvovanje ideal patriotizma. Bilo bi sasvim uprošćeno i naivno verovati da je ovakav nacionalizam kod dela savremenih intelektualaca opšteprihvaćen iz puke osećajnosti. Naprotiv, on je uglavnom bio i ostao sasvim racionalan, proisticao je iz političkih razloga, ali, kako mu je iracionalnost argumenata bila nužna potpora za potvrđivanje idealizma i čistote osećanja "široke duše", a ne "zapadnjačkih" materijalnih interesa, prividno se zadržavao na osećajnom planu, na ljubavi prema naciji, prema "braći" i "žrtvi" za njihovu slobodu. Tako je sasvim racionalan politički koncept, npr. izlaska na more početkom XX veka, kao ekonomske nužnosti radi napretka države, objašnjavao "oslobođenjem braće", bilo da su

izazvati reakciju koja je dobila izraza u težnji, da se sklop državne organizacije, koliko je god moguće, podese, ili čak i podčini, prirodnoj i logičnoj potrebi, da jedan narod bude u jednoj državi, i da svaki narod ima svoju narodnu državu. Nacionalni princip bio je, i ako u starije doba nesvesno, uvek važan faktor u životu država i naroda" (Stanojević, 1915: 4).

oni prema Solunu bili "bugaraši", ili prema Draču "arnautaiši". Ili, drugi primer s kraja XX veka, kada su već davno zaboravljeni i Solun i Drač, Zadar je proglašen srpskim, ali ne zato što su interesi bili na toj strani, već zbog "braće" kojoj pretil genocid. Spajanjem "nacionalnog identiteta" sa politikom moći zapravo je uspostavljena ideja ekspanzije nacionalnog identiteta kako bi se, s jedne strane, zadovoljio princip širenja i uspostavljanja "velike" države, a s druge, kako bi joj se mogao dati atribut "nacionalna" u prethodno rečenom, redukovanom smislu.

Kako je u nabranju osobina srpske nacije "slobodarstvo" zauzimalo primarno mesto i kako je njime objašnjavana ne samo borba za slobodu nacije, države i "braće", već i odnosi sa susedima, unutrašnje uređenje i uopšte celina funkcionisanja srpskog društva, potreban je osvrt na shvatanje pojma slobode u ovom krilu srpskih intelektualaca. Pojam "sloboda" u poslednjih sto godina, uglavnom nije izvorno tumačen kao sloboda čoveka ili kao njegovo "prirodno pravo", već kao sloboda etnosa, kolektiva, pa je to shvatanje, delimično opravdano u doba strane dominacije, postalo neopravdano uz egzistenciju države. Sloboda koja se prvobitno identifikovala sa (svojom) državom, koja okuplja "sve" sunarodnike – u koje su ubrojani i oni koji su imali i oni koji nisu imali poželjni identitet ali su "istorijski", precima, teritorijom, jezikom ili verom "pripadali" naciji, i zatim, koja okuplja one koji nisu pripadnici tako shvaćene nacije ali žive na teritoriji koja "pripada" naciji na osnovu istorijskih, kulturnih ili ekonomskih prava – ostala je u istom značenju i kada je država već dugo kao takva postojala, ne spuštajući se nikada na nivo čoveka. "Prirodno pravo" je tumačeno kao pravo etnosa na "slobodu", tj. na širenje teritorije i na stalno sukobljavanje sa onima koji nisu bili "isto" jer su svojim prisustvom osporavali stari ideal slobode etnosa, odnosno etničke države, a svojim u osnovi istim zahtevima za etničkom državom po mogućnosti što većom, definisali se kao "neprijatelji" koji ugrožavaju "prirodno pravo". U tom stalnom zahtevu za etničkom državom, za autentičnošću i za širenjem kao prirodnim (istorijskim, etničkim...) pravom, zaboravila se (osim deklarativno) individua. Jugoslavija je bila skretanje sa ovog puta, značila je potpuno novo tumačenje "države" (ne etničke), "slobode" (ne za etnos), i zato u ovom krugu intelektualaca nikada nije bespogovorno prihvatana. To je bio razlog što se stalno mešalo staro srpstvo sa novim jugoslovenstvom, stara ideja velike države, sa novom idejom jugoslovenskog prostora, staro shvatanje slobode etnosa, sa novim mestom etnosa pored drugih u zajedničkoj državi. Jugoslavija je delimično mirila raznorodne koncepte nacije (otuda i stalno uključivanje Bugara u idealni koncept jugoslovenstva), ali jugoslovenstvo kao nacionalna odrednica nikada nije opšteprihvatano upravo zato što se naciji nije ni prilazilo kao nadetničkoj, interesnoj, političkoj, "veštačkoj" kategoriji. Naprotiv, ona je romantičarski zadržavana na nivou – ili jezik ili pravoslavlje – i zato se proizvodio stalan sukob sa "drugima" koji su kroz svoja imena, jezik ili religiju na identičan način utemeljivali svoj identitet. Vraćanje, u kriznim situacijama, starom shvatanju "države-slobode" produžavalo je u nedogled, sve do današnjih dana, arhaičan pogled na društvo i onemogućavalo da se prosvetiteljska misao XVIII veka utemelji bar na ulasku u XXI vek.

Mitovi kojima se uspostavljao identitet razumljivi su, možda i jedini mogući način sticanja samosvesti u uslovima potčinjenosti. U “svojoj” državi oni mogu biti kulturna baština iz prošlosti, ali ako ostanu jedina osnova samosvesti i identiteta, neminovno vuku nazad i onemogućavaju uspostavljanje veze sa modernim dobom, novim integracijama i premošćivanju “plemenske” ekskluzivnosti i začaurenosti. Zato, ako je u ovakvom shvatanju slobode sadašnjost nesloboda (bez sopstvene države), budućnost, zapravo, put u slobodu može se graditi na mistifikaciji prošlosti. Ali ako je sadašnjost sloboda (sopstvena država), put u budućnost može se graditi samo na realnosti. Naravno samo uz pretpostavku da je “sloboda” – “država”. Izvesnost da “sloboda” nije “država”, umesto da vodi civilizacijskom napretku stvaranja države slobode, u eri balkanskih nacionalizama, redukovana je sa “slobode – države” na “slobodu – etničku državu” čime se proces munjevito uputio unazad.

U direktnoj zavisnosti sa organskim shvatanjem nacije jeste i uverenje o mogućnosti uspostavljanja karakterologija nacija, koje, kao i drugi “organizmi” imaju svoja slabo promenljiva, “urođena” svojstva. “Karakterologija” nacija nastaje kada se ne želi upuštanje u ozbiljno razmatranje istorijskih zbivanja, pa nije slučajno da ovaj tip mišljenja, npr. zakasnelost albanske države objašnjava njihovim “razbojništvom”, hrvatske zahteve za autonomijom objašnjava njihovim “nagodbenjaštvom”, a srpsku težnju za morem objašnjava “slobodarstvom” – uvek dominantnim “karakternim” osobinama. Istovremeno, “karakterologija” nacija često je korišćena kao eufemizam za političke zahteve, naročito onda kada je izgledalo bezbolnije određene procese ili konkretne događaje objašnjavati iracionalnim “nepromenljivim” osobinama nacionalnog “duha” nego otvoreno istupati sa racionalnim političkim ciljem. Zato je metod kojim su utvrđivani “karakter” pojedinih nacija najčešće bio puki utisak, prevođenje karaktera istaknutih nacionalnih pojedinaca na nacionalni “karakter” ili transfer karakteristika izvesnog istorijskog događaja na trajni “karakter” čitave nacije. Treba navesti da je čak i Jovan Cvijić priznavao da je pišući o “karakternim” svojstvima nacija do većine rezultata “došao neposrednom metodom, promatranjem naroda pri putovanju”, zatim da je često “upotrebljavao i posredne metode, gde se rezultati izvode na osnovu istorijskog ponašanja i tekovina: na pr. na osnovu istorijskog života i različne istorijske aktivnosti jugoslovenskih plemena”, ali da je “više no istorijsku upotrebio entografsku vrstu posrednih metoda: izvođenje psihičkih osobina proučavanjem narodnih umotvorina, naročito narodnih pesama” (Cvijić, [1914] II, 1921: 78). Već gotovo pedeset godina, međutim, ozbiljna nauka se ne bavi pojmom nacionalnih karaktera jer je taj koncept napušten “pod uticajem saznanja do kojih je došla moderna diferencijalna psihologija, pre svega nalaza da su često unutargrupne razlike iste ili čak veće od onih između nacionalnih grupa” (Pantić, 1995: 77). Kako, međutim, u svim prelomnim političkim zbivanjima, pa i danas, “karakterologije” nacija postaju omiljeno, najlakše i samim tim najpovršnije sredstvo za objašnjenje političkih delanja, potrebno je osvrnuti se i na argumente koje njeni zagovornici potežu. Da postoje “nacionalni karakteri” prvo bi se moralo definisati da li su oni stvoreni istorijom ili oni stvaraju istoriju? Ako bi odgovor bio da je to uzajamno dejstvo, onda bi se postavilo pitanje da li prvo istorija daje

“karakter” naciji ili nacija daje karakter istoriji, odnosno, da li je prvo postojao “karakter” nacije koji je oblikovao njenu istoriju ili je istorija prvo “vođena” nekom neidentifikovanom rukom, pa je u nepoznatom trenutku oblikovala “karakter” nacije? Naravno, ova dilema je izmišljena, jer niti postoje nacionalni karakteri oblikovani istorijom, ma koliko društvene okolnosti uticale na oblikovanje pojedinačnih karaktera, pa ni mnogo širi pojam “društvenog karaktera”³³ nije statistički pojam, niti istoriju ljudskog društva oblikuju sto ili dvesta velikih individua–nacija sa svojim “karakterima” – pozitivnim za sebe i negativnim za druge.

Na kraju, postavlja se pitanje u kakvom su odnosu “karakterologije” Srba, Hrvata... prema “karakterologijama” Jugoslovena. Iako su sadržinski gotovo istovetne, one se međusobno isključuju već i samo zato što prve nastaju primarno na međusobnim “nepomirljivim” razlikama južnoslovenskih naroda, dok je cilj drugih upravo pronalaženje zajedničkog “idealnog tipa”. Bez obzira da li “karakterolozi” pišu o Srbima, Hrvatima ili pak o Jugoslovenima, pa čak i kada insistiraju na tvrdnji (što je danas redak slučaj) da je “karakter samo jedan ustaljen način reagiranja na životni milje” (Dvorniković,³⁴[1939] 1990: 305), svojim motivima ne umanjuju činjenicu da se njihove analize, bilo kod drugih autora ili u javnosti, uvek vraćaju u vulgarnom obliku, neretko postajući omiljeni bojni poklič.

³³ “Društveni karakter se (...) može definisati kao tipično ponašanje pojedinaca u određenom društvenom sistemu u skladu sa prihvaćenim vrednostima i zahtevima kulture” (Golubović, 1995: 9).

³⁴ Dvorniković Vladimir (1888–1956), dr. filozof, profesor Sveučilišta u Zagrebu.

Organska nacija

“Pre svega je potrebno raščistiti sa jednom ‘naučnom’ laži koja nam se od pohoda srpske vojske u Arbaniju na hiljadu načina nameće, mada je u nauci odavna otišla u staru gvožduriju. Elementi koji čine naciju nacijom i faktori koji određuju uslove zajedničkoga državnoga života nijedan ozbiljan čovek ne iznalazi danas merenjem lobanja i proučavanjem rasa, već ih određuju istorija i sociologija” (Tucović,³⁵[1914] 1980: 52).

“Čim se čovek uzdigne nešto malo iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno, da nacija sama sobom ne predstavlja ono što se u filozofiji naziva ‘vrednost’. Vrednost joj mogu dati samo opšti kulturni ideali, kojima bi se ona stavila u službu” (Jovanović,³⁶[1957] 1991: 573).

Razvoj mitološke slike “nacije” utemeljene već u dalekoj prošlosti, učinio je da se ona primarno identifikovala sa “srodstvom” iz čega je sledilo identifikovanje države sa “kućom”, elite sa “domaćinom”, a stanovništva sa “bićem”. Takvo “organsko” shvatanje nacije negiralo je socijalnu raslojenost i suprotnost interesa a time i različitost mišljenja. Naprotiv, čitava rasprava o identitetu sopstvene nacije u ovom krilu intelektualne elite svedoči da se nacija shvatala i shvata kao slabo promenljiv organizam koji može da trpi uticaje ali koji ima čisto etničko jezgro oličeno u osnovama jezika, istorije, pamćenja, emocija, osobina, koje se, da bi nacija opstala, mora očistiti od stranih uticaja kao glavnom uzroku “kvarenja”, a pripadnici ubediti da su isto ono što su bili i pre hiljadu godina. Da ovakav trend nije nikakav ekskluzivizam balkanskih prostora pokazuje zaključivanje Antonija Smita o važnosti “ponovnog otkrivanja ‘kolektivnog ja’ uz pomoć filologije, istorije i arheologije, važnost iznalaženja svojih korena u ‘etničkoj prošlosti’, kako bi se utvrdio autentični identitet ispod tuđih mu naslaga vekova” (Smit, 1998: 121). Nacionalna država je objedinjujući faktor koji će “očistiti” od kvarećih uticaja i stvoriti ponovo čistu naciju – njeno ime, karakter, jezik, istoriju, sećanje, osobine. Nacija se tako svodi na pleme, tu je i poglavica (junaci iz prošlosti i elita iz sadašnjosti), jezik koji se razlikuje od jezika drugog “plemena”, a ako se ne razlikuje onda je “ukraden”, svest da se pripada odabranoj grupi, mesijanstvo “određeno” u prošlosti i ostvarivo u budućnosti...

³⁵ Tucović Dimitrije (1881–1914), političar, teoretičar.

³⁶ Jovanović Slobodan (1869–1958), dr, pravnik, istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

Sve moderne kategorije (interes, zajednička zakonska prava, slobodna volja, solidarnost...) učitavaju se sasvim knjiški, i to samo po potrebi.

Iz ovakve percepcije nacije kao kategorije neprekinutog kontinuiteta (biološkog, psihološkog, istorijskog, kulturnog, religijskog...) nastaje i uverenje o prisustvu ideologija (i sistema vlasti) koje su bliske i onih koje su strane narodnom "duhu". U ove druge najčešće se danas ubrajaju komunizam, internacionalizam, republikanizam, ateizam..., kao što su se pre sto godina ubrajali zapadni uticaji i zapadni pojam demokratije. Funkcija ove teze je da pokaže da "nepromenljiv" duh naroda "prirodno" teži "izvornom" vladajućem režimu sadržanom od naroda, crkve i elite, organizovanom u "prirodnom" patrijarhalnom poretku – nepromenljivom i jednom za sva vremena datom. Otuda kao jedan od ključnih argumenata nacionalizma uopšte, postaje zahtev "da se sluša onaj ko 'zna šta je dobro' ne samo za taj rodni kraj, nego i za sve krajeve nad kojima se rasprostire 'duh naroda'" (Molnar, 1997: 277).

Nekada je ta idealna vizija tumačena kao socijalno jedinstvo i jedinstvo svesti, nekada kao prirodna sabornost, a poslednjih godina kao "duhovno jedinstvo". Po savremenim intelektualcima, duhovno jedinstven narod bez obzira gde živi, kojoj socijalnoj grupi, partiji pripada, mora da misli, želi i oseća isto. On mora da zaboravi sve što je naučio od "drugih" jer je tome i učen da bi mu jedinstvo bilo razbijeno. Treba da zaboravi svoju noviju istoriju jer ju je i imao da bi bio duhovno razbijen. Konkretno, treba da izbriše iz memorije Jugoslaviju jer je u njoj učen da živi sa "drugima", što je imalo pogubno dejstvo po njegovo ekskluzivno "duhovno jedinstvo". On treba da se odluči i napravi izbor za sva vremena. Mora da pronađe svoju elitu koju će da sluša i sledi i svoju "tradiciju" kojoj će "probuđen" da "se vrati". Tako duhovno jedinstven narod neće imati dilema, neće postavljati pitanja i ići će srećno ka svom cilju! Ovo nimalo karikirano stremljenje savremenih srpskih intelektualaca nacionalističke provenijencije svedoči da srpski nacionalizam želi da se okameni u umišljenom srednjem veku. Da sve izgleda i funkcioniše kao za vreme velikog carstva, jer iz mračnih daljina izgleda da je tamo bila "slava" nasuprot sadašnje marginalnosti, veličina nasuprot minornosti, osvajačke i ratničke sposobnosti nasuprot poraza u ratu, dominacija nasuprot potčinjenosti. A kako uspostaviti kontinuitet sa Dušanom lično, ako "nacija" nije krv, istorija i tlo sa samo jednom idejom i stremljenjem? Ovakvo shvatanje nacije ne može da prihvati postojanje staleške strukture društva nekada, ili različitog mišljenja sada, jer i jedno i drugo znače odsustvo jedinstva nacije koje je imamentno njenom "organskom biću". Zato organsko shvatanje nacije odbacuje tvrdnje da se o njoj može govoriti tek od vremena ukidanja feudalnih odnosa, pretpostavljajući da to možda važi drugde, ali ne i ovde, i zato je aktuelno zapažanje Benedikta Andersona da je teoretičare nacionalizma često zbunjivao pa i iritirao paradoks o objektivnoj modernosti nacija u očima istoričara i, s druge strane, njihovoj subjektivnoj drevnosti u očima nacionalista (Anderson, 1998: 16).

"Organska nacija" u nacionalističkom krilu srpske intelektualne elite ima tri nivoa argumentacije: nacija koja je individua; antiindividualizam nacije – individue i svojstva organskog "nacionalnog duha".

NACIJA – INDIVIDUA

Činjenica da se pojmovi “karakter” i “ličnost” u psihologiji često “upotrebljavaju kao sinonimi” (Olport, 1991: 29), može donekle da odgonetne razlog što se u nacionalnim “karakterologijama”, nacija primarno poistovećuje sa individuom. Uverenje da je nacija “organska” kategorija najčešće se ispoljava u verovanju da je moguće porediti naciju i individuu, da se nacije međusobno razlikuju na način na koji se razlikuju pojedinci, pa da shodno tome, nacije imaju osobine, karaktere kao što je slučaj u ljudskom društvu. Iz toga proističe uverenje da postoje “dobre” i “loše” nacije, poštene i nepoštene, tj. da i među nacijama kao među ljudima, postoje lopovi i poštenjačine, humanisti i ubice, sudije i zločinci... Poređenje nacije i njenih svojstava sa pojedincem je i poslednjih godina i tokom XX veka bilo najčešće prisutan metod kojim se dokazivalo svojstvo nacionalnog “karaktera”, “duha”, ali i postojanje nacionalnog “bića”. Ova paralela je uvek prisutna kada se nacija biološki određuje, čak i kada se za njenu osnovu uzima jezik, jer je on samo dokaz da su svi pripadnici iz iste “kuće”, odnosno nastali od jednog “praoca”. Istovremeno, čak i kada se eksplicitno negira biološko svojstvo nacije i “karakterologije” baziraju na kulturnim mehanizmima, iz njihovog opisa nužno sledi zaključak o istorijom stečenom “karakteru”, a onda “usađenom” i raširenom kroz “mnogo generacija” što na kraju nužno vodi u razumevanje “karaktera” koji se generacijama prenosi prvo vaspitanjem, i na kraju automatski, rođenjem.

Savremeni autori, sasvim slično autorima od pre sto godina, naciju često vide kao individuu. Tako Dobrica Ćosić veruje da “i nacije kao i pojedinci, imaju zla i mane kojih se ne stide, koje su im korisne i drage” (Ćosić, 1992a: 122), dok Vladeta Jerotić pravi analogiju naroda i pojedinca, pa i karakterologiju nacija, kojoj priznaje naučnu utemeljenost, formuliše na organskoj tezi o njihovoj identičnosti. Stručni pojam “separacija” koristi za objašnjenje fenomena seoba sa sličnim ili približno istim značenjem, a rezultate ispitivanja antropološke psihologije prevodi na jezik nacija, sasvim eksplicitno tvrdeći da u definicijama identiteta i autonomije ličnosti, koji se odnosi na individualnu psihologiju, “sadržane su istine koje se tiču i karakterologije naroda” (Jerotić, 1995: 69). Slično konstatuje i drugi psihijatar, Jovan Marić, koji se pita: “Ako smo uspeli da definišemo pojam ličnosti, mentalni sklop odnosno karakter jedne osobe [...], možemo li to isto tako definisati i za jedan narod kada je on, narod, sastavljen od miliona tih individua”. Primećujući da se brojni istraživači slažu da je to moguće, “ma kako to nelogično i neverovatno zvučalo”, on zaključuje da “karakterne osobine naroda ne mogu da se menjaju preko noć” (Marić, 1997: 7, 127). A filozof Mihailo Marković veruje da “kao što pojedinac mora da upozna i prevaziđe slabosti svog karaktera” tako i narod “kao celina” mora doći do kritičke svesti o nekim bitnim nedostacima nacionalnog mentaliteta, “a zatim mora učiniti svesni zajednički napor da ih prevaziđe” (Mihailo Marković, 1997: 386).

I u prošlosti je vladalo isto uverenje. Još je Živojin Žujović pisao da je naša istorija “samo naša, samo srpska istorija, to je život samo srpskog duha i srpskog narodnog tela”,

“nacionalna ličnost među nacionalnim ličnostima” (Žujović,³⁷[1868] 1974: 290), dok je Alimpije Vasiljević razmatrajući “psihološke osobine” srpskog naroda, zaključivao da “što vredi za pojedina lica to vredi i za čitave narode; jer i narodi, kao i pojedini ljudi, imaju svoje periode mladosti i starosti, i ako su te periode mnogo veće nego u pojedinih” (Vasiljević,³⁸ 1886: 54). Početkom veka Jovan Cvijić je poredio srpsku naciju sa individuom opisujući njenu “kolektivnu dušu” kao “veliku ličnost” (Cvijić, 1914: 6), a Dragiša Vasić je smatrao da kao što u međusobnim odnosima ljudi izvesni događaji “otkrivaju precizno njihove karaktere”, tako se u važnim istorijskim zbivanjima “ocrtavaju do sitnica duše naroda. Po delima njihovim vide se i ocenjuju njihove duše”. U poređenju konkretne nacije i konkretne individue išao je još dalje tvrdeći da je srpski narod postupio “kao što je nešto pre dve hiljade godina postupio jedan čovek. Kao što je čovek jedno biće, narod je jedno biće. Oba su se bića plemenito žrtvovala, ali oba nisu razumeli u vremenu kada su se žrtvovala” (Vasić,³⁹ 1919: X, 78).

I kod autora iz posleratne emigracije, a reprintovinih poslednjih deset godina zbog poželjnog viđenja nacije, ovo poređenje je bilo prisutno. Takva su uverenja da “kao i svaki pojedinac, tako i svaki narod ima svoj poziv, svoju misiju” (Spalajković,⁴⁰[1964] 1992: 88), da “kao što se može znati kako će se poznat pojedinac ponašati u datoj, određenoj situaciji, tako se isto to može znati i za narod” (Vučić, [1940] 1991: 159), ili da je narod “bogom dat, a ne veštački stvoren, isto kao i čovek” (Drašković,⁴¹[1947] 1990: 45).

ANTIINDIVIDUALIZAM NACIJE – INDIVIDUE

Iz stava o naciji kao individiu proističe nužno antiindividualistički koncept u odnosu na prava pojedinih pripadnika nacije. Ako nacije kao individue imaju glavu, telo i dušu (elitu, narod i jedinstvo) i u skladu sa tim svoje “osobine” i “karaktere”, uloga individue je da se podređuje tom idealnom tipskom konceptu “velike individue” i da se odriče sopstvenog individualizma koji razbija individualizam nacije. I to ne samo na nivou uverenja, mišljenja i stremljenja, već i na nivou identiteta, odnosno, kako ispravno zaključuje Ivan Čolović, “postupci pojedinaca objašnjavaju se njihovom biološkom predodređenošću kao pripadnika entičko-rasne zajednice” koja je jača od napora pojedinca da sobom slobodno raspolaže “pa i od njegovog svesnog izbora etničke zajednice” (Čolović, 1994: 14). Jer, ako su, kako tvrdi savremeni intelektualac, “individua, porodica i nacija biološke kategorije” (Poplašen, 2000: 75), onda individua ne može

³⁷ Žujović Živojin (1838–1870), političar, teoretičar.

³⁸ Vasiljević Alimpije (1831–1911), profesor na Velikoj školi u Beogradu, političar, član Srpskog učenog društva.

³⁹ Vasić Dragiša (1885–1945), advokat i književnik, akademik.

⁴⁰ Spalajković Miroslav (1869–1951), dr, diplomata, pravnik.

⁴¹ Drašković Slobodan, dr, profesor Univerziteta u Beogradu.

svojom voljom da određuje sopstveno mesto niti da ima subjektivni identitet. Ove teze prepoznaju se danas u stavovima da “može neko da odluči da promeni identitet ali on je za drugog koji priznaje promenu još uvek deo starog identiteta” (Avramović, 2000a: 245), ili da “od naroda koji zaborave svoj identitet, koji se liše svog karaktera, koji izgube svoju budućnost, ostaće samo gomila više ili manje imućnih, ali iskorenjenih i obezličanih pojedinaca” (Marković, 2000: 10). U ovaj kontekst svakako spada i savremena teza o “mondijalisti” koji se “ponaša tako kao da ne deli s nekim kolektivna ubeđenja i pogled na svet, nego ima neku svoju posebnu svest, koja je za njega samog uvek opravdanje da je na dobrom moralnom putu” pri čemu “neovlašćeno” sudi onima “koji smatraju da je nacija osnovna ćelija i okvir budućeg demokratskog društva” (Ekmečić, 1999: 449–453).

U istom smislu danas su jako popularne teze da se niko “ne rađa kao građanin sveta, već kao pripadnik određenog naroda” pa se tek posredstvom dospeva do opštečovečanskog. “Pripadništvo određenom narodu nije naš izbor već naša sudbina” pa se samo negovanjem svesti o toj pripadnosti, može učvrstiti i ljudski identitet (M. Đurić u: Knežević, 1994: 52). Ili kod drugog autora, “da bi se pripadalo čovečanstvu, mora se pripadati nekoj konkretnoj zajednici. Pojedinač koji ne pripada nijednoj zajednici, čak ni onaj za koju ga veže jezik i kultura iz koje je izrastao – jeste i ostaje narcis koji voli samo sebe a pred svetom se lažno predstavlja kao ljubitelj čovečanstva” (Marković, 1994: 398).⁴²

Još je Vladimir Jovanović u XIX veku smatrao da je nacionalni duh nešto što nosi “rasa”, odnosno da “što je u narodu ograničeno i smrtno, to su ograničene ličnosti i naraštaji za sebe: a što u narodu prelazi s roda na rod i može da obstane večito, to je duh naroda, ili svest njegova o sebi, kao o krvnoj, moralnoj i umnoj zajednici ljudskoj” (Jovanović,⁴³ 1870: 43, 125–128). A Alimpije Vasiljević je kao negativnu srpsku “osobinu” navodio da “slabo pamte dobra dela, kao što do duše slabo pamte i zla dela”, što “slabi duh patriotizma, a snaži instinkt sebičnosti; to snaži težnju k životu individualnom na štetu opšteg narodnog i državnog dobra” (Vasiljević, 1886: 100–101). I Jaša Tomić je narod video kao celinu u kojoj se “gube pojedinci”, narod je “jedinica, telo, koje ima jednu dušu, jednu volju, jednu snagu, jednu pamet”, pa ga je poredio sa rekom čije se kapljice gube i čija istorija “nije odlučna”. Smatrao je da različita podneblja stvaraju različite narode u spoljnom izgledu ali i u duši, pa “ko hoće da traži uzroke istorijskim događajima, ne može ih naći u volji i duši pojedinaca, neg će ih naći u duši i karakteru celine. Zato se istorija

⁴² Zanimljivo je da je istu tendenciju u XIX veku uočavao Solovjev kod ruskih slovenofila pa je kritički pisao: “Vi kažete: služeći svome narodu, služimo i čovječanstvu. S istim pravom je moguće reći: služeći samome sebi, služimo svojoj porodici, služeći svojoj porodici – služimo svojem narodu, itd, a kao rezultat svega toga može da proistekne i to da ja mogu da se ograničim na to da služim samo sebi. Ali kakvo je to služenje? Sve je to samo gola igra riječima. [...] I ako ja služim svojoj porodici i svojem narodu u duhu porodičnog ili nacionalnog egoizma, tada ne služim nikome osim svojoj porodici i svojem narodu, čak im služim loše, jer ih lišavam pravih vrijednosti” (Solovjev, [1884] 1995: 65).

⁴³ Jovanović Vladimir (1833–1922), političar, profesor na Velikoj školi u Beogradu, član Srpskog učenog društva.

bavi sve manje pojedincima a sve više masama" (Jaša Tomić,⁴⁴ 1913: 11–15). Slično shvatanje je imao i Velmar Janković pred Drugi svetski rat, uveren da je "strahovita" zavisnost, "sudbinska i čovečja međuzavisnost živih i mrtvih, sadašnjih od bivših, budućih od sadašnjih", tvrdeći da "čoveka ne možete načiniti za jedan ljudski vek. On se dugo pravi. I prave ga mnogi". Podižući ovu tezu na nivo apsoluta, Velmar Janković je tvrdio da "ko nema kanala za dovođenje fluida mrtvih u sebe, ko nema toga tkanja blagorodnih mrtvih u sebi, treba ga se bojati. Taj lakše poteže nož. I organizuje rat sviju protivu svih", odnosno da "apstraktni, biološki, ekonomski čovek je opasan kao barut ili beznačajan kao prašina. Ko god je samo svoj, nije ničiji" (Velmar Janković,⁴⁵[1938] 1991: 95–96). Ovo shvatanje je do kraja razradio Slobodan Drašković u posleratnoj emigraciji tvrdeći da je jaka nacija ona gde u pitanjima, koja se tiču celine, svi postupaju ne kao usamljeni pojedinci, nego kao delovi celine kojoj podređuju svoje individualne ukuse, interese i mišljenja, dok je slaba nacija "nacija bez unutrašnje snage, ona gde niko ne zna svoje mesto i svoju dužnost, svoja prava i svoju odgovornost" tj. ona gde "nema sloge i jedinstva". Drašković je izvlačio zaključak da "sve što čini smisao i vrednost života vezano je za naciju, koja je Bogom dana, koja je prirodna i najjača ljudska zajednica" a cilj i svrha čovekovog života je stvaranje "večnih, neprolaznih duhovnih vrednosti" čiji je najmoćniji izvor "nacija, nacionalni duh, nacionalne osobenosti, moralna osnova na kojoj nacija počiva i plemeniti naponi i žrtve se moraju stalno činiti da bi se nacija održavala i obnavljala" (Drašković, [1947] 1990: 33, 72).

"NACIONALNI DUH"

Treći nivo razmatranja "organske nacije" odnosi se na svojstva "nacionalnog duha" ili "nacionalnog bića" koje odlikuje nacionalna nepromenljivost, duboka i neraskidiva veza i oduvek prisutna ekskluzivnost. Razumevanje "nacionalnog duha" kao neprolazne i slabo promenljive vrednosti nacije danas je atavizam rasprostranjenih uverenja s početka veka kada su romantičarske herderovske ideje nadgrađivane stavovima tada popularnih evropskih pisaca. Tako je lako identifikovati veliki uticaj na tadašnje autore koji su učinila shvatanja Gustava Le Bona, prevedenog i očigledno veoma čitanog, a koji je zastupao stav da "psihološki karakteri" sastavljaju dušu rasa pa istorija i civilizacija naroda "proizlaze iz tih karaktera", pri čemu "ustanove imaju vrlo male vrednosti za razvitak civilizacije" jer su samo "vidljiva potka njegove nevidiljive duše". Pominjao je "vekovne karaktere duša rasa" smatrajući da "svaka rasa ima mentalni sklop isto tako određen, kao što ima određen i svoj anatomske sklop", pa je "nesumnjivo" da je "mentalni sklop u odnosu sa njenom naročitom strukturom mozga". Takvi karakteri čine "dušu jednog naroda, predstavljaju sintezu njegove prošlosti, nasledstvo njegovih predaka", pa iako

⁴⁴ Tomić Jaša (1856–1922), političar, novinar.

⁴⁵ Velmar-Janković Vladimir (1895–1976), književnik, psiholog.

“izgledaju vrlo raznoliki kod individua jedne iste rase”, ipak “većina individua te rase stalno ima izvestan broj zajedničkih psiholoških karaktera, isto tako stalnih kao i anatomske karakteri koji omogućavaju klasifikaciju vrsta”. Po njemu, taj “agregat psiholoških elemenata, koji se da opaziti kod svijiu individua jedne rase” čini “nacionalan karakter” čiji “skup obrazuje prosečan tip koji dopušta da se jedan narod definiše”. Zaključivao je da “čim poznajemo dušu nekog naroda, njegov život nam se pokazuje kao redovna i fatalna posledica njegovih psiholoških karaktera” (Le Bon, 1920–ih: V–VI, 2–3, 69).⁴⁶

Danas su sasvim retki autori koji u nacionalnu priču uključuju i gene, ali činjenica da ih ipak ima, svedoči o neprolaznosti arhaičnih uvreženih stereotipa, kao npr. da je genetika u stanju “da tačno identifikuje na osnovu genetskih informacija ko kojoj naciji pripada i u čijim genima postoje tragovi još nekih nacija”, sa zaključkom da je narod “zajednica porekla”, odnosno “srodstvo” (Diskusija, [Šešelj] 2000: 256), ili da su Srbi sačuvali “neku neuništivu genetsku snagu” (N. Samardžić, 1991: 231). Iako se većina autora danas ne upušta u genetiku, ipak naciju uglavnom vide kao “biće”. Tako Radovan Samardžić pišući o istoriji Srba u Hrvatskoj tvrdi da oni “svoje biće, sem u ponekim slučajevima, nisu odvojili od celine. Istorijska sudbina učinila je srpski narod, bez obzira na njegovu rasprostranjenost, u najvećoj meri duhovno ujednačenim” (R. Samardžić, 1990a: 30). Zaključuje da se srpski narod “ni u najcrnijim mukama nije odricao svog bića, duboko ukorenjenog u srednjem veku, tačnije rečeno, on nije mogao izmeniti svoj duhovni sastav”, pa se “držao svojih predanja i drugih ostataka srednjeg veka, kao temelja svog bića” postajući “jedan od prvih naroda na starom kontinentu koji su obrazovali svoju nacionalnu svest” (Samardžić, 1989: 70, 239). Suprotnog puta obrazovanja istog “organskog” jedinstva, drži se drugi savremeni autor koji tvrdi da je seobama izgubila Srbija ali je “dobilo Srpstvo”, jer se srpski narod izmešao poreklom iz raznih krajeva “i nikakvim se drugim načinom ne bi mogli Srbi toliko izjednačiti i sjediniti kao seobama i procesima koji su zbog njih sledovali” (Rakić, 1992: 493).⁴⁷

⁴⁶ “Svaka individua nije samo proizvod svojih direktnih roditelja, već uz to i njene rase, t.j. cele serije njenih krvnih srodnika. [...] čovek je uvek pre svega predstavnik svoje rase. Skup ideja, osećanja koji sve individue iste zemlje donose razvijajući, sačinjava dušu rase. [...] Rasa se treba smatrati kao večito biće, koje ne zavisi od vremena. To večito biće sastavljeno je ne samo iz živih individua koje ga sastavljaju u danom trenutku, već isto tako i iz dugog niza mrtvih koji su bili njegovi pretci. [...] kao što su mrtvaci beskrajno mnogobrojniji od živih, isto tako su beskrajno i moćniji od njih. Oni upravljaju ogromnim domenom besvesnoga, nevidljivim domenom koji drži pod svojom vlašću sve manifestacije inteligencije i karaktera. Daleko više, jedan narod rukovodi se mrtvima no živima. [...] Mrtvi su jedini neosporni gospodari živih. [...] Da se stvori u jednom narodu zajednica osećaja i misli koja obrazuje dušu njegovu, i to još u dosta slabom stepenu, potrebno je više od deset stoleća. [...] U životu naroda uticaj karaktera je svemoćan, dok je uticaj inteligencije vrlo slab” (Le Bon, 1920–ih: 4–5, 15–18).

⁴⁷ Zanimljivo je da se kod Cvijića može naći gotovo istovetna rečenica, ali se ona nije odnosila na Srbe već na Jugoslovene. Cvijić zaključuje da su se preseljavanjem iz jedne dinarske zone u drugu “Jugosloveni izmešali i izjednačavali i time se više nego ičim drugim održalo i učvrstilo njihove etničko jedinstvo” (Cvijić, [1914] II, 1921: 75).

“Organsko” svojstvo nacije prepoznaje se i u identifikaciji pojmova pleme – narod – nacija čije se mitske priče definišu kao “djelo svih, duh i genij jednog čitavog naroda”, a individualizam “nacionalnog duha” u svesnom stvaranju nacionalne istorije, npr. u tezi da je srpski narod, pošto nije mogao da izbegne svoju sudbinu, “odlučio” da bude “svoja vlastita sudbina”,⁴⁸ uz zaključak da “samo kroz takvu odluku donijetu pri punoj svijesti srpski narod je mogao da shvati sebe samog i da očuva svoje dostojanstvo i odlučnost svog vlastitog života” (Zurovac, 1997a: 110–114). Organska nacija, kod ovog autora npr., prepoznaje se i u tezama da su Srbi i Crnogorci ista nacija po tome što “iste smo krvi i mesa, iste misli i porekla, posve istog duhovnog stava i opredeljenja”, a ekskluzivnost i neuporedivost uočavaju se u tezama da “ontologija slobode nigde na ovoj planeti nije našla tako jasnu potvrdu kao u etici kosovskog mita”, odnosno da za slobodu “nigde možda nije proliveno toliko krvi na ovoj planeti kao na našim prostorima” (Zurovac, 2000a: 200–201, 208).

Ma koliko danas teza o “nebeskoj” naciji izazivala podsmešljivosti, još ima autora koji sasvim uvereni tvrde da treba pokazati da “Srbi stvarno jesu nebeski narod”, uz objašnjenje da “narod kao celina, u presudnim istorijskim trenucima reaguje kao zajednica kosovskog i svetolazarevskog zaveta, koji nije ništa drugo nego Hristov Novi zavet prepričan za Srbe, koji se i desio Srbima” i sa zaključkom da je to “u genetskom kodu srpskog naroda”. Zato se pledira da Srbi moraju da povrate “organski i celovit stav prema životu” jer samo “buđenjem najdubljih organskih energija našeg nacionalnog bića može da dođe do stvaranja srpske nacionalne države. Samo na osnovu tih praiskopskih energija država može biti branjena i očuvana” (Poznanović, 1997a: 480–481).

Najnovija sintagma koja pokriva ideju “nacionalnog duha” jeste “duhovno jedinstvo” sa varijacijom u formi “duhovnog prostora”, pragmatičnog prikriivenog sadržaja. Iako prividno teži uspostavljanju “duhovnog” jedinstva (ma šta to značilo), ova ideja slabo prikriva cilj kojem nacionalizam inače jedino i stremi svojom zamagljenom romantikom, a to su teritorije, velika država, ali ne u apsolutnom već u relativnom smislu, u odnosu na, za nacionalizam, uvek nezadovoljavajuću realnost. Kontroverza, duhovno jedinstvo nacije i prostor bez nacije, s jedne, i plediranje na “prirodnu” naciju s druge strane, ne može a da ne završi u argumentima u kojima primat ima genetika. To je najviše došlo do izražaja kod savremenog autora po kojem je duhovni prostor “ukupna kulturna delatnost u prošlosti, svuda gde su Srbi živeli i gde sada žive”, pri čemu se iz tog kruga “ne mogu izdvojiti kulturne aktivnosti onih etničkih grupa koje su se izdvajale iz zajednice srpskog naroda, u prošlosti i sada”. “Duhovni prostor” se otelotvoruje u nacionalnoj državi pa on nema samo “teritorijalnu dimenziju koja se razliva u širinu, nego i istorijsku dubinu. Tamo gde je živeo srpski narod, tamo je naš duhovni prostor i ostaje od našeg razumevanja i racionalnog

⁴⁸ “On je odlučan da podnese svoju sudbinu, da se izloži mračnoj nužnosti svoje istorije, da podnese svoje istorijsko postojanje, da izdrži pred opasnošću kakvu pretpostavlja veličina njegovog postanja. Biće jednog naroda je određeno onim što taj narod postaje u novoj istorijskoj stvarnosti” (Zurovac, 1997a: 114).

saznanja ko smo bili i gde smo bili". Istovremeno, znači kontradiktorno, traži se definicija nacije kao "prirodne" i "srodničke" zajednice, i na kraju, sasvim iz dnevnopolitičkih potreba teritorijalnog širenja, navodi se kao argument da je "na osnovi sistematskih antropoloških merenja na živom stanovništvu i skeletima od predistorijskog vremena, francuski antropolog Ežen Pitar [je] 1913. ustanovio da su Srbi najstariji stanovnici Bosne i Hercegovine" (Ekmečić, 1999: 396, 430–432).

U XIX i početkom XX veka organsko viđenje nacionalnog "bića" bilo je široko rasprostranjeno, pa su i tadašnji autori glorifikovali kontinuitet i nepromenljivost koje samo treba otkriti i vratiti im se pa će budućnost nacije biti osigurana. Stari autori su verovali da "načelo narodnosti" nosi "pečat insti[n]kta", pa su u skladu sa tim identifikovali porodicu, pleme i narod tvrdeći da "ima nešto" što ih veže "čime se oni poznaju, vole, i što ih nešto privlači, da su jednokrvna braća, a to nešto jeste: jezik i jednaki i isti običaji" (Veselinović,⁴⁹ 1880: 4–7). Ili su tvrdili da se još u XII veku kod srpskih plemena razvila "nacionalna svast o svome jedinstvu", a "srpska država i srpska crkva učine, te su saznala sva srpska plemena, da su ona članovi jednoga ogranzima, jednoga naroda". Tako je narod živeo u "čvrstom i krepkom organizmu", srpska kraljevina je nalazila "temelj i oslonac u nedrima svoga naroda" gde nije bilo izdajnika, pa je državni organizam "bio čvrst, jak i temeljan", a kraljevi nisu bili zavojevači i osvajači, nego "savakupitelji" i "osloboditelji" srpskih zemalja. Zaključivalo se da je "na načelima čisto nacionalnim izvedenom državnom organizacijom" stvoren narodni "srpski karakter", pa se narod očuvao "čio, krepak i zdrav, sa duboko u srce usađenom narodnom idejom, koja i radi na obnavljanju srpskog državnog života", jer "u podobnim prilikama jedan čitav narod polaže ispit svoje zrelosti. Ne položi li ga, u strasnom zanosu udara putem, koji ga odvodi prevce u propast" (Srećković, 1888: 5, 31, 774, 810–811).

Kao i danas, i početkom veka je bilo autora koji su separatizam kao nacionalni "usud" prepoznavali još u velikoj seobi naroda. Tako je autor koji je nedovoljno bio siguran da je srpsko ime nekada bilo opšte nacionalno slovensko ime, ali siguran da je ono najstarije slovensko ime, u Slovenima prepoznavao jednu naciju, tvrdeći da "ako Slovene jedno opšte ime i nije vezivalo, naročito onda kad je tendencija separatizma otela mah, oni su ipak bili jedan veliki narodni organizam, kroz čije je damare prolazila jedna ista krv, jedan isti jezik i jedni isti običaji, s jednim istim duhovnim i kulturnim nivoom". Verujući da su se vremenom prekidala samo spoljna obeležja kao narodno ime, tvrdio je da "unutrašnje nacionalno, krvno i jezikovno jedinstvo ostalo je kroza sva vremena organski vezano na korenu svoga zajedničkog iskonskoga porekla". Opsesija nacijom iz davnina, ovde se javlja kao pseudoodgovor za savremenu malenkost, budući da o srpskoj naciji u svom vremenu autor govori kao o "ono nekoliko miliona što se Srbima zovu" (Bdin,⁵⁰ 1903: 7–8). Slične su i teze nastajale u krilu intelektualaca koji su opisivali srpsku nacionalnu državu kao "ujedinjeno srpsko pleme, sastavljeno iz čisto svoga vlastitog

⁴⁹ Veselinović Milojko (1850–1913), istoričar, konzul u Skoplju.

⁵⁰ Stevan Radosavljević Bdin (1854–1938), profesor, novinar i pisac, urednik "Novosti".

elementa” nasuprot država kakva je npr. Bugarska “sa svojim heterogenim elementima: Grcima, Jermenima, Turcima”, a što je trebalo da implicira prednost prve (Ilić,⁵¹ 1908: 23). Ili definicije srpske nacije (“narodnosti”) u kojima se odricalo da je ona nova pojava,⁵² i naprotiv, tvrdilo da je “narodnost naša sila prirodna, socialna”, da “svima nam je osnovni karakter jedan te isti”, uz opasku da “kao što je fiziognomija dece od istih roditelja obično uvek bar ponešto različita, tako je i sa socijalnim fiziognomijama čitavih pojedinih grupa jednog te istog naroda” (Grujić,⁵³ 1909: 1). Sasvim eksplicitno, organska nacija je definisana i u stavu da se ne zna koje je pitanje za srpsku nacionalnu ideju važnije, bosansko-hercegovačko ili makedonsko, jer će od rešenja prvog zavistiti “opstanak naše rase, naše nacije, srpske krvi, a od rešenja drugog, mačedonskog pitanja, zavisiće, da li će Srbinova otadžbina kao država u budućnosti biti velika, moćna, potpuno nezavisna i slavna” (Jelenić, 1908: 33).

Vreme Balkanskih i Prvog svetskog rata pokazalo se najplodnijim za “organsko” definisanje nacije. Tako je Jaša Tomić pominjući srpske velikane (Miletića, Dositeja...) navodio da njih nije “rodila mati njihova” već srpski narod, jer se “u izvesnim prilikama zgusne i skupi snaga jednoga naroda u pojedinim ljudima, koji grmnu kao munja prostorom i nadaleko zasvetle. Takve velike ljude i junake nazivaju često: ocevima naroda” što je po njemu pogrešno, jer to su veliki sinovi naroda “u kojima se pojavi u velikoj meri duh njihovog naroda” (Jaša Tomić, 1913: 10). Bilo je i autora koji su podrazumevali da se nacionalni “karakter” prenosi putem krvi, tj. da se “osobine predaka” prenose na potomke sa pozivanjem na zakone nasleđa, uz izreke: “Što maca omaci, to miše lovi”, “Kakav otac, takav sin”... (Stepanović, 1913: 147), ili onih koji su prepoznavali konture srpskog nacionalizma u dubokoj prošlosti, tvrdeći da je “zajednička prošlost, zajedničke tradicije i svete uspomene na nju, zajednička kultura i zajednički narodni običaji, maglovita nada na bolju budućnost, na oslobođenje i bolje dane – sve je to stvorilo srpsku nacionalnu dušu, koja je zahvatala i zagrevala ceo srpski narod” (Stanojević,⁵⁴ 1915: 10). Slične su i teze da se nacionalna ideja javljala “u osećanjima i u srcu srpskog naroda uvek u istoj boji, stalno i nepromenljivo” (Đorđević, 1919: 6), ili da su npr. srpski gradovi “nacionalno najčistiji gradovi na belom svetu” da imaju “čisti nacionalni duh”, da su “kao suza čisto srpski” (Lapčević,⁵⁵ 1920–ih: 5).

Organicističko shvatanje nacije često je uporište tražilo u “važnim događajima” u kojima se ispoljavao nacionalni “karakter”, kao kod Dragiše Vasića, kod kojeg je narodna “duša” taj organizam. Suprotstavljajući “velike prilike” kao što su ratovi svakodnevnom životu, kada je govorio o “duši” naroda, on je mislio na napregnuta emocionalna stanja

⁵¹ Ilić Svetislav, prevodilac.

⁵² “A naša srpska narodnost i naš jezik, kao i sva druga nacionalna obeležja naša nisu nikakova nova pojava – od juče [...] njih izradiše vekovi istorijskog života naroda našeg” (Grujić, 1909: 1).

⁵³ Grujić Radoslav (1878–1955), istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

⁵⁴ Stanojević Stanoje (1874–1937), dr, istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

⁵⁵ Lapčević Dragiša (1864–1939), novinar, političar.

kakve proizvode ratovi, a ne na sposobnosti koje se ispoljavaju u svakodnevnom životu. Jednu patologiju Vasić je izvlačio kao “dušu”, jedino u njoj prepoznajući suštinu “nacionalnog bića”, pa je zaista teško ovakvu “karakterologiju” ne dovesti u vezu sa neposrednim političkim i državnim zahtevima. Tvrdio je da su balkanski narodi u Balkanskim ratovima otkrili svoje “karaktere”, a da za ratno oduševljenje Srba nije bio toliko odgovoran “nacionalni bol braće, zbog bratskih patnji” koliko “predački duh” jer je nasleđe “rezime predačkog iskustva” (Vasić, 1919: XI, 9–17).

Bilo je i autora koji su verovali da je prvo pitanje za poznavanje etničkog sklopa kod nekog naroda “pitanje o njegovu rasnom sastavu” (Erdeljanović,⁵⁶ 1924: 359) iz čega je sledilo da “ni po čemu se drugom ne može tako lako poznati, da li je neka ljudska grupa deo ovog ili onog naroda, nego po tome, sa kojim od njih pored zajednice u jeziku ima i zajednicu u običajima, u istorijskim predanjima i u narodnoj poeziji” uz zaključak da su to “tako jasno istaknuti izrazi narodne duše, da se etničke grupe mogu po njima oštro razlikovati jedna od druge” (Erdeljanović, 1925: 42–43).

Verovanje u postojanje “narodne duše” proizvelo je i zahtev za egzaktnim pokazateljima koji bi je potvrdili. Dvadesetih godina je Jovan Erdeljanović, kako navodi, po nalogu Srpske kraljevske akademije, a na osnovu Uputstva Jovana Cvijića, priredio svoja *Uputstva za ispitivanje naseља i porekla stanovništva*, koja su pored opisa sela, kuća, predanja..., sadržavala i stavku “psihičke osobine”. Cilj je bio da se pokaže “koje su osnovne osobine narodne duše ili kakav je narodni karakter”, a kao glavne odrednice koje treba “računati u osnovne osobine narodne duše ili u narodni karakter” navedene su “duševno raspoloženje”, “umna darovitost”, “vrednoća, urednost”, “nacionalna svest”. Preporučeno je ispitivačima da utvrde karakteristične “psihičke tipove” i njihov udeo u narodu (Erdeljanović, 1928: 26–30).

Pred Drugi svetski rat, u novom vremenu krize, obnovljeno je još jednom traženje specifičnog “nacionalnog duha”. Definisan je “beogradski čovek” koji nije samo Beograđanin već i “čovek beogradske životne orijentacije i iz unutrašnjosti zemlje”, između kojih postoji “nemehanička veza” a “razmimoilaženja između raznih shvatanja, staleških, klasnih, mentalnih, tehničkih, raznih tipova postoje u ljudima beogradske orijentacije isključivo, neopozivo i neodstupno samo u okviru tih rezultata, nikako van njih” (Velmar Janković, [1938] 1991: 50). Ovakvi stavovi pojačavani su tezama da “narod kao celina ima svoje karakteristične odlike, ima svoj karakter, svoje duševno obličje. On ima svoje osnovne težnje, darove, potrebe, načine reagovanja na životne zadatke” a njegovo ponašanje prema prijateljskim i neprijateljskim narodima “nosi svoj specifičan karakter, koji je uvek isti” (Vučić, [1940] 1991: 159).

Najdalje su u organicističkim tezama otišli autori koji su verovali u mogućnost ostvarenja “čiste” nacije, zahtevajući uspostavljanje etničke veze kao prvi uslov “duhovne nivelacije i kulturnog prožimanja”, a koji su za ostvarenje tog cilja verovali da “treba razbiti, ukloniti ili u najmanju ruku veoma razrediti gustinu inorasnih elemenata” na svim

⁵⁶ Erdeljanović Jovan (1874–1944), dr, etnolog, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

mestima gde se ta veza ostvaruje. Zahtevano je, npr. na Kosovu, naseljavanje Srba iz raznih oblasti kako bi se dobio "najsrećniji etnički amalgam, a on je rezultat mešanja starosedelaca sa Crnogorcima, Pećanima, Hercegovcima i Bosnacima" jer su oni "elemenat nekada rasno najčistijih, naših krajeva", tj. "naši prvoborci za etničko osvajanje našeg istorijskog Juga" (Mitrinović, 1939: 28–33).

Posleratno pisanje o naciji u ovom smislu razvijalo se u nacionalističkom delu emigracije da bi, pojavljujući se i u zemlji 80-ih godina u potpuno istom vidu, označilo kontinuitet nepromenjenog načina mišljenja. U emigraciji se tvrdilo da veliku ulogu u obrazovanju nacije igraju geografski, ekonomski, etnički momenti, "srodnost krvi, rase, porekla", ali da je sve to u poređenju sa duhovnim vezama sporedno, jer je nacija "tek onda kad postoje zajednička merila o dobru i zlu, o lepom i ružnom, o uzvišenom i niskom, o onome za šta vredi živeti i život položiti i onome za šta ne vredi ni prstom maknuti", "u osećanju vezanosti na život i smrt sa svima onima sa kojima nas takve veze vezuju" (Drašković, [1947] 1990: 32).

Vera ili jezik?

“Jadni Turci čekaju da što pametno čuju od derviša, a bedni u udruženi Hristjani od kaluđera. No što će im ovi kazati, kad nigde ništa drugo pod nebom ne znadu, nego: daj milostinju, daj sve, što god imaš, a ti umiri od gladi, i mrzi i proklinji sve ljude na svetu, koji tvoje vere i zakona nisu” (Obradović,⁵⁷ [1788] 1893: 99).

“Pošto u Turskoj državna (muslomanska) vera predstavlja i zasebnu civilizaciju, rascep je po verama u Turskoj veći no po narodnostima, i pošto vere jedna drugu ne trpe i isključuju više no što je to slučaj sa narodnostima, ni carstvo, toga radi, nikako ne može da dođe do zajedničke kakve god osnovice za sve svoje podanike. Iz toga su, u staro vreme, tekle avtonomne povlastice za vere, koje su bile uzrok te su se u Turskoj više no i na kom drugom mestu, narodnosti tako reći pretopile u vere svojih vernih” (Novaković, 1906: 517).

Razlika između jezičkog i verskog koncepta (a oba se u osnovi pozivaju na istoriju), jeste razlika između razumevanja nacije dva različita intelektualna centra: građanskog (sekularnog) i verskog. Jezički koncept nastao je u krilu građanske inteligencije i oslanjao se na srednjoevropske tokove u koncipiranju nacije XIX veka. Nasuprot tome, verski koncept potenciran je u krilu crkve koja je težila identifikaciji vere i nacije. A kako je crkvena hijerarhija preko nižeg sveštenstva bila bliža širokim slojevima stanovništva, ova identifikacija je učenjem prenošena i na njih. Budući da je u prednacionalnoj fazi u narodnim slojevima identitet išao preko distinkcije hrišćani–muslimani, i identifikacija vere i nacije u nacionalnoj fazi lako je prihvatana.

Religiozna pripadnost, u zavisnosti od vremena koje čini njen okvir, imala je različito značenje. Do XIX veka ona je činila osnovu individualnog i grupnog identiteta i do diferenciranja nacija na južnoslovenskom prostoru nije nosila sadržinu regionalne ekskluzivnosti. Tek od nastanka modernog pojma nacije i intelektualnih pokušaja njihove diferencijacije, ona stiče ekskluzivni karakter i stvara primarno crkveni identitet. U meri u kojoj je sama Srpska pravoslavna crkva podrazumevala sopstvenu ekskluzivnost, i identitet koji su sticali njeni pripadnici određivan je istim okvirima.

⁵⁷ Obradović Dositej (1742–1811), prosvetitelj.

Tokom proteklih sto godina, identifikacija srpstva i pravoslavlja, tj. vere i nacije, u različitim periodima, naročito (realno ili prividno) "opasnim" po naciju, dovođena je do apsoluta. Za veliki broj autora srpstvo i pravoslavlje su bili sinonimi, pa su pisali o "srpskom pravoslavnom narodu", o "srpskoj pravoslavnoj narodnoj individualnosti", o veri koja oličava "u sebi i pojam narodnosti". Unutar ove identifikacije, pitanje koje je okupiralo najveću pažnju odnosilo se na prednost u čvrstini uverenja, a glasilo je: da li je vera očuvala naciju ili je nacija očuvala pravoslavlje? U većini teorijskih razmatranja ovog pitanja išlo se srednjim putem, pa su uloga crkvene autonomije u tursko doba i pokreti naroda za slobodu toliko preplitani da se išlo sve do izgrađivanja uverenja o njihovoj organskoj vezi u kojoj je "crkva postala narod, a narod crkva", odnosno, u kojoj je pravoslavlje "ovaploćenje" nacionalno-državne tradicije. Isticao se poseban nacionalni značaj pravoslavlja, "koga nema kozmopolitsko katoličanstvo i koje, zbog toga, nikad ne bi moglo predstavljati onu visoku kombinaciju, koju narod vulgarno zove srpskom verom, a koja u stvari znači jedno srpsko pravoslavlje", odnosno, da se kosovski junaci nisu borili za "veru religije, nego za veru svoje nacije", kao i da je "naša rasa" očuvala i katoličanstvo i pravoslavlje, "ali katoličanstvo nije očuvalo Hrvatima ono, što je Srbima očuvalo pravoslavlje" (Ćorović,⁵⁸ 1920: 26–27, 37–49). Apsolutizacija odnosa vere i nacije često je, međutim, ostavljala bez odgovora pitanje šta je očuvalo "naciju" u vreme odsustva crkvene autonomije. Tako ni Tihomir Đorđević – koji je, inače, postojanje crkvene autonomije pod Turcima smatrao presudnim za očuvanje "pune srpske nacionalne svesti", iako je primećivao da je narod njenim gubitkom ostao potpuno nezaštićen i da se "samo blagodareći jačini svoje moralne i životne snage" održao "u svojoj nacionalnoj svesti" – nije odgovarao na pitanje šta je bilo u osnovi te snage (Đorđević,⁵⁹ 1929: 59, 70). Samo u periodu potpunog odvajanja crkve i države, u vreme dominacije komunističke ideologije, prednost su dobijali nacionalni pokreti nad institucijom crkve, uz eksplicitno objašnjenje da "nije srpska crkva očuvala srpski narod u tursko doba, nego je srpski narod iskoristio srpsku crkvu kao autonomnu crkvenopolitičku ustanovu" u svojoj borbi za odbranu narodne individualnosti (Čubrilović, 1958: 26).

Drugo pitanje, koje je često okupiralo pažnju u kontekstu identifikacije vere i nacije, odnosilo se na utvrđivanje suštinske razlike između pravoslavlja i katoličanstva. Tumačilo se da katoličanstvo nije pobedilo istočnu crkvu zato "što su nosilac ove bili Slaveni" i zato što je pravoslavlje vera "koja se može složiti sa čistinom duše i srca karaktera slavenskih naroda", odnosno da su katoličanstvo primila slovenska plemena "koja nisu imala dovoljno jake osobine slavenske, koja su bila rastrojena", dok je "vera pravoslavna skladnija sa karakterom slovenskim i s napretkom čovečanstva, pa naposletku i sa zdravim razumom" (Pašić,⁶⁰ [1880–ih] 1995: 63–64, 123–126). Davala se

⁵⁸ Ćorović Vladimir (1885–1941), dr. istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

⁵⁹ Đorđević Tihomir (1868–1944), dr. etnolog, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

⁶⁰ Pašić Nikola (1845–1926), političar, državnik.

prednost narodnoj crkvi nad “nenarodnom ili internacionalnom crkvom” (Episkop Nikolaj,⁶¹ 1935: 9), ili je pravoslavlje apsolutizovano i na višem nivou, to jest, na primeru odnosa vere i slovenstva, pa su katolički Sloveni doživljavani kao “deformacija”, jer su slovenstvo i katoličanstvo “međusobno protivurečni”, nasuprot pravoslavlima Slovenima koje “vezuju pravoslavlje većma nego i krv slovenska” (Dučić,⁶² [1942] 1990: 32–33).

Prirodno je da je identifikacija vere i nacije bila dominantna u krilu crkve sa pokrićem u jevanđelju – “sam Spasitelj je zapovedio apostolima Svojim: idite i naučite sve narode” – što je nadgrađeno uverenjem da “u žalosnoj zabludi žive oni naši ljudi, koji misle, da je odvajanje nacionalizma od vere, i države od crkve, rezultat nekog ‘progresa’” (Episkop Nikolaj, 1935: 9, 21–27). Sličan stav podržavao je i značajan deo svetovnih intelektualaca prepoznajući u “svetosavskoj narodnoj crkvi” osnovne elemente srpske narodne zajednice, ili slikovito, u uverenju da je pravoslavlje prošlo “celog srpskog čoveka”, pa je svetosavska crkva “izraz srpskog narodnog duha” sa kojim je srasla i van kojeg “tako reći i ne postoji” (Velmar Janković, [1938] 1991: 58–63, 121–122).

Komunistička ideologija sa svojom ateističkom sadržinom davala je novi smisao definisanju nacije, pa je i potisnula tendenciju njene identifikacije sa verom. Iz tog perioda su i teze da “Pravoslavna crkva nije bila jedina snaga ni jedini čuvar etničkih osobina i posebnosti srpskog naroda, pa ni jedina komponenta u procesu formiranja srpske nacije” sa plediranjem da se njen značaj “ne sme potcenjivati niti precenjivati, a najmanje idealizovati” (Vlahović, 1979: 104). Tek sredinom 80-ih, sa procesom reafirmacije nacionalizma i povratkom tradicionalnom određivanju nacije, reaktivirana je i stara teza o identifikaciji vere i nacije i o glavnoj zasluzi crkve što je sačuvana “svest o sopstvenom nacionalnom biću” (Bogdanović, [1985] 1990: 89). Ostvarena nacionalna homogenizacija, a zatim i izolovanost i zatvorenost društva, stvorile su još plodnije tlo za idejno identifikovanje srpske nacije sa pravoslavnom verom, koja je postala njen sveodređujući faktor. Istovremeno, negirana je mogućnost i samog opstanka srpske nacije bez pravoslavlja, tumačenjem svake promene nacionalnog kao verskog identiteta, kobnom po naciju, odnosno, uverenjem da se srpski narod bez pravoslavne vere “etnički i fizički može održavati, no bio bi to narod nekoga novog, drugačijeg a možda i tuđeg indentiteta” (Bogdanović, [1985] 1991: 37).

Identifikacija srpstva i pravoslavlja je tako prerasla svoje primarno izvorište i u savremenom društvu postala odlika težnje ka okamenjenosti “izvorne” nacije u veri, bez priznavanja realne višeslojnosti srpskog identiteta. I kao kod svakog izolovanog i samodovoljnog društva, u zahtevu za očuvanjem pseudoautentičnosti i strahu od promena, posebno od “stranih uticaja”, razlikovanje je proglašeno za osnovnu sadržinu identiteta.⁶³ Unutrašnje razlikovanje kao određenje nacionalne posebnosti prisutno je

⁶¹ Episkop Nikolaj (Velimirović) (1880–1956), teolog.

⁶² Dučić Jovan (1871–1943), pesnik, akademik.

⁶³ “Napustimo li Svetoga Savu, mi ćemo napustiti našu veličinu i ono što nas čini velikima, našu besmrtnost i ono što nas čini besmrtnima, našu večnost i ono što nas čini večnima. A mi napuštamo

upravo zato što se ono teško uspostavljalo, što je uvek bilo preplitanja (negde je jezik bio faktor nerazlikovanja, a negde verska pripadnost), a istovremeno zato što je ono trebalo na najeksplicitniji način da potvrdi ekskluzivnost nacionalne pripadnosti. Ili, kako se tumači danas – srpsko pravoslavlje je očuvalo nacionalni identitet određujući “kulturnu zatvorenost u odnosu na sve tuđinsko” (Samardžić, 1989: 72), odnosno, kod Srba je pravoslavlje “vera nacionalnog identiteta. Ono mu određuje nacionalo biće svojim diferencijalnim elementima, po onome što je različito, što je ugroženo obrnutom težnjom ka unifikaciji u kojoj se gubi istorijska i duhovna individualnost, a preko toga ugrožava i sama egzistencija naroda” (Bogdanović, [1985] 1991: 36).

Savremena tendencija da se pravoslavlje identifikuje sa srpstvom, odnosno da se srpski identitet negira bez pravoslavlja, ima korene u jednom delu srpske intelektualne elite koja nikada nije prihvatila “jezičku” teoriju na način kako ju je razumeo Vuk Karadžić.⁶⁴ Ako je kod zagovornika ovog razumevanja srpske nacije i bilo proglašavanja svih štokavaca za Srbe, oni nisu prihvatili drugi deo teorije koji je mirio srpstvo sa katoličanstvom i islamom, već je taj deo “srpstva” proglašavao za “konvertite” sa svim negativnim konotacijama koje je ovaj pojam nosio.

Spajanje principa organske, dakle “prirodne” nacije sa verom kao temeljom, navelo je savremene autore na zaključak da “istorijska društva nastala kao prirodni organizmi ne mogu ostati na okupu bez božje reči u svojoj srži. To se nigde nije desilo” (Samardžić, 1989: 71–72), ili još radikalnije, na tumačenje da je vera večita, “osnova nastanka srpskog naroda” pa je “povratak istorijskoj baštini i veri” suština preporoda, jer “ne može postojati demokratija u anonimnim i sotonom prožetim sredinama” (R. Samardžić, 1991: 183). Slične su i teze da Srbi “žrtvujući se za pravoslavlje” umiru za svoju nacionalnu duhovnost i “slobodu zlatnu” (Lazarević, 1996: 209), ili da je presudno za jačanje srpskog jedinstva u bosanskom ratu 1992. bilo vraćanje vojske tradicionalnim srpskim običajima, npr., masovna krštenja pripadnika vojske, te da “misao kosovskog opredjeljenja” predstavlja “vraćanje korijenima, tradiciji i životu sa istorijom” (Milutinović, 1996: 37). Danas ima autora koji zahtevaju vaspitavanje naroda u nacionalnom duhu što je ostvarivo samo sa dobrim učiteljima i dobrim sveštenicima (Zurovac, 1996: 85), kao i onih koji tvrde da je rat “u Srbskoj i Krajinama” očistio “našu nacionalnu dušu, prosvetlio naš hrišćanski um, obnovio našu nebozemnu zavetnu svest i savest, obnovio opit duhovnoga smisla rata [...] pokazao pravi srbski pravoslavni put: put herojsko-mučeničkog rata za Krst Časni i Slobodu Zlatnu”. Rat je “raskrinkao svu lažnost: nacionalizma bez Pravoslavlja, ‘kozmpolitskog’ Pravoslavlja bez patriotizma, askeze i duhovnosti bez

Svetoga Savu, znate li kada? – Kad nas ponese mutna i prljava reka evropske humanističke kulture, evropske humanističke prosvete, evropske humanističke civilizacije, evropske humanističke religije, evropske humanističke nauke, kad nas ponese i odnese u mrtvo more evropsko. U tom mrtvom moru evropskom nema života ničemu svetosavskom; u njemu postupno umire i konačno izumire i naša duša, i naše crce, i naš čovek, i naš narod; jednom rečju: umire i izumire sve što je svetosavsko” (Popović, [1953] 1991: 155).

⁶⁴ Karadžić Vuk (1787–1864), kulturni reformator.

samožrtvene akcije za politički spas narodni” (Arsenijević, 1996: 234–235). Danas su prisutni i autori koji smatraju da je srpski patriota “na prirodan način i pravoslavan Srbin”, da je povratak naroda srpskoj crkvi – povratak “pravim korenima”; da je stigao poslednji čas srpskog okupljanja i jedinstva a “proces okrepljenja svih Srba” mora početi od “njegove duhovne elite, pravoslavne srpske ili srpske pravoslavne Crkve, koja danas ima istorijsku misiju u srpskom narodu” (Jerotić, 1995: 53–58, 82); da religijska pripadnost “određuje karakter, a time i sudbinu jednog naroda”; da je odricanje od pravoslavlja “odricanje od srpstva”, odnosno, za Srbe je “versko neodvojivo od nacionalnog”; da “jedino vera, i to srpska pravoslavna vera, može iznutra da, bez prisile, disciplinuje i ujedini razjedinjeni srpski narod” a to jedinstvo naroda je sabornost, bez kojeg nema “života u Duhu svetom”; da “naša nacija dobija svoj božanski smisao ne samo kroz postojanje kosovskog zaveta nego i kroz nacionalnu autokefalnu crkvu. To je najjača sila našeg naroda” (Poznanović, 1997b: 295–305).

I u prošlosti je vera apostrofirana, a kod pojedinih intelektualaca i apsolutizovana u određivanju srpske nacije. U XIX veku Vladimir Jovanović je pisao da narodi koji nisu jaki “unutrašnjom nezavisnošću duha” lako podležu zabludama, tj. “lažnoj veri” čemu se srpski narod odupro jer je hrišćanska vera kod Srba bila “saveznica za istinu i pravdu” (Jovanović, 1870: 139). Za pojedine autore su “neprikosnoveni amaneti i svetinje” srpske nacije bili “srpsko-pravoslavna vera, naši srpski narodni svetitelji, naše srpsko ime, naš srpski narodni jezik, naša srpska cirilica, naša srpska narodna zastava, naši srpski narodno-crkveni običaji, naš srpski narodno-crkveni grb, dakle, sva ona obeležja našeg srpskog Pravoslavlja i naše srpske narodne individualnosti” (Bekić, 1909: 150–159). Iste implikacije imalo je i uverenje da je “vera, oličavajući u sebi i pojam narodnosti”, učinila da su se sačuvale osobine “koje se gube kad narod dođe u stupanj gde vera prestaje biti bitno obeležje i gde se život razvija van porodice” (Nušić,⁶⁵ 1903: 85).

Ako se međutim, vratimo unazad, primetićemo da su u ovom dugom periodu traženja definicije srpske nacije, političke potrebe često mutile sliku ekskluzivnosti nacionalne vere i identifikovanog pravoslavlja i srpstva, pa nije redak slučaj kontradiktornog određenja nacije kod istih autora a u zavisnosti od promenjenih političkih zahteva. Najizrazitiji je primer Jovana Cvijića koji je nekad primarno mesto davao jeziku, nekad veri, nekad njihovoj kombinaciji. Razmatrajući narodnost “makedonskih Slovena” negirao je značaj jezika u određivanju nacije tvrdeći da je pojam narodnosti “komplicovan psihološki pojam i narodnost se često formira pod uticajem drugih momenata, koji su kadšto važniji no neznatne razlike u govoru”, zaključujući da se jezik “ne sme mešati s rasom” (Cvijić, 1906: 20), dok su “lingvisti većinom skloni da lingvističnu kartu smatraju kao etnografsku” što se “ne može usvojiti za mnoge oblasti” (Cvijić, [1913] I, 1921: 164). Srpski narod je video kao “kolektivnu dušu” koja je stvorila pravoslavnu crkvu “sasvim drukčiju od katoličke, u mnogome različnu i od ostalih pravoslavnih crkava sazдалa je crkvu Svetoga Save, srpsku crkvu, crkvu narodne duše, svoj veliki organ i svoju moćnu

⁶⁵ Nušić Branislav (1864–1938), književnik, akademik.

zaštitu" (Cvijić, 1914: 6). U drugim tekstovima međutim, identifikovao je upravo jezik kao odrednicu nacije, tvrdeći da su Srbija i Crna Gora samo "male oblasti kristalizacije, u kojima nije skupljena ni jedna trećina naroda srpskoga jezika" oko kojih je "isti narod". U tom kontekstu više nije apsolutizovao pravoslavlje kao srpsku nacionalnu odrednicu, Bosna i Hercegovina su bile oblasti "čisto srpske rase", a kao "stanovništvo srpskoga jezika" obeležavao je ono naseljeno u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Banatu, Bačkoj, Baranji, Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Staroj Srbiji i Makedoniji, zaključujući da ono broji ukupno 9,656.200 od čega su katolici 2,915.600, i da "sva ta narodna masa od deset miliona govori jednim jezikom". Zaključivao je da su Bosna i Hercegovina "po zgodnoj mešavini pravoslavnih i katolika ključ srpskog problema" bez kojih "ne može biti veće srpske države" (Cvijić, 1908: 17-19, 24, 36). Ovakvi stavovi doveli su do kontroverze u njegovim shvatanjima srpske nacije a koja se ispoljavala u kriznim političkim zbivanjima. Dok je u vreme aneksije Bosne i Hercegovine tražio argumentaciju srpskih prava na ove oblasti u nacionalnoj pripadnosti stanovništva pominjući "srpsku rasu Bosne i Hercegovine, bez obzira na religije", dotle je kasnije, sasvim suprotno ovom dnevopolitički poželjnom tumačenju, glorifikovao mesto pravoslavlja u srpskom identitetu.

Istovremeno, i danas, kao pre sto godina, ima autora sasvim suprotnih shvatanja, kod kojih se jezik, a ne vera apostrofira kao osnovna odrednica nacije. Tako savremeni autor koji veruje u "organsku" naciju, taj prirodni element vidi u jeziku, pa tvrdi da "granice jednog naroda ne crtaju generali i diplomate, nego lingvisti" dok "krtica religije počinje da ruje njivu koju su prvi oralni lingvisti". Razrađuje i teze da "jedan od drugoga, narode razdvajaju jezici, veroispovesti i dugotrajne države" ali "samo je jezik stvarno prirodni motiv, s obzirom da je jedino pravo svedočanstvo zajedničkog porekla" dok je formula vera–nacija "davno napuštena" (Ekmečić, 1999: 9, 86, 414).

Danas nisu retki ni autori koji sasvim proizvoljno tumače evropski koncept nacije, uvereni da je samo priznavanje da Srbi ne moraju da budu pravoslavne vere, potvrda prihvatanja ovog koncepta, kao npr. autor koji se pita "zašto mi ne bismo prihvatili taj evropski model nacije da se u okviru jednog naciona okupljaju pripadnici tog naciona različitih veroispovesti" (S. Terzić, ili drugi (M. Marković) koji misli da je "velika greška što je proglašeno da Srbin može biti samo onaj koji je pravoslavni, jer su samim tim odbačeni svi ovi Srbi koji su nam vremenom bili katolizirani, ali su ostali bili dugo Srbi, kao i ovi Srbi muslimanske vere koji su nošeni svešću da su oni poreklom od Srba, ljudi recimo tipa Kusturice" (Diskusija, 2000: 263, 53).

U vremenu do pojave ideje o "srpsko-hrvatskom" i "troimenom" narodu čiji zagovornici nisu apsolutizovali veru kao određujući faktor nacije, u krilu srpskih intelektualaca retki su bili oni koji su odbacivali identifikaciju srpstva i pravoslavlja. Istovremeno, upravo su među tim retkim bili i najznačajniji autori kao Dositej Obradović i Vuk Karadžić. Pišući o svom putovanju kroz Slavoniju i Hrvatsku i susretima sa tamošnjim stanovništvom, Dositej Obradović je zapažao da ništa tako "ne razdeljuje i ne očuzdava, koliko crkve grečeska i latinska" pitajući se "ne bi li dakle bila krajnje polze vešt dobrim

ljudma svrh ovoga otvoriti oči, i kazati im da oni mogu biti i jedne i druge crkve i ništa manje kumiti se, prijateljiti, počtavati i ljubiti" (Obradović, [1788] 1893: 11).⁶⁶ Iako u svojoj popularnoj tezi o "Srbima svim i svuda" Vuk Karadžić nije polazio od vere kao apsolutizujućeg principa, već je naprotiv negirao, pretpostavljajući joj jezik, ipak je njegova sintagma široko prihvatana i često bila argument na koji se pozivalo kada su teritorijalni zahtevi u državnoj politici bili na delu. Pri tom, iako neprikosnoveni autoritet, Vuk nije imao mnogo uticaja na mišljenja srpskih intelektualaca koji su, identifikujući srpstvo i pravoslavlje previdali njegovu opservaciju o podsmehu stranaca "ovakome našem dijeljenju naroda, u današnje vrijeme".⁶⁷

Da zbrka između vere i jezika i njihovog primata u određenju nacije nije nova, svedoči i pisanje Pantelije Srećkovića u XIX veku po kojem je Vizantija sa ciljem da slovenske naseljenike zadrži u potčinjenosti, hrišćanstvom zamenila "ideju narodnosti", pa je tek sa verom na svome jeziku, "nasleđena i ideja, da je vera i narodnost jedno isto". Srećković je, naprotiv smatrao da je nacija, tj. narodnost starija od vere što sledi iz tvrdnji da pošto su Srbi "očuvali narodnost i stvorili samostalnu srpsku državu, onda su bezopasno njihni potomci mogli primiti veru hrišćansku na svome rođenom jeziku" koja je zamenila "starinsku veru naših predaka, koja je štitila i branila narodnost slovenskih južnih plemena". Zaključivao je da su očuvali "u svoj svojoj čistoći sve svoje narodne običaje, naravi i navike, pa su izvanredno ostali privrženi ka svemu onome, što sastavlja narodnost, a to su: jezik i običaji (Srećković, 1884: 52, 168–169, 435). Zanimljivo je da je i Dimitrije Ruvarac, iako svešteno lice, i iako je tvrdio da "pravoslavlje smatramo najjačim bedemom i oružjem, koje je našu narodnost očuvalo u prošlosti, koje je brani u sadašnjosti, i koje nam je najbolje jamstvo za budućnost", ipak odricao identifikaciju vere i nacije, navodeći da "ne zovemo se mi Srbima ovde zbog vere, već se zovemo tako zbog svoje narodnosti", pa je u raspravi sa Hrvatima poručivao: "...kod Vas je Hrvata vera merilo narodnosti a ne kod nas Srbalja" (Ruvarac,⁶⁸ [1895] 1997: 37, 23–24).

⁶⁶ Slobodan Jovanović je dilemu vera ili jezik objasnio navodeći da je crkva na nacionalnom polju za vreme Turaka stekla velikih zasluga čime je "utvrđeno spajanje pravoslavne vere i srpskog nacionalizma" usled čega je srpski nacionalizam bio "sav prožet onim fanatizmom koji religija daje, dok je čisto laički moral Dositejeve škole ostao u svojoj prevelikoj trezvenosti gotovo sasvim lišen oduševljenja" (Jovanović, [1957] 1991: 546).

⁶⁷ Zaključujući svoju jezičku raspravu sa Hrvatima Karadžić je pisao da "koje su Srbi koje li Hrvati, ja drukčije ne znam kazati nego ovako: Hrvati po pravdi mogu se zvati: 1. Svi Čakavci; 2. Kekavci u kraljevini Hrvatskoj koji su se na to ime već navikli. Srbi po pravdi mogu se zvati svi Štokavci makar koje vjere bili i makar gdje stanovali; [...] Ako hrvatski rodoljupci ne pristaju na ovu na razumu osnovanu diobu, onda se za sad u ovome ništa drugo ne može učiniti nego da se podijelimo po zakonu ili vjeri: ko je god zakona Grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći Srpskoga imena, a od onijeh koji su zakona Rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće. Istina da bi se inostranci mogli nasmijati ovakome našem dijeljenju naroda u današnje vrijeme, ali što ćemo kad smo nesrećni ljudi te se drukčije ne može" (Karadžić, [1861] 1896: 468).

⁶⁸ Ruvarac Dimitrije (1842–1931), istoričar, upravnik patrijaršijske biblioteke u Sremskim Karlovcima, akademik.

Struja u razumevanju nacije koju ne određuje vera već jezik, bila je najprisutnija početkom XX veka kada je bila raširena upotreba pojma "srpsko-hrvatska" nacija i kada se pisalo o Srbima tri (pa čak i četiri – protestantske u Makedoniji) vere, jer "nema narodnosti, osim ruske, koja se ne deli na razne vere, ali za to je svima narodnost više svega", odnosno, "vera je drugo, a narodnost je drugo" (Ivanić,⁶⁹ 1899: 119–120).⁷⁰ Ili o "srpskom narodu raznih vera i konfesija" (Cvijić, 1908: 27), o Srbima "od tri veroispovesti i dve vere" pa u Srbiji žive "muhamedovci i Srbi katolici" (Balkanicus,⁷¹ 1913: 65). Slično značenje imalo je i uverenje da je Dositej Obradović bio prvi teorijski propovednik nacionalnog jedinstva sa idejama o "velikoj nacionalnoj zajednici svih Srba, bez obzira na veru" (Stanojević, 1915: 11), ili, pred Drugi svetski rat kada je imperativ bio određivanje granica "nacionalnog prostora", da se u Dalmaciji uvek govorilo "o Srbima triju vera", gde srpstvo "nikada nije bilo sinonim pravoslavlja", uz zaključak da je "Dalmacija hrvatska isto onoliko koliko je Južna Srbija bugarska, i još manje, mnogo manje", odnosno da je "austrijska teza" da su svi Hrvati katolici a Srbi samo pravoslavni, što je "očita besmislica" (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 170–171). Istog je značenja bila i ideja da se "kao srpsko stanovništvo mora računati i ono muslimansko stanovništvo koje je srpskog porekla, koje je poznato pod imenom Erlija, Arnautaša i Poturčenjaka", zatim "bosanski muhadžiri, kojih je bilo u znatnom broju na Kosovu i Metohiji", kao i da "kad se uzmu u obzir ti muslimani i kada se njihov broj doda broju pravoslavnih Srba, onda je nesumnjivo da stanovništvo srpskoga jezika i srpskoga porekla sačinjava apsolutnu većinu srpskog naroda u Staroj Srbiji, pa čak i na samom Kosovu i Metohiji" (Jovanović,⁷² [1938] 1990: 40).

⁶⁹ Ivanić Ivan (1867–1935), novinar, konzularni činovnik u Prištini, Solunu, Bitolju, Carigradu.

⁷⁰ Pišučić o Bunjevcima i Šokcima koji su po njemu Srbi mada katolici, autor se pita "A zar vera ima što sa narodnošću?" Odgovara da ima "možda, samo u toliko, što je jedna vera pogodnija od druge za narodnosne aspiracije i opstanak jednog naroda. N.pr. istina je, da su pravoslavni Srbi najbolje očuvali svoju narodnost, a istina je i to, da danas samo pravoslavni Sloveni imaju svoje samostalne države (Rusija, Srbija, Crna Gora, Bugarska)". Po njemu Srbi se dele na tri veroispovesti, ali nauka "konstatuje neoborivi fakat da su to Srbi" (Ivanić, 1899: 118).

⁷¹ Protić Stojan (1857–1923), novinar, političar, predsednik vlade.

⁷² Jovanović Jovan, M. (1869–1939), političar, pisac, ministar inostranih poslova.

Nacionalizam

“Naše šoviniste, kad već nije na ino, a oni se zakleli ipak večitro oponirati i čekati na duh vremena, na kakvog mesiju. No mesija sveke godine ne dolazi. Iščekivajući taj duh vremena narod opada, pada, dok ne iščezne, jer šoviniste ne daju mu ono što mu je od svakidašnje nužde, već ga uspravljaju hašišom šovinizma, da bar lep sanak boravi, a da se tek na strašnom sudu probudi” (Ignjatović,⁷³ [1881] I, 1989: 357).

“Pravo nacionalno osećanje ne sme da bude osećanje mržnje prema drugim narodima, zatim ne sme da bude precenjivanje svoje vrednosti i svojih prava, a potcenjivanje osobina i prava drugih naroda. Treba se naročito čuvati šovinističke naduvenosti, koja s prezrenjem ili omalovažavanjem gleda na susedne narode, i koja se kašto ne ustručava da rećima otima susednim narodima i njihove nesumnjive oblasti. Takvi šovinisti rećima laskaju narodnoj sujeti i od štetnog su uticaja na pravo formiranje nacionalnog osećanja [...] Mesto šovinističkog laskanja narodnoj taštini treba oštrom kritikom proceniti sposobnosti, prava i moć svoje države i svoga naroda” (Cvijić, [1907] I, 1921: 69).

“Kome su i najmenje poznate nacionalne težnje balkanskih naroda, taj se mora sa mnom složiti da se pomenuti trezveni i suhi principi mogu teško pomiriti sa njima. Ali ozbiljnost njihovih pretenzija ne treba meriti po larmi koja se zbog njih nekada dizala i sada diže. Ma kako ta larma bila velika, ona će se ipak utišati, ako ne bude predstavljala ništa drugo do šovinističko zapomaganje i kukanje” (Belić,⁷⁴ 1913: 7).

Savremeni nacionalizam, kome je inače svojstvo da “zahteva suviše mnogo verovanja u ono što očigledno nije tako” (Hobsbaum, 1996: 19), nastaje iz problema sa percepcijom prošlosti kao takve, percepcijom sebe u sadašnjosti i odsustvom realne percepcije budućnosti zbog iracionalnosti dve prethodne.

Stav prema prošlosti primarno odlikuje istorijska “svest” prema kojoj je nekad postojala idealna nacija, njen “karakter” i moral (pozitivni, patrijarhalni, uređen, neiskvaren

⁷³ Ignjatović Jakov (1822–1889), književnik, akademik.

⁷⁴ Belić Aleksandar (1876–1960), dr, lingvist, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

tudim uticajima, autentičan, ekskluzivan) i idealna država (velika, slavna, jedinstvena, patrijarhalno uređena). Drugi elemenat te "svesti" je slika "propasti" kao kazne za skretanje sa "autentičnog" puta. Čim se car Dušan udaljio od "nacionalne" države, narod je bio kažnjen; čim su velikaši odstupili od "usađenog" nacionalnog principa – sloge – kažnjen je opet narod. Odricanje od "nacionalne" države i "nacionalna" nesloga pali su kao kletva na narod i zato je propast percipirana kao pravedna kazna za skretanje sa autentičnog nacionalnog puta. Tako se dolazi do borbe za slobodu kao borbe za vraćanje na autentičan put ("nacionalna" sloga – "nacionalna" država) u kome je "sloboda" identifikovana sa slobodom nacije. Percepcija sopstvene nacije u prošlosti oličena je i u određenom tipu osobina koje proističu iz date istorijske "svesti" o nekadašnjoj "nacionalnoj" državi, propasti i borbi za slobodu, a to su – slava, mučeništvo, slobodarstvo. Ili, kako to vidi Radovan Samardžić, "zahvaljujući svom pravoslavlju, srpski narod je i mogao zamisliti svoj istorijski slučaj kao veliku metaforu o grehu, smrti i vaskrsenju, kako bi se na najteži i najdostojniji način pripremio za budući slobodan život (koji treba zaslužiti). Bilo je izuzetno naporno, ali i besprimerno časno nositi teret takve baštine. Time Bog nije svakog ni kaznio, ali na nagradio" (Samardžić, 1989: 71).

Percepcija sebe u sadašnjosti nosi tragove ove svesti, ali, usled drugačijih okolnosti, podrazumevajuće osobine drugačije raspoređuje. Slobodarstvo postaje primarno, ali ne za sebe, već za "braću", slava se doživljava kao imanentno i ekskluzivno svojstvo, a mučeništvo se upotrebljava za obeležavanje egzistencije sopstvene nacije u odnosu na sve druge okolne – velike i male, razvijene i nerazvijene, bliske i daleke – pri čemu mu je sadržina identična, bilo da je reč o potčinjenoj "raji" u Turskom carstvu, o Srbiji kao "zametku",⁷⁵ ili o Jugoslaviji kao "tamnici" (srpskog) naroda. Bitna neusklađenost ovakve percepcije prošlosti i sebe u sadašnjosti proističe iz doživljaja sopstvene uloge kao mesijanske,⁷⁶ vodeće, primarne, pijemontske, ostvarive samo kroz veličinu koja se traži u prostranstvu, u "velikoj" državi, ali koja istovremeno zanemaruje tuđe mitove, tuđe slično ili isto viđenje sebe u prošlosti i sadašnjosti i tuđa "prava", proistekla iz sličnih ili istih misaonih sklopova. Iz ovog spoja, iz prividnog razumevanja "sebe" i stvarnog neuviđanja identičnosti procesa kod "drugih", proisteći će niz kontroverzi koje će tokom XX veka opterećivati srpsku nacionalnu ideju u svesti dela intelektualne elite i mutiti sliku o suštini željene nacionalne države. U tom kontekstu zanimljivo je pitanje Hobsbauma: "Šta je ostalo do starog oslobodilačkog i ujedinjavajućeg nacionalizma?" Odgovor bi, po Hobsbaumu, bio da su, sa jedne strane, za većinu nacionalnosti ostale neostvarene želje u vezi sa manjinama koje su ostale van granica nacionalne države, a

⁷⁵ "Ta elementarna sila, karakteristična za sve dinarske Srbe, tek je u onom zametku od Srbije mogla biti svesno preinačena u misiju Srbije, na kojoj već jedan vek krvlju i umom rade nekoliko pojasevi. Nikakav pojedinac nema pravo da tu misiju napušta ili menja; to pravo nema ni cela jedna generacija. Negovana, i formirana u nesavladljivu volju, ta misija je bila glavni impuls, koji je izazivao proširenja onoga zametka od Srbije" (Cvijić, 1914: 7).

⁷⁶ "I najzad treći koncept nacije, koji je ustvari slovenski koncept. Nacija se tu vezuje za pojam spasenja. Kod Rusa i kod Srba ovaj uvid je dobio karakter mesijanizma" (Mladenović, 1996: 217).

sa druge strane, ostala je nacionalna ekspanzija na račun stranaca ili domaćih manjina, pa je takav nacionalizam zato, "skoro po definiciji, separatistički pre nego ujedinjujući" (Hobsbaum, 1996: 157).

Osnovni stereotipni stav analiziranog dela srpskih intelektualaca kada razmatraju prirodu svog i drugih nacionalizama, bilo da je on eksplicitno ili implicitno prisutan, jeste njihova podela na agresivne i odbrambene iz koje proističe i podela nacija na one koje vode samo oslobodilačke i samo agresivne ratove. Ova nimalo slučajna istovetnost u klasifikaciji dvaju prividno udaljenih fenomena kakvi su nacionalizam i rat, kojima je funkcija da se pojmovi odbrane i agresije (u nacionalizmu; u ratu) koriste za odvajanje pozitivnog i negativnog pola, najbolje govori o implicitnom mirenju ova dva fenomena i istovremeno odražava potisnutu svest da nacionalizam bez rata, čak i kada mu se pridaju samo andeoska svojstva, teško može da ostvari svoje ciljeve i da se realizacije. I dok je ova "tipologija" nacionalizma kod savremenih intelektualaca eksplicitna, kod starih je ona proisticala uglavnom iz njihove percepcije pojedinih nacija, njihovog "karaktera" i uglavnom subjektivnog, odnosno selektivnog tumačenja njihove istorije.

U skladu sa zapažanjem – "patriotizam je, iskreno kaže budala, kakvi smo svi mi, naša vrlina i vrlina naših, nacionalizam je greška drugih" (Hajzinha, 1996: 9), kod savremenih autora je uglavnom usvojeno uverenje o razlikovanju agresivnih i odbrambenih nacionalizama uz čestu tvrdnju da se samo u teorijskom smislu može svaki poseban nacionalizam redukovati na zajedničke elemente, dok se u istorijskoj i društvenoj stvarnosti negira ta mogućnost, pa se definišu znatne razlike u "kvalitetu i kvantitetu" izražavanja nacionalizama. U sukobu Srba i Albanaca, čak i šire, Albanaca i ostalih balkanskih naroda, najčešće se albanski nacionalizam prepoznaje kao "agresivan, programirani nacionalizam velikoalbanske ideologije" za razliku od ostalih koji se javljaju kao reakcija, i uz konstataciju da se radi "o odnosu akcije i reakcije" (Bogdanović, [1985] 1990: 428). Poslednji autor je paradigmatičan za rasprostranjeno "razlikovanje" prirode nacionalizama jer potvrđuje do koje mere usmerenost autora na predmet istraživanja određuje i njegov teorijski diskurs. Posvećen odnosu Srba i Albanaca, autor u težnji da dođe do konstante u tumačenju nacionalizama i njihove prirode, amnestirajući srpski nacionalizam, prinuđen je da amnestira i sve ostale balkanske nacionalizme kako bi teorijski potvrdio da je upravo samo albanski taj koji generira krize na balkanskom prostoru, kako kroz istoriju tako i danas. Sasvim sličan stav zastupa i Ljubomir Tadić kada tvrdi da "nisu svi nacionalisti isti", već postoje "ofanzivni i defanzivni nacionalizam". Prvi je agresivan, "ima u sebi nešto osvajačko, imperijalističko", desničarska je ideologija, dok je "nacionalizam defanzivnog karaktera kada se od tih nasrtaja ljudi brane i teže da se emancipuju", i nije desničarska ili šovinistička ideologija. Upravo je kod Ljubomira Tadića identifikacija nacionalizama i ratova kao agresivnih i odbrambenih došla do punog izražaja. Smatrao je vrlinom "defanzivni nacionalizam srpskog naroda" jer "sve svoje velike istorijske pobede Srbi su ostvarili u defanzivi, u defanzivnim, nametnutim im ratovima i defanzivnom politikom", zaključujući da je i rat 1991. "defanzivni rat" (Tadić, 1999: 71, 286).

Milorad Ekmečić je 90-ih zastupao dva dijametralno suprotna stava, kada je govorio kao teoretičar i kao praktičar “ujedinjenog srpstva”. Kao teoretičar je uočavao da “epoha nacionalizma u današnjoj Zapadnoj Evropi zalazi” pretpostavljajući da će ona i na Istoku ići tim putem sa zakašnjenjem. Zato je tražio “predah u nacionalnoj euforiji današnjice” jer preti opasnost “da se za nekoliko decenija probudimo iz pijanstva nacionalizma, kao zaostali narod nego smo u njega 1989. ušli”, a uzroke tom nacionalnom “pijanstvu”, pronalazio je u “srednjoevropskoj i balkanskoj religioznoj netoleranciji”. Uočava da nije bitno šta stranci misle o imenu i nacionalnosti južnoslovenskog stanovništva. “Jedino je bitno kako sam narod sebe naziva i da li sebe uopšte identifikuje nacionalnim imenom” (Ekmečić, 1992: 46–47, 69). Originalno je i njegovo viđenje “građanskog rata” u Jugoslaviji 1992. koji je bio “logičan produžetak ranije evolucije južnoslovenskih nacionalizama od demokratskog i lingvističkog u religijski tip” a u “južnoslovenskim religioznim separatizmima uvek su svetske velike sile nalazile svoje najbolje unutrašnje saveznike” (Ekmečić, 1999: 14). Kao praktičar, međutim, i sam je zagovarao upravo taj “religijski tip nacionalizma”, što znači da je mislio sasvim drugačije.

I Dobrica Ćosić je 1989. verovao da je savremeni srpski nacionalizam odbrambenog karaktera i da se temelji na “ideologiji antikomunističke restaruracije i revandikacijama izgubljenog građanskog rata”, da je izazvan “albanskim šovinističko-separatističkim pokretom, hrvatskom ustašoidnom srbofobijom i muslimanskim šovinizmom”. Iako ga smatra anahronim i regresivnim, tvrdi da je “ideološki uslovljen i istorijski neizbežan” posle internacionalizma KPJ i “vazalstva srpskih komunista”, a da se javio i kao “spontana, elementarna odbrana nacionalnog integriteta, prava i dostojanstva ugnjetenog, razorenog i poniženog srpskog naroda” (Ćosić, 1992a: 138). Slično je i Mihailo Marković pravio razliku između nacionalizama, a “u čiju korist” ova tipologija ide vidi se već iz konstatacije da “smo odbijali da pričamo strancima o lošim iskustvima s našom braćom. Za to vreme iza naših leđa, naša braća nas već decenijama ogovoraju i klevetaju”. Po njemu, postoji “vrsta zloćudnog, agrasivnog šovinizma koja se danas neguje u Hrvatskoj”, dok je, s druge strane, besmisleno identifikovati kao imperijalizam “želju jednog naroda da živi u jednoj državi”. Nacionalizam je po njemu “oblik grupnog egoizma, kojim se svom narodu pridaju veća prava nego drugim narodima” pa je “čak i onaj najdobročudniji, izraz jednostranosti, amoralnosti i nepravičnosti”, dok je smisao patriotizma “ljubav prema svom narodu”. Ipak, i nacionalizam deli na “benigni, jednostrani” koji gleda “na sva pitanja isključivo u prizmi nacionalnog pitanja” pa je “uglavnom teorijski”, drugi je “maligni”, onaj koji “izražava pretenzije dominacije svoje nacije i mržnju prema drugim narodima”. Kod Markovića postoji i nešto što se zove “nacionalna senzibilnost” uz zaključak da “nije nacionalizam ako se postavlja pitanje ravnopravnosti” (Marković, 1994: 349–352, 397, 453). I Mihailo Đurić implicira istu podelu nacionalizama tvrdnjom da je “bezumlje” nacionalizma “počelo da nagrizi i delove našeg naroda, pošto je već odavno uzelo maha kod drugih naroda s kojima smo doskora živeli zajedno” (u: Knežević, 1994: 53).

Sasvim originalno je stanovište Zorana Obrenovića, po kojem srpski nacionalizam krajem osamdesetih nije dobio dramatične razmere i nije bio opasnost po jugoslovensku zajednicu. Argumente pronalazi u istoriji jugoslovenskih nacionalizama koja je "istorija antisrpskih nacionalizama" kao i u prirodi srpskog nacionalizma koji je "nacionalizam povređenog dostojanstva", "odbrambeni nacionalizam". Zaključuje da "u Srbiji ne vlada ekskluzivni, nasilnički nacionalizam koji nesigurnost svoje egzistencije kompenzuje ekstremizmom, nego neka vrsta umerenog nacionalizma, koji zadovoljava narasle nacionalne emocije" (Obrenović, 1992: 65–66, 109).

Danas, i kada se kritički sagledava srpski nacionalizam, uvek je benigniji od nacionalizama ostalih južnoslovenskih naroda, kao kod autora po kojem su savremene vođe svih naroda bivše Jugoslavije izrasli na podsticanju nacionalizma, u čemu su "najdalje otišli Hrvati, zatim muslimani, Slovenci i Šiptari, ali i Srbi sa svojim nacionalizmom, istorijom i epovima", uz naglašavanje da "Srbi nisu u opijenosti sopstvenom istorijom i nacionalizmom nikoga proterali na osnovu nacionalne ili verske pripadnosti. Ostali su dosledni činjenici da nikoga nisu mogli dugo da vole, ali ni da mrže" (Grujić, 1997: 80). Isti trend je prisutan i u tezama da "u procesu razbijanja SFRJ nije bilo sa srpske strane ofanzivnog nacionalizma, već samo onog koji je vlastite nacionalne vrednosti uzimao u zaštitu" pa se tvrdi da je polazio od "načela jednakog prava na odbranu nacionalnog interesa", tj. "srpski nacionalisti su tražili za sebe ono što su na jednak način dopuštali drugima". Prirodan zaključak je da "srpski nacionalizam ne ugrožava druge nacionalizme na Balkanu", "niti se kome preti niti se ko ometa da sačuva svoj nacionalni interes" (Avramović, 2000b: 108–109).

U tekstovima pisanim u XIX i početkom XX veka teško je naći definiciju nacije budući da se ni sami pojmovi "nacija" i "nacionalizam" nisu često pominjali, pa čak ni "rodoljublje" ili "patriotizam" koji su imali raširenu upotrebu, nisu zasluživali teorijsko uopštavanje. U međuratnom periodu nacionalizam je kao fenomen često pozitivno ocenjivan i imao afirmativnu konotaciju usled identifikacije sa nacionalnom pripadanošću. Tako se u vreme Prvog svetskog rata tvrdilo da su nacionalizam i nacionalna ideja u srpskom narodu uvek bili "neobično razvijeni" a u spomenicima iz XIV veka pronalazeni su tragovi "razvijene svesti o dužnosti i ljubavi prema narodu", pa se već tada "ocrtavaju konture srpskoga nacionalizma" koji se razvijao "spontano i instinktivno" jer je "Srpstvo svesno postajalo idol svih Srba". Isti autor je verovao da je "srpski nacionalizam bio potpuno formiran, kad je počela velika Francuska revolucija, koja je stvorila nacionalnu ideju u Evropi" (Stanojević, 1915: 9–11). Dugovečnost i starina srpskog nacionalizma je polazna osnova i teza po kojoj je sveti Sava tvorac "svukolikog nacionalizma srpskog" jer je narodni život "nedeljiva celina kako fizički tako i duhovno i moralno". "Nacionalizam Svetog Save" obuhvata "narodnu crkvu, narodnu dinastiju, narodnu državu, narodnu prosvetu, narodnu kulturu i narodnu odbranu", njegov centar čini narodna crkva koja je "kao duh koji oživljava ceo narodni organizam", uz zaključak da je "nacionalizam srpski, kao stvarnost najstariji u Evropi", da je stariji 600 godina od evropskog, ali da je ne samo najstariji već i savršeniji "jer je jevandelski i organski. Evropski nacionalizam rođen je u

buntu i u očajanju, dok je Svetosavski nacionalizam započet i ostvaren u tišini i radosti stvaranja" (Episkop Nikolaj, 1935: 8–9, 17, 28). Negacija veze između srpske i Francuske revolucije je u međuratnom periodu bila opšte mesto nacionalističke misli a argumentacija se svodila na tvrdnju da je srpska revolucija "osobena i organska", "nikla iz srpske muke i iz srpskog pojma o pravima građanina i čoveka" (Velmar Janković, [1938] 1991: 76–77).

I u posleratnoj emigraciji pravila se razlika između nacionalizama susednih i srpskog, uz tvrdnju da su nacionalizmi suseda "kao čelik u sir, prodirali u srpsku zemlju i na svima poljima nas sekli i tukli. A to su mogli da postižu samo zato što je naš nacionalizam bio mek i bojažljiv, prijatelj svih ljudi i svih naroda na svetu bez razlike internacionalan, stidljiv, levičarski", sa zaključkom da je srpski nacionalizam "uzorno moralan, uzorno idealistički", da je "u davnoj kao i u novijoj istoriji, bio uzorno humanistički i legendarno moralno čist", da je "čudo od blagorodnosti u istoriji čovečanstva" za razliku od susednih koji su "kanibalski i kriminalni". Ovakvo shvatanje bilo je logičan nastavak uverenja da između šovinizama i slabosti treba izabrati šovinizam, jer kako je autor pisao, "ako je narod jak, ništa mu ne može naškoditi hajka spolja" a ako je narod slab, "ništa mu ne vredi pravdanje kako on nije šovinista". Sa onim ko je jak svi računaju "makar bio i šovinista" a onoga ko je slab "pa makar bio najveći antišovinista, niko ne zarezuje, a najčešće ga još i preziru, jer ne vodi računa o svojim nacionalnim interesima" (Drašković, [1947] 1990: 66–67, 110–123).

“Nacionalni program” – “nacionalna država”

“Pretpostavimo srećan slučaj da se velikosrpska politika uvenča uspehom i da Srbija zadobije Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Staru Srbiju. Malo bi se našlo Srba koji to ne bi smatrali za najveću sreću našeg naroda. Mi ne delimo to mišljenje. Mi smo kazali ranije da samo rutineri smatraju za interes narodni: veliko zemljište, veliki broj podanika, sjajan dvor, [...] Narod bi izišao iz borbe za ‘Veliku Srbiju’ siromašniji i razoreniji no što je sada, a ostao bi opet okružen istim neprijateljima kojima je i sada okružen, i još odozgo dobio bi za neprijatelje i svoju braću Bugare. ‘Velika Srbija’ morala bi kupovati prijateljstvo u neprijatelja ponižavanjem i žrtvovanjem interesa svog naroda, [...] i ranije ili docnije takva politika morala bi se završiti kakvom spoljašnjom ili unutrašnjom katastrofom. Srpski narod van Kneževine dobio bi vrlo malo, a narodu u Kneževini, u ‘Velikoj Srbiji’, bilo bi mnogo gore no što mu je sada u maloj Srbiji. [...] ‘Velika Srbija’ i tesna je i rdava zgrada, pa stoga i nije kadra da obezbedi srpske narodne interese” (Marković, [1869] 1960: 110–111).

“Danas ne bi smeo putovati u društvu sa g. Pantom Srećkovićem u Slavoniju in Macedoniam a što ne smem, kriv je šovinista Panta i njegov ‘rad oko širenja misli o srpskom ujedinjenju’. Ja se sada pribojavam ne samo Pantinih ‘Bugara’ već i nepantinih ‘Blgara’ i ‘Blgaraša’, pa ne smem s Pantom vrat lomiti po lošem zanatu oko širanja pomenute misli” (Ruvarc, [1885] 1934a: 166).

“Velika Hrvatska Ante Starčevića u stvari je isto što i Velika Srbija. Razlika je formalna, samo u imenu” (Skerlić, [1912] II, 1964: 125).

Ako teorijska razmatranja o nacionalizmu nikada nisu previše zaokupljala pažnju srpskih intelektualaca, jer su ga uglavnom identifikovali sa nacionalnim identitetom pa im od pomoći nisu bili ni ruski teoretičari koji su jasno razdvajali ova dva pojma, npr. tvrdnjom da su plodovi nemačkog naroda Lesing i Gete, a rezultati njihovog nacionalizma “nasilno ponjemčavanje susjeda” gde se pozitivna snaga narodnosti “preobraća u negativni napor nacionalizma” (Solovjev, [1883] 1995: 25), razmatranja o sadržini onoga što bi trebalo da bude nacionalni program, bilo da su ga tako nazivali ili ne, bila su sveprisutna. To dosta govori o programatskom pisanju ovih autora, koji su se mnogo manje upuštali u sadržinu

problema, pretpostavljajući značaju samog društvenog fenomena, neposredne političke potrebe i aktuelnu društvenu stvarnost. Uz ideju nacionalnog programa kao pravca političke aktivnosti, mnogo više nego sam nacionalizam, razmatrana je ideja “nacionalne države”. Ako bismo tražili inicijalne motive srpskih intelektualaca krajem XIX veka u razmatranju ovih pitanja, onda bismo, pored primarne društvene stvarnosti, izvorište njihovih ideja mogli naći u vremenu primerenom uverenju da teritorijalno mala država nema uslova za opstanak, i da bez imperijalnih pretenzija, tj. osvajanja teritorije i državnog širenja, ne postoje uslovi ne samo za njen napredak, već ni za njen opstanak. S druge strane, mitologija na kojoj se inače baziraju nacionalizmi XIX veka, “istorijska svest” o nekadašnjoj veličini i snazi, uz trenutno prisutan inferioran politički položaj, proizvodili su neusklađenost između veličanstvene slike sopstvene nacije u prošlosti i njene minornosti u sadašnjosti, što je produkovalo “vizije” budućnosti potpuno neusklađene sa realnim mogućnostima (i potrebama), a koje su bile pri tom oslonjene na nerealne i učitane pretpostavke o rasprostriranju “nacije”.

Krajem XX veka, međutim, u bitno izmenjenim okolnostima egzistencije “velike” Jugoslavije, nacionalni program je značio, ne kao sto godina ranije – ma kako nerealnu, ali ipak integraciju – već naprotiv, dezintegraciju već postignutog i separaciju od svih nacionalnih neistovetnosti, zadržavajući pri tom i dalje u osnovi istu ideju o “velikoj” državi. Bitna razlika u odnosu na XIX vek proisticala je iz motiva za ispoljavanje takvih težnji. Umesto državnog opstanka i prosperiteta, dakle političkog racionalizma, u novom vremenu primarni motiv bio je doslovno shvaćena ideja “ujedinjenja srpstva” sa značenjem – ujedinjenja srpskih teritorija – što ni u vreme kada je ova sintagma stvorena (u XIX veku) nije bio njen primarni sadržaj. Naprotiv, “ujedinjenje srpstva” tada je bilo samo moralno pokriće za eksplicitno iskazivana uverenja o jedinoj mogućnosti ekonomskog prosperiteta i političke nezavisnosti, a o čemu najvernije svedoči fleksibilnost i lakoća u promenama pravaca “ujedinjenja” i “oslobođenja braće”. Tako se ni na kraju XX veka nisu obistinile nade da će, pošto “svakome mora biti jasno kako je ovaj naš namučeni svet mnogo više trpeo od *velikodržavlja* (*Grosstaateri*) nego od *malodržavlja*”, i reč “*velikodržavlje* jednom postati poruga” (Hajzinja, [1940] 1996: 76).

U jednom delu intelektualne elite i krajem XIX i krajem XX veka gotovo se može govoriti o opsesiji “nacionalnim programom” – svi Srbi (“etničko pravo”) u jednoj velikoj državi (“istorijsko pravo”), sa svojim morem (“državno pravo”). Uz pretpostavljenu hrabrost i sa “pravom” mača i uložene “krvi”, uz “slogu” svih neosvećenih Srba (Crnogorci, Makedonci, Muslimani, Hrvati koji će biti primljeni u krilo nacije), “nacionalni program” je značio osiguranje budućnosti. Današnje redukovanje na pravoslavne u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini je samo privid, jer je ideja o teritoriji ostala u osnovi, sa morem u (pod)svesti a sa značenjem trajnog osiguranja “čiste” nacionalne budućnosti. Nekada rasprostranjeni pojmovi “krv” i “rasa” danas se slabo koriste, “krv” samo u smislu “žrtava” i “pobeda”, a “rasa” u smislu “nacionalnog bića” i “duha” sa različitim neekspliciranim “rasnim” osobinama, mada je i danas prisutan pokušaj glorifikacije tzv. “dinarske rase”, koja se

identifikuje sa srpstvom i po ko zna koji put se reafirmiše vulgarizacija Cvijićevih radova.⁷⁷ Na delu je bilo i ostalo ogromno nerazumevanje koje je proisticalo iz himere – nacionalnog programa – koji će napisati “umovi” a ostvariti narod po cenu svih žrtava i “jednom za sva vremena” ostvariti ideal “velike” države. Pri tom, ne stoji moguća teza da svaka ocena “nacionalnog programa” proističe iz uspešnosti njegovog sprovođenja, pri čemu bi trenutno ostvarenje vodilo pozitivnom vrednovanju, a neuspeh negativnom, jer u osnovi vrednovanja može da bude samo njegoa sadržinska racionalnost bez obzira na trenutnu realizaciju ili propast.

Pred ratove devedesetih, nacionalističko krilo srpskih intelektualaca razrađivalo je sve moguće varijante “ujedinjenja srpstva”. Pri tom se ne može naći nijedan koji bi u svojim razmišljanjima pokazao celovitiji sistem i razrađeniju ideju. Svi njihovi “nacionalni programi” bili su dnevnog karaktera, zavisili od onoga što im je u datom trenutku padalo na pamet kao mogućnost, pa nije čudno što su od svojih “vizija” lako i odustajali. Jedina konstanta bilo je “ujedinjenje srpstva”, a specifičnost u gledištima bilo je verovanje u odabranu elitu koja je pozvana da obznani “nacionalni program”, tj. put kojim će ono biti ostvareno. Prednjačio je Dobrica Ćosić koji je još krajem 80-ih eksplicirao njegove nosioce i tvorce, prepoznajući ih u piscima i uopšte u intelektualcima koji su nekad oglašavali ujedinjenje nacije, a “danas oglašavaju i njihovo razjedinjenje”. Po njemu “srpski intelektualci stoje pred novim istorijskim izazovom: oglašavanje novog nacionalnog programa. Oni ga danas šapuću, o njemu se uglavnom usmeno spore, ali ga još uvek u bitnim sadržajima ne imenuju” (Ćosić, 1992a: 138). Slično, i po Vasiliju Krestiću nacionalni programi su “*acta secreta*” za koje zna samo najuže rukovodstvo (u: Vučelić, 1992: 97), a po Mihailu Markoviću nacionalni program je “delo nekoliko odgovornih, mudrih ličnosti – intelektualaca i političara” (Marković, 1994: 354).

Ćosić je početkom devedesetih programski pisao: “...ne težiti etnički čistoj Srbiji, ali osloboditi one koji se sa Srbima ne osećaju slobodnim i koji Srbima ograničavaju i zagađuju slobodu na njihovoj zemlji. Odmah i radikalno početi rešavanje kosovskog pitanja razgraničenjem sa Albancima na osnovi etničkih, istorijskih i kulturnih prava”. Prizivao je “kolektivni um”, “kolektivnu maštu” koji treba da rade na stvaranju novog nacionalnog programa (Ćosić, 1992a: 176–178), dok je Pavle Ivić očajavao što je “na kraju Prvog svetskog rata srpsko političko vođstvo učinilo sudbonosnu grešku. Trebalo je izabrati opciju Velike Srbije, koja bi obuhvatila sve zemlje sa srpskom većinom, eventualno i bosanske muslimane, tada još nacionalno neuobličene, i ništa više. Zapadnu među trebalo je postaviti otprilike tamo gde su sada granice srpskih krajina” (Ivić, 1991: 191). I Ljubomir Tadić je bio zagovornik programa ujedinjenja svih Srba i stvaranja velike

⁷⁷ “Dinarski tip, o kome je Cvijić govorio kao o etničkoj činjenici, publika je pretvorila u nacionalni ideal, kojim su se mladi ljudi oduševljavali [...] Pri tome pretvaranju u nacionalni ideal, dinarski tip prilično je uprošćen. Isticao se najviše njegov dinamizam, njegova plahovitost i junaštvo [...] Ovo popularno shvatanje dinarskog tipa prevazilazilo je Cvijićeva zapažanja, i značilo je oživljavanje, u nešto drukčijem obliku, starih verovanja o herojskom karakteru srpskog naroda” (Jovanović, [1957] 1991: 554).

Srbije. Verovao je “da su sve opozicione partije u Srbiji, izuzev UJDI-a, bliske u stavu da srpski narod treba da živi u jednoj državi”, kao i da se “nikada ne možemo odreći fundamentalnog cilja”, “da se 200 godina borbe srpskog naroda za oslobođenje i ujedinjenje pobriše gumom i da se kaže – mi se odričemo velike Srbije, ne, to ne može”. Tvrdio je da “vojni gubitak Srpske Krajine i slavonskih zemalja, gde su Srbi bili većina, mi ne smemo nikada prihvatiti kao definitivni gubitak” već “kao okupaciju trenutno jače sile” pa te krajeve ne treba smatrati izgubljenim već okupiranim, kao i da “mi pretendujemo na te krajeve kao na naše krajeve” (Tadić, 1999: 263, 323–342). A po Mihailu Markoviću, “ako do dogovora o Jugoslaviji ne dođe, druga moguća opcija je federativna zajednica Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Krajine. Ukoliko bi bosanski muslimani i Makedonci odbili da ostanu u takvoj federativnoj zajednici, preostala bi treća opcija: samostalna država srpskog naroda u koju bi ušle Srbija, Crna Gora, srpski deo Bosne i Hercegovine i Krajina” (Marković, 1994: 284). I Milorad Ekmečić je smatrao da se srpski narod “mora ujediniti u višem stepenu nego što je sada. Ostatak Jugoslavije, kojoj bi se pridodali srpski delovi iz Hrvatske, kao posebno telo, jeste jedno od najbližih rešenja” (Ekmečić, 1992: 44). Iako teorijski protivnik “religijskog nacionalizma”, Ekmečić sasvim praktično postavlja srpski nacionalni program tvrdeći da je u Bosni katastar pokazivao “da su Srbi držali 64% cele zemlje” (Ekmečić, 1999: 414).

I Miodrag Jovičić je verovao da je srpski nacionalni interes “bez svake sumnje, okupljanje svih Srba u jednoj državi”, što po njemu “ne znači nikakvo stvaranje Velike Srbije, čiji je naziv inače, kako je poznato, austrijskog porekla, nego jednostavno stvaranje Srbije, tolike kolika je, kao jedinstvene države srpskog naroda”,⁷⁸ zaključujući da “praktično u pitanju su Republika Srpska i Republika Srpska Krajina” (u: Knežević, 1994: 244–246). Pišući 1991. o aktivnosti Srpskog kulturnog kluba pred Drugi svetski rat, i objavljujući njihove tekstove u osvjet ratova 90-ih, Jovičić je definisao svoje shvatanje trenutnog nacionalnog programa identifikujući ga sa nacionalnim programom ove grupacije. Ocenjujući da je srpska nacionalna svest “između dva rata bila u velikoj meri zapuštena”, on konstatuje da se Klub “u plemenitoj borbi za srpstvo” zalagao za ideje koje su “uglavnom danas naše i da nam predstoje manje-više iste borbe u koje se i Srpski kulturni klub u svoje vreme upuštao” (Jovičić, 1991b: 5). A u čemu su se sastojale te iste borbe Srpskog kulturnog kluba poznih 30-ih i srpskih intelektualaca početkom 1991? U konstatacijama objavljivanim u njegovom listu “da je srpska Otadžbina svugde gde god je

⁷⁸ Zanimljivo je da mnogi savremeni intelektualci nacionalističke provenijencije ponavljaju istu rečenicu da je “velika Srbija” austrijski, odnosno hrvatski produkt. “Velika Srbija je jedna od neprijateljskih floskula smišljenih u austrougarskim ratnim štabovima” (M. Bečković u: Vučelić, 1992: 69), “bauk *velike Srbije* [...] stara je krilatica koja je u nacionalnu podsvest nesrpskih nacija ucepljena već u vreme tzv. veleizdajničkih procesa” (Lj. Tadić u: Vučelić, 1992: 113), “stara je praksa nekadašnje, austrougarske politike bila da svaku srpsku misao [...] proglašava za velikosrpsku” (V. Krestić, u: Vučelić, 1992: 80)... Ko je prvi među njima tu misao izbacio teško je proceniti, tek u nju su verovali i vezivali je za veleizdajničke procese početkom veka. Zanimljivo bi bilo njihovo mišljenje o čemu su onda pisali Svetozar Marković, ili bilo koji od autora iz XIX veka koji su, bilo negirajući ili priželjujući, pominjali baš “veliku Srbiju”?

Srba, od Subotice do Dalmatinskog Kosova kraj Šibenika, i od Sušaka do Đevđelije. Sve zemlje gde god Srbi žive, bez obzira na plemensko-administrativne podele već izvršene ili koje će se izvršiti, srpske su zemlje isto onoliko koliko i hrabra Šumadija i koliko i gordi Lovćen. Srpske su zemlje i Kordun i Lika i delovi Dalmacije i delovi Slavonije”, i “srpska Vojvodina i srpska Bosna”, uz usklik “jednoimenoj i jednokrvoj braći” da su sa njima “jedno i nedeljivo zauvek” i da se na njih “i u dobru i u zlu mogu neograničeno osloniti” (M.M. [1939] 1991: 57–58). Posebno mesto u programskim tezama Srpskog kulturnog kluba imao je Dubrovnik. Po uredništvu, “cvet dubrovačkih intelektualaca” pripadao je “Srbima katolicima” koji su dali “uglavnom, sve ono čime je novi Dubrovnik obogatilo našu nacionalnu nauku i kulturu”. Zbog toga, Dubrovnik “svojom visokom nacionalnom svešču zauzima jedno od prvih mesta u našem narodu”. Ne zadržavajući se na osečajnom planu, uredništvo Srpskog kulturnog kluba je naglašavalo da je “preko polovine predratne imovine svih Dubrovčana bilo u rukama Srba”, da su u XIX veku najistaknutiji Dubrovčani upirali “svoje oči u Beograd i Srbiju”. Primećujući da je u njihovo vreme “većina dubrovačkog stanovništva uz hrvatski narodni pokret”, naglašavalo se da “ne može jedna generacija Dubrovčana tražiti za sebe isključivo pravo da samo ona najbolje predstavlja istinske potrebe i interese Dubrovnika. Slobodno se može kazati da ovo što se danas vidi i čuje u Dubrovniku i nije pravi Dubrovnik. Jedino one desetine i desetine generacija starih Dubrovčana, čije su oči stalno bile uprte prema Hercegovini, Srbiji i ostalim našim balkanskim oblastima, mogu da se smatraju pravim predstavnicima Dubrovnika” (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 134–138).

Uz navedeni zbornik *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija* i zbornik *Neugašeno srpstvo* doneo je 1992. gotovo sve relevantne tekstove srpske emigracije u kojima su definisani nacionalni programi u posleratnom periodu, obogaćeni doprinosima savremenih intelektualaca. Priređivač Dragan Subotić tako piše o vekovnom snu generacija srpskog naroda “da svi Srbi, dokle god dopire srpsko ime i pravoslavna vera, žive u jednoj kompaktnoj etničkoj celini”, dok se u emigraciji iskristalisala “misao o Velikoj Srbiji kao političkom idealu”, a protiv Jugoslavije koja je bila “jaram za srpski narod” i komunizma koji je “najveće zlo koje je zadesilo Srbe”. Autor tvrdi da je *Memorandum SANU* u emigraciji dočekan sa “pritajenim zadovoljstvom” jer “ono što su u emigraciji decenijama pisali i govorili, sada se pojavilo u zemlji”, pa je 1990. politička emigracija “videla šansu za vekovno ostvarenje srpskih nacionalnih ideala i ciljeva: uobličavanje svesrpskog nacionalnog programa i njegovu istorijsku realizaciju – da svi Srbi žive u jednoj nacionalnoj državi, etnički kompaktnoj, svetosavskoj, pluralističkoj, demokratskoj i državnoj zajednici sa vrhovnim Domaćinom – dinastijom Karađorđevića na čelu”. Subotić zaključuje da “ostaje otvoreno pitanje za ovaj i buduće naraštaje: da li je ova generacija srpskih političara i mislećih ljudi uspela da iskoristi istorijski trenutak, i, bar delimično, realizuje osnovne ciljeve srpskog nacionalnog programa” (Subotić, 1992: 12, 21, 36–37). U zborniku su zastupljeni stavovi da je “istorijski poziv i sveta dužnost svih Srba da što pre povrate lik svojoj otadžbini, majci Srbiji, da ponovo oslobode sve srpske krajeve, i da u istorijskim i etnografskim granicama srpskog prostora obnove svoju nacionalnu državu u

kojoj će svi Srbi biti slobodni i ujedinjeni" (Spaljčković, [1964] 1992: 87). Zastupljen je i zahtev da "kad se sruši druga Jugoslavija sa njenim komunističkim režimom, da se definitivno i jasno obeleži srpsko etničko područje, da Srbin zna šta je njegovo i da se za to svoje bori kao lav, kao njegovi stari". Prisutna je i tvrdnja da su se Srbi "predaleko širili", ali je krajnji bilans povoljan jer "mi smo, po svojoj prilici, više etničke teritorije dobili nego što smo izgubili" (Kostić,⁷⁹ [1957] 1992a: 250–252), pa buduće granice Srbije "neće biti mnogo manje nego granice Jugoslavije, relativno čak duže" (Kostić, [1962] 1992c: 263).

I treći zbornik *Catena mundi*, objavljen iste godine, nosi iste poruke zapisane u različitim (neobeležanim) vremenima. Tu se lamentira nad rezultatima mirovne konferencije posle Prvog svetskog rata, pita se šta bi bilo da nije stvorena Jugoslavija i zaključuje da bi bile utvrđene granice Srbije koja bi još tada "obuhvatila sve krajeve, koji srpski govore. Srbijina granica prema Hrvatima još tada bi išla od Senja na Ogulin, Glinu pa rekom Čazmom do Drave. Ono Srba što bi, ipak, preko granice ostalo kod Hrvata preselilo bi se u tu ujedinjenu Srbiju" (Đorđević, 1992: 839). Zastupljen je i stav da su Srbi "kroz više stotina godina težili stalno samo jednom cilju: oslobođenju i ujedinjenju svih Srba u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Makedoniji", da je to "svakom Srbinu bio najviši politički ideal". Podela Bosne smatra se neminovnom pa se crta i granica između Srba i Hrvata koja bi išla linijom "između Srema i Slavonije, a u Bosni visovima s one strane Bosne i Neretve, ili, u za nas povoljnijem slučaju, dolinom Vrbasa pa do mora" (Milanov,⁸⁰ 1992: 767–771).

Čak i krajem 90-ih, posle svih tragičnih ratnih iskustava, pisalo se da je "u ovom trenutku SR Jugoslavija minimum državnih interesa srpskog naroda, ako već nismo mogli i umeli da uspostavimo jedinstvenu srpsku državu na jedinstvenom srpskom etničkom prostoru" (Grujić, 1997: 83), odnosno, zacrtan je "srpski etnički prostor" koji podrazumeva "sve teritorije na kojima je srpski narod živeo kao etnička većina pre razbijanja prethodne Jugoslavije, a to znači: Srbiju i Crnu Goru, Republiku Srpsku u granicama pre bombardovanja NATO-a i agresije Hrvatske u jesen 1995. godine, i Republiku Srpsku Krajinu sa Sremsko-baranjskom oblašću". Bez iluzija "da će ti izgubljeni srpski krajevi uskoro biti vraćenu u sastav srpskog etničkog prostora", navodi se da niko ne sme "da se zauvek odrekne prava na te prostore i da njihov gubitak smatra konačnim", odnosno, da "srpski narod" u svom nacionalnom programu "mora i dalje da računa na taj prostor kao svoje neotuđivo istorijsko pravo" (Radinović, 1997: 286). I danas su prisutni autori koji za sve poslednje poraze i dalje optužuju odsustvo nacionalnog programa u teritorijalnom smislu, jer "srpski etnički prostor (SEP) još nije ni teorijski ni teritorijalno tačno određen. Posle Garašaninovog *Načertanija* Srbi nisu imali nacionalni program, što je bio veoma važan uzrok srpskih poraza u poslednjih 50 godina. Bez nacionalnog programa se ne zna ni veličina etničkog prostora" (Ilić, 1997: 414).

⁷⁹ Kostić Lazo (1897–1979), dr, profesor Pravnog fakulteta u Subotici.

⁸⁰ Zbornik *Catena mundi* ne sadrži godine prvog izdanja reprintovanih tekstova.

Ovo je samo mali deo vizija srpskog nacionalnog programa definisanih među nacionalistički orijentisanim srpskim intelektualcima u predratno i ratno vreme 90-ih godina ili starijih teza tada reprintovanih zbog identičnosti postavljenih zahteva. U kojoj meri su oni atavizam starih ideja i predstavljaju kontinuiranu vezu sa idejama autora iz prošlosti, a u kojoj su novonastali, najbolje može pokazati osvrt na shvatanja starijih autora u raznim istorijskim situacijama u kojima se nalazila Srbija u proteklom veku.

U zavisnosti od političkih okolnosti prvi srpski nacionalni program *Načertanije* (1844) različito je ocenjivan – kada je bilo politički poželjno kao jugoslovenski, kada nije, kao srpski nacionalni program. Ali o njegovoj recepciji kod srpskih intelektualaca može se govoriti tek od početka XX veka budući da je decenijama bio nepoznat javnosti, pa kao takav nije mogao mnogo uticati na intelektualce XIX veka. Autori XIX veka različito su videli buduću srpsku državu. Tako je Vladimir Jovanović obeležavao granice “srpskog duha” tvrdeći da “pruga kojom Marko od Prilepa pa preko Beograda i Dunava doleće Varadinu; ili ona kojom on niz Kosovo, i od Pazara preko Srbije i preko Save jezdi u Karlovce, da pokaže ‘Madžarini’ kako je Srbin svugde svoj, ta pruga može se upravo protumačiti, kao struja narodnoga duha” koju “sila ‘Madžarine’ i njegovoga brata Turčina, kao i nikoja druga sila nemože preseći i razbiti” (Jovanović, 1870: 91–92).

U prošlosti je bilo i eksplicitnijih teza kao što je ona da je prava Srbija “daleko i daleko izvan granica njenih”, dok je kneževina “samo repić Srbije”. Autor je optuživao Srbe iz kneževine da se bave samo srećom Srbije koja i nije Srbija “no najmanji deo repa njenog”, pa im je poručivao da se opamete “dok nije još dockan” i da se udruže, “te tako da postanemo ljudi, država i narod, a inače će nas nekada proždreti i progutati tuđa hala i sila” (Milojević,⁸¹ 1871: 36, 134). Ili teze da od sastava oba Drima do dna Ohrida, Dorjana i Strume, “srpski su predeli, pa trebaju i moraju, ma kad bilo, da Srbiji pripadnu” (Aleksijević,⁸² 1878: 46), kao i one kojima se poručivalo da se srpstvo “mora jednom ujediniti”, da su Srbi uvek “mislili samo mačem da oslobode sebe i ostalu braću svoju”, a središte Srbije je tamo “gde Nemanja stvaraše Srbiju (gornji tokovi Morave, Strume i Vardara)”, uz zaključak da “svaki Srbin treba da pritiče k centru prvo, ako želi života imenu Srbije” pa tek onda “da se počne širiti naokolo, i okolne oblasti i krajišta prigrjavati, jer je stožar buduće Srbije (Skoplje) sada u najvećoj opasnosti” (Veselinović, 1880: 32; 1888: 2, 36–37).

Anonimni autor je pisao da srpski narod živi u Bosni, Hercegovini, Staroj Srbiji, Sremu, Bačkoj, Banatu, Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji pa je zaključivao da “treba da se sve prisajedini Srbiji” (V.M.G.M.,⁸³ 1882: 74), dok je drugi svoju knjigu započeo konstatacijom da “svaki dobar Srbin mora smatrati za ideal svojih težnja: sjedinjenje svih svojih zemljaka u jednu veliku srpsku državu”, a tu spadaju, kako kaže, pored “austro-

⁸¹ Milojević S. Miloš (1840–1907), istoričar, direktor gimnazije u Valjevu, Beogradu i Leskovcu.

⁸² Aleksijević Dimitrije, iz Raosoka u okolini Dibre.

⁸³ Vid. Medaković, V.M.G.

ugarskih Srba” i “braća koja stenju” pod tuđom vlašću (Gopčević,⁸⁴ 1890: 6). U prošlosti je bilo autora koji su verovali da je “nekada jedna velika Srbija postojala” pa se od te “velike Srbije” jedan deo oslobodio a drugi nije. “I taj drugi deo zove se danas Stara Srbija” (Bdin, 1903: 5). A bilo je i onih koji su smatrali da iz Makedonije treba izdvojiti ono što je nesumnjivo srpsko, bugarsko i grčko i “prisajediniti ih dotičnim jedinicama”, uz zaključak da je napačeni narod u Makedoniji “balkanski Prometej”, pa Srbi moraju “biti na svom mestu, gotovi na nove žrtve i podvige, očeličeni za najvišu Golgotu, posle koje neminovno nastaje – vaskrs” (Ivanić, 1908: 558–559). Prisutna su bila i uverenja da ako Srbija ne proširi svoje granice i na Kosovo polje, “nikad neće ostvariti najsvetije narodne ideale, ujedinjenje srpstva, a ako ne prisajedini Ovče polje, nikada neće povratiti sebi onaj značaj, koji je imala srpska država u Srednjim Vekovima”, uz tvrdnju da je srpski narod “pod imenom Srbija, Srpske Zemlje” uvek podrazumevao zemlje koje su sačinjavale “etnografsku Srbiju, kraljevinu Srbiju Milutina, Dečanskog i Dušana, a to su zemlje u kojima i današnji dan lebdi genije srpski i u kojima se i današnji dan čuje govor srpski” (Hadži-Vasiljević,⁸⁵ 1906: 9, 57).

Vreme Balkanskih ratova prirodno je bilo najplodnije u pokušajima definisanja nacionalnog programa. Tada je i Ljubomir Jovanović pisao da Staru Srbiju treba pridružiti Srbiji jer je ona “mala i sa toliko strana zatvorena – kao zagušena” (Jovanović, 1910–ih: 13), a Stojan Protić je odricao da je namera Srba da stvaraju Srbe tamo gde ih nema, ali je potvrđivao da je životno pitanje “oslobođenje i ujedinjenje Srba”, pa “ko nam otima rođenu braću, mi ćemo s bolom istina u duši ali po nevolji biti protiv njega. To treba da znaju i braća od stričeva i stričevi, pa da ne diraju u te osetljive žice”, jer je postojeća Srbija “mala i nejaka”, samo “jabuka u koju će lako svagda zagristi svaki halapljivac” (Protić, 1912: 33–35).

Jovan Radonić je opažao još u “prvim vremenima” težnju “srpskog plemena da pod svoju zastavu okupi i udaljenija srodna slovenska plemena i da izbije na Jadransko More” (Radonić,⁸⁶ 1912: 4), a Andonović se žalio na “braću” i susede konstatujući da “svi narodi imaju svoje sfere interesa, samo Srbi je ne smeju imati!-nigde i na koju stranu! Ta Srbi treba da se odreknu svoje sjajne prošlosti, i svoje budućnosti, pa će onda postati u sadašnjosti najbolji narod na svetu”. Obeležavao je južnu granicu jezerima smatrajući da je do nje “na osnovi istorije, jezika, običaja, narodne poezije, narodnog osećanja, pa i ‘nacionalne svesti’ stara srpska zemlja” na kojoj su “samo Srbi i srpska plemena starosedeoci i to je njihova zemlja! – sve druge narodnosti su pridošlice i mogu biti tolerirane”. Tvrdio je da je “neoprostiv greh i nepravda od sviju i naših i stranih pisaca, kada nas nazivaju šovinistima, što branimo i tražimo samo ono što nam po devizi suum

⁸⁴ Gopčević Spiridon (1855–1936), publicist, ratni dopisnik, službenik srpskog poslanstva u Berlinu i Beču.

⁸⁵ Hadži-Vasiljević Jovan (1868–1935), dr, istoričar, činovnik u Ministarstvu inostranih dela u Skoplju i Beogradu.

⁸⁶ Radonić Jovan (1873–1956), dr, istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

cuique neosporno pripada", a knjigu je zaključio usklikom "neoslobođenoj braći" koja su "svoje molitve položila u temelj Velikoj Srbiji" – "Bog im ispunjava molbe i nade, i Velika se Srbija već podiže" (Andonović,⁸⁷ 1913: 20–24, 107). Oraovac je pisao o "srpskoj Atini" – ponosnom Dubrovniku i "viteškoj i nepobjednoj srpskoj Šparti" – Crnoj Gori, "koje su jasno dokazivale da Srbin nije umro i da ne može umrijeti" a jasan politički cilj je definisao tvrdeći da su Albanija, Stara Srbija i deo Makedonije srpske zemlje, pa je očajavao što ruski car nije "mogao reći jednu samo riječ 'da bude velika Srbija' i bila bi velika Srbija i velika Rusija imala bi uza sebe veliku Srbiju koja bi bila prirodni i neprekidni saveznik svemoćne Rusije, koju bi sa Rusijom vezala krv i vjera, zavjet i blagodarnost" (Oraovac, 1913: 26, 44, 81).⁸⁸

Značaj veličine države za održanje mira na Balkanu potencirao je i Jovan Cvijić. On je 1914. pisao o Srbiji kao "zametku neznatnog prostranstva" koji se stalno proširuje, a koji je u neposrednoj vezi sa velikim nacionalnim sposobnostima naroda. Navodio je i "jedan osećaj velike intenzivnosti, gotovo beskrajno snažan, koji goni na proširenje Srbije i manifestuje se oslobodilačkim pohodima Karađorđeva vremena prema Zapadu i Jugu. To je nacionalna misija Srbije; ona je zemlja misije". Negirao je da je to težnja dinastije ili vladaoca, "već je to jedna besvesno jaka misao i volja celoga naroda". Po njemu je "istorijskim razvitkom to osećanje formirano, i narodna duša je stvorila svoje težnje i programe, koji su skicirani u narodnim pesmama". Verovao je da je ušlo u opštu svest da Srbija, ograničena na severne komunikacione i izvozničke pravce, mora ostati nesamostalna, pa je "program, skiciran u narodnim pesmama" bio ojačan "ekonomskom i životnom potrebom". Tvrdio je da se ustalila "jedna svest i jedna zajednička volja" koja je bila bez "nacionalnog snobizma, megalomanije i šovinističkog preterivanja", i zaključivao

⁸⁷ Andonović Milan (1849–1926), profesor na Velikoj školi u Beogradu, član Srpskog učenog društva.

⁸⁸ Ustajući protiv tutorisanja velikih sila, Oraovac traži za male narode "samo ono, našto i po ljudskoj i po Božjoj pravdi imaju pravo da traže, a to je, da mogu živjeti svojim životom ne tražeći ništa tuđe i čuvajući i tražeći samo ono što je neosporno svoje.[...] Zar može ko i misliti da Arbaniju može napustiti srpska pobjedonosna vojska? Zar se po Arbaniji ne nalaze mnogi i silni grobovi srpskih ratnika i pobjednika, koji sobom pozivaju sve Srbe, narod, vojnike i hrabre oficire, da ih zajedno sa srpskim pravom nad Arbanijom čuvaju, brane i očuvaju, ne prezajući od novih žrtava i novih grobova preko kojih se mora očuvati naše srpsko sveto i istorijsko pravo.[...] taj viteški predak današnjih kosovskih osvetnika uzeo [je] batinu u ruke i tom golom batinom udario silnoga Sultana, gospodara istoka i zapada po njegovoj blistavoj kruni i tim nadčovječanskim udarom onasvijestio Sultana i iz te blistajuće krune izvadio najljepši alem kamen, a to je današnja Srbija, koja viteškim djelima svoga nesravnijovog vojnika i osvetnika blista među drugim narodima". Srbi su se "i sa većim halama nosili i borili se, pa se borbom očeličili i neumorili se, spremajući se na novu kad i kamo svetiju i miliju borbu, iz koje će Srbin izaći još jači i zabliztati sjajem narodnog jedinstva, za čim teže, o čemu misli i što želi svaki Srbin i svaka Srkinja, bez razlike stanja, zvanja i vjerske podvojenosti". A Crnogorci će "prije svi do jednog listom izginuti, nego što će dozvoliti, da se u Skadru ugnijezdi tuđa, nesrpska vlast" jer su Srbi od doseljavanja na Balkan "bili svjesni svoje moći i narodnosti svoje" pa su obrazujući države "svuda unisili mir, red i jednakost i tako pridobijali za sebe sve pokorene narode" (Oraovac, 1913, 45–56).

da “zbog istinitosti, krotkosti i umerenosti našeg narodnog programa mogli smo naći kontakta na više strana” a to je razlog što ni u ratovima koji su vođeni, po njemu, nije bilo preterivanja (Cvijić, 1914: 4–16).

I Simić je išao duboko u prošlost tražeći osnove savremenog nacionalnog programa pa je podvlačio da je još u XI veku postojalo carstvo koje je bilo kratkovremeno ali je to bila “prva izrazita pojava o jedinstvu osećaja i težnji srpskoga naroda kod koga je pojam o političkom ujedinjenju postao opšta svojima sviju plemena i državnica”. Vlada Nemanjića je po njemu bila “sjajna manifestacija srpskog nacionalnog buđenja”, dok je Bitka kod Velbužda rešila pitanje Makedonije “u srpsku korist” čime su “jednim snažnim i silnim zamahom mača, razbijeni [su] za svagda bugarski osvajački planovi prema srpskim zemljama” pa je tim datumom obeležen “period zgrupisavanja srpskog i bugarskog naroda u svojim etničkim oblastima” (Simić,⁸⁹ 1918: 36–39, 52, 103). I Panta Radosavljević je pišući o Makedoniji tvrdio da je kolevka srpstva na srpskom jugu, za koje je Srbija žrtvovala sve a “te žrtve poručuju našim neprijateljima: Sebi ruke od Južne Srbije, isto kao i od Šumadije” (Radosavljević,⁹⁰ 1925: 104), dok je u međuratnom periodu Tihomir Đorđević tvrdio da je Srbija “od početka znala da je ne samo opšta tekovina srpskoga naroda, no i da je stvarana da bude centar, iz koga će se olakšavati patnje i spremati oslobođenje onih delova srpskoga naroda, koji su ostali pod tuđinskom vlašću”. Podsećao je da tradicija o Marku Kraljeviću koji će se probuditi i “osloboditi i ujediniti srpski narod poznata svakom srpskom detetu”, pa zato, “kad su 1912. godine, srpski vojnici kao na krilima leteli i oslobađali Makedoniju od turskog ropstva, sugerisani narodnom tradicijom, koju još od kolevke svi znaju, njima se činilo da su pred sobom videli Kraljevića Marka” (Đorđević, 1929: 131, 182).

U svojim ranijim radovima, i Stanoje Stanojević je teorijski razrađivao ideju prirodnih i veštačkih država, pri čemu su prve “nacionalne” po jeziku, običajima i sklonostima, a druge “mnogonarodne, anacionalne i čak antinacionalne”. Prve su nastajale “i na najnižem stepenu kulture” a druge, veštačke stvorio je istorijski razvitak “protivno najelementarnijem principu narodne slobode”. Zato je po njemu važna činjenica da su u prošlosti srpske države radile na tome “da okupe oko sebe i skupe u jednu zajednicu i sve druge oblasti, u kojima je srpski narod stanovao”, pa iako težnja za narodnim jedinstvom nije bila svesna, “ipak je ona u svima srpskim državama bila jasno izražena”. Smatrao je da su već Časlav, Vojislav, Mihailo i Bodin radili u tom pravcu “a Nemanja i njegovi naslednici uspeli su da skupe u jednu narodnu državu gotovo sve srpske zemlje”. Zaključivao je da se “u srpskom narodu uvek znalo i osećalo, da slobodna srpska država vodi računa o onim Srbima, koji su u ropstvu, da se ona uvek za njih brine, i da će uvek raditi na tome, da i njih oslobodi” navodeći da i Srbe u Austriji treba osloboditi “jer i oni robuju, isto kao i Srbi u Turskoj” (Stanojević, 1915: 3–8, 11–16). Pisao je o

⁸⁹ Simić Stevan (1882–?), direktor gimnazije u Prizrenu.

⁹⁰ Radosavljević Panta (1876–?), pukovnik, četnički vojvoda, predsednik srpske vojne komisije za određivanje demarkacione granice između Srbije i Bugarske.

“etničkoj i državnoj ofanzivi srpskog naroda” koja je još od XI veka bila upravljena ka jugu, a Dušanova osvajanja u tom pravcu bila su “vekovima sistematski pripremana”, dok je savremenu ideju nacionalnog programa pripisivao Stefanu Nemanji, tvrdeći da je on postavio “državni i nacionalni program, koji su posle njegovi naslednici sistematski i sa dobro smišljenim planom konsekventno i izdržljivo izvodili. Nemanja je svojim velikim osvajanjima u Pomoravlju i Povardaru ukazao jasno pravac srpske etničke i državne ofansive”.⁹¹ Polazeći od uverenja da istoriju stvara “nacionalno biće” a da je ideja “nacionalne države” proizvod misli naroda o njoj a ne društvenih i političkih okolnosti, Stanojević je sva politička zbivanja podređivao ideji nacionalnog širenja. I on je tvrdio da je bitka kod Velbužda “rešila borbu o Vardarsku i Strumičku Dolinu u korist Srpskoga Naroda, otvorila je vrata srpskoj državi na tu stranu” i započela “etničko i kulturno nivelisanje tih krajeva”. I nasuprot tome, Kosovska bitka je završila period srpske istorije “koji je stavio u izgled Srpskom Narodu potpunu i definitivnu asimilaciju južnih srpskih zemalja, i presekla razvitak procesa etničke asimilacije”, a turske pobeđe su presekle “taj rad u južnim srpskim zemljama i uništile su tamo proces kulturnog i etničkog nivelisanja, koji se tamo lepo i pravilno počeo vršiti” (Stanojević, 1931: 1–3, 19–20).

Pred Drugi svetski rat još jednom su reaktivirane teze o idealu kojem “stremi” čitava nacija. Verujući da su narodi kroz istoriju uvek imali budnu svest “o celini kojoj pripadaju, i pravima te celine na onu teritoriju koju su krvlju zalivali njihovi pretci”, Čedomil Mitrinović je tvrdio da to nije legitimizam iz feudalnog poretka “nego govor krvi i zemlje, ono nesavitiljivo i sudbinsko predavanje tradicije i prava s kolena na koleno, kome se nikakva ljudska ideja, nijedna ma kako snažna politička ili ekonomska doktrina, ne može suprotstaviti. Tim fluidnim osećanjima prožet je i sav naš narod kad je reč o našoj staroj kolevci, Južnoj Srbiji” jer je to “najdraži list naše istorije i najdraža naša istorijska uspomena” (Mitrinović, 1939: 5). Velmar Janković je pisao da su pred Prvi svetski rat nacionalni ciljevi “u srcima goreli kao buktinje-vodilje”, da su granice države bile “kao od gvožđa, pogledi muški upereni na Jug i Zapad” (Velmar Janković, [1938] 1991: 100–101), a Čorović je razmišljao o razbijenom “snu” o ostvarenju jedne velike srpske države što većina naroda “nije mogla lako prežaliti” jer nije, “mesto države Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorena Velika Srbija” što je “srpski elemenat u svojoj ogromnoj većini tražio”, pa je godinama “čekao da se obnovi Dušanovo carstvo i kad se dala prilika za to on se pitao zašto se to ne ostvaruje”. Odbacujući rešenja koja bi Bosnu stavila pred alternativu “ili

⁹¹ “U tim je oblastima za dve stotine godina života nemanjićske države svest o državnoj celini i jedinstvu, pokraj svih pokrajinskih i feudalnih težnji za podvojenošću i samostalnošću, uhvatila toliko korena, da je tamo teško, verovatno nemoguće, bilo pokrenuti ljude na akciju, koja bi bila upravljena protiv državnog jedinstva”. Objašnjavajući da se Lazar zadovoljio “prostim nazivom kneza” verovatno zato što je carsku titulu Dušan uzeo samovlasno, a kraljevska je Vukašinu donela nesreću zbog “odmetništva”, Stanojević je konstatovao da se “horizont srpske narodne i državne misli [se] suzio. Srpski se Narod kao povukao u sebe. Za srpske zemlje se počinju sada smatrati sve više u prvom redu oni krajevi, koji su nekada sačinjavali jezgro Nemanjićske države, pre poslednje velike državne i nacionalne ofansive pod Milutinom, Dečanskim i Dušanom” (Stanojević, 1931: 8, 17).

Zagreb ili Beograd”, tvrdio je da bi “u tom času ceo srpski elemenat, ponavljam ceo, onaj koji u Bosni ima i relativnu i apsolutnu većinu, dao bi samo jedan odgovor” (Ćorović, [1939] 1991a: 59, 73).⁹²

Negirajući Jugoslaviju početkom Drugog svetskog rata, Dučić je tvrdio da je od Srba zavisilo “da sebi naprave državne granice na način da bi one dostizale za 2/3 teritoriju bivše Jugoslavije! I da tu državu ujedinjenog Srpstva niko ni etnički, ni istorijski ne mogu poreći”. Za njega je država “jedan duhovni pojam i jedna duševna tvorevina” i zato, ako država nije nacionalna “ona predstavlja samo jedno veliko preduzeće, ali ne i jednu državu”. I on je lamentirao što se “celo ujedinjeno Srpstvo” nije 1918. formiralo u “jednu ogromnu i etnički homogenu grupu, i sledstveno u jednu veliku državu”, već je “pristalo” na granice Jugoslavije. Pašiću je pripisivao želju da stvori “jednu državu ujedinjenih srpskih zemalja, ostavljajući po strani hrvatske županije u kojima su oni odista bili neosporno u većini” (a za ovakve je smatrao šupanije varadždinsku, “belovarsku”, križevačku i veći deo zagrebačke). “Država Ujedinjenih srpskih zemalja, a ne samo mala Srbija ondašnja, zahvatala je široko i visoko teritorije s pogledom na naše etničko pitanje! A naše srpsko ratno pravo davalo nam je povoda da svoj problem rešimo udaranjem mača po geografskoj karti”. Zaključivao je da “treba jednim udarcem mača rešiti našu srpsku sudbinu spasti našu desetvekovnu monarhiju, našu ugroženu slavnu dinastiju, naše neizborojne srpske kredite među svima narodima” (Dučić, [1942] 1990: 82–86, 200, 251). Istih godina je autor pod pseudonimom “Psunjski”, zalažući se za poštovanje istorijskog i etničkog principa po završetku rata, tvrdio da “po tome načelu, moraju Srbi pre ma kakvih razgovora o zajednici bilo sa kime, ostvariti svoju istorisko-etničku celovitost, koja prema Hrvatima na predratnoj etnografskoj karti evidentno ispisuje liniju Gospić–Otočac–Ogulin–Kupa–Ilova” (Psunjski, 1944: 241).

I posle Drugog svetskog rata u emigraciji je nastavljen isti trend, pa je Slobodan Drašković definisao nacionalni program kao “oslobođenje i ujedinjenje celog srpskog naroda i obrazovanje srpske nacionalne i državne zajednice na celoj srpskoj nacionalnoj teritoriji”. Za njega, jugoslovenska politika može da označava “samo državnu, nikako nacionalnu politiku” pa je ona “nešto sekundarno u odnosu na nacionalnu politiku” koja je “nešto apsolutno, jer je nacija nešto apsolutno, jedan od osnovnih elemenata politike uopšte i kulture uopšte. Državna politika je nešto relativno, jer je promenljiva prema prilikama i potrebama”. Sa pristojne distance iz Amerike poručivao je Srbima da moraju da brane svoje interese do kraja “po svaku cenu, ako treba protiv celog sveta”, uzvikujući “ne bojimo se da radimo pod najtežom paljbom ujedinjenih protivsrpskih nitkova celog

⁹² Čudna je slučajnost da je upravo kada je ova knjiga reprintovana, u Sarajevu na Kongresu srpskih intelektualaca 1992. izgovorena rečenica sličnog značenja: “Ako se naša sudbina završi ponovo još jednim diktatom i srpski narod u Bosni i Hercegovini ostane bez prava političkog, monetarnog i kulturnog povezivanja sa svojom braćom u Srbiji i Crnoj Gori, onda traba jasno objasniti svakome ko može da čuje, da srpske nacionalne partije ne snose odgovornost za posledice” (M. Ekmečić, *Politika* 28.03. 1992).

sveta", i dalje "ako je propast neizbežna, sramota nije". Sasvim pogrešno je predviđao da "strahovanje da bismo, terajući srpsku (ili 'velikosrpsku') politiku neminovno isterali samo malu Srbiju, je samo hipoteza, i to bez ikakve podloge" (Drašković, [1947] 1990: 24, 131–141)

"BRAK" I "KUĆA"

"Organski" nacionalizam sa "organskom" nacijom i sa adekvatnim razumevanjem nacionalnog programa koje nije prihvatilo postojanje prepreka ili moralnih, materijalnih ili bioloških ograničenja u njegovom ostvarenju, proizvodilo je i uverenje o državi kao "organskoj" prirodnoj zajednici sa unapred datim "karakterom". Mišljenje u čijem je temelju identifikacija nacije sa individuom, njenog "karaktera" sa individualnim karakterom, moralo je kao logičan proizvod u tumačenju države da stvori nadgradnju individua–porodica–domaćin–kuća. Periodično vraćanje rudimentarnim oblicima patrijarhalizma stvorilo je odnos prema državi kao "kući", utočištu i vlasništvu nacije, čija je jedina funkcija zaštita od spoljnog (nenacionalnog) sveta. Takav stav, uz rasprostranjeno uverenje o slobodi kao slobodi nacije, uticao je na verovanje da je manje bitno kakva je "kuća" unutra, samo ako je nacionalna, pa je prema tome, ona dobra i kada u njoj vlada ropski odnos prema "domaćinu". "Kuća" je zaštita od svih uticaja spolja, čak i kada su oni bolji od odnosa u "kući". Zato "kuća" nije podređena ukućanima, već se oni "prirodno" i nužno podređuju njoj. Iz tendencije da se ništa ne menja, da se ne primaju strani (neprijateljski) uticaji, da se živi u pseudoautentičnom duhu, proističe zaostajanje. Ali zaostajanje je autentičnost, pa je i ono "naše" i samim tim bolje od "tuđeg" progressa. Identičan oblik nacionalizma Solovjev je prepoznavao u XIX veku kod ruskih slovenofila navodeći da su insistirali na "ruskom" putu "kao tobože da rusko i dobro znači isto" pa su od društva tražili da se obrati prošlosti tj. da se vrati "kući".⁹³ Zato je njihov ideal preobraćen u falsifikat, "u bezličnu mješavinu savršenstva iz mašte sa ružnom stvarnošću" pa im je preostalo samo da se u ime nacionalizma odreknu svakog opšteljudskog ideala i da jasno kažu "da je svoj mrak dobar i tako – jer je svoj" (Solovjev, [1889] 1995: 235–236).

U simboličkoj ravni "kuća" je svuda gde žive Srbi, bez obzira da li tu žive i "drugi", a kako u "kući" može biti samo jedan "domaćin", odriče se mogućnost zajedničkog života jer se emotivan odnos prema "kući" i subjektivizam u njenoj percepciji prenosi i na državu. Kada se sa simbolike pređe na realnost, ovaj tip mišljenja nesređeno stanje u "kući" uvek poredi sa požarom koji podmeću susedski ili podstanarski piromani. Već u *Memorandumu* SANU 1986. može se naći stav u kojem se situacija u Jugoslaviji ocenjuje na sledeći način: "...kao da je svima stalo da što pre i što dalje pobegnu iz kuće koja se ruši"

⁹³ "I šta oni mogu prebacivati onim ljudima koji su čuli i poslušali njihov poziv i koji su se obratili prošlosti i vratili se kući, a u toj domaćoj prošlosti nijesu našli ni slobode, ni bratske sloge, već su uvidjeli figuru Ivana Groznog, pred kojom su se poklonili i vjerom i ljubavlju" (Solovjev, [1889] 1995: 236).

(Mihajlović, Krestić, 1995: 113). Nešto kasnije, Milan Komnenić na dočeku moštiju kneza Lazara u Valjevu 1988. govori da je ustao "velikomučenik Lazar da vidi kako danas stoje stvari u srpskoj kući. Iz činjenice da je njegovo putovanje skraćeno, te da neće obići krajine u kojima bi ga imao ko dočekati, valjda biva jasno kako je danas i u srpskoj kući" (Komnenić, 1992: 414), a Mihailo Marković iste godine piše da "kad je kuća u plamenu nema vremena za beskrajna pregovaranja i usaglašavanja" (Marković, *Književne novine*, 15. 10. 1988). Dobrica Ćosić je opet imao viziju koju je opisivao sledećim rečima: "...ja nas vidim u prizoru, iz kuće smo istrčali, i ne svi, tek kad je ona zapaljena. U pustoj avliji počeli smo da se svađamo i tučemo: ko je od nas naljutio komšije da nam zapale kuću" (D. Ćosić, u: Vučelić, 1992: 39). Sve ovo je međutim, sasvim neoriginalno jer je Slobodan Drašković još 1947. beležio: "...kad nekome gori kuća, on ima da je gasi, a ne da sanjari kako će sa usreći ceo svet. Naročito ne, kad su požar velikim delom izazvali drugi". Ljutito je zaključivao da je bilo "dovoljno dvadeset godina da kao poslednji kockari kuću raskućimo, prag razvalimo i ognjište ugasimo" (Drašković, [1947] 1990: 99, 44).

Vladeta Jerotić se 90-ih pita da li će srpski narod "svojim neistrošenim vitalnim snagama biti u stanju da iznova podigne svoju veoma oštećenu i napuklu kuću" (Jerotić, 1995: 39), a Atanasije Jevtić, tvrdeći da dejtonska rešenja nisu nikakva rešenja, kaže da "takvim licemerima bi bilo bolje da idu i da gledaju svoja posla. Da su nas ostavili na miru, mi bismo se još pre dva veka oslobodili i sredili svoju kuću" (Jevtić, 1996: 76). I psihijatar Jovan Marić tvrdi da je srpski narod "nesklon promenama u svojoj kući, ali je srpeman da je napusti i da je ostavi onakvu kakva jeste, dakle, ne dira je jer poštuje starinu" (Marić, 1997: 146).

Popularno poređenje države sa "kućom" dopunjeno je u iskustvu zajedničke države raznorodnih "polova" i poređenjem sa propalim "brakom", sa razorenom emotivnom zajednicom, a kao rezultat potrebe da se pokaže priroda "nacionalnog bića", njegova nesebičnost, slepilo u ljubavi, isključivo osećajnost, nasuprot drugom "polu" u zajednici, koji su uvek vodili samo hladni interesi, proračunatost, iskorišćavanje i na kraju mržnja i ubistvo. Mihailo Marković je naročito voleo ovo poređenje pa je navodio da je stvaranje Jugoslavije "ličilo na brak u koji su jedni ušli iz ljubavi, a drugi iz interesa", ali kako se osećanjima ne može naređivati, smatrao je da "o uslovima zajedničkog života bez obastrane ljubavi, mora se racionalno razmisliti" (Marković, *Književne novine*, 15.12.1987). Sličan stav prisutan je i kod Marka Mladenovića. On smatra da je Jugoslavija "postala ozbiljan bolesnik zbog nedostatka ljubavi", odnosno zato što "nije svima bila podjednako na srcu. Neko je u nju stupao iz ljubavi, neko iz nužde, a neko iz čistog računa" pa kako "ljubav bez uzvratanja preskupo košta", morala je da pretrpi poraz. "Oni koji su stupili u brak sa mentalnom rezervacijom, iz nužde i u brak iz računa, ispostavljali su za svoju vernost 'debele' račune" sve dok se "'zaljubljeni naivac' nije osvestio i sada on počeo da ispostavlja svoje račune". Tako je, po Mladenoviću jugoslovenski "brak" dospao u ozbiljnu krizu "zbog nepodnošljivosti zajedničkog života", pa se dogodilo ono "što često u životu biva: krivac je pred sudom istorije počeo da optužuje nevinog, da ga blati, vređa, ponižava i kleveće" (Mladenović, 1989: 18–19).

Nešto kasnije, kada se Jugoslavija već raspala, filozof Jovan Babić je dao svoj doprinos ovoj metafori. On je navodio primer muškarca sa dijagnozom HIV-pozitivan koji ima dvoje dece i koja bi ukoliko bi i žena bila zaražena i umrla, ostala siročići. Muškarac odbija da se dijagnoza saopšti ženi, pa se posle njegove smrti i kod nje utvrđuje HIV-pozitivnost. Ona optužuje lekara što je "dopustio da je muž zarazi i zapravo ubije". Babić dalje objašnjava svoju metaforu: "...uzmimo da muž iz našeg primera, čovek koji očito energično i efikasno ide za svojom slobodom i svojim pravom, predstavlja Hrvate, da žena predstavlja Srbe, a da lekar predstavlja tzv. svetsku zajednicu"... (Babić, 1995: 171–172). Nastavak priče nema nikakvog značaja za ovu temu, jer tužan kraj, zločinac i žrtva su sasvim jasno obeleženi uz svu pseudoetičku distancu.

Država kao "brak" dva različita principa bila je prisutna metafora i u delima starih autora. Još je jugoslovenski orijentisani intelektualac Dvorniković, iako je analizirao "karakterologiju Jugoslovena" pratio razliku između srpskog i hrvatskog "principa", samo za razliku od savremenog Babića, Srbi su u tom "braku" bili muškarac a Hrvati žena. Deleći sve Slovence na "meke" i "tvrde" u prve je ubrajao (što je za ovaj primer značajno) Hrvate i Slovake, a u druge Srbe i Čehe. Po njemu su "meki" Sloveni pasivni, "tvrđi" su borbeniji i državotvorniji. Dvorniković je uzimao muški princip kao aktivni, ženski kao pasivni supstrat pa je zaključivao, "izdvojeno, ali ne i odvojeno; kao skelet i mišići u organizmu", "tvrđi" izvršavaju svoju istorijsku funkciju prema "mekima", "stvara se organizam i dobiva kičmu", odnosno "srpsko je pleme izvelo što je mekše hrvatsko i slovensko osećalo. Musculinum našao je svoj femininum, i obrnuto; celina je satavljena. Posle ljubavi i uzdisanja došao je i brak – a onda za kratko vreme, kao u svakom braku – bračne scene i zadržice. Ženska se strana buni, i u Čehoslovaka i u nas" (Dvorniković, 1930: 92–97). Da ovakva poređenja nisu proizvod nekakvih "karakternih" osobina nacija ili "plemena", već dnevnopolitičkih okolnosti i potreba trenutka u kojima su iznošena, svedoče zaključivanja i predviđanja autora koja su uvek primerena neposrednoj političkoj potrebi. I dok kod Babića 1995. priča o "braku" Srba i Hrvata ima tužan kraj (kao i Jugoslavija), dotle kod Dvornikovića 1930. ima još optimizma kada predviđa da će "kriza proći".

O državi kao "kući" pisalo se mnogo i u XIX veku. Nikola Pašić je verovao da se "srce Srbinovalo raduje" što će u bliskoj budućnosti "brat otrgnuti prići bratu u zagrljaj – i pomoći mu da zajedno podigne srpsko-hrvatsku kuću", ali je svestan da će Hrvatima biti teško da "lome sa prošlošću" i da priđu "nekadanjim starim osnovima, nekadanjom starom svojom kućom" (Pašić, [1880–ih] 1995: 110–111). Ljubomir Jovanović je smatrao da je svaki čovek sin svoga naroda "i svak samo kao deo opšte narodne zajednice ima svoj deo prava na opštu narodnu kuću – otadžbinu" (Jovanović, 1910–ih: 16), dok je Velmar Janković verovao da je kontakt sa Evropom bio ne sukob i raskrsnica, nego slepo primanje i silaženje s dosadanjeg puta jer "gradili smo novu duhovnu kuću, a porušili staru" (Velmar Janković, [1938] 1991: 135). I u okviru Srpskog kulturnog kluba pred Drugi svetski rat bilo je sličnih stavova. U njihovom listu se moglo pročitati da srpski narod "smatra celu srpsku zemlju za svoju kuću, da je dobar domaćin ne samo u svojoj porodici

nego i u toj velikoj porodici koja se pruža od Subotice do Đevđelije i od Timoka do Jadrana, gde god dični Srbin živi" (Vulić,⁹⁴ [1940] 1991a: 109), dok je Sporazum iz 1939. uslovio "jedno takvo duševno stanje kod Srba u Banovini Hrvatskoj da se oni ne osećaju više u svojoj kući" (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 132), kao i da moraju da budu u Jugoslaviji ono što u tom trenutku nisu – "gospodari u svojoj kući" a to je "pravi smisao srbovanja" (Drašković, [1940] 1991a: 195). Jovan Dučić je pripisivao Hrvatima cinizam "koji se u našoj poštenoj kući ne da ni zamisliti", pa je govoreći o hrvatskom "ludilu", žalio što je srpska politika zidala "zajedničku kuću, u kojoj će već sutradan nastaviti ovo ludilo". Po njemu, "srpski narod nije znao da će u novoj državi postati strancima u svojoj sopstvenoj kući" jer "u svom slovenskom i patrijarhalnom shvatanju krvne i rasne veze, on nije verovao da će se u toj kući naći među zaverenicima protiv svih njegovih zavetnih svetinja". Tvrdio je da je hrvatski mentalitet "uneo nereda u našu mirnu i ponosnu kuću"; da je od Hrvata potekla "korupcija u jednoj donde poštenoj kući"; da je srpski narod izgubio svoj put, inače nikad ne bi zadržavao u "zajedničkoj kući hrvatski narod koji iskreno nije želeo nikakvu zajednicu"; da odlaskom Hrvata "iz te zajedničke kuće, Srbi ne bi ništa izgubili, nego sasvim protivno"; da Srbi moraju da budu okupljeni u "sopstvenoj srpskoj kući u kojoj će opet biti i silni i veliki", a dalji zajednički život Srba i Hrvata smatrao je "najbestidnijim brakom kakvih degenerika" (Dučić, [1942] 1990: 67–86, 140, 153, 165, 249–250). Sasvim slično i "Psunjski" je pisao da je Versaj "na štetu srpstva" Srbiji "prikačio", "prikrio" Hrvatsku, pa je Srbija morala da "svoj ogromni nacionalni kapital uloži u jednu problematičku ortačku zajednicu, gde nametnuti ortačić ništa nije imao da uloži, sem svoje vekovne zavisti i oprečnih pojmova srpskoj nacionalnoj duši" (Psunjski, 1944: 143).

⁹⁴ Vulić Nikola (1872–1945), istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

“Razmena stanovništva”

“Za Srbiju je 1878. godine malo bilo onolikih nevolja i nesimpatija, koje su srpsku stvar sa sviju strana sretale – no još stvara sebi nove ogorčene neprijatelje, baš tik novih granica Srbije! U Toplici se naišlo na Arnaute, – i nije se imalo preče šta da radi, no da se ti ratoborni, ali inače vredni ljudi, oteraju s njihovih ognjišta. U mesto da im se, kao pobeđenima, izašlo na susret i da se gledalo da se izmira sa srpskom državom, – oni su bez ikakve nevolje oterani preko nove granice... da se nastane s one strane granice, kao krvni neprijatelji svega što je srpsko, kao osvetnici prama onima, koji su ih oterali sa njihovog ognjišta. Arnautin će izginuti za obraz, i ko mu obraz pogazi, teško njemu! Arnauti drže ‘besu’ – i kad je dadu, poginuće – izdati neće. Takav elemenat oteran je bio bez nevolje u emigraciju, i to elemenat, koji ima svojih sunarodnika u Staroj Srbiji! Kakvom se dobru mogao naš narod u Staroj Srbiji nadati od takvog elementa? Svaki pokret, koji bi se iz Srbije učinio i koji bi se samo mogao tumačiti kao mešanje Srbije preko granice, – neće li Arnauti uzeti kao da se s time na to ide, da se Srbija još dalje pomakne, i da ih opet otera sa njihovih ognjišta?” (Đorđević Prizrenac,⁹⁵ 1891: 104–105).

Element sadržan u savremenoj ideji nacionalnog programa i nacionalne države, koji je u ratovima devedesetih prouzrokovao najveće zločine, bila je upravo ideja nacionalno “čiste” države. Ona je retko eksplicirana u svom sirovom vidu, kao “čišćenje” teritorije od pripadnika drugih nacionalnosti. Međutim, kako se upravo tako sprovodila, u “teorijskim” razradama uvek je imala neko “humano” pokriće, bilo u prevelikoj međunacionalnoj mržnji, ili u “nemogućnosti zajedničkog života” pa je navođena kao najmanje bolno rešenje. Činjenica da je ipak viđena kao “rešenje” svedoči o sadržini pojma “nacionalna država” u shvatanjima ovog dela intelektualne elite. Ma koliko potencirali da taj pojam ne znači doslovno shvaćenu “čistu” državu, naročito u godinama kada je rat bio u toku i kada je ideja u svetskoj javnosti imala najnegativniju konotaciju “etničkog čišćenja”, ipak je istovremeno prisutno uverenje da je rešenje srpskog pitanja moguće “izmenom etničkog sastava” pojedinih oblasti ili “humanog”, “planskog” preseljenja stanovništva, svedočilo upravo o onome što nije želelo da se eksplicira.

⁹⁵ Đorđević Manojlo Prizrenac (1851–1896) pesnik, pisac, novinar i prevodilac,

Ideja etničke države u raznim vremenima je sadržavala uverenje o nužnosti sabiranja, zbivanja, zgušnjavanja nacije. I kao što savremeni autori definišu da se narod "stalno zgušnjavao u svom jezgru" (R. Samardžić, 1991: 172), ili da se srpski narod "integriše i homogenizuje; sabija se i zaokružuje svoj životni prostor koji dobija etničke granice", da se "zgušnjava [se] na svom životnom prostoru" (Čosić, *Glas*, 30. 10. 1998), ili da je nastupio "period stezanja i sabiranja srpskog naroda" (N. Stipčević, *Nedeljni telegraf*, 30. 06. 1999), tako su i intelektualci starije generacije zaključivali da "kad tad, mi ćemo morati da se pribereno, da se prikupimo, zbijemo zajedno" jer "moramo se koncentristi, spojiti, priljubiti" (Kostić, [1957] 1992a: 250–252). U ovom kontekstu lakše se može razumeti i ideja o mogućnosti pa i "humanosti" razmene stanovništva. Svoje prve savremene konture ideja je imala u zagovaranju izmene etničkog sastava Kosova i Metohije krajem 80-ih godina. U tom vidu ona nije sadržavala potrebu iseljavanja Albanaca, osim onih "koji nemaju državljanstvo" mada nikada nije navedeno koliko ima takvih. Variralo se sa ciframa od hiljadu do tristotine hiljada. "Izmena etničke strukture Kosova" uglavnom je eksplicirana u zahtevu za naseljavanjem Srba a u ozbiljnijoj publicistici najzastupljenija je bila u rešenjima koja su nudili autori zbornika *Srbi i Albanci u XX veku* u izdanju SANU iz 1991. Tu se moglo pročitati da su "neophodna nastojanja da se izmeni postojeća etnička slika pokrajine, odnosno da se poveća broj Srba i Crnogoraca, pre svega povratkom iseljenih, ali i novim naseljavanjima" (Jovičić, 1991a: 154) ili da je "bez promene etničke strukture u pravcu veće zastupljenosti Srba i Crnogoraca, odnosno u pravcu pronalaženja žarišta 'pozitivne energije' na Kosovu, među Albancima, preobražaj nemoguć" (Blagojević, 1991: 439). Ideja je eksplicirana i razrađena početkom 90-ih u tvrdnjama da je nacionalne probleme trebalo nekada rešavati, kao npr. u Makedoniji i Metohiji, "možda uz razmenu stanovništva dvosmernim preseljavanjem" (Ivić, 1991: 191), ili, da su u tom trenutku moguća i "planska preseljenja i razmena stanovništva što je najteže, najbolnije, ali je i to bolje od života u mržnji i međusobnom ubijanju" (Čosić, u: Vučelić, 1992: 34). U funkciji očuvanja ideje kao "alternative" za budućnost, danas se još jednom rehabilituje, uz nacionalizam, i njegovo omiljeno sredstvo, preseljenje stanovništva. Svetozar Stojanović tako 2000. navodi da u izboru između manjeg i većeg zla treba birati manje, a manje zlo od rata je "sporazum o dobrovoljnoj i mirnoj deobi teritorija i dobrovoljnom i mirnom preseljenju" (Stojanović, 2000: 31).

Uverenje da je moguće stvaranje nacionalno "čiste" države čak i sa ovom krajnjom merom nije novo. Posle Berlinskog kongresa nasilno su iseljeni Albanci iz novooslobođenih krajeva, što su osudili i mnogi savremenici,⁹⁶ a sa motivom, kako navodi

⁹⁶ "Prilikom pretresanja pitanja o iseljavanju Arnauta u vojničkim krugovima, načelnik Vrhovne Komande je uzvikivao kako neće, kako nikako ne želi da i Srbija ima svoj Kavkaz [...] protivu iseljenja Arnauta iz Vranjskog okruga usprotivio se ondašnji komandant Šumadijskog Kora general Jov. Belimarković. [...] Ako se i preko toga hoće, da se krši reč prema Arnautima, i da se oni sele preko granice, tražio je Belimarković, da Vrhovna Komanda prvo njega smeni pa iseljavanje Arnauta izvrši. Kao

Hadži-Vasiljević “da se od Srbije stvori čisto srpska, nacionalna, država; da se, kao što je i veliki pesnik srpski Njegoš osećao, očisti zemlja od nekrsta” (Hadži-Vasiljević, 1909a: 12). I kasnijih decenija bilo je autora koji su verovali da putem preseljenja stanovništva može da se postigne nacionalni ideal. Tako je Spiridon Gopčević krajem XIX veka, iako je smatrao sebe “najtrpeljivijim čovekom u verozakonskim stvarima”, pišući o Bosni, tvrdio da islam treba “utamaniti u interesu kulture”, odnosno, da austrijska vlast umesto “maženja” treba Muslimanima da stavi na volju “ili da se odreknu islama, ili da se isele ostavivši svoje imanje”. Tvrdio je da bi u tom slučaju 90 procenata “muhamedovskih stanovnika” Bosne, “smatrali kao probitačnije, da se pokrste” (Gopčević, 1890: 182). I kod Stojana Protića može se naći kao krajnja mogućnost zahtev za preseljenjem stanovništva. Pišući o osvajanju severne Albanije, podrazumevao je da Albanci mogu da ostanu pod srpskom vlašću jer su “oni uvek do sad bili pod tuđom vlašću” a ako to ne žele “za njihov broj ima dovoljno mesta i oko staroga im stožera u primorju, tako da tu svi mogu stati, ako se ne sviđi onima od njih koji bi pod srpskom vlašću ostali sa Srbima živeti” (Balkanicus, 1913: 64). Čak je i Jovan Cvijić koji je najbolje znao do koje mere je balkansko stanovništvo izmešano, pisao da kako bi se olakšalo stvaranje nacionalnih država, “što je moguće čistijih u etnografskom pogledu, treba možda istupiti razmeni stanovništva s jedne i s druge strane granica pomažući dobrovoljno iseljavanje, pa čak može biti i razmenu zemalja. Tako bi se izvršilo političko grupisanje stanovništva u predelima, gde je ono entografski vrlo izmešano” (Cvijić, [1919] II, 1921: 164). Međutim, pišući o impulsima za iseljavanje Muslimana iz Bosne koji dolaze od mladoturaka i od austrijske uprave, Cvijić je beležio i nešto sasvim suprotno. Zamerio je što “misle i jedni i drugi da mogu jedne narodne grupe iseljavati, a druge na njihovo mesto dovoditi, kao što hemičar menja reakcije da bi napravio novo hemijsko telo”. Priznavao je da “nema većih patnji kojima bi narodne mase bile izložene no što su ove bosanskih muhadžira” i suprotstavljao se njihovom iseljavanju argumentujući to štetom “za našu narodnost” jer “nesumnjivo je da se njihovim iseljavanjem znatno smanjuje broj ljudi, koji govore srpskim jezikom”, pa je zaključivao da je “najveća opasnost” za srpsku narodnost “što će iza bosanskih muhadžira ostati prazne zemlje” a “one mogu biti naseljene strancima”. Tvrdio je da “nije dovoljno samo otkupljivati zemlje, koje ostanu iza mehamedanaca u Bosni, već treba sprečiti da se na njima naseljavaju stranci. Treba naseljavati Srbe, Hrvate i Slovence” (Cvijić, [1910] I, 1921: 262–264).

Pred Drugi svetski rat Čedomil Mitrović je sa odobravanjem pisao o pomenutom iseljavanju Albanaca posle Berlinskog kongresa, žaleći što ista akcija nije vršena i posle 1918. već “propustivši da jednom za uvek rešimo ovaj problem naseljavanjem našeg i raseljavanjem inorasnih elemenata, propustili smo to da osiguramo neposrednu etničku

Belimarković govorili su i predlagali Vrhovnoj Komandi i mnogi drugi komandanti i viši oficiri, koji su u toku ratova i posle ovih upoznali Arnautu, koji su ostali u Srbiji, kao dobre, radene, i mirne ljude [...] U isto vreme s naredbama o iseljavanju Arnauta preko granice, slate su i naredbe, da se Srbi s one strane granice doseljavaju ovamo u Srbiju” (Hadži-Vasiljević, 1909a: 12–16).

vezu između severnih i južnih srpskih naselja, kakva je veza neosporno funkcionisala sve do poznog srednjeg veka" (Mitrinović, 1939: 27).⁹⁷ U toku Drugog svetskog rata i Lazar Marković je prihvatao kao moguće rešenje razmenu stanovništva iz uverenja da je razraničenje sa Hrvatima moguće "zajedničkom dobrom voljom i u pomirljivoj atmosferi", pri čemu bi "eventualno preostalo jezgro oba dela" moglo biti rešeno preseljavanjem "u cilju otklanjanja bilo kakvog razloga za buduće nesporazume i sukobe" (Marković⁹⁸, [1940–ih] 1993: 119).

Najviđeniji među posleratnim emigrantskim piscima, reprintovan 1992. bio je Lazo Kostić za kojeg je pitanje razmene stanovništva u razgraničenju Srba i Hrvata bilo najnormalniji put stvaranja doslovno "nacionalne" države. Verovao je da će razgraničenje "dovesti do pomeranja stanovništva, i srpskog i hrvatskog, i to do seobe u sasvim različite predele od onih u kojima su ti eksponirani delovi naroda do tada živeli. Ako to pogodi i jedan deo muslimana Bosne i Hercegovine ne može se smatrati nekom naročitom nepravdom. Srbi ništa drugo muslimanima ne čine nego svojim najrođenijim sunarodnicima. A zaista je neprirодно i nemudro od Srba zahtevati da prema svakome imaju obzire više nego prema sebi" (Kostić, [1959] 1992b: 157). Zalažući se za odstranjivanje onoga "što je strano, tzv. 'strana tela' (corpora aliena)", tvrdio je da "svako razgraničenje između nas i Hrvata dovodi sobom razmenu stanovništva kao neminovnu posledicu" koja se neće moći izbeći, naprotiv, "ona je čak i poželjna bez obzira na naše momentalno razgraničenje, poželjna baš sa srpskog gledišta". Kostić je zaključivao da "ako postignemo raseljavanje i izmenu stanovništva, poslednji argument za održanje Jugoslavije otpašće", a kako "prilike za iseljavanje i za razmenu stanovništva nisu tako česte u istorijskom zbivanju" i kako su za izmenu stanovništva "bez potresa" potrebni "naročito pogodni momenti", to on predviđa da "kod rasula današnje Jugoslavije pojaviće se opet, iako ni izdaleka onako povoljni kao 1918. Ako ih tada propustimo možebit da ih nikad više nećemo imati" (Kostić, [1957] 1992a: 250–253).

⁹⁷ Mitrinović navodi da su se "Arnauti, u svojoj penetraciji prema Severu, zaustavili kod Paraćina i Jagodine, odakle ih je iščistio Karađorđe za vreme prvog ustanka. Kako je koji kraj postupno oslobodavan, vršeno je i čišćenje ovih elemenata i ispravljanje njihovih uzurpacija sve do 1878, a tada se stalo, jer se do 1912. Srbija nije mogla širiti u tim krajevima. Po oslobođenju Južne Srbije počeo je intenzivan rad na čišćenju tih elemenata, ali je svetski rat omeo taj posao, koji je trebalo odmah nastaviti još u prvim danima oslobođenja, 1918–19. Umesto čišćenja i sredenja ovoga pitanja, mi smo uzurpatorima dali ne samo sva građanska prava i slobode, s tajnim pravom glasa, nego smo ozakonili i njihove uzurpacije" (Mitrinović, 1939: 26–27).

⁹⁸ Marković Lazar (1882–1955), dr, političar, pravnik, profesor Univerziteta u Beogradu.

Rat

“Ali srpski novi učeni ljudi izdadoše parolu ‘non possumus!’ – sve ili ništa! [...] horilo se na sve strane: kakve pogodbe! Kakvi traktati! Za Dušanovu carevinu – borba na život i smrt! [...] je li dakle čudo što je onda ceo svet gledao s nepoverenjem na nas, što je u našim, težnjama na narodni razvitak gledao neko evropsko strašilo, koje preti da ceo istok zapali? Od jednog pitanja narodne i čovečanske egzistencije, mi smo u larmadžijskom bunilu napravili na našu štetu evropsko pitanje, pitanje evropske ravnoteže! [...] To je bio prvi gorki plod novovremne vajne srpske ‘državničke mudrosti’ i sokačkog patriotizma, – koji su jedni u svojoj uobraženosti i naduvenosti, a drugi sa svoga lakoumlja držali, da će pred srpskim fanfaronadskim ‘Quos ego’ ceo svet človiti na glavi!” (Đorđević Prizrenac, 1891: 22–24, 58).

“Pod *mi* razumemo mi ovde i Srbe, i Grke i Bugare. I što je još gore, ako se opštega gledišta koji put i setimo, nama to ne služi kao opomena na podešavanje računa, nego nas još više draži da (valjda za inat) ostanemo svak pri svojim mislima. Svak drži da je to ‘junaštvo’, i može biti i da jeste, ali se zaboravlja, da u ovom veku više vlada račun nego junaštvo i da onaj ide u sigurnu propast, koji neće da računa” (Novaković, [1890] 1906: 386).

Odsustvo sposobnosti balkanskih nacionalizama da strasti drže pod kontrolom, da ružnu stvarnost popravljaju postupno i institucionalno, proizvod je žilavo održavanog uverenja u nacionalističkom krilu elite, da je sila jedini metod kojim se međusobni odnosi mogu rešavati u sopstvenu (uvek proglašavanu kao “opštu”) korist. Olako prihvatanje “razmene stanovništva” kao legitimnog sredstva u ostvarenju “nacionalne države” objašnjivo je kada se ima u vidu da je i sam rat, iako veće zlo, takođe smatran nekakvim rešenjem. Problem nije u tome što “razmena stanovništva” ne bi bila manje zlo od rata, već u tome što su ova sredstva uopšte prihvatana kao mogući put ka ostvarenju “nacionalne države”.

Možda u vezi sa već uočenom identičnošću klasifikacija nacionalizma i rata kao odbrambenih i agresivnih, je i uverenje da se položaj sopstvene nacije u odnosu na druge ne može ni objasniti bez upotrebe “teških” reči, pa je i dubljeg značaja pitanje stranca upućeno baš Matiji Bečkoviću – “može li se na srpskom jeziku reći nešto skromno” (M. Bečković, u: Vučelić, 1992: 58).

Oda ratu, ili u najboljem slučaju, podrazumevanje njegove nužnosti kada je ostvarenje “nacionalnog programa” u pitanju, konstanta je u shvatanjima ovog dela srpskih intelektualaca. Rat je doživljavao, i danas se doživljava, kao legitimno sredstvo ostvarenja “nacionalnog interesa” i kao jedino mogući put ostvarenja ideala, uz duboko uverenje da oružje sve rešava i da su “prava mača” najjača prava. Neodvojiv element ovog uverenja je i “karakterologija” Srba u kojoj je, kao uostalom i u autostereotipima ostalih balkanskih naroda, herojstvo, junaštvo, volja za ratovanje, zauzimalo primarno mesto. Uz legitimnost rata, uvek je išla tipologija oslobodilačkih i agresivnih ratova, pri čemu se termin “oslobodilački” odnosio podjednako na sve što je nacionalizam smatrao svojom sopstvenošću – na državu, na naciju, na “braću”, na more, na istorijske teritorije, na etnička “prava”. Granica između odbrane kao nužnosti i interesa kao nužnosti se potpuno gubila, i završavala u uverenju da su svi “sopstveni” ratovi po definiciji “odbrambeni” i svi koje su vodili “drugi”, čak i kada su vođeni na “njihovoj” teritoriji, po definiciji agresivni. Ratovi za koje ne postoji jako uverenje da su bili odbrambeni uglavnom se tumače kao ratovi vlada, a protiv volje naroda.⁹⁹

Stereotipno viđenje rata može se analizirati kroz nekoliko rasprostranjenih sintagmi: “dobitnici u ratu, gubitnici u miru”; rat kao nužnost i prirodnost; uvek samo pravedan, odbrambeni rat. Hrabar, ratnički narod i pravedan, human ratnik su sastavni delovi ove priče, ali kako su još od većeg značaja za autostereotipnu sliku nacionalne “karakterologije”, biće svrstani u odgovarajuće poglavlje u drugom delu knjige.

“DOBITNICI U RATU – GUBITNICI U MIRU”

Danas popularna sintagma o “dobitnicima u ratu, gubitnicima u miru” koja se obično pripisuje Dobrici Ćosiću, nije ni tako nova ni tako originalna. Ćosić je samo jako često ponavljao misao prisutnu kod mnogih starijih autora kojom je trebalo da se potvrdi takođe staro uverenje da “ako ne znamo da radimo, znamo da se bijemo”. Ćosićeve teze tipa Srbi su bili “dobri i hrabri vojnici, ratni pobednici, a loši su i plašljivi građani, slabi graditelji života”, “junak u ratu za slobodu, postao je kukavica u miru i slobodi”, “u ratu je živio od srpstva, u slobodi i miru mora se živeti od čoveštva”, “za Srbe, otadžbina postoji samo u ratu”, “hrabrost i žrtvovanje su u ratu ostali nenagrađeni i nepoštovani u miru” (Ćosić, 1992a: 106, 86), ponavljali su i drugi savremeni autori, na primer, u formi: “jedini narod koji je, voljom ustava iz 1974. godine, dakle, u miru izgubio ono što je stekao u ratu” (Mladenović, 1989: 54), ili u pitanju: “zašto mi u najtežim situacijama uspevamo da pravimo krajnje odgovorne i etički uzvišene izbore, da bismo, u mnogo lakšim situacijama, kad više nije potreban visok moral već nešto zdravog razma i pameti – pravili

⁹⁹ Najbolji je primer rat iz 1885. u tumačenju Dragiše Vasića, Vladimira Ćorovića... Sa dosta sigurnosti se može pretpostaviti da će i ratovi 1991–1999. zbog nerealizacije postavljenih ciljeva, u budućnosti biti proglašeni ratovima po volji Slobodana Miloševića a “protiv volje naroda”.

katastrofalne greške”, pa “naši herojski izbori redovno vode ogromnim žrtvama, patnjama, razaranjima. Posle toga nastaju dugi periodi malaksalosti, neshvatljive pasivnosti, potpunog opuštanja” (Marković, 1994: 367). Danas su prisutne i teze da se “u našoj istoriji ponavlja iskustvo da Srbi mnoge bitke dobiju na bojnopolju, a izgube za zelenim stolom” (Panić, 1997: 520), ili da se “naš narod dobro drži u ratu, čak zadivljujuće dobro. Međutim, problem je što se u miru ne drži najmudrije, pa čak, ako hoćemo i najpametnije” (Diskusija, [Zurovac] 2000: 121).

Ovaj tip mišljenja međutim, nije ni malo originalan. Još u XIX veku Vasiljević je pišući o “osobinama” srpskog naroda, beležio da je on razvijao vojničku hrabrost ali da “nije imao dovoljno ni vremena ni prilike, da se bavi oko unutrašnjeg društvenog uređenja”, pa je zaključivao da “otuda i bivaju ti čudno kontrastirajući pojavi, da je Srbin hrabar na bojnopolju, a plašljiv na državnom” (Vasiljević, 1886: 67). I pred Drugi svetski rat, kada su takođe razvijane teze o dobitnicima u ratu, gubitnicima u miru, Velmar Janković je tvrdio, “lako nam je bilo biti junak na megdanu. Sad je došlo vreme čojstva bez megdana”. I on je mislio kao danas Ćosić da “civilno samoodržanje pada nam teže no ratno”, a pišući o Beogradu navodio je da ima mnogo onih “koji bi hteli da ga nema”, koji bi “sada hteli da u lažnom miru izgubi ono što je u krvavom ratu dobio. Mnogima je kriv što je živ”. Na isti način analizirao je i razliku između “Srbijanaca” i “prečana” tvrdeći da je od “Srbijanaca” zahtevano da bude heroj i u miru, “da bude isti takav administrator kao i ratnik, da isto tako žrtvuje sebe u miru kao i u ratu, i da sačuva uopšte sve osobine koje je prečanska zapadna mašta o njemu kao o svom boljem izrazu iskovala. Van rata međutim on se obreo običan čovek kao i drugi što su”, uz zaključak da je beogradskog čoveka kao pobjednika obuzela bolest koja pobjede pretvara u poraze – “bolest beznapornog života”, pa uvek kada je “napuštao taj borbeni agonični životni stav i postajao ono što se u Evropi zove *praktičan*”, on je “nasigurno gubio, išao u poraz” (Velmar Janković, [1938] 1991: 23, 93–94, 108, 156). Sasvim slično je i Slobodan Drašković video ključ srpske tragedije u tome što “za oružanu borbu, gde se traži hrabrost da se gine, tu smo prvi. Za političku borbu, gde se iznad svega traži smelost da se brani svoje, mi smo poslednji” (Drašković, [1947] 1990: 93).

Isti stereotipni sud prenet je sa srpske na jugoslovensku “karakterologiju”, pa je i za Jugoslovene važilo isto: “Jugosloven jeste borac, ali nije radnik, nije organizator” (Dvorniković, [1939] 1990: 652).

“NEMINOVNOST RATA”

Drugi nivo percepcije rata odnosi se na rasprostranjena uverenja o nužnosti ratovanja, odnosno na stav da je u konkretnim situacijama to najbolje ili čak jedino rešenje. Tako se Milorad Ekmečić pita šta da se radi u procepu između evropskog mira i “neophodnosti da se ovakve stvari rešavaju silom” (Ekmečić, 1992: 32), a Dobrica Ćosić, razmatrajući “mirno rešavanje jugoslovenske krize” 1991, konstatuje da se ono “mora,

najzad, da bi se konačno rešilo pretvoriti u ratno rešenje – u krvavo rasturanje jednog političkog monstruma” (Ćosić, 1992a: 194). I Amfilohije Radović vidi “realnost rata kao nečega što je nemoguće izbjeći”, a maestralno opravdanje rata ovaj duhovnik pronalazi u tumačenju nesavršene ljudske prirode koja proizvodi “potrebu za čovjekovim podvigom i sukobljavanjem, sve u cilju da bi čovjek prevazišao u sebi i oko sebe to što je nesavršeno, i da bi na taj način dosegao do nečega što je savršenije u njemu samome”. Tako je sveti Petar Cetinjski “prihvatio rat kao nužnost, kao neophodnost da bi se njime odbranio ime, svetinja, i otečestvo”, on po Radoviću nevoljno ratuje “da bi sačuvao nešto bez čega bi čovjek prestao da bude čovjek. Zato i kada ratuje, on ratuje na viteški način”. Rat je “starozavetno”, sveljudsko oružje kojim se pomaže trijumfu dobra, istine i istinske slobode u narodu (Radović, 1996a: 17–20). A Radovan Karadžić objašnjava da “naš ratnik nema vremena ni mogućnosti da se upita da li je moglo, i da li može drugačije”, “to mogu da rade drugi, koji žive drugi i drugačiji život. Koji sebi mogu dozvoliti da ne pripadaju svome narodu, da ne budu Srbi, da ne budu, ako im se prohte, ništa. On nije to ništa”, pa se na isti patetični način pita: “da li je ovo bio rat” i odgovara da rat ima svoje uzroke i ciljeve, a “ovde je uzrok rata bilo puko postojanje jednog naroda” (Karadžić, 1996: 29–30). Kod savremenih autora mogu se pronaći tvrdnje da su u ratu 1992. crkveni velikodostojnici na čelu sa Patrijarhom bili “u stalnoj misionarskoj akciji motivisanja boraca i stanovništva za borbu” (Milutinović, 1996: 40), kao i uverenja da “Srbi moraju da budu spremni da se brane onda kad su izloženi tuđoj agresiji” pa u tom smislu “Srbi nisu i ne treba da postanu pacifisti”, sa zaključkom da su u kritičnim trenucima svoje istorije “uvek bili spemni da po potrebi, i oružjem brane svoju slobodu i pravo na nezavisnost i celovitost svoje zemlje. Tako treba da bude i u budućnosti” (Mihailo Marković, 1997: 381).

I stariji pisci su olako prihvatili ratni put za rešavanje državnih problema, ali se razlika ipak mora uočiti u prostom poređenju društvene stvarnosti vremena u kojem su oni pisali i one koja obeležava savremeni trenutak. Starim piscima nije bilo poznato iskustvo svetskih ratova i utoliko je arhaičnije i neprimerenije vremenu pisanje modernih autora koji potpuno zanemaruju nedavna iskustva, odnoseći se prema ratu kao da žive u vremenu buzdovana i megdana.

Početak XX veka se u potraživanju Makedonije pisalo da “doći do neke tuđe provincije možemo samo silom jer niko danas ne daje ništa bez krvi. Mi je možemo samo oteti. Oteti se može pak samo ratom i revolucijom. Ratovati a ne dizati u isto doba narod na ustanak, bilo bi čudnovato” (Novi Mirmidon,¹⁰⁰ 1902: 11). Ili, u istom kontekstu, da “onima koji s oružjem u rukama i nasilnim zastašivanjem, ognjem i mačem, a nasuprot stvarnoj istini, ističu tvrđenje ‘nema Srba u Makedoniji’ ne može se naći drugi podesniji odgovor do odgovor s oružjem u rukama” (Novaković, 1906: 123). A kada se radilo o Bosni i Hercegovini na koje su etnografska prava Srbije i Crne Gore “nesumnjiva”, Cvijić je tvrdio da će, ako ne budu prisajedinjene, “sama Evropa uputiti srpski narod na put sile, i on će upotrebiti prvu povoljnu priliku da tim načinom raspravlja s Austro-Ugarskom ovo

¹⁰⁰ “Novi Mirmidon”, Radosavljević Stevan (izvor: Univerzitetska biblioteka, Beograd).

svoje najveće nacionalno pitanje”. Zaključivao je, “srpski se problem mora rešiti silom. Obe srpske državnice moraju se poglavito vojno i prosvetno najživlje spremati, održavati nacionalnu energiju u zavojevanim delovima srpskoga naroda, i prvu, iole povoljnju, priliku upotrebiti da raspravljaju srpsko pitanje s Austro-Ugarskom” (Cvijić, 1908: 47, 62). I u vreme Balkanskih ratova zastupao je stav o opravdanosti rata. Za njega “što Srbi ratom i krvlju od takog neprijatelja zadobiju, to je legitimno zadobijeno. Tako su se i do sad menjale političko-geografske karte” (Cvijić, 1912: 14). Dodatni argument pronalazio je u tvrdnji da su Srbi “zakoračili u jednu periodu razvitka koja je najpovoljnija za ratovanje s velikim narodnim masama i za fizičku i moralnu izdržljivost; izgleda da ta perioda dostiže najvišu tačku negde u sredini između visoke kulture, u kojoj su sada zapadni narodi, i primitivnosti, u kojoj se danas nalaze na pr. Arbanasi”, a seljak kao nosilac tog procesa, po Cvijiću je “snažan, naviknut na nevolje, na nepogode, na umor, na strpljenje, ima mirne živce, ‘prima smrt kao nešto što se ne da izbeći i mora se primiti’” (Cvijić, 1914: 17).

Istih godina je i Jaša Tomić,¹⁰¹ objašnjavajući da je rat počeo jer učesnice više nisu mogle da slušaju “vapaj one svoje braće, koja su u mukama umirala u turskoj carevini”, konstatovao da će ratovi prestati tek onda “kada prestanu ugnjetavanja, i kada svaki dobije ono, bez čega živeti ne može” (Jaša Tomić, 1913: 7). Tvrdio je da “današnji rat nije samo klanje, nije samo divljaštvo” već je i “merilo kulture i duševnosti pojedinih naroda i rasa”, pa se svaka “vrlina i svaki porok jednoga naroda” pokazuje u ratu, predviđajući da će on pokazati “sve što je dobro i sve što je zlo u jednom narodu”. Tvrdio je da se “nekulturna Turska” skršila jer nije mogla da vodi moderan rat, “strahoviti Arnauti bežali su bezobzirce” a “hvaljeni i razmaženi Bugari izgubili su ugled” i izašli iz rata “osramoćeni pred celim obrazovanim svetom”. Za razliku od svih njih, “srpski živci, srpski muskuli, srpska svest, srpska kultura i srpska duša održaše sjajnu pobjedu” (Tomić, 1914: 4).

I po Oraovcu sve što je krvlju dobijeno, legitimno je dobijeno a “diplomatski zeleni stolovi” su mučilišta “velike grobnice, teške rane i narodni bolovi”. Žaleći što Srbija mora da napusti teritorije u Albaniji i izlaz na more, pretio je “zlotvorima srpskim” novim Kosovom i poručivao da će “srpski narod dovesti ohole i bezdušne neprijatelje do njihove propasti i njihovog Kosova” (Oraovac, 1913: 83–97). I Jovan Tomić je podrazumevao neophodnost rata, pa ako Srbija u njemu ne uspe, “zna bar da je učinila sve što je morala; ako pak uspe, za nju znači spas od najvećeg neprijatelja, Austro-Bugarske” (Jovan Tomić,¹⁰² 1913a: 132), a po Milutinu Stepanoviću “bojna sprema Srbije, najviše kuđene, najviše mržene, pa najvećma i bagatelisane, zadivila je ceo svet kako ogromnim brojem vojske, do neverovatnosti hrabre, tako i veštim vođenjem samo svojim oficirima i svojim vojskovođama” (Stepanović, 1913: 3). Bilo je i autora koji su tvrdili da “nikada ništa nije Srbija dobila bez viteškog prolivanja krvi najboljih svojih sinova, niti je bez nje svoju

¹⁰¹ Tomić je kao moto svojoj knjizi naveo sledeće reči: “Neka je proklet ko hoće rata / lakomog, pustog i vole krv; / ali i taj proklet, ko rata neće, / kada ga gaze, ko sitnu crv” (Jaša Tomić, 1913: 3).

¹⁰² Tomić Jovan (1869–1932), istoričar, upravnik Narodne biblioteke u Beogradu, akademik.

rođenu grudu zemlje i decu od sebe odrođavala! Tuđe ne traži, ali svoje ne da, pa ma ponova zaplivala u krv” (Radosavljević, 1925: 103).

I pred Drugi svetski rat bilo je autora koji su verovali da upravo srpsko patrijarhalno društvo proizvodi prirodnu spremnost na velike i nužne ratne žrtve. Tako je Velmar Janković pisao da je iz “pravih srpskih domova” strujao pred ratove “duh nove zrele Srbije, sve srpčnosti na velike žrtve odnegovane su tu, u tim malim kućama. Iz tih kuća prirodno su sinovi gubili glave na bojištima, prirodno išli sa strašću najboljeg ubeđenja u nacionalnu borbu”. Ustanke i ratove Srbije finansirali su moralni izvori, “i zato smo toliko i navikli da radimo na snagu, pa i poslednju”, “ta strahovita agonična moralna koncentrisanost digla je i održala Srbiju”, “agonična, znači borbena na život i smrt. Agonična, znači borbena za život kroz smrt. Agonična, znači borbena za lepšu smrt. Lepši život ostavljen je hrabro drugima”. Velmar Janković je opisivao i specifičnost srpskog umiranja koje je “beskrajno jednostavno, prosto prirodno, sa smislom ali bez gesta”, ono je “bez formula, bez mnogo simbola, a sasvim bez poze”. Jer, “nacija je zahtela prostu, neromantičnu, neosetnu, mehaničku smrt od našega čoveka. Bez osvrta, bez razmišljanja, bez stava i dilema”. Po njemu, znalo se “strahovitom neminovnošću da narodna zajednica nalaže ginjenje i da je čovek pojedinac savršeno sporedan”, pa je “unutrašnji proces neprestanog, nepresušnog poređenja između onoga za što je bolje izgubiti glavu a dobiti ga, i onoga što pruža bedan život po ostatku, život koji je bolje nemati, nije nikad ugašen u srpskom kolektivu”. Velmar Janković se bunio protiv onih koji su tvrdili da je junački stav preživeo i da ga treba zameniti racionalnom organizacijom rada, navodeći da “to evro-američko načelo nije zauzelo mesta i nije vršilo praktičnu funkciju, a vera u borbeni stav životni, u junačko shvatanje ubijena je preko grada, preko intelektualaca, preko nauke, a još više svirepim primerima kroz beznačelnu, beskičmenu, bezidejnu politiku” (Velmar Janković, [1938] 1991: 31, 53–55, 64, 130).

U predratnim tekstovima Srpskog kulturnog kluba, legitimnost ratnog zadobijanja teritorija je prisutna, npr. u tvrdnjama da “svoju banovinu Hrvati nisu dobili na maču već putem sporazuma sa Srbima”, ili na drugom mestu, da za Bosnu “Hrvati nisu ranije prollili ni kap krvi, ni kap znoja, ni kap mastila” (*Jako srpstvo...*, [1939] 1991: 17, 112), dok se u posleratnoj emigraciji zagovaralo rušenje Jugoslavije kao put za obeležavanje “srpskog etničkog područja”, uz podrazumevanje rata između Srba i Hrvata, što se i priželjkivalo jer “jedan ovakav rat će isključiti stalne sukobe i ratove u budućnosti” (Kostić, [1957] 1992a: 250).

“UVEK ODBRAMBENI RATOVI”

Treći nivo posmatranja odnosi se na stav da su svi ratovi koje vodi nacija po definiciji pravedni, odbrambeni, oslobodilački i u skladu sa tim, da je Srbin – ratnik otelevljenje dobra i humanosti. Tako je savremeni autor Marko Mladenović uveren da je srpski narod u “svim ratovima pobeđivao, a nikog nije napadao. Uvek se samo branio,

vodio oslobodilačke ratove” (Mladenović, 1989: 45), Radovan Samardžić da je “prosti seljak [je], pritegnuvši opanak i zgrabivši svoju brzometku, odlazio u rat da osveti Kosovo i oslobodi braću od tuđina” jer je knez Lazar postao “za sve vremena” nosilac zavetne misli da “birajući između ropstva i časne smrti, mora se opredeliti za smrt da bi se vaskrsnulo”, pa “umreti za ovozemaljske stvari i opredeliti se za carstvo nebesko znači ostati na braniku slobode”. Tvrdi da su Srbi “verovali da su predodređeni za ispaštanje i da ih život čeka jedino s ovu stranu smrti” pa su u svaki boj ulazili “strepeći od izdaje Vuka Brankovića, koji se za sva vremena među njih uvukao” (Samardžić, 1989: 25, 32, 54, 67).

Najnoviji panegirik ratu je zbornik *Jagnje božije...* u kojem se čitava priča o ratu svodi na tezu o opravdanosti svakog rata koji “vodi” srpski narod. Tako Atanasije Jevtić definišući rat kao borbu Satane i Boga, primećuje da je Srbima ostalo “da se uvek borimo i da se odbranimo. Naši su srpski ratovi uvek bili odbrambeni” uključujući i tekući, jer Srbi “nisu zašli u tuđe teritorije”. Jevtić pravi razliku između napadačkog i odbrambenog rata pa je prvi “zlo” a drugi “nužda i nevolja”. Ipak bosanski rat smatra “junačkim” bar što se tiče Republike Srpske (Jevtić, 1996: 70–71). Po Zurovcu bosanski rat je učinio da su Karadžić i Mladić postali “mitske veličine preko kojih jedan ugroženi narod traži da bude shvaćen u svojoj herojsko-tragičnoj situaciji” jer kroz njihove likove “progovara sve najčistije i najveličanstvenije što je mogao da pokaže jedan narod u pravednoj borbi za svoj goli opstanak”. Zaključuje da je u pitanju nacionalni opstanak a “u takvom vremenu sveci postaju ratnici” (Zurovac, 1996: 83–84). U istom zborniku može se pročitati da “od Dušanovog povlačenja u ‘svet senki’ Srbi vode samo odbrambene ili oslobodilačke ratove”, da je spremnost na žrtvu, “odnosno opredeljenost za carstvo nebesko” postalo “kriterij srpskog patriotizma” (Lazarević, 1996: 207–208), da je mir “prinošenje žrtve ratu i pristajanje na sigurnu smrt” dok ljudi koji vode rat imaju za cilj drugu vrstu mira “koji se zasniva na slobodi koja jeste u učestovanju i savlađivanju sile” (Laušević, 1996: 242). Piše i da su Srbi pozvani da “svedoče istinu Zaveta i u istoriji nose zastavu borbenoga pravoslavlja” i da potsećaju svet “na univerzalni duhovni smisao rata za Krst Časni i Zlatnu Slobodu”; da pošto zlo napada prvo i nasilno, može mu se suprotstaviti “isključivo silom pravednoga otpora i odbrane”; da u odbrambenom ratu “nema greha i zla” pa je “pravoslavno prihvatanje rata” boriti se u pravednom ratu i za pravedan cilj, čija je paradigma “s nama je Bog, razumite narodi, i odstupite jer je s nama Bog”. Razvijaju se teze o “svetom srpskom ratniku”, o “Hristovim Srbima” čiji je zadatak da osmisle svoje učešće u ratu “podizujući ga ličnim podvigom heroizma ili mučeništva na nivo zavetnog rata” koji “nam mistički govori u kostima našim, još pre rođenja iz utrobe materine”. Pominje se duhovni smisao rata, Bog koji ratom spasava od istorijske i duhovne apatije, hrišćani koji nisu za mir ovoga sveta, jer je on neprijateljstvo prema Bogu, već “za rat samodovoljnom miru”, “Otadžbinski rat u Srbskoj i Krajinama” koji je očistio nacionalnu dušu i pokazao “pravi srpski pravoslavni put”, i zaključuje da “niko hrišćanski otadžbinski rat nije dobio sve bivajući ‘za mir’ i bezbožne mirotvorce u njihovim ‘mirovnim’ naporima podržavajući, jer se Sloboda Zlatna uvek Krstom Časnim i na silu zadobija” (Arsenijević, 1996: 225–235). Danas su opšte mesto teze da “Srbi nikada nisu vodili agresivne i

osvajačke ratove, ali su u odbrani svoje slobode ispoljavali izuzetnu borbenost i nadljudsku smionost" (Zurovac, 1997a: 115), odnosno da srpski narod "nikada u svojoj istoriji, nije vodio agresivne i osvajačke ratove, ali je bio meta mnogih agresija" (Zurovac, 2000b: 61).

I ova kao i sve prethodne, teza o odbrambenom ratu, bila je prisutna i kod starih autora, ali je uglavnom dopunjavana navođenjem izuzetaka od "pravila". Stereotipnost sudova koja nastaje ne samo kao rezultat automatskog ponavljanja već i kao proizvod redukcije ponovljenog, omogućila je danas rasprostranjenu tezu o "uvek samo odbrambenom ratu", bez ograda o izuzecima koje su bile svojstvene starim piscima. Tako po Stanojeviću "svi ratovi u istoriji srpskoga naroda, sa vrlo neznatnim izuzetkom, ratovi su za slobodu", pa "nema naroda koji bi se mogao potužiti, da je bio ugnjetavan od Srba", srpski narod se "u celoj svojoj prošlosti, redovno samo branio od napadaja raznih neprijatelja", "nije nikada osvajao tuđe zemlje i pokoravao strane narode", a izuzetak je bio car Dušan (Stanojević, 1915: 7–9). Pišući o ratu 1913, Dragiša Vasić se ljutio na Gustava le Bona koji je izjednačavao nedela Srba i Bugara, pa se pitao "zašto g. Le-Bon daje svima nama bugarsku ocenu; zašto on tako olako daje jedno generalno mišljenje o svima balkanskim narodima koji se tako duboko razlikuju". Jer, Srbi su braneći se, hteli da "kazne jedno odvratno neverstvo suseda svoga", pri čemu "naš narod borio se tada kao takmac, viteški; on je hteo da pobedi, jer beše u pravu; on je hteo još da pobedi iz ambicije, ali ne iz mržnje". Nastavljao je, "nikad, zaista, nikad, mi smo beskrajno uvereni, zarobljeni Srbi, jedan narod ovako slavnih tradicija, nisu mogli onako postupati kao Bugari", "njihov život nije bio život naroda koji je osvajao, već život naroda koji se oslobađao", "oni nisu izazivali, nego su izazivani; oni nisu prinuđavali već su primoravani da se bore i da se brane". Čak i kada je priznao da se Srbima "surovost možda, mogla prebaciti" a ticala se ugušenja albanske pobune 1913, zaključivao je da je ta reakcija bila "relativno umerena i retko kad je prelazila granice pravedne odmazde" (Vasić, 1919: 29–32, 45, 54, 79–81, 127–130).

Razlika između "naše" i "njihove" moralnosti u ratu ispoljavala se u tezama, npr. s početka veka, da su Bugari "uneli u svoj prosvetni rad bombu, kamu i teror u najsvireprijem obliku" dok su se Srbi "kroz sve to vreme držali mirno, humano, čovečki", pa su srpski četnici zadržali "svoju čestitost do kraja", dok su bugarske komite izvodile "krvavo svoju misiju pobugarivanja Makedonije" (Stepanović, 1913: 32, 79, 83). Bugarsko vladanje Makedonijom je bilo "zavojevačko", a srpsko je imalo "sasvim drukčiji karakter", tj. bilo je "solidnije nego bugarsko", dok je u Balkanskom ratu pobedila "ne samo pravedna srpska nacionalna stvar nego i veća kultura, i duha i tela, nad manjom kulturom", jer su se sukobila dva načela, "životni interesi srpskoga naroda i imperijalizam bugarskog" (Belić, 1913: 35, 188); bugarska vladavina u Makedoniji bila je "zavojevačka" dok je kralj Milutin u nju ulazio "ne kao osvajač no kao brat i osloboditelj" (Tomić,¹⁰³ 1918: 79–81); srpsko načelo je bilo "radnja na obezbeđenju nacionalne individualnosti" a

¹⁰³ Tomić Svet, inspektor Ministarstva prosvete i crkvenih poslova.

bugarsko “princip prevlasti”, pa su Bugari od najstarijih vremena “naši najveći i najopasniji neprijatelji, čija je zavojevačka politika vekovima dolazila u sukob sa legitimnim pravima i nacionalnim interesima našega naroda”; Bugari su “jedan od najglavnijih istorijskih prepreka našem narodnom ujedinjenju” a još kod Velbužda pobedu je “izvojevalo srpsko načelo narodnosne države u borbi sa zavojevačkim težnjama bugarskog naroda” (Simić, 1918: 33–34, 52, 86–92); u Makedoniji se na svakog “turskoga ili arnautskoga zulumčara javljao hrićanski gorski osvjetnik” (Hadži-Vasiljević, 1928: 7); Bugari su tamo od srednjeg veka doživljavani kao “nekulturni tuđinci i ugnjetači” dok je srpska vladavina imala “sasvim drugi karakter” jer “Srbi u Makedoniji nisu bili zavojevači, već oslobodioci” (Đorđević, 1929: 51–52).

Rasprostranjeni stereotip o “uvek odbrambenom ratu” imao je svoje mesto ne samo u slici koju su stvarali srpski i intelektualci susednih naroda o “sebi”, već i u vreme poželjnosti stvaranja “karakterologija” Jugoslovena. Dvorniković je beležio da je “snaga trpljenja” njihova najdublja životna snaga, pa “Jugosloven nikada nije bio narod agresivnosti, napada i zavojevanja, već narod odbrane, reagiranja i čuvanja svog životnog kontinuiteta”, “Jugosloveni su bili narod koji je samo branio svoj život i slobodu”, a “sav ratnički karakter Jugoslovena izazvat je nevoljom i odbranom, ne ekspanzivnim, agresivnim osvajačkim instinktom” (Dvorniković, [1939] 1990: 326–333).

Ime

“Nisu, istina, slavenski narodi prvi koji bi u istoriji ljudstva taj primer davali da se brat s bratom i onde složiti ne može, ‘de ni o kakvoj deobi reči nema; [...] Tukla su se međ sobom sva grčka plemena, romanska, nemačka, ali nikad nisu jedna druge pogrdavala, nisu se častila tim imenima kao što još i danas čine: Poljaci prama Rusima, Malorusima, a katkad i prema Česima; Hrvati i Srbi, Srbi i Bugari jedan prema drugom” (Ignjatović, [1881] II, 1989: 34).

U slučaju balkanskih nacionalizama upravo je ime oko kojeg će se vršiti etnička grupisanja u stvaranju moderne nacije, bilo onaj element koji je produkovao najveća trvenja, neprijateljstva i negiranja. Značaj imena u određivanju nacionalnog identiteta je tokom XIX i XX veka bio toliki da svi ostali elementi koji bi morali biti referentni okvir i sopstvene i drugih nacija, gube na značaju. Ništa nije u toj meri bilo izvor sukoba kao što je to bilo prisvajanje i podvođenje pod svoje ime manjih etničkih grupa, svojatanje definisanih ili nedovoljno definisanih različito imenovanih populacija, traženje u istoriji ili pseudoistoriji dokaza o identičnom poreklu drugačije imenovanih grupa, a s ciljem da se uspostavi brojnost sopstvene imenovane populacije, radi njene dominacije i teritorijalnog širenja. Istovremeno, najveći sukobi izbijali su iz upotrebe pejorativnih imena ili čak imena koja u lingvističkom smislu nemaju nikakvo negativno značenje ali ga imaju u percepciji onih koji ga upotrebljavaju i onih na koje se odnose. Drugim rečima, radi se o upotrebi imena koja u sebi sadrži celinu odnosa prema drugoj imenovanoj grupi (drugom etnosu, naciji) koju pri tom ne može da razume niko osim onih koji ih upotrebljavaju i onih za koje se upotrebljavaju. Često opravdanje da upotrebljavano ime nema negativno značenje samo po sebi (na primer, hrvatska upotreba imena *Vlah* za Srbe) ili da i sami pripadnici druge nacije to ime koriste za sebe, ali ne dozvoljavaju da ih čuju iz tuđih usta (na primer, srpska upotreba imena *Šiptar* za Albance), samo je pokriće za nastavljanje njihove upotrebe sa značenjem negacije “drugog”, uz poseban ton, tako milozvučan onima koji ih koriste, i tako izazivački za one kojima je upućeno. Ovde će biti navedena samo neka od mnogobrojnih imena sa pejorativnim značenjem kojima su se balkanski nacionalizmi međusobno obeležavali kako bi, negacijom “drugih”, došli do sopstvenog nacionalnog identiteta: *Arnauts*, *Šiptar*, *Bugaraš*, *Vlah*, *Rac*, *Vulgaris*, *Vulgus*, *Šizmatik*, *Prebeg*, *Bunja*, *Bodul*, *Latin*, *Ungar*, *Čaurin*, *Kaurin*, *Kavurin*, *Raja*, *Šop*, *Pirjak*, *Torlak*, *Makedonstvujušči*, *Turkuša*, *Mrsnik*, *Kurki*, *Šojka*, *Švaburija*, *Nemačkar*, *Švrca*...

Istovremeno, ništa nije toliko papira ispunilo kao dokazivanje intelektualaca raznih kvazietimologija da jedno ime na primer potiče od reči “prostak” ili “mešavina” pa su pripadnici te nacije prostaci ili “ljudi izmešane krvi” ili da je drugo ime nastalo od reči “svrab” ili “rob” čemu je adekvatno obeležavanje date nacije, ili da samo ime kazuje da su pripadnici zajednice ljudi kratkog čela i širokih jagodica... Naravno, u zavisnosti od trenutnih političkih okolnosti, menjala se i rasprostranjenost upotrebe pojedinih naziva, pa je u jednom istorijskom trenutku dominirala pejorativna upotreba naziva jednih, u drugom drugih grupa, ali gotovo nema primera dužeg vremenskog perioda u kome bi potpuno odsustvovala ova tendenciozna praksa uz upotrebu isključivo službenih naziva.

Sve ovo svedoči da je nacionalno ime u najneposrednijem sadejstvu sa negacijom “drugog” kao takmaca, konkurenta, neprijatelja, onaj element koji je nezaobilazan u razmatranju nastanka nacionalizma na balkanskom prostoru i istovremeno, da je to element identifikacije mnogo snažniji nego što su svi drugi određujući faktori nacije ovde prisutni, kao što su jezik, religija, teritorija, a da ne govorimo o onim elementima koji su dominantni za uslovno rečeno zapadni model nacije kao što su zajednička ekonomija ili zajednička zakonska prava pripadnika nacije, pri čemu ono ima mnogo veću snagu od prostog naziva, jer je i samo po sebi predmet mitologizacije i glorifikacije u onoj meri u kojoj je tuđe predmet nipodaštavanja.

Zanimljivo je da su srpski intelektualci iz razmatrane grupacije bili potpuno svesni značaja upotrebe pejorativnih naziva u nacionalističkom maniru, da su navodili sva moguća imena u upotrebi kod balkanskih naroda kada su obeležavali jedni druge, ali su to osuđivali uglavnom u slučajevima kada se radilo o srpskom imenu kod drugih balkanskih nacionalizama. Ipak, kako se može zapaziti da kod starih intelektualaca nije bila šire rasprostranjena upotreba pejorativnih naziva, ako se izuzme uobičajeni turski izraz za Albance *Arnauti*, njihovi iskazi uglavnom su ovde korišćeni kao izvor za to kako su se balkanski nacionalizmi međusobno “krstili”. Sasvim je suprotno kod savremenih intelektualaca, koji namerno koriste izraze *Šiptari* ili *ustaše*, svesni negativnog naboja koji oni sadrže. Čak se može primetiti da je savremeno širenje naziva *ustaša* na čitavu hrvatsku naciju u nacionalističkom maniru, izolovana pojava kod srpskih intelektualaca u odnosu na Hrvate, jer osim pejorativne upotrebe naziva *Latin* (sa sasvim sličnim značenjem pojmu *Vizantinac* – primarno u značenju “lukav”), a koji i nije bio ekskluzivno vezan za njih, već se odnosio na sve katolike, pejorativnih imena za Hrvate u prošlosti nije ni bilo. Mnogo više, stari autori su imali potrebu da “šire” prostor i stanovništvo na koji se odnosilo njihovo ime i da odriču karakter narodnih imena drugima, nego što su im nadevali pejorativne nazive. Kod srpskih intelektualaca, analiza imena susednih populacija, imala je još jedno dodatno svojstvo. Najveći broj pejorativnih naziva korišćen je za one grupe za koje se smatralo da su Srbi pa je takvo ime bilo obeležje za nacionalno “nesvesne” ljude, koji su propagandom ili vaspitanjem morali biti vraćeni “na pravi put” kako bi uz novu svest prihvatili i “svoje” staro ime.

Kada je reč o srpskom imenu, konstanta je tumačenje o njegovoj starini na Balkanu, kojoj se eventualno (i samo kod pojedinaca) može približiti jedino još hrvatsko

ime, o mnogostrukim potiskivanjima tog imena koje su podjednako vršili Turci, Hrvati, Bugari, Albanci, Katolička crkva, Austro-Ugarska, komunisti i Tito, kao i o njegovom značenju, koje je imalo "opasnu" sadržinu za sve okolne narode i države, a koja je proisticala iz isključivo pozitivnih osobina koje su posedovali njegovi nosioci. Glorifikacija je podrazumevala rasprostranjenost imena i u vremenu i u prostoru, pa se tumačilo da se srpsko ime nalazilo i na obalama Jadranskog mora i u Maloj Aziji, uz tvrdnju da je teško pretpostaviti "da se između ovih krajišnika Srba nalaze neka strana plemena" (Petković,¹⁰⁴ 1926a: 28), odnosno da su se "na raznim mestima u Africi, Aziji i Evropi", pojavljivala slovenska imena, "ali najčešće, i više no i jedno drugo, javljalo se ime *Srbin*", pa se njegovo pominjanje pripisuje Herodotu, Strabonu, Pliniju, Ptolemeju... (Petković, 1926b: 7–9).

Savremeni intelektualci navode čitav niz naziva, i pejorativnih i onih koja to nisu bila, ali koja su upotrebljavana za Srbe u susednim nacionalizmima, umesto njihovog imena. Tu kakofoniju, kako kaže Ekmečić, činili su nazivi "*Iliri, Rascijani, Vlasii, Hrišćani* i još bezbroj lokalnih naziva" (Ekmečić, 1992: 68–70), Džadžić navodi pejorativne nazive kao što su *Slavoserb* što ukazuje "na etnika koji je dvostruki rob (sclavus i servus)" a koje se izvodi "i od imenice svrabež, što bi ukazivalo na pripadnost nekoj vrsti prljavih čergarskih plemena koja pate od svrabeža, od šuge" (Džadžić, 1992: 51), ili imena koja navodi Krešić da su upotrebljavana u hrvatskoj publicistici, kao što su *Vlasi, Cigani, grčko-istočnjaci, Skipetari (tj. Šiptari), Bizantinci, dotepenci, nakot...* (Krešić, 1998: 36–38).

I stari autori su navodili pejorativne nazive korišćene za Srbe. Neki su tvrdili da su zapadni pisci pod uticajem Vizantinaca latinski pisali *Servi* "pa kako ova reč znači *robovi*, to su tvrdili bugarski šovinisti Ofejkov-Šopovljeve bagre i druge neznalice, da su Srbi dobili ime od latinske reči *servus* rob" (Gopčević, 1890: 272–273), da je hrvatskim Vlasima "potomcima pravoslavnih Srba" ostalo vulgarno ime *Vlah* (Ivančić, 1899: 21), a uvek podsmešljiv Ilarion Ruvarac je navodio citat iz knjige hrvatskog autora, pa je zaključivao "čudna li oblika: Serbelji od serba kaka kuželji od kuge" (Ruvarac, 1899: 68).

Grujić je pominjao da su Hrvati ponekad nazivali Srbe "srednjovekovnim posprdnim imenom *Vlaha*", a drugi susedni narodi raznim "čas plemanskim i provincijalnim, a čas opet verskim i izmišljenim imenima", priznajući da su ponekad i sami Srbi isticali plemensko, provincijalno i topografsko ime, "pa čak i izmišljeno nametnuto nam, pred opštim narodnim srpskim imenom". Navodio je da je "ime *Rac* postalo posprdno ime, kojim se druge narodnosti, a naročito deca, rugaju Srbima", kao i da Mleci "kadkad upotrebljuju i sinonimno, u Dalmaciji, srpskom imenu – ime *Morlaka* ili *Vlaha*". Duže se zadržavao na objašnjenju imena *Vlah* koje se sačuvalo u zapadnim krajevima "sasvim onako isto, kao što u Južnoj Ugarskoj, Slavoniji i Sremu ime *Rac* služi kao posprdno ime, kojim se Mađari i Nemci (*Švabe*) rugaju Srbima", a koriste ga ljudi "koji u srpskom imenu i Srpskom Narodu gledaju samo strašne aveti". Objasnjavao je da je

¹⁰⁴ Petković Živko, profesor.

turska vlastela sve hrišćane nazivala "imenom prezrenih *Vlaha*, koje je uzela kao sinonim turskim ili bolje arapskim imenima: *Kauri (nevernik) i raja (stado)*" (Grujić, 1909: 39–49). I Aleksa Ivić je navodio da su za Srbe u Ugarskoj do sredine XVIII veka korišćena imena *Rascijani, Iliri*, da su ih početkom XIX veka nazivali po veri, a da su katolički misionari tokom XVI i XVII veka nazivali Srbe *šizmaticima, Vlasima, uskocima, prebezima, prebeglim Turcima, Morlacima*, a "svim tim imenima nazivali su i Srbi sami sebe" (Ivić,¹⁰⁵ 1922: 7–8).

Razloge rasprostranjenosti pejorativnih naziva većina autora nalazi u kontroverznosti imena *Sloveni* za koje se ponekad tumačilo da dolazi od "sloviti, govoriti", nekad od "sclavus, rob", što je prisutno i kod imena *Srbi "Servi"*, koje po nekima "treba da znači robovi, kao i ime *Sclavi, Sclavoni*", a po drugima "Srb je prastari slovenski koren", ili da "paserb, znači posinak" (Petković, 1926b: 15). Slično je i tumačenje da su balkanski Sloveni prodavani kao robovi pa se reč *sclavus* prvenstveno upotrebljavala za one Slovene čije su ime Vizantinci izgovarali *servi* što u latinskom znači *robovi*, pa je "takav vizantiski izgovor srpskog imena i njegova pogrešna zamena sa latinskom reči *servus rob* dala povoda jadranskim trgovcima da srpsko ime shvate kao latinski prevod šireg i poznatijeg slovenskog imena", uz zaključak da je "istovetnost srpskog imena sa lat. *servus* za vizantisko uho i istovetnost Srba sa Slovenima kriva za tu neprijatnu zamenu", a što je ostavilo traga jer ima Balkanaca koji se stide i svog balkanskog imena smatrajući ga tuđinskim i nametnutim (*Balkan i Balkanci*, 1937: 36, 59). Navodilo se i da je Starčević pokušao da stvori "naučnu srbofobiju" tako što je Slovene smatrao po imenu stvorenim za *robove*, "a reč *Srbin* dovodio je od reči *sužanj, servus*, ili od reči *svrab, ili svrabež*" (Dučić, [1942] 1990: 146–147).

U prošlosti je, međutim, bilo i autora koji su tvrdili da su i sami Srbi upotrebljavali različite nazive za sebe, nekad time kritikujući upotrebu regionalnih naziva na štetu nacionalnog, a nekad podvedeći pod srpsko ime i druge nacionalne subjektivitete. Tako je anonimni autor navodio da je bilo i "*Šokca i Raca, i Bunjevca, Slavonca i Hrvaćanina i Dalmatinca* i kakvih titula nije, samo da se mrzimo i kao budale gložimo, a drugi da nam se smeju i svete, kako se za tuđu korist tlačimo dok ne poginemo". Dalje, tvrdi on, "onome je ovo *vlah* i *rac*, još za razliku od onoga preverenoga *divlji rac*, ovome ono *šokac* i *junja* i *kekavac* i šta nije; brat brata neće da drži za brata, što se jedan ovako drugi onako krsti, a oboje se zovu Hrišćani! Veru, jezik i ime, najsvetije svetinje, uzemo na pakost, da sami sebe slomijemo" (*Za što naš narod...*, 1867: 38). Navodilo se da je "gospoština" u primorju "zvala prost srpski narod *vulgaris* i *vulgus*, tj. zvali ih prostacima, prostim ljudima", pa se pravila paralela sa imenom *Vlasi* "što opet označava prostotu", a što su Turci i "isturčeni" Bosanci koristili "da bi se razlikovali što više od svoje braće hrišćana" i ima pogrдно značenje, "u istom značenju što i pašče" (Veselinović, 1888: 14).

U dokazivanju da su i *Bunjevci* "jedna grana srpskoga naroda" tvrdilo se da njihovo ime nije "narodnosno, pa ni plemensko, već ime pokrajinsko", odnosno da je ono

¹⁰⁵ Ivić Aleksa (1881–1948), dr, kulturni istoričar, profesor Pravnog fakulteta u Subotici.

“prvenstveno topografsko, oblasno ime kao što je i *Dalmatinac*”. Neki su smatrali da je pogrešno tvrđenje “da je ime *Bunjevac* (kao i *Vlah*, *Šokac*, *Majdak* i *Bodul*) porugljivo” jer “*Bunjevci* su se služili tim imenom i nisu ga se stideli nikad, niti ga se stide sada. Tako su ih nazivale državne vlasti, nazivajući ih još i *dalmatincima*, *katoličkim Srbima* ili prosto *Srbima*”. I za ime *Šokac* se navodilo da nije narodnosno, već ime “Srba katoličke vere” pa ni u njemu “nema ni trunke ‘poruge’ jer kad bi ga bilo, Šokci prvo ne bi sebe tako zvali”. U fusnoti autor je navodio da “ime Srbin u sanskritu (Serbh) znači besniti, ljutiti se” (Ivanić, 1899: 103–111). Andonović se pitao “ta nije li ružno i stidno kad se u vremenu civilizacije, pred celim obrazovanim svetom i prosvetčenom Evropom, dopušta svakoj narodnosti, da se svojim imenom krsti i naziva samo: Srbi u Bosni i Hercegovini, Srbi u Staroj Srbiji i Makedoniji itd. – nesmeju, kazati da su Srbi – nesmeju kazati šta su” (Andonović, 1913: 18), a Stepanović je tvrdio da je i samo ime Srbin “vrlo slično turskoj reči serbez – (slobodan)” pa su zato i kosovski Srbi, “pa i oni iz Markova Prilepa, mogli sve drugo kazati, samo ne da su Srbi. Ime *Slavjan*, *Bugarin* (*ne Blgarin*), *Bugarska stranka*, *Grk*, *Grčka stanka*, *Ortodoks*, *Hrisjanin* itd, zamenilo je lepo i, dotle ponosno, ime *Srbin*”, uz zaključak da je masa pristajala da je “krste svakim imenom” samo da je zaštitite, u stilu poslovice “zovi me i loncem, samo me nemoj razbiti” (Stepanović, 1913: 43–48).

Kada se radi o imenima drugih naroda, prisutna su raznorodna objašnjenja njihovog nastanka i značenja, ali uvek u zavisnosti od dnevopolitičkih potreba. Različita su bila tumačenja albanskog imena. Od savremenih, Dimitrije Bogdanović navodi da se pojam *Arnauti* odnosi na veoma brojne poarbanašene Srbe i Makedonce koji su primili ime, jezik, običaje i albansku svest, ali ne prihvata da su svi kosovski Albanci *Arnauti*, dok za naziv *Šiptari*, tvrdi da je ušao u širu upotrebu za vreme NOB-a umesto ranijeg *Arbanasi*, *Arnauti*, *Albanci*, a *Šipnija* umesto *Albanija*, pa smatra pogrešnim mišljenje “da se time htelo nekakvo izdvajanje albanskih masa Jugoslavije od onih u Albaniji”. On naprotiv, veruje da se time “htelo istaći jedinstvo albanskog naroda Kosova i Albanije” ali da je u praksi, “suprotno prvobitnim namerama”, izraz poslužio za njihovo razlikovanje (Bogdanović, [1985] 1990: 117, 255).

U XIX veku Milojević je pisao o svom vodiču po poreklu Srbinu, koji sebe smatra “*Arnautinom*, ali ne nikako ni za živu glavu, *Škipom*. Na ovo ime, čini nam se, podjednako mrziaoše, kao i na ime *Srb*, *Osmanlija*, *Turkuša*, *Đaurin*”, pa navodi njegove reči “da je sada pravi Turčin i ako nije, ni Škip, ni Čerkez, ni Tatarin, ni Osmalija; ali tako isto nije ni Srbin” (Milojević, 1870: 114, 123). Hadži-Vasiljević je pisao da se Albanci među sobom zovu *Šiptari* i da im je ime *Arnautin* pogrdno pa je navodio da se dešavalo da “*Arnautin* i ubije onoga ko ga nazove *Arnautinom*”, dok za Srbe u Makedoniji kaže da Turke i “*Arnauti*”, “tajnim jezikom zovu *mrsnik* i *mrsni*” (Hadži-Vasiljević, 1913a: 142–143). A Vladan Đorđević, da stanovnici Albanije “nisu je nikada zvali Arbanija ili Albanija, oni ne znaju za to ime. To su joj ime pridevali uvek samo stranci. Ime Albanija pojavljuje se tek 1079. i ono je upravo grčki falsifikat, kojim se htelo postići da se cela zemlja prozvala po grčkoj vroši ‘*Alvanon*’”. Po njemu *Škipetar* znači prosto “onaj koji razume”, pa komentariše da “isto onako kao što su stari *Sloveni* za sebe tvrdili da su jedini koji znaju govoriti (koji

su slovesni), a za sve druge narode da su mutavi – *Nemci*”, tako su isto i “stari *Arnauti* za sebe bili uobrazili da oni jedini razumeju” (Đorđević,¹⁰⁶ 1913: 5–6).

Makedonsko ime početkom veka po pravilu se pisalo pod navodnicima ili uz skraćenicu “tzv.” što je u današnje vreme zamenjeno uglavnom oznakom *izmišljeni narod* ili lepše *Starosrbijanci*. Još u XIX veku Veselinović je imao originalno objašnjenje makedonskog imena. Po njemu, “ono srpsko pleme koje je najživlje” prozvalo se “po svojoj hrabrosti i junaštvu *Mčedolniji* i *Mčegorniji* tj. što su bili spram drugih bolje naoružani, mačeve nosili”. Tako je i čitava oblast ponela njihovo ime i “reč Makedonija postala je dakle od imenice Mč (od korena Mak) i prideva dolniji”, pa je zaključivao da se značenje “samo sa srpskim jezikom protumačiti može”, a nikako “jelinskim ili latinskim”. Tvrdio je da naziv “Mačedonac i Mačedonija za sadašnje stanovnike vezane za zemlju ne postoji, oni sebe znaju samo za *risjane*”, dok je naziv *Bugarin* u Makedoniju “silom okolnosti uvučen u najnovijem vremenu”, pa je narodu bilo svedjedno, “a se zvao *kavurin* ili *kaurin*, a *risjanin*, a *raja*, a *Bugarin*”, jer sva ova imena “ne vrede ništa” kad ne sme da se zove “pravim svojim narodnim i ponosnim imenom” pa je “pod teškim jarmom vladavine besnih Turaka i razuzdanih Arbanasa ime Srbin iščilelo, te mu je sve jedno, kako se zvao da se zvao” (Veselinović, 1880: 14–17, 25–31), odnosno, da se Srbin u Makedoniji naziva *Bugarinom* a radije *risjaninom*, “samo da bi izbegao zlostavljanje i ganjanje” (Veselinović, 1888: 3).

Cvijić je makedonsko stanovništvo nazivao *Makedonski Sloveni* tvrdeći da se među njima, pored lokalnih imena, čuje i ime Srbin, “ali makedonski Sloveni sebe po pravilu zovu *kaurima* i *Bugarima* (ne *Blgarima*)”. Navodio je da ih grčki seljaci nazivaju *Bugarima*, a Albanci ih zovu *Škjeji* (*Sloveni*) (Cvijić, 1906: 24–25), i zaključivao da je makedonsko pitanje “bilo u mnogome čisto političko pitanje” u koje je “unešeno više naučnih zabluda” pa je kao primer navodio “ona o imenu *Bugarin* koje nema ni bugarski oblik (*blgarin*), ni etnografsko značenje. Znači jednu ekonomsku klasu” (Cvijić, [1905] I, 1921: 201). A Hadži-Vasiljević je smatrao da stanovništvo u Makedoniji “ne zna ni za slavensku a još manje za bugarsku i makedonsku narodnost; ni imena mu ta nisu bila poznata”, ali da zna za svoju zajednicu sa Srbima. Pisao je da se ovo stanovništvo uglavnom zove *risjanin*, *krisjanin*, dok “*kaurima* i *kaurinom* zovu se mahom samo pred Turcima i Arnautima s toga što ih oni tako zovu”. Pominjao je da se ime *Šop* u Makedoniji smatra pogrdnim i označava “divljaštvo, planinskog stanovnika – prostog, nekulturnog, siromašnog i galatnog’ (koji upotrebljava u govoru trivijalne izraze)”. Zato se umesto ovog naziva upotrebljavao naziv *Pirjak* ili *Torlak*, pa stanovništvo smatra za uvredu kad ih neko tako nazove, a tako se ne zovu rado “ni pravi etnički *Šopovi*, ali se oni bar ne brane od toga naziva: ‘Pa *Šopi* smo, bratko, ama i nije smo čoveci kako vije”, navodio je njihov iskaz autor, tvrdeći da to ime označava niži stepen kulture i da potiče “najviše iz podsmeha u čemu su Sloveni poznati, a u prvom redu Srbi” (Hadži-Vasiljević, 1909b: 280–289). Po Ivaniću, bugarska i grčka propaganda su u Serezu uspele “da onaj narod

¹⁰⁶ Đorđević Vladan (1844–1930), dr, lekar, književnik i političar, osnivač Srpskog lekarskog društva, predsednik vlade, akademik.

trenutno otuđe od srpskog imena, odnosno da mu nametnu tuđinsko ime, ali su u njemu ostale sve srpske osobine, neokrnjeno očuvane”, dok mu je u Kukušu “posle tolikog opiranja” priznao handžija da je ime *Bugarin* “novijeg datuma i da se ovaj narod, u dobu njegove mladosti zvao i *đaur* i *raja* i *Slovenin*, pa po selima i *Srbini*, – samo *Bugarin* ne” (Ivanić, 1906: 49, 148). Za seljake u Makedoniji je navodio da se nazivaju “*Kauri*, *Hriščani*, *rajtini* ili *Slovenini*”, dok “seljaci iz ono malo pravih grčkih sela u Mačedoniji, nazivaju mačedonske Slovene *Volgaros*, (*Bugarin*), ali i to ne u narodnosnom značenju, već ili da ispolje ‘prostački’ vulgarno poreklo onih Mačedonaca, koji nisu Grci, ili da ih obeleže kao vernike bugarske crkve” (Ivanić, 1908: 246). Dragiša Lapčević je beležio da se “čisto srpsko stanovništvo” Makedonije često naziva “svakojakim imenima”, tvrdeći da su “imenima *goge* i *cincari* označavani dunderi i zidari iz Ohrida i Debra dok *Cincara* tamo uopšte nema” (Lapčević, 1920–ih: 12–18).

Iako na prvi pogled izgleda da je Erdeljanović preuzeo Cvijićevu oznaku *Makedonski Sloveni* za Makedonce, način na koji je on navodio ovaj naziv to demantuje. Za razliku od Cvijića, Erdeljanović je pod navodnike stavljao samo reč “makedonski”, a da ih je smatrao Srbima svedoči i česta upotreba pojma “*makedonski*” *Srbi*. Navodio je da su ih Grci zvali imenom *Bulgari* ili *Bolgari*, pa pošto su vekovima bili prosti seljaci, naziv *Bulgari* je dobio i socijalno značenje, “te označava uopšte: prostog čoveka, seljaka i čifčiju”. Tvrдио je da od etničkih imena kojima su se mogli zvati, “najpouzdaniji podaci nas upućuju samo na dva: jedno je *Sloveni*, a drugo je *Srbi*”, kao i da nijedan od oblika u kojima se javljalo bugarsko ime “nije poreklom iz samih ‘makedonskih’ slovenskih dialekata” što je po njemu bilo “pouzđano svedočanstvo, da su ‘makedonski’ Sloveni dobili bugarsko ime sa strane, da im je nametnuto od drugih naroda”. Navodio je da su se Srbi “morali dovijati na razne načine” nazivajući sebe *kaurima*, *hrišćanima*, *Bulgarima*, *Bolgarima* i *Bugarima*, ali da su tri poslednja naziva – “*makedonski*” *Sloveni* primili s onim istim značenjima, koja oni imaju kod Grka i kod Turaka: prvo, da označe sebe kao proste ljude, seljake, i čifčije, a drugo, da obeleže sebe kao Slovene”. Ti nazivi nisu, po Erdeljanoviću, imali etničko značenje, “nisu obeležavali bugarsku narodnost”, jer kod Srba uopšte, izraz *bugaraš* “je samo podsmeħ ili podrugljiv naziv za one ‘makedonske’ Srbe koji su bili pristali uz bugarsku egzarhiju, i njemu se ne sme pridavati nikakvo etničko značenje” (Erdeljanović, 1925: 53–64).

Iz svega navedenog u opisu Makedonaca i njihovog imena, jasno je da je ipak najkontroverznije, još od druge polovine XIX veka, bilo tumačenje bugarskog imena. Brojni su autori koji su se bavili dokazivanjem različitog značenja pojmova *Bugarin* i *Blgarin*, pa ni podsmeħ Ilariona Ruvarca nije sprečio da i u prvoj deceniji XX veka ovaj trend bude opšteprihvaćen. Razloge treba tražiti, kao i inače razloge srpsko-bugarske omraze, u političkoj borbi oko Makedonije i dokazivanja ko su “stvarno” Makedonci. Navođene teze su bile uglavnom iste i najbolje ih je eksplicirao Dragašević, koji se poigravao sa bugarskim imenom, i pisao kako “reč *Bolgari* koja znači ime izvesnog naroda (natio) zvoni skoro isto tako kao i reč *Bulgari* koja znači kulturni stupanj naroda (populus), to se sasvim lako desilo; da se, posle, obe ove reči pobrcale – i to u toliko pre –

što Vizantinci ni ove na Istoku nisu mogli računati u civilizovane; i što su oba ova naroda (u istočnoj i zapadnoj polovini carevine) i ako među sobom različna, bila ipak srodna. U istini, i tek docnije, razne nevježe uzele su da obe reči znače jedno isto – da i populus tj. znači to isto što i natio – dakle ime naroda". Kao i mnogi drugi autori, argument da *Bugari* nisu *Blgari* pronalazio je u "bugar-kabanici" koja se u Bugarskoj "ne nosi", pesmama "bugaršticama", "što će reći pesme prostačke, pesme prostoga naroda", argumentujući da su i Turci reč *bugarin* uzeli da znači *prostack*, pa su se mnogi Srbi u Makedoniji Bugarima nazvali, "onako kako je to prijalno njegovome gospodaru; a mnogi se tom tuđom rečju, mesto svojom, služio i u odnosima prema građaninu od koga je ekonomno zavisio" (Dragašević,¹⁰⁷ 1902: 26–27). Slične su bile i teze da ime *Bugari* "nije nacionalno, nego političko" pa je i sva istorija bugarske države "stvaranje bugarske narodnosti" (Bdin, 1903: 9), odnosno da je ime *Bugarin* "sinonimno kod Turaka sa imenom pokorne raje" (Ivanić, 1908: 253). I Cvijić je smatrao da bugarsko ime u Makedoniji nije etničko ime, odnosno da "ne obeležava narodnost" već da ga makedonski seljaci upotrebljavaju označavajući "ljudе prostijeg života, potčinjenog i mučnog položaja zatim stavlja tu prostu rabotničku masu, koja slovenski govori, u suprotnost prema Neslovenima, Grcima i Turcima". Zaključivao je da "ukoliko ima nečег etnografskog u makedonskom pojmu *Bugarin*, to znači Slovenin i slovensko" (Cvijić, 1906: 24–28). Sasvim slično je i Belić tvrdio da su Srbi upotrebljavali naziv *Bugari* "određujući njime ne bugarsko naselje po poreklu" već srpsko stanovništvo koje se "podvrglo donekle tuđim uticajima sa strane jezika" pa su "takvim nazivom po kašto počastvovali i stanovnike svoje, istočne i južne, Srbije" koje je "najodlučnije potestovalo protiv toga naziva, smatrajući ga za nepristojno ruganje Šumadinaca, koji su uvek gotovi da se našale na račun nekih jezičkih osobina istočne i južne Srbije. Paralelu toga predstavlja i upotreba u prostoga naroda naziva *era* za sve stanovništvo Srbije koje se nalazi malo zapadnije" (Belić, 1913: 42–43), dok po Jaši Tomiću *Bulgar* je turska reč a znači "mešavina", pa zaključuje, "znači: ljudi pomešane krvi" (Tomić, 1914: 13).

Andonović je ponavljao Cvijićeve reči da "kad makedonski seljak upotrebi ime *Bugarin*, on njime dvoje označava: ljude prostijeg života potčinjenog i mučnog položaja, za tim time stavlja tu prostu rabotničku masu, koja slovenski govori, u suprotnost prema Neslovenima Grcima i Turcima, koji su nad njom, i koji je za nešto niže smatraju" (Andonović, 1913: 77), a Todor Stanković je navodio da "nije to bilo odavna, već pre 50 godina" kada se nije ni znalo za ime *Bugarin*, za njega se znalo "samo u toliko, koliko je ono bilo potrebno da ko koga uvredi, nazvavši ga *Bugarinom*, za šta bi uvređeni uvredioća tukao ili tužio. Kad se u tamošnjim krajevima ovca izjalovi, ili kad se žito na njivi urodičavi, kažu: 'izbugarilo se', – obeležje nečег što se pokvarilo", pa Turcima nije smetalo da čuju *Rum*, *Hristijan*, *Kavur* i *Bulgar*, "Turčinu je bio svaki Srbin *Đaur*", *Moskov*

¹⁰⁷ Dragašević Jovan (1836–1915), književnik, geograf, generalštabni pukovnik, profesor na Velikoj školi u Beogradu, član Srpskog učenog društva.

Đaur (Stanković,¹⁰⁸ 1915: 5, 38–39). Dokazujući da je Makedonija srpska zemlja, i Đerić je tvrdio da je bugarsko ime u srednjem veku “bilo samo političko kao na pr. pre ovoga rata austrijsko ili crnogorsko ime”, pa bugarske granice iz toga doba nemaju nikakve vrednosti za etnografiju, jer bugarsko ime nije bilo etnografsko (Đerić,¹⁰⁹ 1922: 42, 82).

Zanimljivo je i zapažanje A. Jovanovića da “po nekoj fatalnosti, koja nema nikakve osnove sa filologijom, reč *vulgaros*, po značenju na grčkom, nije označavala samo bugarski narod nego i prostak, varvarin, prezreni zemljoradnik” (Jovanović, 1936: 65), kao i Jovana Jovanovića, da bugarsko ime nema u Makedoniji etničko značenje, već se njime “označavao onaj koji drugome radi i argatuje, čivčija, kmet, rajetin; tim imenom su krstili čoveka iz najnižega sloja društvenoga”, “prost, ubogi čovek.” Tvrдио je da ni u Srbiji pre oslobođenja Bugarske, “bugarsko ime nije imalo etnografsko značenje; Bugare su smatrali kao sastvani deo, kao jedno pleme sa naročitim dijalektom i s osobinama tvrdica i sebičnjaka. Mačedonski Sloveni su izrazom *Bugarin* označavali čoveka argatina, radotnika”, “čoveka – primitivna”. Navodio je da izrazi “izbugari se” ili “pobugari se” imaju “značenje nečega što se izmetnulo, pokvarilo”, odnosno da je “bugarski” sinonim “mučenika, trudenika” (Jovanović, [1938] 1990: 28–29).

Da se sličan način razmišljanja nije odnosio samo na druge etničke grupe, već i na Srbe međusobno, svedoči pisanje o prečanskim Srbima. Žujović je navodio da “Sundečićev Goga nije goga, nego Srbin iz Kneževine srpske”, “Goga – to je naš izdev isto tako kao i *rekalija, kezun, švaba, sojka, karličar*”. Pisao je da je seljak u Srbiji austrijske Srbe nazivao imenom *švaba*, ali je time pokazivao samo svoje razlikovanje od njih, dok “naši varošani već ne stoje tako prema austrinskim Srbima”, pa reč *švaba* jedno znači kod seljaka, a drugo kod varošana, “kod drugih to je gotovo ružeća reč” (Žujović, [1868] 1974: 334–337). Grujić je navodio da su Srbi u Srbiji “u šali ili u grdnji” Srbe iz Ugarske i Hrvatske nazivali *Švabama, Mađarima* i *Šojkama* (Grujić, 1909: 52), a Tihomir Đorđević, da se još u doba kneza Miloša javljao antagonizam između Srbijanaca i doseljenika iz Austrije koji se često pretvarao “u vrlo oštre svađe i razmirice”, pa “pogrđni nazivi: *Švaburija, Švaba, Nemačkar, Švrća*, za ljude iz Austrije, postali su još tada” (Đorđević, 1924: 71). Sa druge strane, Slobodan Jovanović je navodio da Vojvođani, “da bi svojoj srdnji dali jačeg izraza, nazivaju Srbijance *Servijanerima*” (Jovanović, [1957] 1991: 561).

Navođeni su i pejorativni nazivi korišćeni za Muslimane i Hrvate. Hadži-Vasiljević je pisao da Muslimane Turci zovu *Kurkima* što je pogrdno i uvredljivo ime jer označava Muslimana koji je “prevrnuo verom” i ne zna turski, naglašavajući da “u isto vreme znači i čoveka inferiorna, šopa i torlaka u drugim krajevima” (Hadži-Vasiljević, 1924: 33). Grujić je navodio da su Hrvati svoje sunarodnike po primorskim gradovima nazivali *Latinima*, a da se u srpskim narodnim pesmama Mlečani i Dubrovčani nazivaju *Latinima* a kasnije se tako nazivaju svi pripadnici rimske vere, dok pravoslavni i muhamedanci u Bosni nazivaju

¹⁰⁸ Stanković Todor (1852–1925), konzul u Prištini i Skoplju.

¹⁰⁹ Đerić Vasa (1867–1931), dr, filolog, profesor na Velikoj školi u Beogradu.

sve rimokatolike *Mađarima* (Grujić, 1909: 52), a autori zbornika *Balkan i Balkanci* su navodili da su hrvatski vojnici koji su ratovali po zapadnoj Evropi nosili ovratnike, pa je taj deo odela nazvan po njima *cravatte* što "nije nimalo neprijatno, pogotovo kad se setimo da naš seljak jorkširske svinje zove *Englezima*. Ali je zbilja neprijatno kad čujemo da cela zapadna Evropa zove roba istom reči kao i *Slovenina*" (*Balkan i Balkanci*, 1937: 35). I opet, u vreme određivanja granica "nacionalnog prostora", pred Drugi svetski rat, list Srpskog kulturnog kluba je objavljivao pismo "Srba Dalmatinaca" u kojem oni tvrde da "nikad se kod nas odpre za to hrvatsko ime znalo nije, a ukoliko se i znalo, ono nikad nije značilo naše narodno ime; ono je za nas oduvek bilo ime nekog slovenskog narodića tamo negde u Ugarskoj, te su naši praoci ondašnje Hrvate i nazivali *Ugri* ili *Ungari*. To ime *Hrvat* značilo im je isto kao ime *Kranjac*, *Čeh*, *Poljak*". Dodaje se da "ipak naš narod nije lako prihvatao to strano ime, smatrajući ga imenom tuđim i *odurnim*" (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 169).

Kada je reč o imenu posebno je čest stereotip dokazivanje da neko savremeno nacionalno ime u prošlosti nije bilo nacionalno, već da je označavalo određenu socijalnu ili profesionalnu grupaciju, što samo po sebi, i kada je tačno, nema nikakvog značaja za određivanje veće ili manje nacionalne "vrednosti". Cilj ovih tvrdnji bio je međutim, da se sopstvenom nacionalnom imenu da oreol oduvek prisutnog kao ekskluzivno nacionalnog, a da se tuđe vidi kao neizvorno, nenacionalno ime, naknadno nastalo od neke neetničke i neistorijske, uglavnom profesionalne grupacije. Ili naprotiv, da se pokaže da je za opstajanje "drugog" imena zaslužna njegova upotreba za određenu profesionalnu grupaciju, a ne za narod kojem pripada. U srpskoj sredini to se uglavnom odnosilo na bugarsko ime, kao kod Radovana Samardžića koji tvrdi da se bugarsko ime posle pada pod Turke nije ugasilo već je ono, budući da su njegovi nosioci radili kao baštovani, ratari, konjušari, kiridžije i komordžije, postalo naziv "za ljude koji su se bavili određenim zanimanjima, činilo se zanavek uvedenim, i da se ono protegne i na druge etničke grupe ili pojednice sličnog posla i pravnog položaja". Govoreći o konstantnom umanjenju broja Srba, tvrdio je da je njihova narodna samosvest smetala Turcima koji su im pretpostavljali "pasivne narode čija su imena uzeta za nazive profesija" pa su se preko srpskih zemalja prevlačila "tuđa imena, arbanaško, bugarsko i druga, a srpska narodna masa potpadala je pod nazive onih naroda koji su, iako u stanju mirovanja, širili svoja područja, a donekle i svoj broj, samo zato što su svoja imena pozajmljivali tadašnjoj staleškoj nomenklaturi (Srbi stočari i vojnici nazivanu su *Vlasima*, Srbi graničari *Hrvatima*, Srbi mnogih zanimanja, počevši od kiridžijskog, *Bugarima*, Srbi telohranitelji, panduri i pečalbari, poreklom iz središta svoje postojbine, *Arbanasima*") (Samardžić, 1989: 124, 28). Danas se može pročitati i da "*Bošnjak* može biti geografsko, ali ne i nacionalno određenje" (Marinković, 2000: 45), kao što se nekada navodilo da je Raška uzela "opšte srpsko nacionalno ime" što je dalo povoda bosanskim vladaocima "da za državno ime svoga naroda uzmu provincialni naziv: *Bošnjak*, *Bošnjanin*, *Bosanac*, mesto dotadašnjeg nacionalnog Srbin" (Grujić, 1909: 21–22).

Zanimljivo je da je Jovan Cvijić jedini autor koji je u ovom kontekstu navodio da se i ime *Srbin* nekada trojako upotrebljavalo, kao “etnografski Srbin, politički Srbin, zatim zemljoradnik, kao suprotnost Vlahu ili pastiru” (Cvijić, 1906: 24–28).

Jezik

“Ma koliko da se po bogatoj odanosti darovalaca svojih manastir Hilandar proslavljao i glasao kao manastir srpski, on se, u celoj svojoj istoriji, od XIII – XIX veka nije slavio kao središte ili radionica uže srpske prosvete. Taku prosvetu srednji vekovi nisu ni poznavali. Biće u pohvalu onoga vremena što se može kazati da se narodnost onda nije tako sentimentalno osećala kao danas. [...] U starije vreme, u prosveti se gledalo samo na krupnu, veliku deobu slovenskoga i grčkoga. Izgovor srpski, ruski i bugarski književnoga slovenskog jezika bio je toliko neznan, da je jedan prevod bio dovoljan za sve prostrane zemlje u kojima se danas piše i govori srpski, ruski i bugarski. [...] Zar nije značajno za naše vreme i za srednji vek, što se današnji sitničarski separatizam unosi i u starinske, srednjevekovnim duhom stvorene i zadahnute ćelije Hilandara, da i njih svuče na trg i u prepirku današnju? [...] Ili je ona borba prosta borba ‘za eksploatisanje patriotizma’, kako ju je nazvao neko, a srpstvo i bugarština nisu ništa više do izgovor i prosto nazivalo” (Novaković, [1900] 1906: 485–486).

Na sličan način kao ime, i jezik je plenio pažnju intelektualaca, mnogo manje u naučnom smislu, tj. s ciljem stvarnog upoznavanja sa specifičnostima jezika kojima su se služili balkanski, posebno slovenski narodi, a mnogo više za političke potrebe, u prenosnom smislu, “nacionalne” potrebe, kako bi se pojedini jezički individualiteti osporili a populacija koja njima govori uključila u svoju etničku/nacionalnu grupu. Istovremeno, kao i kada je reč o nacionalnom imenu, i nacionalni jezik je bio predmet oko kojeg su se u intelektualnim krugovima vodile najžešće nacionalne “svađe”, po pravilu onemogućavajući uspostavljanje tolerantnih odnosa, a u kriznim vremenima pospešujući međusobnu netrpeljivost. Iz ovog kompleksa treba izdvojiti teorije o “srpskohrvatskom” jeziku, jer su imale sasvim drugačiju osnovu i, upravo suprotno dominantnim nacionalnim željama, cilj im je bio ujednačavanje jezika i prevladavanje ovako shvaćenih “nacionalnih” prepreka.

Nisu bili retki intelektualci koji su glorifikovali vrednost svog jezika polazeći od pretpostavke da “iskazivanje misli rečima, različito je i po stupnju umne razvijenosti onoga koji govori. Rečnik Cigana čergara, Čerkeza pa i još nekih malih naroda ograničen je na mali broj reči koje se mogu izučiti brlo brzo”. Nasuprot tome “rečnik naroda obrazovanih,

naroda koji, kao srpski, imaju svoje poslovice, pesme" sastavljen je "iz ogromnoga broja reči", uz zaključak da je srpski jezik "savršen i bogat" (Stepanović, 1913: 33).¹¹⁰

Za razliku od starih autora kod kojih je osporavanje drugih subjektiviteta preko jezika uglavnom bilo eksplicitno, kod savremenih je ono češće sadržano implicite, kao u tvrdnji da je pokušaj da se dokaže da Hrvati nisu "veštačka nacionalnost" proizveo "lingvistički napor da se svet uveri da postoji posebni hrvatski jezik" (Ekmečić, 1992: 41).

I u prošlom veku se po uverenju tadašnjih intelektualaca upravo preko jezika vršilo "kvarenje" nacije, tj. odnarođavanje i (kao i preko vere) "konvertitstvo". To je bio razlog da se srpski jezik "protežao" na sve južnoslovenske dijalekte, što nije imalo značaj naučno utemeljenog fakta, koliko je služilo kao dokaz o rasprostiranju nacije i njenih iz toga proisteklih "prava". Sredinom XIX veka je anonimni autor tvrdio da se Srbi najlakše odnarođuju zato "što nema ponosa ni svesti, pa čim ko nauči vlaški, odma se broji u vlaje". I naprotiv, kada Mađari, Slovaci, Česi, Nemci i "Čivuti" nauče vlaški "nikome ne padne na um držati se za Vlaha; ovoga samo kod nas ima". Sarkastično je primećivao "proterivanje" o "krilici, latinici i glagolici", zbog čega je "čudo da nam ko ne smisli pismenice još i za Šokce, i Race, i za Bunjevce svake baška, pa da počnemo za svako narečje i za svaku provinciju baška književnost, da dovek ostanemo bukvarci, kako nikad ni do čega da ne dođemo, nego da nas susedi sve skupa Šokce i Race, Srbe i Hrvate što pre progutaju". Za Hrvate kaže da "i jezik naš uzeše i kazuju da je njihov, još koji čas, pa će nas sasvim zbrisati iz naroda, tako nas volu: oće braća zajedno s jezikom da nas ukradu; neka ima i vaka primera u istoriji i to na nama" (*Za što naš narod...*, 1867: 36–41).

I Nikola Pašić je verovao da je "usvojeno srpsko narečje i za hrvatsku književnost i s time izgladena u književnosti svaka razlika sem bukvice" (Pašić, [1880–ih]1995: 52), dok je Milovan Milovanović tvrdio da je proces razdvajanja srpskog i hrvatskog u dva samostalna jezika presečen kada su ilirci odlučili "da i za hrvatsku knjigu usvoje književni jezik srpskoga centra", odnosno da usvoje "u celini srpski književni jezik za književni jezik hrvatski" jer, kako kaže, "jedinstvo jezika smatra se sa razlogom kao najvažnija od sviju

¹¹⁰ Autor citira pogovor Dragiše Stanojevića koji je prepevao *Besnoga Rolanda* na srpski: "...Glavna je svetska džada između Londona i Carigrada, i u toj glavnoj ulici čovečanstva ozidana je kuća Srbinoва. U toj glavnoj ulici govore se na kontinentu tri glavna jezika: od Duvra do Strasburga – francuski; od Strasburga do Pešte – nemački; od Subotice do Iskra i Sofije – srpski; od Sofije do Crnoga Mora i do blizu Carigrada pokvareno srpski (bugarski). Jednim od ta tri glavna jezika u glavnoj ulici, najlepšim od njih, srpskim prepevao sam ja 'Besnoga Rolanda'. Ja nisam dakle pevao nekim jezikom koji se šapuće tamo negde u nekom budžaku evropskom, kao što su jezici: švedski, norveški, portugalski; niti jezikom koji nema nikakve budućnosti, koji nema kuda da se širi i čije carstvo projurite železnicom za tri časa, kao što su jezici: danski, holandski i novogrčki. Jezik ovoga speva zauzima ogromne prostorije i živi, govori se, zvoni jasno i glasno u centru centra svetskoga, u onom delu Evrope preko kojega će, u bliskoj budućnosti, juriti razmena svih kulturnih namirnica između 200 miliona Evropljana i 800 miliona Azijata. Dve velike carevine boje se toga jezika. Ničim se ne može bolje dokazati njegova budućnost nego tom stravom..."(u: Stepanović, 1913: 33–35).

osobina koje obeležavaju narodno jedinstvo” (Milovanović,¹¹¹ 1895a: 364–366). U raspravi sa zagrebačkim *Obzorom*, na primedbu da bi se isto tako moglo reći i da su “Srbi uzeli jezik od Hrvata, jer je dokazano, da je štokavština novija evolucija čakavštine”, Milovanović je odgovarao da je tačno da je čakavština starija od štokavštine ali da je njegova teza da je jezik Srba i Hrvata u početku bio isti, pa se tak kasnije počeo odvojeno razvijati pri čemu je “to razvijanje išlo brže i svestranije u centru srpskom, gde se i politički i kulturni život kretao samostalnije i bujnije” (Milovanović, 1895b: 231).

Boreći se protiv tvrdnji hrvatskih nacionalista da u Hrvatskoj “nema Srba”, Dimitrije Ruvarac je odgovarao da su upravo Hrvati “ostavili svoje staro i pravo ime narodno” i uzeli “kao što reče Vuk ‘Bog zna čije ime’” ilirsko i jezik “ilirski”, pa im je poručivao: “...to ste pak učinili s toga, što ste videli, da je Vas Hrvata suviše malo, i da Vaš jezik ni jedan drugi slavenski narod, ne će uzeti za svoj književni jezik, i što upravo ni sami niste znali, koje je i kakav je hrvatski jezik”, pa “pošto ste hteli, da igrate ulogu velikog naroda, i da se o Vama kao narodu u svetu govori; to ste uvrstili u Ilire i Srbe, Bugare i Slovence i uzeli srpski jezik za književni jezik, ‘ilirski’ misleći da će Vas Srbi, Bugari i Slovenci priznati za vođe i da će napustiti i svoje ime, a potonja dva naroda i svoj jezik”. Zaključivao je porukom “Vi ne znate, kako izgledate smešni u očima ostalog pametnog sveta, Vašom ludom šovinističkom tvrdnjom: da ko u Hrvatskoj živi, da taj ne može drugo šta biti, već Hrvat. Vi zaboravljate, da je današnji vek, vek narodnosti, no sve da nije, kad nas nisu Turci mogli poturčiti, zaista ne čedu nas ni ‘čakavci’, današnji jedino pravi Hrvati, pohrvatiti”. Na tvrdnju hrvatskog intelektualca (Armina Pavića) da Srbi govore hrvatskim jezikom, i da su svoj jezik uzeli od Hrvata, Dimitrije Ruvarac je odgovarao “da su današnji Hrvati t.j. ‘kajkavci’ i ‘čakavci’ koje mi kao što rekosmo jedino za prave današnje Hrvate držimo, ma da su prvi više Hrvato-slovinci i Hrvato-kranjci, no čisti Hrvati, uzeli za svoj književan jezik, srpski jezik”. Navodio je da je Vuk rečenicom “Srbi svi i svuda” rekao istinu, “jer Srbi nemaju dva-tri jezika, kao što imaju današnji i pravi i nazovi Hrvati”, da je jedno stari dubrovački jezik, a drugo je hrvatski, da je većina dubrovačkih pisaca nazivala svoj jezik “slovinskim jezikom”, a “tek po gdekoji od njih, nazivao ga je *harvatskim*” iz čega se, po njemu, jasno videlo da je jezik “slovinski” i “harvacki” – “manje više srpski jezik pomešan sa staroslovenskim, a nikako hrvatski”. Dimitrije Ruvarac je na kraju poručivao Hrvatima da iako su “toliko puti menjali i popravljali svoj pravopis” ipak “i pored sveg krparenja” nemaju “posebna slova za svaki glas, kao što mi Srbi imamo” (Ruvarac, [1895] 1997: 19–23, 74, 85–92, 121).

Pišući o Bunjevcima i Šokcima Ivanić je tvrdio da je jezik kojim oni govore “srpski jezik i to još najčistiji”, pri čemu su bački Bunjevci postali ikavci ali nisu postali Hrvati “u prvom redu za to, što su štokavci, te osim toga što govore čisto srpskim jezikom” (Ivanić, 1899: 114). Početkom XX veka je Jovan Cvijić smatrao da na Balkanskom poluostrvu “nema narodnoga jezika koji je toliko formiran i usavršen za literaturu i nauku kao što je

¹¹¹ Milovanović Milovan (1863–1912), dr, državnik, diplomat, profesor Velike škole, predsednik vlade.

srpski jezik" (Cvijić, 1908: 20), a slično je mislio i Stojan Protić kada je, razmatrajući hrvatski predlog da se u bosansko-hercegovačkom saboru promeni naziv jezika u "hrvatski ili srpski mesto sadašnjega naziva srpski ili hrvatski", izneo svoje obrazloženje zašto je postojeći naziv bolji: "pojedini delovi narodni imaju življu i budniju narodnu svest nego drugi. Tome se narodnom jedinstvu ne služi kad se u jednoj pokrajini najvećem i nacionalno najbudnijem i najrazvijenijem delu narodnom prkosi onakim predlogom, pa se traži da se ime manjine stavi napred za jezik koji je ta manjima primila za svoj književni jezik od većine" (*Hrvatske prilike...* 1911: 58).

Ponekad je potencirana prednost ne samo srpskog nad hrvatskim jezikom, već i ekavice nad ijekavicom. Tako je Vladimir Ćorović verovao da su svi najbolji srpski književnici bili ekavci i da nema "nijednog boljeg srpskog pesnika, koji bi zadržao ijekavštinu i pevao na tom dijalektu". Smatrajući da bi i u Bosni i Hercegovini lako bila usvojena ekavština, i navodeći da ima književnika u Hrvatskoj koji su je već usvojili, Ćorović je konstatovao da ijekavštinu brani veliki deo Hrvata i mali broj Srba, među kojima je "najviše tradicionalista ljudi konzervativaca po srcu", pa je zaključivao da "ima nade, da to može postati i opšti književni jezik Južnih Slovena". Odbacivao je sve razloge protiv ekavštine kao "čisto tradicionalističke" ili zato što se "logički ne dadu održati", istovremeno odbacujući i ideju da se napusti ćirilica, sa obrazloženjem da je "izabran najmrži i najmanje delujuć način rešenja tog pitanja", silom i zabranom, i konstatujući da je ćirilica "postala naš sapaćenik i grafički simbol naše borbe za samoodržanjem i naše svesti i istrajnosti. I radi toga sve dotle, dok je naš nacionalni opstanak ugrožen, ona će ostati kao jedna od amblema, koji se ne sme napustiti i jedna zastava, pod kojom se mora izdržati", jer "latinica danas znači silu, naturanje, bezobzirnost" (Ćorović, 1920: 53–59, 77–83).

I Jovan Dučić je verovao da su hrvatski govori bili kajkavski i čakavski a da je Gaj smislio da Hrvati prihvate "srpsku štokavštinu" kako bi ujedinio hrvatske krajeve, pa nastavlja: "...a kako je i cela dubrovačka književnost pisana na srpskoj štokavštini, isto onakvoj na kakvoj su pisane i Vukove srpske pesme, usvajanje srpskog književnog jezika, značilo bi i anektirati Dubrovnik za Hrvatsku, a ne ostaviti ga Srbima". Smatrao je da Hrvati nisu bez "velikih duhovnih razloga izvršili ovaj moralni preobražaj, uzimajući tuđ književni jezik za svoj sopstveni (što je nesumnjivo besprimeran slučaj među narodima)". Te razloge Dučić je prepoznavao u kajkavskom govoru na kome "nisu Hrvati ništa važno napisali", dok čakavski, koji je jedini po njemu nesporno hrvatski, "nije pokazivao mogućnost da se dalje razvija". Tvrdio je da je u Hrvatskoj bilo otpora "srpskoj štokavštini", ali da ni "Srbi nisu baš olako propuštali da ovo akaparisanje njihovog književnog jezika, jezika iz narodnih eposa, Hrvati izvrše, a da to oni ne objave kao nedozvoljeni plagijat". Nastavljao je da je "štokavština srpska trebalo da ubrzo zatim posluži Hrvatima, ne samo da imadnu jedan lep i logičan jezik, nego i da se postepeno pomoću njega okupe i svi drugi štokavci, znači Srbi, oko Zagreba". U sličnom duhu Dučić je ocenjivao i motive ilirizma koji je "hteo da Hrvati, prisvajajući sebi za književni jezik onaj kojim su dotle pisali samo Srbi, dobiju ubrzo prohtev da tako pomoću zajednice jezične nametnu onim drugim svoj duh hrvatsko-katoličko-austrijski". Pozivajući se na Karadžića i

Daničića zaključivao je da “što se tiče Srba, svi štokavci su Srbi [...] pa ma gde oni prebivali” (Dučić, [1942] 1990: 40–47, 63). Istih, ratnih godina, navodilo se i da su do sredine XIX veka Hrvati “bili od Srba pravoslanih i Srba katolika odvojeni kao ulje od vode, i životarili su u svojim uskim kajkavskim granicama onih triju županija oko Zagreba, gušeći se u latinštini, pošto je praktično neupotrebljivi hrvatski jezik bio neka vrsta privatne konfesije”, bio je “zaista neupotrebljiv i književno nezreo”, pa su Hrvati “na lice navukli masku jugoslovenstva” i jezik proglasili jugoslovenskim “da im se nebi reklo kako govore srpski”. Zaključak je bio da su Hrvati “naučeni da naturavaju svoje nepopularno ime, a prisiljeni da prime srpski jezik za svoj” bili pogođeni u svom “tobožnjem prestižu” (Psunjski, 1944: 93, 124).

Ako je konstanta u ovom delu srpske intelektualne elite da o jeziku kojim govore Hrvati piše kao o preuzetom srpskom jeziku, ili u najboljem slučaju, kao o jednom jeziku ali sa srpskom prednošću, o jeziku Makedonaca pisalo se kao o srpskom jeziku ili u najboljem slučaju, kao o jeziku koji je mnogo bliži srpskom nego bugarskom. Takve su teze da je jezik Slovena u Makedoniji “gotovo srpski” (Aleksijević, 1878: 37), da se u Makedoniji govori srpskim jezikom što se vidi i po tome što su Ćirilo i Metodije “znajući svoj srpski jezik” preveli na njega a “ne na bugarski” Sveto pismo, kao i da su “znali srpski jezik iz detinjstva, a to će reći, da im je materin jezik” (Veselinović, 1880: 15–17), ili da je “makedonsko narečje od bugarskog jezika sasvim različno, naprotiv srpskom uveliko slično”, dok je u prošlosti “morao biti zajednički i jezik svih balkanskih Slovena, a to nije mogao biti drugi – do srpski” (Gopčević, 1889: 7, 250). Sličnog je značenja i teza da je razlika između bugarskog i srpskog jezika u tome što je bugarski “samo degeneracija pozajmljenoga slovenskog jezika”, “šopski i mačedonski govor, u svojim najsavršenijim formama, čini prelaz ka srpskom, i onda kao cvetna kitnjasta kruna dolazi čist srpski govor. Pravac ovoga jezikovnog razvijća, kako se vidi, ide od istoka k zapadu, od bugarsko-slovenskih jezikovnih rudimenata ka razgranatom i usavršenom srpskom jeziku”, a taj drugi kraj, “to jezikovno savršenstvo, kom celo to razvijće teži, srpski je jezik” (Bdin, 1903: 23). Prisutne su bile i teze da “srpski moravsko-pčinjski govor govori se, danas, gotovo u svoj Južnoj Staroj Srbiji”, dok se u nekim oblastima govori drugim govorom koji “po svojim osobinama dolazi u srpski jezik” (Hadži-Vasiljević, 1906: 78); da će “svaki savestan filolog” priznati da su “makedonski govori, govori srpskoga jezika” (Cemović,¹¹² 1913: 93); da jezik Makedonaca ima “sve glasovne zakone sadašnjega srpskog jezika, da on ima mnoge ostatke staroga srpskoga jezika” kao i da “skoro sve bitne osobine pravoga bugarskoga jezika stoje daleko od jezika Makedonaca”, a njihova se sličnost “svodi skoro jedino na poremećenost oblika”, uz zaključak da je jezik Makedonaca “dijalekat srpskoga jezika” (Protić, 1928: 102–106); da makedonski dijalekti pokazuju “vrlo blisko srodstvo sa srpskim centralnim (književnim) dialektom”, da se jasno “razlikuju od bugarskog”, odnosno, da su to “jugoistočni srpski dialekti” (Erdeljanović, 1925: 33–36); da su Srbi prvi učili Bugare knjizi i pismenosti; prve oglede bugarskog

¹¹² Cemović Marko (1874–1941), diplomata, advokat, novinar.

jezika izneo je pred "široki svet" Vuk Karadžić sa "bratskim simpatijama"; da se sve do pojave bugarske propagande u Makedoniji jezik tamo nazivao srpskim, a da su naučnici "odavno" uočili razliku između bugarskog i makedonskog jezika, da su "svi bugarski skupljači pesama bili samo agenti velikobugarskih težnji, sa glavnim ciljem da u makedonskom govoru pokažu što više bugarskih osobina", dok je govorni jezik Makedonca "dosta iskvaren bugarskom propagandom i školom", pa "svi makedonski dijalekti, ma koliko se razlikovali među sobom, imaju jedan isti tip, i svi skupa, svojim osobinama, predstavljaju samo delove srpskoga jezika" (Đorđević, 1929: 134, 154–156).

Obeležavanje makedonskog kao srpskog jezika bilo je samo prelaz ka generalnoj negaciji vrednosti bugarskog jezika. Još je Pantelija Srećković Bugare, tj. "Blgare" video kao narod čiji je jezik bio "zabačen", tvrdeći da "i danas u centru Blgarije, ne znaju da govore jezikom slovenskim. Čim je koje pleme slovensko udaljenije od centra Blgarije, tim ono bolje govori srpski, a čim je bliže tim gore. Eto otklen se pojavio jezik bez padeža" (Srećković, 1884: 53). U skladu sa opštom negacijom Bugara, a posebno u vezi sa njihovim aspiracijama na Makedoniju, Jaša Tomić je išao još dalje tvrdeći da "narod koji izgubi jezik, izgubi i ono malo kulture što je imao, jer narod sa jakom kulturom ne gubi jezik", pa je zaključivao da je zato bugarski jezik "kržljavio i izgubio deklinacije" (Tomić, 1914: 15), dok je dr Milutin Nešić, tvrdeći da je jezik Južnih Slovena nekada morao biti zajednički, "a to nije mogao biti drugi do srpski", navodio da je on i posle hiljadu godina "zadržao svu kvintesenciju staroga srpsko-slovenskog govora, dočim je bugarski spao na nekoliko početne forme tako da, pored ostalih jezika slovenskih, izgleda kao neka nakaza" (Nešić, 1919: 24, 37).

I o jeziku u Bosni i Hercegovini pisalo se isključivo sa aspekta političkih pretenzija u koje su onda uključivane rasprave o nacionalnim "pravima" i njihovom primatu. I kod savremenih i kod starih autora najviše je ljutnje na Austro-Ugarsku koja je "veštačkim obrazovanjem posebnog bosanskog jezika" težila da onemogući rasprostiranje revolucionarnog jugoslovenskog pokreta (Samardžić, 1989: 214), ili zato što je "istrajavala i na 'rađanju' bosančice kao autohtonog pisma, kao što je forsirala kvaziistorijsku tezu o postojanju autohtone tzv. Bosanske države i bosanskog naroda" (Dragić Kijuk, 1992a: 412). Stari autori, kao što su se često pozivali na Jagića kada je trebalo dokazati da Makedonci govore srpski,¹¹³ tako su se, istovremeno, često upravo na njega i ljutili smatajući da je za račun Austrije "oglasio, da baš onaj deo srpskoga naroda, koji nosi u sebi najpregnantnije osobine srpskoga naroda, da narod u Hercegovini i Bosni nije srpski već 'bosanski', i da jezik kojim taj deo srpskoga naroda govori nije srpski već 'bosanski'" (Hadži-Vasiljević, 1906: 41). Ili je njegov rad smatran "najamničkim delom uperenim protivu Srpstva" (Ilić, 1908: 25), dok je "jezik naroda u Bosni uvek, pa i onda kad je provincialno ime bosansko prevladalo, nazivan samo srpskim imenom" (Grujić, 1909: 22).

¹¹³ Cvijić se pozivao na Jagića, "najznatnijeg od živih slavista" koji je makedonski govor označio kao prelazni dijalekt između srpskog i bugarskog jezika (Cvijić, [1913] I, 1921: 163).

Kada je reč o Albancima i njihovom jeziku i uopšte o sposobnosti jezika da odredi nacionalnost, a onda i njena "prava", shvatanja su bila sasvim drugačija. Oraovac je tako imao sasvim suprotno mišljenje o značaju jezika za određenje narodnosti, tvrdeći da to što su "poarbanašeni Srbi" primili "šćiptarski jezik" ne može biti merilo za određivanje njihove narodnosti koja kao takva ni ne postoji, obrazlažući da ako bi jezik bio "presudan faktor za određivanje narodnosti, onda bi se s pravom moglo reći da naši Jevreji nijesu Jevreji već Španjolci" (Oraovac, 1913: 2). A po Vladanu Đorđeviću "današnji arnautski jezik sastavlja mešavinu najrazličnijih jezika. Taj konglomerat od jezika najviše ako bi se mogao uporediti s ciganskim jezikom". Tvrđio je da su jedva pronađena "nekakva pismena, koja izgledahu kao da su iz finičanske azbuke i koja su za 3000 godina služila Arnautima kao azbuka za šifrovanje", pa je zaključivao da "Arnauti posle mnogo hiljada godina svoga živovanja tek su pre četiri godine osetili potrebu da uzajme tuđu azbuku" (Đorđević, 1913: 11–17).

Kontroverze nacionalizma

“Karakterna je crta Balkanskog Poluostrva, da se na njemu u svima poslovima mnogo ceni a još više cenjka. Aristokratskih običaja na Balkanskom poluostrvu nigde nema. [...] Najbolje bi bilo da se balkanski narodi među sobom sa svim pogode i pred Evropu izađu s gotovom stvari. [...] Nek nikom nije zazor da čuje, da Evropa već s nekom jezom gleda na naš macedoine des nationalites. Čuvajmo se od evropske rasprave, da ne ispadne da se platno seče sekirom mesto makazama. [...] Kako bi mnogo istinitije, mnogo pametnije i kući bliže bilo, kad bismo se svi mi uverili, da se Balkansko Poluostrvo ne može podeliti ni po istoriji ni po etnografiji isključivo! [...] Po tome se i pozivaju Bugari na svojega Samuila i Simeona, Srbi na Dušana i Kraljevića Marka, a Grci na svoje vizantijske careve. I prepirci niti kad kraja ni konca. [...] U ostalom čista etnografija nikad se nije postavljala, niti se može postavljati za temelj državama [...] granice se moraju udešavati više po ravnoteži snage i zemalja nego po etnografiji” (Novaković, [1890] 1906: 312, 398–399).

Već je rečeno da je imanentno svojstvo svakog nacionalizma unutrašnja nekonzistentnost koja proističe iz njegove potrebe da potkrepljujući svoje, u osnovi uvek, političke zahteve, koristi najraznorodnije, često međusobno suprotstavljene argumente. Pored kontroverzi koje proističu iz dijametralno suprotnih tumačenja sadržine samog pojma nacije, kontradiktornosti u opisu njenog “karaktera” i nedoslednosti (u zavisnosti od političkih potreba) u slici “karaktera” drugih nacija, najizrazitije kontroverze su se javljale u opisu sopstvenih nacionalnih, odnosno dnevno-političkih “prava”.

Ovde će zato biti izdvojene tri najzastupljenije kontroverze, a koje su sve proisticale iz kontradiktorne argumentacije “prava” na “veliku” državu. Prva se odnosila na Dušanovo carstvo i ambivalenciju između njegove “krivice” za napuštanje “nacionalne” države i “slave” zbog stvaranja velike države, druga na istovremeno upotrebljavanje međusobno isključujućih “istorijskih i etničkih prava” koja su imala za cilj da potkrepe i zahteve za uspostavljanje velike države ali i velike nacije, a treća na eufemističko pokrivanje stereotipom o “oslobođenju braće”, političkih zahteva za izlazak na (bilo koje) more, kojim se ostvarenje velike države pokrivalo principijelnim nacionalnim imperativom.

“Dušanovo carstvo” – krivica i slava

“Smisleniju politiku u Grčkoj često zbuduju uspomene na Vizantijsko Carstvo. Pisac ovih vrsta misli, da je najveći politički um srpskoga naroda bio car Stefan Dušan, i u svojoj duši gaji pravu službu uspomeni velikoga srpskog cara. Ali pišući ovo mora priznati, da se i među Srbima smislenijoj politici velike smetnje dižu od Dušanove politike. I zar i Bugari ne bi danas bili mnogo pametniji, da nisu imali ni Simeuna ni Samuila, i da im te uspomene San-Stefanski ugovor nije istakao u suvremeni nacionalan program?” (Novaković, [1890] 1906: 398).

Već je rečeno da je romantičarska podloga vizije buduće srpske države – “Dušanovo carstvo” – više pokrivalo idealizovanu ideju o veličini i snazi nego što je bio realan zahtev za teritorijalnim širenjem.¹¹⁴ Iako se car Dušan, nekad otvoreno, nekad prečutno “krivi” za prvo skretanje sa autentičnog puta “nacionalne” države, u stvaranju slike velike države najpopularnija je sintagma upravo “Dušanovo carstvo”, kao argument koji potkrepljuje velike zahteve, kao pokriće koje opravdava ideju veličine¹¹⁵ i kao

¹¹⁴ Govoreći o “osobini” Srba da ne pamte dobra dela učinjena za otadžbinu Vasiljević je pisao: “...i mi koji se ponosimo što smo Dušanovi potomci i tražimo granice njegove prostrane carevine, znamo li gde leže kosti toga narodnog velikana?!” (Vasiljević, 1886: 101). Gopčević je po pitanju volje da se ostvari Dušanovo carstvo bio veliki skeptik, pa ni u borbi sa Bugarima oko Makedonije, nije video stvarnu spremnost da se učini veliko delo. Pisao je da “Srbi pevaju i deklamuju o Kosovom polju, o carstvu Dušanovu i o slavi svojih starih junaka; ali s ovim i svršava se njihovo rodoljublje” (Gopčević, 1890: 94). Hadži-Vasiljević je verovao da se srpski narod “ne zanosi političkim utopijama Dušanove carevine” tj. osvajanjem “Akarnanije, Etolija, Epira, Tesalije” kao ni Hristopolja, Berata, Drača” (Hadži-Vasiljević, 1906: 57), a Andonović je odbacivao ambicije da se stvori Dušanovo carstvo, što bi se, po njemu, moglo nazvati šovinizmom (Andonović, 1913: 24). Slobodan Jovanović je pišući o glavnim savetnicima Milovana Milovanovića u makedonskom pitanju, S. Simiću i Lj. Jovanoviću navodio da su oni radi bratstva sa Bugarima pristajali po pitanju granica da “žrtvuju nešto i od nemanjićskog nasleđa” smatrajući da nije potrebno “pošto poto tražiti Dušanove granice” već da se u krajnjem slučaju treba zadovoljiti i Milutinovim granicama. Komentar Jovanovića na ovo je bio: “kao da je Milutinova država bila završna tačka, a ne samo jedna stepenica u stvaranju velike nemanjićske države” (Jovanović, 1937: 174).

¹¹⁵ “Da su imali carstvo, i da, kao potonjem cilju, treba težiti obnovi toga carstva, bila je ideja vodilja svakoga i najtanjom zrakom svesti proniknutog Srbina. [...] Srbi su vekovima težili obnovi svog carstva, a kad se to moglo ostvariti, kralj ih se odrekao zarad svih Jugoslovena, koji su ga najzad ubili [...] Dugo zavaravani, što se i danas sa njima čini, o svojim istorijskim prednostima, jer su imali silno carstvo kad su

konkretno "istorijsko pravo". Kako se mire "krivica" Dušanova za skretanje sa autentičnog puta i poziv na obnovu njegovog carstva u stvaranju nacionalne države? Primarno, vraćanjem na problematičnu percepciju istorije kao "sudbine", koju njena naumitnost potvrđuje i kao nužnost i kao opravdanost. Neumitnost potvrđuje da je, ne slučajno, baš Srbima pripalo u delo veliko carstvo a to znači da je veličina data njima, a ne drugima. U percepciji sebe u sadašnjosti, ovaj argument se uzima kao autonoman, uz zanemarivanje primarnih objašnjenja, koja potiču iz istih misaonih izvora, Dušanove "krivice". Drugim rečima, za konkretnu političku upotrebu, zanemaruje se stav da univerzalna država (kakva je bila Dušanova) nije svojstvena Srbima koji "teže" nacionalnoj državi, ali im jeste svojstvena veličina i slava te države.

Činjenica da je upravo u okrilju crkve razvijana i održavana ideja svetosavskog određivanja srpstva, uslovlila je da se kod pisaca koji iz nje potiču, najduže zadržala i teza o "krivici" Dušanovoj za napuštanje ideala "nacionalne" države. Staru tezu Nikolaja Velimirovića po kome je do Dušana srpski narod imao narodnu državu dok se Dušan "udaljio od Svetosavskog ideala, stvorio je imperiju, i tim pripremio propast otadžbini, to jest narodnoj državi", odnosno, po kojoj je imperija "upropastila otadžbinu, narodnu državu, kao što je bio često slučaj u istoriji" (Episkop Nikolaj, 1935: 13), preuzeo je delimično danas Atanasije Jevtić. Pišući o isključivo odbrambenim ratovima Srba, Jevtić tvrdi da "jedini od Srba koji je u istoriji zašao u tuđe teritorije, tj. vizantijske bio je car Dušan; zato mu se carstvo posle i raspalo. I hvala Bogu da se braća Grci zbog toga nisu naljutili. A i mi smo se povukli" (Jevtić, 1996: 70).

Istovremeno, bez odricanja "nacionalnog" karaktera srednjovekovne države bilo je i pokušaja objašnjenja motiva za ovaj akt, kao kod Stanoja Stanojevića po kojem je Dušan morao iz vojnih i psiholoških razloga da svoja osvajanja proširi i "daleko preko etničkih granica", dok je javno mnjenje bilo sklono da sve nesreće posle njegove smrti protumači kletvom koja je bačena na Srbe što su proglasom patrijaršije i carstva prekinuli tradicije i pogazili zavet sv. Save (Stanojević, 1931: 13).

Drugo tumačenje nestanka nacionalne veličine ne razmatra moralna pitanja odnosa imperije i nacionalne države. Umesto toga, ono osavremenjuje prošlost, tražeći u njoj, s jedne strane, potvrdu izolovanosti/autentičnosti (što je sasvim savremeni ideal), s druge (prepoznajući u njoj spoljni faktor), neprijateljstvo i surevnjivost "drugih" kao uzroke nemogućnosti ostvarenja ideala. I ovo tumačenje kontinuiteta u prisustvu uvek istih uzroka ima funkciju osavremenjivanja prošlosti i stvaranja privida nacionalne ekskluzivnosti. Tako je Hadži Serafim Ristić pisao da se narod pod Dušanom pokazao dostojnim "za podpuno uživanje slobode, i ostvarenje viših ideja" ali su mu na toj slavi pozavideli "inoplemeni narodi" sa željom da ga "do propasti survaju" (Ristić, 1864: 3), što ponavlja sto trideset pet godina kasnije i Radovan Samardžić kada tvrdi da je "još smrću cara Stefana Dušana počeo prodor tuđih smutnji u srpske stvari" (Samardžić, 1989: 223).

Hrvati bili pod tuđinom, a i svoju novu državu su stvorili dok su njihovi susedi čamili u Habzburškoj monarhiji, Srbi kao da su bili slepi za širenje hrvatske ideje" (R. Samardžić, 1991: 166–175).

Uz ove struje, još u XIX veku javio se i začetak predstava o “nepatriotima”, odnosno unutrašnjim nacionalnim “neprijateljima” koji ne prepoznaju “prirodni” tok kojim ide nacionalna ideja, pa svojom voljom, menjaju unapred dat poredak. Takve su teze da su “grčku klevetu” prihvatili po Dušanovoj smrti njegovi protivnici, “a po nesreći” te ideje su našle odziva i u narodu, “da je božem srpsko carstvo propalo zbog Kalistove anateme”, pa su “samoživi grabljivci” svaljivali svu krivicu na cara Dušana i “na mesto da brane i spasavaju carevinu, oni su je razgrabljavali” (Srećković, 1888: 508, 775).¹¹⁶

Uz ideju nacionalnog oslobođenja išao je koncept države koji je bio “veliki”, i pre nego što je ona stekla nezavisnost, pa ideja o nužnosti širenja nikada nije prestala da bude aktuelna, već je samo menjala sadržaj, granice i “braću” koju je trebalo da obuhvati. Otuda je za pisce u XIX i početkom XX veka, koji su argumentaciju tražili u Dušanovom carstvu, ideal nacionalne države imao, nezavisno od romantičarskih primesa, primarnu funkciju podizanja morala i jačanja zajedničke svesti u uslovima još neizdiferenciranog osećanja pripadnosti hrišćana u širim prostorima turskog carstva. Nasuprot tome, današnje pozivanje na slavu i granice carstva utoliko je više anahrono u svojoj propagandnoj i mobilizatorskoj funkciji ukoliko više zanemaruje u međuvremenu postignuti stepen prosvetčenosti i nacionalne izdiferenciranosti.

Već je *Načertanije* postavilo temelj onoga što će u narednom veku biti ideja vodilja u razmatranju ideala države.¹¹⁷ Lamentirajući nad istorijom u kojoj su “srpski carevi počeli bili gračkom carstvu mah otimati” i koji bi umesto Istočnog rimskog carstva “srbsko-slovensko carstvo postavili i ovo naknadili”, Garašanin je verovao da je došlo vreme u kome treba da “počne isti onaj duh dejstvovati, prava svoja na novo tražiti, i prekinuti posao na novo nastaviti [...] jer ćemo onda mi Srbi pred svet izići kao pravi naslednici velikih naših otaca, koji ništa novo ne čine no svoju dedovinu ponavljaju”. Zato, po njemu, “Srpstvo, njegova narodnost i njegov državni život stoji pod zaštitom svetog prava istoričeskog” (u: Stranjaković, 1931: 19). Još dalje u idealizaciji prošlosti išli su autori koji su u carstvu prepoznavali elemente autentične demokratije sasvim spojive sa imperijom pri čemu je “ujedinjena snaga naroda” postavila u stanje kraljeve i careve “da osvojenjem novih zemalja razšire na jugu i na istoku, državu Srbsku, i da je uzdignu do carevine o čije bregove tri mora biju” pri čemu srpski vladari “podupirahu svoje kraljevanje i carevanje na načelo narodne samouprave”. U tom kontekstu pominjao se i *Dušanov zakonik* “koji osveštava pravo naroda, da sam sebi daje zakone” (Jovanović, 1870: 41), Dušanu se pripisivalo stvaranje “nacionalne” države jer je “pridružio Srbiji sva srpskoslovenska plemena do Tesalije i Epira do Save, Dunava i zemalja venedičkih i ugarskih na zapadu i

¹¹⁶“Sadašnjim jezikom reći: bilo je dva partije 1. konservativna – za kraljevstvo i arhiepiskopiju i 2. patriotična – za carstvo i patriaršiju. Borbom ove dve partije i koristili se samoživci i uzurpatori: Mrnjavčevići, Balšići, Lazar i t.d. Svi su napustili nacionalnu ideju i prešli na stranu konzervativaca, pa su upropastili carstvo” (Srećković, 1888: 521).

¹¹⁷“Srbska država, koja je već srećno počela, na koja se rasprostraniti i ojačati mora ima svoj osnov i temelj tvrdi u carstvu srpskom 13-oga i 14-oga stoljetija i u bogatoj i slavnoj srpskoj istoriji” (u: Stranjaković, 1931: 19).

severu", odnosno, jer je "osnovao imperiju na mesto vizantijske imperije" ali to nije carstvo grčko, "nego mu je glavni naziv: srpsko". Tumačeno je da je Dušanov prevrat izvršen "na korist srpske narodnosti i slovenskog jezika" čime je on dostigao "apogej veličine" (Srećković, 1888: 484, 500, 530, 600), da je "odpočeo ujedinjenje srpskih zemalja" pri čemu su uspjesi doneli Dušanu carsku krunu "koja je postala izraziti simbol fizičke i kulturne moći našeg naroda" (Simić, 1918: 53).¹¹⁸ Smatralo se da "mudrim i rodoljubivim radom Dušanovim dobiše Srbi cara i patrijarha", da njemu "nije mnogo smetalo to nepravedno – političko prokletstvo" pa je nastavio svoj "rodoljubivi rad za sreću i napredak Srpskoga Naroda" (Grujić, [1921] 1995: 25–29), ili da je 16. 04. 1346. "kad je Srbija postala carstvo, a srpski kralj i kraljica – car i carica" bio "najznačajniji dan srpske prošlosti" (Đorđević, 1929: 56).

Ako je nacija trebalo da definiše granicu prema "drugima", nacionalizam je nastao iz narednog koraka – njihovoj negaciji i definisanju sopstvene veličine preko njihove beznačajnosti. A kako su prvi "neprijatelji" odnosno takmaci, budući sa istim aspiracijama, mitovima i težnjama za širenjem države bili Bugari,¹¹⁹ često je početkom veka bilo prisutno poređenje Dušanovog i Simeonovog carstva. Bugarima se osporavala mogućnost pozivanja na Simeonovo carstvo u postavljanju prava na veliku državu na Balkanu, a sama pomisao da bi se ovo carstvo moglo meriti sa Dušanovim, izazivalo je indignaciju, sa obrazloženjem da to "baš liči na upoređivanje svetlosti lojanice sa svetlošću sunca" (Hadži-Vasiljević, 1906: 48). U promenjenim okolnostima, ovaj takmac je postao nedovoljno jak reper da bi njegovim negiranjem bila potvrđivana sopstvena valičina, pa današnje poređenje ide najčešće na štetu "Zapada". I ono doduše, ima svoju predistoriju u davno prošlim vremenima, ali nikada ranije nije imalo notu uobraženosti, koja odlikuje pisanje pojedinih današnjih intelektualaca. Stari autori su pisali npr. o prednostima *Dušanovog zakonika* "i to u onom vremenu, kada je u celoj Evropi vladalo još pravo pesnice" (Đorđević, 1913: 32), ili o "sposobnosti i veličini duha srpske rase, koja je, u doba cara Dušana, stajala i u vojnom i u kulturnom pogledu mnogo više no što su bili čak i neki veliki narodi srednje i zapadne Evrope" (Simić, 1918: 54). U prelomnom vremenu raspada Jugoslavije i redefinisanja "nacionalnog interesa" (sa svojstvenim uklanjanjem svih granica kritičnosti), neki intelektualci su sasvim ozbiljno uključili u argumentaciju i legendu o zlatnim kašikama. Marko Mladenović tako tvrdi da "od svih jugoslovenskih naroda srpski narod ima najduže istorijsko pamćenje" a svoju snagu dokazao je time što nije nestao sa kugle zemaljske "a nije nestao zato što je živio od svoje prethodne veličine", pa nabraja Nemanjiće, Kosovo, Žiču, Manasiju, "i zato što se

¹¹⁸ I tamo gde se ponosi slavom Dušanovom, ima dela njegove "krivice". Protu Milivoj Petrović je žaleći što jezik Srba i Bugara nije isti, pisao: "Mi se ponosimo Dušanom Silnim. Njegova je država bila silna i po veličini i jakosti i po sjaju i bogatstvu. On je bio car Srba, i Grka i Bugara. – Zašto da jezik njegovih podanika nije bio dominantan i da u svoje vreme kao takav nije bio uzet za narodni jezik?" (Petrović, 1934: 57).

¹¹⁹ Stojan Novaković je beležio da "po Bugarskoj narod peva popularnu pesmu: "Marš, marš, marš – Carigrad je naš!" (Novaković, 1906: 400).

na dvoru cara Dušana služilo zlatnim viljuškama i kašikama u vreme kada su na zapadu čerečili meso divljih veprova golim rukama” (Mladenović, 1989: 24). I na kraju, danas je još jednom obnovljena Dušanova “krivica”, ali ovog puta za sasvim savremena “zla”-samu egzistenciju Hrvata – u tezi da se kojim slučajem Dušan širio na sever umesto na jug, “Hrvata ne bi bilo” (Diskusija, [Šešelj] 2000: 258).

Od ambivalentnog stava prema Dušanu (krivica–slava) danas je uglavnom ostao samo drugi element, pa se njegova slava¹²⁰ i veličina koriste kao stereotipni argument opravdanosti političkih zahteva bez ikakve svesti o nekonzistentnosti unutrašnje prirode države ideala u prošlosti i priželjkivane idealne vizije u sadašnjosti/budućnosti.

¹²⁰ “Zamislite šta bi bilo naše pamćenje ako ne pamtimo svoj veliki srednji vek, u kome smo sebi i čitavom vizantijskom i latinskom svetu bili onako moćni i uzvišeni kakvi smo bili” (D. Čosić, *Politika*, 11. 04. 1992).

“Istorijsko i etničko pravo”

“No nisu svi narodi bili tako srećni po svom istorijskom životu da se nalaze u jednoj državi. Neki su otišli u nasledstvo ili u miraz raznih ličnosti (kao što su, npr. naši kraljevi dobijali u miraz zemlje od Grka i Mađara) i postali su *dinastička sopstvenost*, a drugi su silom ili drugim srodstvom pokoreni drugim jačim narodom i postali su *istorijska sopstvenost* (kao naš narod pod Turcima). Tako su se obrazovala nazovi-prava: ‘istorijsko pravo’ i ‘dinastičko pravo’, koja su srodna među sobom i stoje sasvim nasuprot ‘pravu narodnosti’ koje leži na osnovu: ‘da bude svima i svakome dobro’” (Marković, [1869] 1960: 103).

“Pored svega poštovanja za narodnu prošlost, ni me dajemo ni prebijene pare za ‘istorijska prava’ i mi smo duboko ubeđeni da pravo jednoga naroda na život ne počiva na prašnjavim pergamentima i svadbenim ugovorima vladarskim. Naša prava mi nosimo sami u sebi” (Skerlić, [1908] V, 1964: 97).

Tražeci etničko (nacionalno) pravo u istoriji a radi ostvarenja sadašnjih političkih zahteva, nacionalistička orijentacija zapada u lavirint u kojem luta u traženju racionalnog, naučno utemeljenog objašnjenja rasprostiranja “nacije” u istoriji i prostoru, ali kako svaki princip pojedinačno (etnički, istorijski, državni) eliminiše jedan deo “nacije”, oni se po potrebi – uprkos njihovoj unutrašnjoj nekonzistentnosti – uzimaju i komplementarno. Istovremeno, težnja da se “drugima” ne pruže argumenti za njihove (identične) zahteve, ustanovljenjem jednog principa kao legitimnog, zadržava ovaj tip mišljenja na neubedljivim pozicijama upotrebe, svejedno, istorije ili etnosa. Stiče se utisak da deo srpskih intelektualaca (kao uostalom i deo intelektualaca iste orijentacije iz susednih nacionalnih sredina) tokom XX veka nije uspeo da izađe iz ovog lavirinta, stalno nailazeći na prepreke racionalne primenljivosti iracionalnih “prava” koja su pronalazili za “sebe” – i na sve “druge”.

“Etničko pravo” je tako obuhvatalo sve pravoslavne u Srbiji, Makedoniji, Bosni, Hercegovini, Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori; zatim sve “konvertite” kako su nazivani Muslimani, katolici, “arnautaši”, “bugaraši”, “izmišljeni narodi” itd. U raznim krupnijim političkim zbivanjima tokom veka ovo “pravo” je “širilo” srpski “nacionalni prostor” nekad daleko na jug i jugoistok, nešto kasnije na jugozapad, najkasnije na zapad. I uvek je nailazilo na dve nepremostive prepreke: etnički ili istorijski “princip” nekog “drugog” i samoidentifikovanje tzv. “konvertita” kao pripadnika druge nacije.

Istorijsko pravo je još kontroverznije. Nekad se na njega pozivalo polazeći od rasprostiranja slovenskog (srpskog) stanovništva od dolaska na Balkansko poluostrvo bez obzira na kasnije seobe ili države koje su postojale, nekad je za reper uzimana teritorija neke od država koje su egzistirale (ma koliko kratko u tom obliku) kroz istoriju. Kako je ideja širenja bila sveprisutna i primarno proisticala iz rasprostranjenog uverenja o mogućnosti opstanka samo maksimalno velike države (kao politički i ekonomski samostalne), brojna literatura objavljena početkom veka potkrepljivala je ove političke zahteve istorijskim argumentima o nužnosti širenja na jug i jugozapad. Autori iz 1900–1914. bi se zapanjili da im je neki vidoviti srpski intelektualac tada rekao da se “Srbija brani u Kninu”, kao što bi se najagilniji nacionalni radnici iz 1990. zbunili da im je neki, iz zimskog sna probuđeni, srpski intelektualac rekao da je “Drač srpska luka”. U toku samo jednog veka, ideja širenja Srbije prešla je svoj dugi put i napravila salto bez mnogo svesti o svojoj unutrašnjoj nekonzistentnosti. Dok je još krajem XIX veka sanjan Solun ili bar njemu najbliža manja luka, pred Balkanske ratove Drač i Skadar, krajem veka stiglo se do Zadra i Šibenika, kao da južna mora nikada nisu ni postojala i kao da uverenja koja su širena o njima nisu bila isto tako zapaljiva i “nesrećnom braćom” argumentovana. Kao i kod etničkog, i kod ovog principa otvarao se problem. U svim tim lukama i na trnovitom putu do njih živeli su ljudi koji su se drugačije identifikovali, etničke “nacije” koje su imale svoje “istorijske” principe, svoje uporišne tačke u istoriji, svoju “neoslobođenu braću” i svoje “vekovne snove” u kojima je centralno mesto imala “velika” država.

Načelna rasprava o primatu “etničkog” ili “istorijskog” prava nikada nije, a nije ni mogla biti vođena, jer ovaj tip mišljenja dnevopolitički određuje “naciju”, “nacionalni prostor”, “nacionalni interes”. On koristi svaki raspoloživi argument koji mu u datom (političkom) trenutku ide u prilog, bez obzira što u drugom (političkom) trenutku, tako shvaćeno “načelo” negira, jer je suprotno trenutnom (nacionalnom) interesu. Iz toga sledi, da to što su srpski intelektualci nekad negirali etnički a nekad istorijski pristup, ne znači da se oni među sobom nisu slagali ili da se nisu slagali sami sa sobom po pitanju načela, već da su samo raspravljali o različitim pravcima širenja države prema kojima su se morala primenjivati i različita “načela”. Za razliku od poslednjeg definisanja “nacionalnog interesa” koji je sa izuzetkom Kosova, bio baziran na “etničkom pravu” uz negiranje “istorijskog”, početkom veka je dominirao suprotni, “istorijski” princip. U oba slučaja negirani “princip” tj. “pravo” odbacivani su tek kao rezultat nemogućnosti i njihove sekundarne upotrebe. Koliko se teško prihvatata nemogućnost njihove istovremene primene, a da se ne pruže i “drugima” punopravni argumenti da ih potraže za sebe, svedoči iskaz savremenog autora koji, potpuno zanemarujući unutrašnju nekonzistentnost svog zahteva, definiše da ja danas najprikladnije “primenjivati etničko, istorijsko i funkcionalno-ekonomsko načelo razgraničenja” (Ilić, 1997: 415).¹²¹

¹²¹ Po njemu, “etničko načelo” se zasniva na maternjem jeziku, verskoj i nacionalnoj pripadnosti, kulturno-istorijskoj i tradicijskoj istovetnosti, “istorijsko načelo” uzima u obzir ranija istorijsko-politička

Već krajem XIX veka postao je dominantan istorijski princip u određivanju nacionalnih "prava", ali je još dominantnije bilo kombinovanje principa u zavisnosti od političkih okolnosti. Pišući o Makedoniji, Stojan Novaković je pretpostavljao istorijsko pravo etničkom, verujući da je pitanje Makedonije rešeno 1330. godine i da su "tim naravnjanjem srpskom i bugarskom državnom životu obeležene neke stalne granice" pa bi po njemu grešio svako "ko bi ovu stvar hteo da pretresa po načelima o narodnosti koja su postala u XIX veku" (Novaković, [1888] 1906: 304). U drugačijem kontekstu, dolazio je i do drugačijih zaključaka. Suprotstavljajući srpske i bugarske aspiracije koje su se pozivale na etnički princip, grčkim, koje su se bazirale na istorijskom principu, zaključivao je "da put istorijskih državnih granica vodi u teške pogreške, kad iza njega nije etnografska podloga ma u kolikoj meri". Ipak, racionalno je zaključivao da međusobni sporazum "ne može se postići ni na osnovu starih tradicija, ni na osnovu suvremene etnografije i fantastičnih etnografskih karata i još fantastičnijih pretensija, nego jedino deobom na osnovu međusobne ravnoteže balkanskih država, poimence pak Srbije, Bugarske i Grčke", odnosno da "u našem naprednom veku zajednički interesi vrede više nego zastarele srodničke veze, u kojima ima uvek ponešto predrasude" (Novaković, [1890] 1906: 313, 332–333, 368, 401–408).

Za razliku od većine autora krajem XIX veka koji su se pozivali na istorijski princip, Nikola Pašić nije imao mnogo vere u "istorijska prava", tvrdeći da na njih "ne polaže mnogo" jer "pravo današnjeg živog pokolenja veće je od prava pokolenja davno izumrlag". Tvrdio je da "rešenja jednoga naroda važe sve dotle, dok taj isti narod nedonese druga rešenja, koja ih poništavaju, preinačuju ili razširuju". Nije nevažna činjenica međutim, da je Pašić ovo pisao povodom hrvatskog pozivanja na svoja "istorijska prava", tražeći dokaze za tezu, da za razliku od Hrvata koji su se odrekli svojih suverenih prava u srednjem veku "na svagda", pa ne mogu da ih traže natrag, dotle se Srbi nikada nisu odrekli svojih prava pa je njihova borba "lojalna i zakonita" (Pašić, [1880–ih] 1995: 57–60).

Najilustrativniji primer davanja prednosti istorijskom "pravu" nad etničkim u jednom slučaju, a etničkom nad istorijskim u drugom, može se naći kod Jovana Cvijića, prvo zato što je sigurno najautoritativniji autor kome se desilo da zapadne u dnevno-politička tumačenja nacionalnih "prava", a drugo, zato što njegov iskaz svedoči o snazi koja se pridaje iracionalnim argumentima kada je racionalna želja jaka, a argumenti slabi. Pišući u vreme Balkanskih ratova o izlasku Srbije na more u Albaniji, Cvijić je beležio da je narodna snaga "okrilatila [je] kad je narod dodirnuo zemlje svoje svete prošlosti i kad se čulo da je njegova vojska izbila na Jadransko More"¹²² jer se narod "više oduševi zemljom

stanja, tzv. istorijsko-ishodišne, "svete" zemlje, pravo prvenstva, a "funkcionalno-ekonomsko načelo" nalaze da se prilikom razgraničenja vodi računa o celovitosti infrastrukture (Ilić, 1997: 415).

¹²² "Za svako važnije mesto od Kosova do Skadra i od Skoplja do Soluna seljaci znaju iz narodnih pesama, [...] u narodnoj svesti je jasna neprekidnost događaja i težnja od nemanjićskog doba do poslednjih ratova. [...] Ova visoka osećanja nisu se ni onda izgubila kad je oružani narod, prodirući prema Zapadu, kroz Metohiju i prema Skadru, video da u tim oblastima njene slavne prošlosti srpsko stanovništvo čini manjinu ili je na umoru" (Cvijić, 1914: 18).

koja je u istorijskoj prošlosti bila njegova, i tradicijama, a gotovo ga se ne tiče narod koji tamo stanuje. Takve oblasti smatra kao svoju staru baštinu, na kojoj se usljed njegove nesreće naselio neki stran narod; to mu ne smeta i drži da ima pravo da zauzme zemlju. Kad je pitanje o zemljama koje su u narodnoj istoriji imale valiki značaj, značaj prvoga reda, onda je istorijski princip, izgleda, važniji od etnografskoga" (Cvijić, 1914: 18). Išao je i dalje, pa je iz dnevno-političkih potreba definisao princip "antietnografskih nužnosti",¹²³ što je po njemu značilo, "zauzimanje istina jedne etnografske strane oblasti, ali takve koja se mora zauzeti zbog osobito važnih privrednih interesa, upravo zbog životne potrebe. Takvo zauzimanje bi se možda moglo nazvati *antietnografskom nužnošću* i u takvom obliku ono nije ni protiv principa narodnosti. U ovome slučaju je to i više opravdano što su Arbanasi Severne Albanije proizašli iz amalgamiranja Arbanasa i Srba". Ovakve zahteve dopunjavao je tvrdnjom da "Jadransko primorje, koje je Srbija osvojila, čini geografsku celinu sa Kosovom i Metohijom, a bilo je s njima osim toga tesno skopčano kroz duga istorijska vemen. Međutim je to primorje geografski strano oblastima Srednje i Južne Albanije, i osim toga nije s njima u istorijskoj prošlosti nikad sačinjavalo jednu istorijsku celinu", pa "prodiranje Srbije na ovu obalu predistinjirano je i ima uza se i srpske istorijske tradicije" (Cvijić, [1912] II, 1921: 23–24).

Istovremeno, kod Jovana Cvijića se može naći i nešto sasvim suprotno. Razmatrajući aspiracije Srba i Bugara na Makedoniju, on je negirao mogućnost pozivanja na "istorijska prava", sa argumentacijom da je poznato "da istorijska prava nemaju toga značaja" i da "kad bi im se dao, trebalo bi iz osnova izmeniti kartu Evrope, i ne bi se znalo, gde da se stane s tim promenama". Prihvatao je da "ranija zavojevanja imaju etnografskog značaja ne po sebi kao prava, već samo u koliko su ostavila tragova u kulturi, jeziku i osećanju zavojevanje oblasti" (Cvijić, 1906: 21). Posle stvaranje Jugoslavije, Jovan Cvijić je bio još eksplicitniji u zastupanju "etnografskih granica" u spornim oblastima. Tvrdio je da su etnografske karte i etnografski spisi "po pravilu šovinistički"¹²⁴ jer se njihovi autori često pozivaju na istoriju, "na nekadašnja zavojevanja i 'istorijska prava', ne priznavajući današnje etnografsko stanje". Zaključivao je da je samo

¹²³ Cvijić je tvrdio da su usled asimilacionih i migracionih procesa, Albanci "u poslednjim vekovima etnografski mnogo dobili i zbog toga je stanovništvo u onom delu Severne Albanije koji je zauzela srpska vojska skoro isključno arbanaško. Ali Srbija mora zbog svoje ekonomske samostalnosti dobiti pristup na Jadransko More i jedan deo arbanaške obale: bilo zauzimanjem teritorije bilo dobijanjem ekonomskih i komunikacionih prava na tu oblast. [...] Takvi izuzetci pokazali su se neizbežni i pri obrazovanju nacionalno najčistijih kontinentalnih država. Samo inzularne države mogu biti potpuno čiste u nacionalnom pogledu. Na Balkanskom Poluostrvu, gde su narodi jako izmešani, [...] moraju se takve antietnografske nužnosti javljati pri obrazovanju država" (Cvijić, [1912] II, 1921: 22–23).

¹²⁴ "Oni koji su ih pravili ili pisali mahom pribrajaju prelazne oblasti onoj narodnosti kojoj sami pripadaju. U stručnim krugovima im se ne veruje, ali je tako mnogo neobaveštenog sveta u koji unose zabunu. Šta više, šovinisti su skloni da ne vode računa o procesu asimilacije koji se izvršio u prelaznim odlastima, i vraćajući se unazad, u prošlost, rekonstruišu mahom na pamet stara etnografska stanja koja su im povoljna i njih unose u karte kao da bi danas vredela" (Cvijić, II, 1921: 203).

“današnje etnografsko stanje od značaja za etnografsku metodu”, da “jedino na osnovu narodne svesti i narodne volje, dakle prema tome kome taj sam narod želi pripasti” mogu da se vrše razgraničenja, da “svi drugi razlozi nemaju praktičnog značaja”, da “granice između država treba utvrditi na osnovu tačno proučenih etnografskih prilika, vodeći osim toga računa o životnim ekonomskim interesima”, pa “ako imamo da biramo između entografskih činjenica i geografskih i strategijskih razloga, najčešće mora Etnografija pretegnuti; drukčije rečeno, držimo da se ne bi smelo žrtvovati stanovništvo vojnim potrebama, niti dopustiti da jednoj državi pripadnu velike mase tuđeg naroda iz prostog razloga što treba da se dobije strategijski podesna linija” (Cvijić, II, 1921: 163, 203–204). I kada je aktuelno bilo širenje države na zapad, prema Bosni i Hercegovini, Cvijić je isticao “etnografsko pravo”, tvrdeći da su srpska i crnogorska “etnografska prava na Bosnu i Hercegovinu nesumnjiva” pa bi njihovo prisajedinjenje Srbiji i Crnoj Gori bilo “jedino pravilno” (Cvijić, 1908: 47).

Kada se radilo o izlasku na Jadran, i Radonić se, slično Cvijiću, pozivao na “istorijska prava”, tvrdeći da “Austro-Ugarska spori danas pravo Srbima na izvesne krajeve u Jadranskom Primorju stoga što su onde Arbanasi sada brojno jači. Austro-Ugarska hotimično zaboravlja da su ti krajevi bili srpski, da su Srbi bili onde u većini, i da su Srbi, iselivši se odande, najviše koristili habzburškoj kući a sebi grdno škodili” (Radonić, 1912: 28).

I kada je bilo aktuelno širenje ka jugu, nekad otvoreno, nekad prikriveno, negiralo se etničko pravo, pa se programski pisalo – “tražićemo Mačedoniju i borićemo se za nju bez obzira na to, ima li i koliko tamo Srba, čije je pravo istorijsko i etnografsko, i šta su pojedini putnici, tamo nekad, rekli o narodu koji u Mačedoniji živi. Nama ona treba, mi je moramo imati, mi druga izlaza nemamo, i to je sav naš politički razlog” (Novi Mirmidon, 1902: 10). Ili na drugom mestu, a opet u vezi sa izlaskom na Egejsko more, može se pročititi da “kada bi se na osnovu istorijskih prava, jezika i običaja rešavalo Staro Srpsko pa i tzv Makedonsko pitanje” onda bi “Stara Srbija, ona Nemanjićeva Srbija, imala pripasti sva Kraljevini Srbiji”, ali srpski narod “sve i kad nebi imao opravdanog istorijskog i nacionalnog prava na pomenute predele, morao bi ih zarad svoga opstanka neodstupno tražiti i osvajati” (Andonović, 1913: 46, 112). I kasnije se verovalo da je pitanje Makedonije moguće reširi “oslanjajući se na stvarna istorijska prava, a ne na šovinizmu i podlom instiktu razbojničke gramzljivosti i divljačke mržnje” (Radosavljević, 1925: 103).

Pojedini srpski intelektualci pokušavali su da analiziraju smisao “istorijskog prava” mereći ga brojem godina u kojima je “narod” vladao određenom teritorijom, pa su uglavnom dolazili do zaključka da “u koliko je vladavina bila duža, u toliko je njegovo istorisko pravo jače”. Iz ovog stava proističe najčešće identifikacija istorijskog i etničkog “prava”, čak i kada postoji nesigurnost u nacionalni identitet stanovništva. Tako je citirani autor konstatovao da i kad jedan narod “prestane da vlada nad svojim saplemenicima i kad moradne da izađe iz zemlje u kojoj je dugo vladao, on tamo nije ostavio tuđince već svoju braću”, pa kad posle nekoliko vekova “ono pleme koje je jače i snažnije, kaže jednoga dana: ja imam istorisko pravo na tu zemlju; ono ne osniva to svoje pravo samo

na to, što je dugi niz godina tom zemljom vladalo, već zato što u toj zemlji ima najviše njegovih saplemenika" (Ivanić, 1906: 69–70). Pri tom su se početkom veka uglavnom brojale godine vladanja Srba i Bugara u Makedoniji, pa se Bugarima osporavalo "istorijsko pravo" jer su Makedonijom vladali "svega 76 godina" dok je ona "preko 1300 godina srpska zemlja" (Ivanić, 1908: 72), ili što su držali "takozvanu Makedoniju 71 godinu dana tačno uzevši", a Srbi "punih 300 godina" (Ilić, 1908: 11), ili "svega 108 godina" dok su je Srbi držali "111, odnosno 130 godina" (Erdeļjanović, 1925: 10–12), ili "svega 16 godina" (Jovanović, 1936: 13). Sličan argument se potezao i oko srpskog "prava" na Skadar. Iako su navedene knjige objavljene iste godine, licitiranje velikim brojkama nije predstavljalo nikakav zazor. Po jednim Skadar je "800 godina bio srpskim" (Đorđević, 1913: 19), po drugim Srbi su držali Skadar i delove severne Albanije "u dva maha skoro tri stotine godina" pa su te krajeve "svoje stare baštine, sad Srbi povratili" (Balkanikus, 1913: 32), a po trećima, Srbi su "vladali Skadrom ništa manje od hiljadu i dvije stotina godina", on je "još od 7. vijeka bio srpski i kao takav mora ostati". Poslednji autor je zaključivao da srpski narod ima "neosporno istorijsko i narodnosno pravo nad Albanijom, Starom Srbijom i dijelom Makedonije" a pišući o Bosni i Hercegovini, navodio je da je aneksijom "pogaženo sveto pravo srpskoga naroda, pravo narodnosti" (Oraovac, 1913: 5, 44, 90).

U najnovije vreme, sličan način razmišljanja je postao sekundarni, iza primarnog etničkog, argument za dokazivanje "istorijskog prava" ili ne-prava između Srba i Hrvata, pa je relevantna postala i tvrdnja da "nema predela u SAO Krajini koji je bio podložan Zagrebu duže pre Tita nego za vreme Tita" (P. Ivić, u: Vučelić, 1992: 148).

Zbunjujuća, ispreplitana "istorijska" i "etnička" prava ponekad su rezultirala pokušajima prividne relativizacije čak i sopstvenih "prava" i iznalaženja nekih trećih relevantnijih momenata.¹²⁵ Tako je Gopčević krajem XIX veka beležio svoju diskusiju sa saputnikom Bugarinom oko prava na Solun, u kojoj su se složili da bi "istorijsko pravo" ustvari imali Grci a "etnografsko" Španci ili Jevreji, pa da onda "valja još uzeti u prizrenje" geografsko pravo koje po Gopčeviću pripada Srbima jer je Solun "usled železnice postao prirodnim pristaništem Srbije", pri čemu Srbi žive duž železničke pruge (Gopčević, 1890: 79). Još je interesantnije viđenje "istorijskog prava" kod Jovana Hadži-Vasiljevića, koji je pišući o pretenzijama Grka, Bugara i Srba na Makedoniju, navodio da "koliko je koji od tri pomenuta balkanska naroda prosvćeniji i svoje prošlosti svesniji, u toliko su pojmovi njegovi o ovim zemljama tačniji i pravilniji, i u toliko su pretenzije njegove na te zemlje [...]

¹²⁵ "Bugari neumorno ističu uvek svoja 'istorijska prava' na velike prostore zemalja svojih suseda. Međutim, nikad nedozvoljavaju da se govori o istorijskim pravima njihovih suseda na zemlje koje su u njihovom posedu. [...] Kanda i sofijski političari uviđaju da su etnički, kao i istorijski razlozi, negda jedino oruđe u odbrani njihovih prava, postali nedovoljni. [...] U toku poslednje dve-tri decenije balkanski narodi primenili su sva sredstva u svojoj međusobnoj borbi. Publicisti, istorici, etnografi, geografi, arheolozi, stratezi respektivnih balkanskih država uložili su sva svoja znanja u odbrani istorijskih prava svojih nacija u Mećedoniji. Kao što je poznato, ni jedna od zainteresovanih država nije mogla ovim putem doći do željenog cilja. [...] Ma da Bugarska svoja prava na sporne predele maskira principom narodnosti, u stvari njena je glavna i jedina ideja: obezbediti sebi definitivnu hegemoniju na Balkanu" (M.Đ.M., 1913: 37–46).

opravdanije". Odmah je izdvajao koji je to narod, tvrdnjom da dok je srpski narod "instinktivno svestan" da su to "čiste srpske zemlje", dotle Bugari i Grci ne znaju ništa o njima (Hadži-Vasiljević, 1906: 3). Ili na primer, Svetislav Ilić koji je razmatrao teorije po kojima narod koji je mnogobrojniji ima i većeg prava na život od slabijeg i malobrojnijeg suseda koji ima i suviše prostora za svoje potrebe, zaključujući da "kad bismo usvojili i ovu teoriju, Srbi opet imaju prečega prava, jer su daleko mnogobrojniji do Bugara, koji traže i suviše veliki prostor za svoje maleno pleme" (Ilić, 1908: 27). Zanimljivo je i mišljenje Ivana Ivanića koji je smatrao da na Makedoniju svi balkanski narodi imaju "istorijska prava", objašnjavajući da su Grci njom najduže vladali "pa im se i ne može odcicati istorijsko pravo", ali samo istorijsko pravo na zemlju koju ne naseljavaju u sadašnjosti "nema vrednosti" (Ivanić, 1908: 71). Turcima je priznavao "pravo svojine u sadašnjosti" koje pojačavaju "Muslimani druge krvi" gusto naseljavajući Makedoniju, za Bugare je navodio da su držali Makedoniju najkraće kao i da je nikad nisu naseljavali kao narod "već samo kao osvajači", dok je srpsko pravo na Makedoniju temeljio na tvrdnji da je to najduže bila srpska zemlja, "naseljena srpskim narodom u masama. A to više znači od istoriskog prava koje imaju Grci i Turci" (Ivanić, 1906: 72).

Pred Drugi svetski rat manje se polagalo na istorijsko, više na etničko "pravo". U glasniku Srpskog kulturnog kluba može se naći objašnjenje da su srpske zemlje "svugde gde god je Srba" a "srpske su zato što su te zemlje preci današnjih Srba svojom junačkom mišicom branili i odbranili", uz pitanje "zar to pravo svojine krvlju osveštano u prošlosti a snagom i trudom živih potvrđeno u sadašnjosti – ne vredi više nego paktovi i istorijska prava" (M.M., [1939] 1991: 58).

Sredinom 80-ih kada teritorijalno još uvek nisu bile aktuelne "zapadne granice" Srbije, već isključivo problem Kosova, "istorijsko pravo" je i dalje bilo na snazi. Tako je Dimitrije Bogdanović tvrdio da logika "po kojoj su za status jedne oblasti presudna samo aktuelna stanja i demografski odnosi bez obzira na to kako su i kad, i u kojim uslovima ta stanja nastala" ne može se prihvatiti "ni sa humanog, ni sa moralnog ni sa istorijskog stanovišta", jer bi se neuvažavanjem "posledica genocida" narušilo etničko načelo. Po njemu je Kosovo "srpska zemlja svakako još do seobe naroda, od VII veka", zatim relativizuje "istorijski princip" tvrdnjom da "zasnivanje nekih istorijskih, a pogotovu teritorijalnih prava na etničkoj karti Evrope iz vremena pre seobe naroda danas naprosto nije moguće", a onda zaključuje da nije u pitanju prisustvo naroda na teritoriji Kosova "već je po sredi nacionali i državni suverenitet" (Bogdanović, [1985] 1990: 208, 318, 334, 345).

Novo vreme je donelo nove zahteve, a kako je već rečeno da se "načelo" menja u zavisnosti od političkog trenutka, čitava argumentacija srpskih intelektualaca u godinama pred raspad Jugoslavije za širenje Srbije prema zapadu bazirana je na etničkom "pravu". Tako je Dobrica Ćosić, sasvim suprotno uverenjima Jovana Cvijića početkom veka, ali i Bogdanovića 80-ih, prelazio preko "istorijskog prava" pretpostavljajući mu etničko, koje je "univerzalno-demokratsko načelo" i "primarno" u određivanju granica, postavljajući pitanje "zar ti ciljevi srpskog ujedinjenja u jednu državu, ujedinjenja etničkih celina i većina, a ne

svih Srba, nisu osnovna ljudska prava?" (Ćosić, 1992a: 187, 209). Ili, npr. Vasilije Krestić, koji je u sporu Srba i Hrvata video sukob dva prava, pri čemu su Srbi "isticali savremenije – prirodno i etničko pravo" dok su Hrvati tome suprotstavljali vremenu manje shodno, u feudalnom društvu nastalo – istorijsko pravo" (Krestić, 1998: 132), obeležavajući ga kao "sociopsihološki problem umišljenih gospodara" (V. Krestić, u: Vučelić, 1992: 83). Danas ima intelektualaca koji u poželjnom slučaju spajaju oba "prava", a u nepoželjnom oba isključuju. Tako po Mihailu Markoviću "postojeće unutrašnje granice u Jugoslaviji mogu biti legitimne samo ako su zasnovane na etničkim i istorijskim temeljima. Krajina, istočna Slavonija, Baranja i zapadni Srem ne mogu pripadati Hrvatskoj ni po jednom, ni po drugom kriterijumu. Na ovim teritorijama živi srpski narod u većini već vekovima" a kako "Hrvatska nema svoje državne granice od 1102", njeno polaganje prava na te granice "počiva na glinenim nogama". Istovremeno je pisao da "albanskom narodu nedostaju bilo kakvi istorijski razlozi kojima bi mogao potkrepiti svoje polaganje prava na Kosovo. On na Kosovu nije živio pre dolaska Slovena – kao što tvrde neki njegovi šovinistički istoričari. Na Kosovu je on došao silom, pod okriljem moćnog stranog okupatora" (Marković, 1994: 353, 372).

Na kraju, da se malo toga promenilo u tumačenju "svojih" prava i "njihovih" ne-prava, svedoče i danas povremeno prisutne teze, kao i pre sto godina, kojima se opet na Makedoniju, primenjuju i istorijska i etnička "prava", tvrdnjom da se ona nalazi "većinom u srpskom istorijskom, a prema mnogim pokazateljima i etnički izvorno srpskom prostoru" (Stepić, 1997: 262).

“Oslobođenje braće” – izlazak na more

“Srbija je htela i izlazak na more i jednu svoju koloniju, pa je ostala bez izlaska na more a od zamišljene kolonije stvorila je krvnoga neprijatelja. [...] Njena težnja ka moru dala je naopake rezultate, jer je sprovedena naopakim sredstvima, to jest: ono što se moglo postići samo u sporazumu i (uz) prijateljsko saučešće oslobođenoga arbanaskoga naroda, htelo se postići protiv njega. [...] Tako je pred tvrdim bedemima Skadra odigrana jedna krvava igra vojske da bi se zadovoljila monarhistička sujeta kleptomana koji je pod tim bedemima sahranio svoju žalosnu zemljicu. [...] I, zacelo, posle pola godine gladovanja, stradanja, propadanja i ludoga harčenja ljudskih života, žalosni ostaci primorskoga odreda vraćeni su natrag, ostavljajući iza sebe kao jedini trag preko 5.000 vojničkih grobova i opštu omrznutost kod stanovništva” (Tucović, [1914] 1980: 62, 91–98).

Racionalan stav razvijan početkom veka o nužnosti izlaska na more kao uslovu ekonomskog prosperiteta a time i političke samostalnosti, u nacionalnom govoru dobio je sasvim drugačije značenje i utoliko je možda najodgovorniji za širenje mitomanije nacionalizma, manje među “neoslobođenom braćom”, više u “matici”. Opšteprihvaćeni politički stav o izlasku na more, sasvim racionalan i eksplicitan, uvek je dobijao i svoje mitsko objašnjenje i moralnu dimenziju u zahtevu za oslobođenjem “neoslobođene braće”, koja su uvek bila najugroženija tamo gde su državni interesi trenutno vodili. Ne odbacujući eventualno prisustvo i stvarnih saosećanja sa hrišćanskim stanovništvom u Turskom carstvu, ili u najnovije vreme sa Srbima u drugim jugoslovenskim republikama (mada nema nikakve paralele između ta dva primera), mora se primetiti iracionalnost argumentacije koja je pratila političku ekspanziju. Istovremeno, mora joj se odati i priznanje da početkom veka (za razliku od njegovog kraja), nikada nije ostavljala mesta sumnji šta je primarni cilj. Posle duge priče ispunjene etnografskim podacima, slavljenju slave, sličnostima u jeziku, običajima i predanjima, muke “braće” pod turskim jarmom kao i “vekovnim snovima” za osvetom Kosova, dolazilo je ono primarno i jedino važno – more.¹²⁶ I nasuprot tome, savremena argumentacija se uvek zadržavala na iracionalnim

¹²⁶ “Mi znamo iz vlastitog posmatranja da u srpskoj vojsci nije bilo vojnika, koji nije znao da ide u rat sa dvojakim zadatkom: da u uspešnom ratu donese slobodu svojim sanarodnicima u Otomanskoj carevini i da Srbiju oslobodi od Austrije i podigne blagostanje onome koji posle rata ostane živ. I misao o

pretpostavkama o spasu "braće", čak i kada je politička akcija bila evidentno usmerena protiv njihovih interesa.

Prvi motiv koji se uočava u delima srpskih intelektualaca kada obrazlažu nužnost izlaska na more je njegov značaj vitalnog organa za "organizam", pa se ilustruje upravo takvim poređenjima. More je tako trebalo da spreči "ugušenje" u tesnim granicama i "jektičavo izumiranje" Srbije (Novi Mirmidon, 1902: 5), da odigra ulogu "pluća" za Srbiju "opkoljenu zemlju" i Srbe "uhapšeni narod" (Cvijić, 1912: 12), da spreči "ubijanje" srpskog naroda ako se odbije od "srpskoga mora" i vađenje Crnoj Gori "očinjeg vida" ako joj se otme "srpski Skadar" (Oraovac, 1913: 86).¹²⁷ A pošto je zemlja bez mora "ptica bez krila", "čovjek bez grla" (M.Đ.M., 1913: 59), Srbija je bez mora "izgledala kao izbačena na obalu riba, još privezana za kolibu ribara" (Cemović, 1913: 10), pa "kad bi bugarske želje bile ostvarene, Srbija bi, kao trup čiji su udovi odsečeni, ostala nemoćna, nesposobna da živi"

tom dvostrukom oslobođenju ulivala mu je nadčovečansku snagu, da podnese nepodnosne teškoće i da savlada nesavladljive prepone. Ta misao krepila je kako junake iz arbanaskog odreda, koji su u Arbaniju ušli obuveni i sa dva tri hleba u torbi a posle nekoliko dana pojavili su se na obali Jadrana bos i prazna želuca, ali puna srca što su poboli zastavu Srbije na morskoj obali; [...] Za Srbiju je to pitanje života. Ona će, istina, dobiti izlaza na Jadransko more. Ali kad će taj izlaz moći da joj da života? Dok toga ne bude, njoj treba živeti" (Jovan Tomić, 1913a: 111–112, 131).

"Svi izveštaji se u tome slažu, da su vojnici zetske vojske došli na jadransku obalu u dobrom fizičkom stanju i najboljem duševnom raspoloženju. Držali su ih visoki moralni motivi, osećanja i misli, koji su još pre ovoga rata ovladali narodnom dušom u Srbiji: svaki vojnik je znao da se ovim ratnim pohodom ima zauzeti jedan deo jadranske obale i jadransko pristanište, od koga zavisi ekonomska samostalnost njegove zemlje. [...] S pažnjom koja dah prekida pratio je srpski narod kretanje zetske vojske i zauzimanje jadranske obale. Ovo je i etnopsihološki interesantan slučaj: jedna misao i jedna volja ovladala je svima članovima srpskoga naroda, da njegova državna teritorija dopre do morske obale i jadranskih pristaništa" (Cvijić, [1912] II, 1921: 12–13).

¹²⁷ Ovaj autor je otišao verovatno najdalje u romantičarskom obrazlaganju sprskog prava na more u Albaniji: "Zar se može pored onolikih žrtava koje su stale srpski narod, napustiti srpsko more? Znali ko, kako je srpski vojnik došao do svoga mora? Smije li se kogod usuditi da ga na tom putu poprati [...] kojim je taj novi Obilić putovao idući sprskome moru". Nabrajao je tegobe koje "nijesu mogli omesti Srbina i srpsku vojsku, da do svoje cijelji, do svoga mora ne dođe. Radosno, pjevajući i boreći se ugledao je Srbini to željeno more i došao Draču i Lješiu, pokloniv se grobovima srpskih vladara, skočio je Srbini sa mačem u ruci i došao do mora, mačem more prekrstio i morem muško lice umio, podigao ruke k nebu, zahvalio Bogu na pomoći i zakleo se pred Bogom, pred sobom, pred ljudima i pred cijelim svijetom, da ga niko više od mora razdvojiti neće. Stari Mlečići i drugi pomorski narodi vjenčavali su se sa morem, bacajući prsten u njega a Srbini se vjenčao sa morem mačem, ne bacajući mač u more, no sa isukanim mačem stojeći kraj mora – i ko hoće da ga liši te njegove najmilije tekovine, neka ide mačem i brzometkom da ga toga prava liši; to veli srpski vojnik, a za njim je svaki Srbini i svako srpsko čeljade muško i žensko, staro i mlado". I dalje: "dakle za Skadar u smrt! Bez Skadra života nema, za njega u život ili smrt" jer Srbi "bez Kosova neće napustiti srpsko more i srpski Skadar" [...] "strašno je i pomisliti, a još teže izustiti, a najteže pomiriti se sa pretpostavkom da srpski vojnik, kosovski osvjetnik, mora ostaviti srpsko more i poći u pozadinu onda, kad je stekao pravo da prednjači drugijima i da uživa plodove krvljade stečene" (Oraovac, 1913: 48–49, 97, 117).

(Vendl,¹²⁸ 1918: 5), moravsko-varđarska udolina je “osovina srpske države, njena kičma” (Jovanović, [1938] 1990: 23), jer na “organski sraslu liniju Morava-Vardar” srpski narod gleda kao na “kičmu svoga tela” (Grol, [1942] 1990: 208), a more je odbrana “arterija i pluća” (Velmar Janković, [1938] 1991: 120). Sve ovo se ponavlja i danas u tezi da je otvaranje “dve kapije, jadranske i podunavske” minimum “bez kojeg su Srbi potpuno izolovani, a Srbija opkoljena zemlja” (Lekić, 1997: 356).

Država kao “kuća” uz more kao “pluća” bio je generalni stereotip, pa se kod savremenih i kod starih autora odnosio i na velikog “ruskog brata”, odnosno “majku Rusiju” uz veliko razumevanje za njene pretenzije na Carigrad. Danas se tvrdi da se Rusija “preko noći lišena pomorskih baza na Baltičkom i Crnom moru” najednom našla na istorijskoj sceni “kao džin odsečenih ruku” (Marko Marković, 1997: 87), a nekad, da ruska ideja “o vaspostavljanju krsta na Sv. Sofiju ima moćnu političku podlogu” pa Rusija mora da “dođe do ovoga ključa od svoje zatvorene kuće” jer su Bosfor i Dardaneli “dušnik velike slovenske carevine i taj dušnik za disanje vazduhom slobodnoga mora koje ne zamrzava treba uzeti” (Cemović, 1913: 5).

Pravac izlaska na more se velikom brzinom menjao. Samo deceniju pre Balkanskih ratova aktuelan je bio Egej pa je i “kategorički imperativ” glasio: “Srbiji je potreban izalaz na more i ona ga za sad jedino može tražiti preko Mačedonije”, “Srbija je mora imati ma tamo ni jednoga Srbina ne bilo, i ona će se za to boriti na život i smrt sa svima i sa svakim, koji bi joj se na putu isprečio” (Novi Mirmidon, 1902: 4).¹²⁹ Neki su smatrali da je “nacionalno pravo” Srbije da dobije izlaz na “Belo more”, a od Grka i Bugara se tražila predusretljivost prema Srbiji i “kad već oni imaju svaki po nekoliko mora, omoguće i njoj izlaz na more” (Andonović, 1913: 112). Drugi opet da Makedonija nema onog značaja za Bugarsku i Grčku kakvog ima za Srbiju, a kako je već “odbačena od Jadranskog Mora, Srbija se opet našla prema susedima u istom položaju – bez izlaska na slobodno more”. Zato “moravsko-varđarska komunikacija s putem Beograd-Solun postaje uslov Srbijine ekonomske nezavisnosti” (Cemović, 1913: 18).

Vrlo brzo pogledi su okrenuti u suprotnom pravcu. Izlazak na more u severnoj Albaniji postalo je neupitno “pravo” Srbije i nikakvo albansko “pravo” tu se nije razmatralo. Naprotiv, ideja o stvaranju autonomne Albanije tumačena je isključivo kao “antisrpska radnja”. Tvrdilo se da Austro-Ugarska ometa “pravilno rešenje balkanskoga pitanja” tako što, zalažući se za autonomnu Albaniju sprečava Srbiju da dobije slobodan izlazak na more (Radonić, 1912: 27), da ona time onemogućava da se “stvore u toj zemlji poredak i kulturni uslovi za život”, a srpskoj trgovini da ide “najkraćim putem ka moru” (Belić, 1913: 18), da su to “vazdašnji protivnici slobode balkanskih hrišćana” jer se stvaranjem

¹²⁸ Vendl Herman (1884–1936), socijalistički poslanik u nemačkom Rajhstagu.

¹²⁹ Autor je potpuno zanemarivao priču o “oslobođenju braće” pitajući se “šta imamo mi od bratstva i od Slovenstva kad ne živimo” i odmah odgovarao “nama je naš život miliji od bratstva i Slovenstva” (Novi Mirmidon, 1902: 8).

autonomne Albanije “isključivo želelo omesti Srbiji slobodan izlaz na more” (M.Đ.M., 1913: 51–52).

Žaleći što Srbija nema izlaz na more “do čijih se obala prostire jednostavan srpski narod” i Cvijić je smatrao da ona mora da popravi svoj položaj tako što bi dobila “teritorijalnu zonu u oblasti srpskoga naroda, kojom bi izlazila na Jadransko More”. Pozivajući se na humane i nacionalne razloge i pravo da se zaustave “zločini i nasilja” nad “saplemenicima”, Cvijić je tražio zaposedanje Drača koji bi imao funkciju “pluća” Srbije, a najbolji put za more video je u dolini Drima, sa jednom “nezgodom” što bi železnica “pri kraju oko Stadra i donjega Drima prolazila kroz oblasti naseljene Arbanasima i Arnautasima” (Cvijić, 1908: 7–14, 50). Tvrdio je da su “težnje Srbije za arbanaškom obalom opravdane i uslovljene ne samo geografski već imaju da se i istorijsku tradiciju” (Cvijić, [1912] II, 1921: 19), pa iako je kao “osobito jak uzrok” navodio njenu ekonomsku i životnu potrebu za morem, primarnu argumentaciju opravdanosti ovog zahteva je utemeljio na “vekovnim snovima” i programima “skiciranim u narodnim pesmama” (Cvijić, 1914: 11). Vrlo brzo, međutim, gubljenjem osvojenih oblasti, i Cvijić je promenio mišljenje, tvrdeći da za albanskim primorjem “ne treba već ni zbog toga težiti što je ono svojina sasvim drugog naroda” pa je samo “maglovita politika mogla angažovati srpsku državu da zauzima osim Skadra, i čisto arbanaške zemlje” (Cvijić, [1916] I, 1921: 189).

Spajanjem principa nacionalnosti sa konceptom državnog širenja kao ekonomske nužnosti, politički angažovani intelektualci početkom veka uspostavili su nit: istorija – duh naroda – more. U vreme Prvog balkanskog rata Jaša Tomić je pisao da “narodi u izvesnom dobu svoga razvitka bezuslovno teže na more” što je po njemu sasvim prirodno jer ih “životna potreba goni na to”, da bi knjigu završio optimističkim rečima: “ta nisam tek od jednoga slušao: kakav Karlsbad i kakva Abacija i Vrnjci, do godine ćemo letovati na Kosovu ili u Draču ili Medovi” (Jaša Tomić, 1913: 15, 199).

I dok su pojedini autori političke zahteve obrazlagali epskom poezijom, drugi istorijom ili etnosom,¹³⁰ treći ekonomskom nužnošću pomešanom sa “narodnom dušom”,¹³¹ pojedinci su argumente tražili u rasnim teorijama. Vladanu Đorđeviću je npr. čitava knjiga bila potrebna da dokaže nesposobnost Albanaca za državni život, da bi zaključio da Srbija “traži samo jedan mali deo od Arbanije i jedno malo parče morske obale od Lješa do Drača, traži samo svoja nekadašnja pristaništa, da bi izbila na more” (Đorđević, 1913: 181).¹³²

¹³⁰ Tako npr. po Stojanu Protiću, Skadar “nikad nije bio arbanaški” jer je njegova okolina “prošarana srpskim elementom” (Balkanikus, 1913: 33).

¹³¹ Po Beliću, u balkanskom ratu je pobedilo “ono načelo koje je životvorno, koje je moglo dati snagu narodnome vojniku. Jer srpski narod dobro razume da mu nema samostalnosti i života bez mora, bez zemalja koje ga sa morem vezuju” (Belić, 1913: 188).

¹³² Interesantno je kako ovaj državnik i lekar vidi funkciju mora. Govoreći o protivljenju velikih sila da Srbija dobije izlaz na more, kaže da one neće da dopuste Srbiji “po svome čefu da se ujedini u jednu veliku Srbiju, pa da ova strpa ključ od Jadranskog Mora u svoj džep, te da može kad god joj se prohte, ili

U zahtevu za redefinisanjem srpskog "nacionalnog interesa" savremeni autori pokazuju uglavnom racionalniji stav nego intelektualci početkom veka, npr. prema "neumesnom" pretendovanju na Skadar "koji ni u srednjem veku nije bio srpski u pravom smislu reči", sasvim lako odbacujući njihove zahteve, ali i na zanimljiv način argumentujući zašto su to bile zablude, na primer tvrdnjom, da se na putu tako zamišljenog srpskog izlaza na more nalazila "zaista neuklonjiva prepreka; albanski narod" (Bogdanović, [1985] 1990: 205–209). Ipak, mnogi nisu pokazali isti stepen racionalnosti kada su neki drugi pravci državnog širenja bili na delu. Pred i u toku ratova 90-ih, kao i pred Drugi svetski rat,¹³³ crtane su karte "srpskog primorja" koje bi se "prostiralo otprilike negde iznad Metkovića pa do Ulcinja" (Milanov, 1992: 771), a nekad je zahtevano "oslobođenje svih teritorija gde u većini živi srpski narod, odnosno oslobođenje Zadra" (Mihailo Marković, *Politika*, 11. 10. 1991). Čak je, sasvim primereno aktuelnom trenutku u kome su u dubokoj prošlosti traženi argumenti za savremene političke zahteve, obnovljena Dušanova "krivica" što je prepustio "Konavle, dubrovačko primorje i Pelješac, i donji tok Neretve, a otišao dole na jug da izbije na Egejsko more", uz konstataciju da su, na sreću "Dušanovi nasledici, Lazarevići i posle Brankovići, vratili se ovde i ponovo izbili na Jadransko more, kod Dubrovnika i na donji tok Neretve", uz zaključak da "Dalmacija i nije drugo nego bosansko-hercegovačko primorje" (Jevtić, 1996: 70–71).

Ipak, u sasvim drugačijim uslovima, posle prevelikih, često nepotrebnih izgaranja u ratovima, kao "kiselo grožđe" javljalo se more. Tako je posle Prvog svetskog rata i iskustva koje je srpska vojska imala u Albaniji, Dragiša Vasić rezignirano zapisao da Srbin "nije voleo" more (Vasić, 1919: 122), sasvim slično savremenom autoru, koji tvrdi da postoji "paradoks Srpstva" u orijentaciji srpske države da izađe na more, a sa druge strane, u zajedničkom etničko-psihološkom "srpskom strahu od mora", manifestovanom "neprisustvom Srba i srpskog etničkog prostora na samoj obali ili, pak, relativizovanjem pripadnosti srpskom nacionalnom biću tamo gde je taj pristup Jadranu ostvaren". Taj strah po autoru nije imaginaran već je posledica "prozelitskih pretnji" usmerenih od obale ka unutrašnjosti i "nasilnih rasrbljujućih etnogenetskih procesa" (Stepić, 1997: 255–257).

kad to zatraži Rusija, zaključati to more, taj jedini izlaz monarhije na svetske pijace trgovačke" (Đorđević, 1913: 138).

¹³³ "Onaj srpski državnik, koji će imati dovoljno snage i kičme da, na taj način, narodu srpskom osigura, za večna vremena, posed jadranske obale i izlaz na more, taj državnik naš steći će ime što će zasijati kao ime jednog od najvećih državnika u srpskoj istoriji, jer bez srpske Dalmacije nama jakom Srpstva! [...] zar se je narod srpski toliko borio i krvavio za svoj prirodni izlaz na more da, u ovim kritičnim časovima, posle tolikih žrtava [...] to svoje more prepuštamo panonskoj našoj braći, a koji za to more isto onoliko smisla imaju u sadašnjosti koliko su smisla pokazali u prošlosti" (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 171–172).

“MI”

“Trebalo da primetim da ova svojstva V. Jovanović smatra kao da su urođena Srbima od pamtljivih vremena onako isto, kao što je Arapima urođena crna koža, grgurava kosa i debele usnice. To čini, te V. Jovanović, pošto je osnove srpske snage i veličine sveo na psihologijska svojstva Srbinova, i tu nam ne daje ničega što bi imalo naučne vrednosti. On jednako gleda kroz ružičaste naočare na svu srpsku istoriju i na sve što je ‘srpsko’. Kod njega su Srbi ovejane demokrate još u sedmom stoleću i sve što se posle događa među njima nedemokratski to je sve ‘stran uticaj’, kao da je ceo svet u to doba bio pokvaren osim jedinih Srba” (Marković, [1870–ih] 1937: 140).

U procesu koji se obično naziva “buđenje nacionalne svesti”, stvaranje kolektivne samosvesti je verovatno nužni sastavni deo sticanja individualne svesti o pripadnosti kolektivu. U toj fazi, prisutno samo pozitivno mišljenje o sopstvenoj grupi lako je razumljivo i objašnjivo. Problem međutim nastaje kada se takva “samosvest” zadrži i u potpuno promenjenim društvenim okolnostima, tj, kada više potreba za mobilizacijom nema značaja okupljanja i oslobađanja u cilju stvaranja sopstvene države. U novoprodučenim okvirima, zadržavanje svesti o razlikovanju radi uspostavljanja identiteta, postaje samo sebi svrha, teži drugoj krajnosti i vodi novom uverenju o prisutnoj “izabranosti”.¹³⁴ Mišljenje o sopstvenom narodu – dobar, krotak, pravdoljubiv, hrabar, vojnički – nadgrađuje se uverenjem o uvek i samo prisutnoj ispravnosti; pravednost borbe

¹³⁴ “Srpski narod ima da ispuni na opštem zemaljskom planu neku ulogu koju on nije sam sebi nametnuo. Srbija je uvak s heroizmom vršila svoju spoljnu funkciju u koristi i svojoj i svojih suseda [...] Ali je težak greh kad sami susedi, mali i veliki, zaslepljeni sebičnošću ili mržnjom, onemogućavaju jednom malom narodu da ispuni svoju predodređenu ulogu, koju mu je, na planu zajedničke sudbine, Providenje namenilo. Tako se samo može, sa kosmičkog gledišta, protumačiti smisao srpske tragedije. Srbija je svesna svoje više misije i vrši je u potpunoj slobodi svoga nacionalnog određivanja i svoga idealnog shvatanja stvarnosti, kao što je svesna i te sudbinske činjenice da je samo njoj na Balkanu takva misija dodeljena. Kod naroda kao što je srpski nikakva materijalna katastrofa ne može da oslabi svest o onome što čini njegov istorijski *raison d’être*, kao ni o onome što uzdiže njegov nacionalni prestiž koji se i iz katastrofe rađa. Tako je bilo posle Kosova, tako je i sad” (Spalajković, [1964] 1992: 88).

za slobodu nadgrađuje se pravednošću nacionalnih interesa da se stvori velika država; "oslobođenje" neoslobođene braće nadgrađuje se izlaskom na more kao uslovu opstanka; a neuspesi prevelikih zahvata i želja, nadgrađuju se prisustvom spoljnih neprijatelja ili, kao najviši izraz samosvesti, tvrdnjom o sebi kao najvećem sopstvenom neprijatelju, ali ne zbog nerealnosti zahteva, već zbog napuštanja "autentičnog" puta i potpadanja pod tuđe, po definiciji negativne uticaje.

Ako bi se tražio sigurni pokazatelj nadolazećih ratova na Balkanu u XX veku, onda bi to, više nego analiza političke delatnosti aktera, bila promena tona u percepciji sopstvenog "naroda" kod intelektualaca. Sentimentalnost prema sopstvenom mučeništvu, plačljivost u opisu "zlehude sudbine", iznenadno otkriće i hrabrost da se javno obznani "većita" neprijateljska usmeranost suseda, samo su neke od konstanti u delima intelektualaca koje su izbijale u godinama pred ratove. Sve promene tokom sto godina, kulturni napredak, tešnje veze sa svetom, putovanja i poznavanje "drugih", racionalan ton upotrebljavan decenijama, ništa nisu promenili u ovoj konstanti. Nepogrešivom zakonomernošću, nekoliko godina pre izbijanja ratova u Jugoslaviji, gotovo preko noći promenjen je ton. Dela intelektualaca s kraja 80-ih počela su više da liče na ona iz prve decenije veka nego na sve drugo što je u međuvremeno napisano. Naravno, terminologija nije ostajala ista. Moderne reči zamenile su neke nedovoljno ubedljive, "jaram" je zamenjen "genocidom", Slovenci su postali Turci, Jugoslavija otomanska "tamnica", ali je suština ostala ista. Trebalo je dokazati nemogućnost daljeg opstanka u postojećoj realnosti i nužnost promene te realnosti. U takvoj atmosferi prirodno je da se percepcija sopstvene nacije kao i njeno definisanje prilagođavalo željenoj slici, a to znači da se udaljavala od stvarnosti.

“Karakterna svojstva”

“Mi uzimamo taj izraz ‘nacionalni karakter’ u naročitom, i dosta ograničenom smislu. Pod tim izrazom mi razumemo one ideje koje jedan narod ima o svom vlastitom karakteru, o svojoj istoriji, o svojim zadacima u budućnosti. Kako se te ideje rađaju, koliko u njima ima tačnog tumačenja činjenica, a koliko praznih želja i pustoga maštanja, to sve ostavljamo na stranu. Tačne ili netačne, te ideje bar donekle utiču na postupke jednog naroda, i zato ih valja proučavati [...] ta ideologija menja se u toku vremena, i na mesto jednog shvatanja nacionalnog karaktera dolazi drugo, koje obično počinje kritikovanjem onog starijeg shvatanja” (Jovanović, [1957] 1991: 543).

Ponavljajući konstantno istu pretpostavku, da je istorijsko iskustvo srpskog naroda stvorilo “određeni narodni karakter” a “karakter je čoveku sudbina, sudbina kako pojedinca, tako i naroda” (Marković, 2000: 5), odnosno da se “sudbina svakog pojedinca nalazi [se] pripremljena u njegovom karakteru” pa je slično “i sa sudbinom naroda, pogotovu kod onih koji su dostigli određen stepen antropološkog razvoja” (R. Samardžić, 1991: 171), odnosno, da kolektivno životno iskustvo “stvara i karakter čoveka i kolektiva” (Velmar Janković, [1938] 1991: 110), srpski intelektualci nacionalističke provenijencije, su izgradili tokom proteklog veka dosta kontroverznu sliku tog “nacionalnog karaktera”. Čitav niz osobina pripisivanih naciji, koje su se decenijama provlačile kroz tekstove dela srpskih intelektualaca, ušle su i u svakodnevnu upotrebu i postale gotovo opšte mesto i uverenje rasprostranjeno, u meri u kojoj je rasprostranjeno i uverenje o istinitosti pseudokarakternih osobina suseda. Opšta mesta o mučeništvu, slobodarstvu i junaštvu, samo su deo ekskluzivnih pseudokaraktera pripisivanih naciji, posebno aktivno u poželjnom trenutku mobilizacije za “velike” ciljeve. Po pravilu, pozitivne osobine nacije isticane su kao suprotnost negativnim osobinama nekoga od suseda, uvek onog koji je bio trenutno aktuelan, tj. stavljen na nezavidno mesto primarnog “neprijatelja”. Iz poređenja pisanja starih i novih intelektualaca i njihove percepcije “karakterinih osobina” Srba, prividno se stiče utisak da su savremeni intelektualci mnogo nezadovoljniji postojećom slikom nacije. Pažljivija analiza međutim, pokazuje da se zadovoljstvo ne može pronaći ni u prošlosti. Konkretnije, bez obzira da li je reč o savremenim ili starim intelektualcima, veličanstvena slika nacije uvek se odnosila na daleku prošlost. Da li je savremeno nezadovoljstvo poisticalo iz preteranog, a uvek selektivnog čitanja starih autora čiju lepu sliku (iz njihove prošlosti) nisu mogli da prepoznaju u realnosti, da li iz svojstvenog percipiranja svog

vremena i "zala" koje je donelo kao "početka" istorije odgovornog za nelepu sliku nacije, tek većina se slaže da je za odsustvo te lepe slike odgovoran XX vek, Jugoslavija, komunizam, Tito... Ne dovodeći nikad u pitanje istinitost sjajne slike starih autora, savremeni intelektualci uglavnom, kada daju svoju sliku "nekadašnjih" Srba ponavljaju lepu priču da bi, kada opisuju savremenu uglavnom nelepu sliku, za tu promenu optuživali neposrednu prošlost. Istovremeno, uopšte ne uočavaju da su i stari pisci bili nezadovoljni njima savremenoj slici i takođe tražili uzroke tog "kvarenja" u prošlosti koja je njima neposredno prethodila. Razlika je bila samo u tome što, ne poznajući Jugoslaviju, komunizam i Tita, stari pisci su za nelepu sliku optuživali Zapad, Turke, Vizantiju... i tako sve dublje u prošlost.

MUČENIŠTVO

Tri dominantne "osobine" pripisivane tokom sto godina srpskom narodu, najbolje su izražene u iskazu da "od Kosova počinje nova istorija Srbije, istorija velikih iskušenja, duge patnje, neprekidne borbe i neugasne slave" (Nešić, 1919: 17). Otuda dominantna osobina koja je trebalo da identifikuje naciju bilo je većito mučeništvo, konstantni genocid čiji su savremeni tvorci samo nastavljali posao vekovima činjen. Zato je osnovno obeležje koje je tokom sto godina pripisivano srpskom narodu bilo strašno mučeništvo, ali ne mučeništvo ovozemaljsko, već viđeno, već mučeništvo dotad neviđeno, specijalno, ekskluzivno. To vekovno mučeništvo 80-ih je imenovano genocidom, a pripisano prvo Albancima, zatim Hrvatima pa onda svima ostalima i, kao rasprostranjena namera suseda i ostalog sveta, učitano u duboku prošlost.

O genocidu je među prvima sredinom 80-ih pisao Dimitrije Bogdanović govoreći o zbivanjima na Kosovu kao o "poznatom repertoaru zločina u genocidu nad srpskim narodim, koji se na ovom području izvodi već više stotina godina". Bogdanović je rodonačelnik i popularne terminologije u oceni položaja srpskog naroda u jugoslovenskoj zajednici,¹³⁵ kao i kasnije autorski često ponavljane tvrdnje koja je postala sintagma, da

¹³⁵ "Briše se istorijsko pamćenje naroda, potkopavaju temelji njegove nacionalne svesti; na njegovu savest se natovaruje hipoteka nepostojećih ili tuđih krivica. [...] Moraju se najpre ukloniti neke 'odnegovane' zablude. Među prvima to je formula veštačke simetrije, kojom se odnosi između naroda relativizuju do te mere da se pokriva svaka krivica i gubi prava mera istorijskog zbivanja" (Bogdanović, [1985] 1990: 317).

"Istorijska prošlost srpskog naroda je ne samo grubo ideološki redukovana, nego i izložena šovinističkim tumačenjima. Na taj način srpska kulturna i duhovna baština se čini manjim no što ona jeste, a srpskom narodu se izmiče važan oslonac moralne i istorijske samosvesti. [...] Zbog toga je kao prvo i osnovno potrebno da se skine hipoteka istorijske krivice sa srpskog naroda [...] ne može [se] prihvatiti vladajuća ideološka i politička simetrija u istorijskim krivicama. Odbacivanje te simetrije kobne po duh i moral, sa oveštanim nepravdama i neistinama, uslov je za mobilnost i delotvornost demokratske [...] svesti" (Memorandum SANU u: Mihailović, Krestić, 1995: 141–145).

“bez uvažavanja stvarnih istorijskih okolnosti moglo bi se desiti da budu ozakonjene posledice genocida” (“zanemarivanje istorijskih činjenica značilo bi ozakonjenje posledica genocida” kaže i Nikola Samardžić, 1991: 246). Bogdanović je tvrdio da se prećutkuje “ne samo genocid naših dana nego i genocid prošlih vremena”,¹³⁶ pisao je o “planskom genocidu” tvrdeći da je to “proterivanje sa ciljem da se otme tuđa zemlja, da se zakoniti vlasnik i vekovni posednik otera i uništi”, predviđao je da se “raščišćava teren za nova zločinačka dejstva, za nov, još suroviji i kobniji čin uništavanja naroda” (Bogdanović, [1985] 1990: 313, 334–347, 406). U pogovoru Dimitrijevićevoj knjizi iz 1990. Radovan Samardžić navodi da je u srpski narod “utisnut žig mučeništva za koje se opredelio zarad konačnog oslobođenja”, a za knjigu kaže da je “napisana za dušu jednog izgnanog i uništenog naroda”, pa se pita da li je Bogdanović “slutio da će jednoga dana pretresati dokumente XX veka i iz mutnih vrela zahvatati podatke o sveopštoj zaveri protiv Srba”, jer to je vreme kada su počeli “izlaziti na videlo zlotvori, izdajnici, belosvetske uhode, pljačkaši i razni drugi korisnici srpske nesreće” (R. Samardžić, 1990b: 461–470). Samardžićeve su i teze da su Srbi “najsmišljenije” islamizirani, “najtemeljitiije obezglavljeni”, da su “dospeli pod neizbrisivi žig zlosrećne sudbine, da se, jednim delom, stalno osipaju”. Tvrdi da su se i u Jugoslaviji digli svi kojima je cilj bio “uništiti hegemoniju srpskog naroda radikalnim smanjenjem njegovog broja i teritorije, ali i uništenjem njegovih istorijskih tradicija”, pa zaključuje da “ako su nekad i pomišljali na to da ulaze u red odabranih naroda, Srbi su to postali svrstavanjem među one najmalobrojnije, protiv kojih je pokrenut opšti genocid”. Po njemu “srpski narod je rano osuđen na uništenje”, a “razlozi ove omraze” ne potiču iz novijeg vremena “kad su Srbi mogli svima postati teški isticanjem svojih prednosti: verovatno je stvarana vekovima”, uz zaključak da je u tome “daleki koren genocida” protiv Srba koji su “razvili potrebu da stalno budu istaknuti na istorijskoj pozornici umesto da u ćutanju, prinudnoj letargiji i društvenoj mimikriji nalaze izvesnu sigurnost”. Tvrdi da su Srbi “postajali predmet omraze i drugih balkanskih naroda i velikih sila”, da su “padali u klopku zavere u kojoj malo ko nije učestvovao”, a “genocid nad srpskim narodom” je zamišljen “na najširim osnovama”. Srbi su “bezmilosno tamanjeni ili naživo komadani”, a “nosioci toga genocida, delujući s više strana, obavili su svoj posao suviše dobro smišljeno” pa su Srbi verovali “da su predodređeni za ispaštanje i da ih život čeka jedino s ovu stranu smrti”. Samardžić smatra da je Austro-Ugarska započela moderni genocid nad srpskim narodom, a kako “istorija kažnjava nepokorne”, tako su Srbi u očima velikih sila izgledali kao večiti pobunjenici, dok su susedi “koristili i srpsku muku” da bi se oslobodili, što je stvaralo “njihovu omrazu protiv svega što je srpsko”. Tako su Srbi postali narod “koji se nerado podnosi i protiv koga je, najzad, oglašavan i genocid”. Ni u Jugoslaviji, po Samardžiću, Srbi nisu stvorili svoj nacionalni program “iako su morali znati da im se priprema novo istrebljenje”, pa između starih i modernih “planova da se Srbi, putem genocida, svedu na prostor i meru koje im drugi

¹³⁶ “Ja govorim o genocidu nad srpskim narodom, i o tome da taj genocid traje još od osamnaestog veka, da u ovom stoleću, i danas, dostigne kulminaciju” (Bogdanović, [1985] 1990: 422).

odrede, postoji neprekinuta linija”, zbog čega se zalaže za objašnjenje “kako je jedan narod, veoma star na tlu starog kontinenta, posle mnogih istraga, konačno osuđen bar na delimično istrebljenje i kako je protiv njega stvoren međunarodni mehanizam za izvršenje genocida” (Samardžić, 1989: 10, 25–29, 65–67, 219, 258). Samardžić tvrdi da se kosovsko opredeljenje Srba svodilo na ideju “da bez smrti nema vaskrsenja, a bez mučeništva i stradanja ne može biti slobode”, dok su nad njima, najviše Bugari, Austijanci “i, njima pokrenut, sav ološ jugoistočne Evrope, izvršili jedan od onih genocida koji nisu bili bez plana da se pojedine teritorije očiste od Srba” (R. Samardžić, 1991: 172–173). A Predrag Palavestra u pogovoru Samardžićeve knjige dalje dopunjuje ovu nit. Iz uloge Srba u velikim istorijskim zbivanjima po njemu sledi razumevanje istorijske zagonetke da “Srbe njihovi susedi mahom ne vole” u čemu traži “sudbinsku grešku, kobni početak istorijskog prokletstva Srba ‘za njihova smrtna sagrašenja’” (Palavestra, 1989: 275). Sasvim slično je početkom 90-ih zaključivao i Dušan Bataković po kojem je “kosovska ideja” u komunističkoj epohi “posle poluvekovne hibernacije” sa eksplozijom “secesionističkog arbanaškog pokreta na Kosovu, izronila iz kolektivne podsvesti” pa se pokazalo “da je kosovski zavet – izbor slobode u carstvu nebeskom umesto poniženja i ropstva u carstvu zemaljskom – trajno vezivno tkivo koje srpskom narodu daje osećaj narodne celine” (Bataković, 1991: 8).

I za Nikolu Samardžića Srbi su žrtve “zlehude sudbine” zbog koje im je preostalo da se “uz kandila” prisećaju svojih predaka, koji su junački ili mučki, davno stradali. “Isti taj Usud dodelio je Srbima carstvo nebesko kao uzvišen i konačni smisao njihovog postojanja i svega što im predstoji”. Po njemu, genocid na Kosovu traje tri veka a velika seoba je bila “početak genocida u Staroj Srbiji i nesrećnog egzodusa srpskog naroda, arbanaškim zulumima prinuđenog da napušta ognjišta predaka” (N. Samardžić, 1990: 53–61). A Marko Mladenović, poznih 80-ih piše da u “genima” srpskog naroda “ima i orijentalnog, ‘pustog turskog’, i zapadnjačkog, i mističnog, praslavenskog. I ukletog. Manje ‘carstva zemaljskoga’, a više ‘carstva nebeskoga’. I beskrajnog, beskrajnog mučeništva. Kao da je srpskom narodu neko pogrešno prišio Davidovu zvezdu, zvezdu naroda mučenika”. Postavljajući pitanje zašto je narod tako ravnodušno, “gotovo mazohistički”, podnosio poniženja i uvrede, Mladenović odgovor nalazi u činjenici da “nije dovoljno racionalan, nije dovoljno praktičan, poslovan, sračunat” poput nekih drugih, pa je i dopustio da ga “dugo drugi izrabljuju, blate i unižavaju. I nije mnogo mislio na sebe, ni na ličnu korist”. Pita se: “zar je ljudski pljuvati po tom istom gostoljubivom i napaćenom narodu”, pa zaključuje da “ako je danas došlo do buđenja njegove nacionalne svesti, do toga je došlo iz nužde, drugi su ga izazvali”. Ushićen prepoznaje poruku sa tada održanih “mitinga istine” koja glasi “ne potcenjujte poniženi narod” jer je to trenutak u kojem se narod upinje “da se izbori za svoj civilizacijski i biološki opstanak”. To je poslednji “Kosovski boj”, “poslednja oaza” vekovima “proganjanog i potiskivanog srpskog naroda iz svih krajeva Jugoslavije”. Zaključuje, “ovde je uvređen ceo jedan mitski, mučenički narod, kome Davidova zvezda nije bila potrebna samo zato što je imao isto

tako krvavu zvezdu svog Davida, ili Lazara, ili majke Jugovića" (Mladenović, 1989: 25, 46–57, 70, 123).

Zbornik *Catena mundi* prepun je sličnih teza. U najvećem zanosu pisao je Enriko Josif o "nebeskoj Srbiji", o "smrtilištima", "lešiništima" i sličnom,¹³⁷ dok su drugi pisali o genocidu koji počinje kulturnim a završava biološkim genocidom, prvi je počeo usvajanjem Porfirogenitove političke istorije koja je "jedna apsurdna teza o hronologiji prisustva Slovena na Balkanu" a drugi, biološki traje do danas (Dragić Kijuk, 1992a: 402). Tu se može pročitati i da "kao malo koji narod u Evropi, Srbi su imali zlu sudbinu" da zauzmu prostranstva koja su bila granica civilizacija (Bataković, 1992a: 451), dok se u analizi odnosa Hrvata prema Srbima, navodi da je "dugotrajnim podsticanjem i usmeravanjem nekrofilno-sadističkih potencijala na objekt koji ćemo učiniti odgovornim za naše nedomašenosti i neostvarenosti" moguće "proizvesti genocidni sindrom i trajnije ga usaditi i u šire slojeve jednog naroda" (Džadžić, 1992: 49). U istom zborniku je i prilog Justina Popovića o "godinama diktature bezbožništva" u kojima je izvršen "najveći pokolj srpskih duša od kako je Srpski narod zakoračio u istoriju. Škola-klanica srpskih duša; vojska-klanica srpskih duša; svako nadleštvo-klanica srpskih duša; svaka opština-isto, sva zemlja širom-ogromna klanica srpskih duša. Da, ogromna klanica: jer se bezobzirmo ubijaju i gaze sve svetinje srpske pravoslavne duše, i uništavaju sve vrednosti njene" (J. Popović,¹³⁸ [1960] 1992: 529). A Matija Bećković tu piše o jamama koje su "postale etnički čiste, a jamografija nezaobilazna za izučavanje sudbine srpskog naroda" pa kaže "zalud je jame betonirati i prećutkivati. Zemlja se ne može smiriti dok sve žrtve koje su u njima ne izađu na videlo" (Bećković, 1992: 670). Svoje mesto ima i Milorad Pavić po kojem su Srbi "ponovo na listama za genocid kao što je to bio slučaj sa Srbima i Jevrejima tokom Drugog svetskog rata. Ali u ovom trenutku srbofobija je u Jugoslaviji, u Evropi, pa i u svetu prvi put žešća od antisemitizma" (Pavić, 1992: 919).

U predgovoru zbornika *Neugašeno srpstvo* priređivač Dragan Subotić se "moli Gospodu da pomogne Srbima u trenutku kada su izloženi nemilosti Satane" (*Neugašeno srpstvo*, 1992: 8), a u pogovoru Slobodan Antonić piše o "obogaljenosti srpskog naciona u Titovoj Jugoslaviji" (Antonić, 1992: 300). Slično, Jerotić analizira stvaranje Jugoslavije koje je bilo "katastrofalno za sve narode na Balkanu, nema sumnje, najviše za srpski narod", dok je "komunistička strahovlada" "oštetila biološki, ekonomski, psihološki i religiozno sve naše narode, srpski narod najviše", pa priznaje da "neoromantični,

¹³⁷ "Koliko god da je Jasenovac strahotno, ujjareno gubulište mnogih, a prvenstveno srpskog naroda, mučilište, smrtilište, istrebivalište, lešinište njegovo, on je i najveće mogućno nadćovećno iskupilište srpske narodne duše, najtrpeljivije u ovom palom ljudskom rodu. [...] Jasenovac nova je duhovna prestonica nebeske Srbije. Ovim žrtvenim iskupljenjem, [...] srpski narod je u dvoranama beskrajnog neba proglašen za isceliteljski narod, izabran da bude predvodnik ulaska u Novi Jerusalim onim narodima koji će biti spaseni. [...] Srpski narod istorijski je narod zemaljskog i nebeskog carstva. [...] Ko danas dira u Srbiju, posle jasenovaćkog smrtilišta, neka zna, i neka se zna, dira u zenicu oka života boga. Dira u zenicu oka Gospodnjeg" (Josif, 1992: 393).

¹³⁸ Popović Justin (1894–1979), profesor Bogoslovskog fakulteta SPC.

nacionalni talas" može nekome izgledati smešan i anahroničan "ali on je prirodna posledica između ostalog, i bezobzirnog četrdesetogodišnjeg zatiranja srpskog slova, reči i naroda zajedno sa njegovom narodnom pravoslavnom verom". I dalje, "višedecenijska komunistička netrpeljivost" je doprinela eksploziji "iste takve netrpeljivosti i mržnje, kao izraza dugo potiskivane agresivne energije u srpskom narodu, ovoga puta ispoljene ne prema sebi, već prema drugim narodima". Jerotić vidi stradanje Srba kao "besprimerno u istoriji drugih naroda" (Jerotić, 1995: 44, 81–89, 158, 191).

U predgovoru Zbornika *Jagnje božije...* iz 1996. stoji da se on pojavljuje "u trenutku možda najdublje krize srpskog naroda u njegovoj istoriji" (*Jagnje božije...*, 1996: 6), a u sadržaju se pominje "genocid Srba na krsnu slavu" kao sastavni deo "genocida nad Srbima i pravoslavnim narodima u cjelini, a koji vjekovima vrše vatikanske klerikalne struje". Na svoje pitanje "zašto Srbe ubijaju na krsnu slavu", autor odgovora da je razlog "želja za zatiranjem i totalnim uništenjem Srba". U sukobima 90-ih u Hercegovini na jednoj strani je "nezaklani srpski narod koji spašava svoju nejač, žene i starce", a na drugoj "ustaše: Hrvati, njihovo 'cvijeće' muslimani, kao i jedan broj Cigana". Autor zaključuje da su u ovom genocidu isti zločinci "komšije Srba, muslimani i Hrvati", iste žrtve i isti ciljevi "etničko čišćenje i potpuno uništenje svega što je srpsko" (Burzanović, 1996: 42–54). I Radovan Karadžić u susjedima vidi glavnog tvorca genocida pa navodi da srpski ratnik "zna ko je prošao kroz njegovo selo. On to zna već nekoliko vekova. Prepoznaje rukotvorinu i rukopis", jer je "u ko zna kom po redu ratu između 'nas' i 'njih', zbrisana njegova porodica, kuća, sadašnjost i prošlost, i da više nema ničega". Po Karadžiću Srbin ne može da bude ono što je, jer "ne da mu komšija, ubojica i ukoljica, koji ga već vekovima merka" pa zato Srbin "živi svoju sudbinu" koja nije istorijska "ona je biblijska". Karadžić veruje da je "komšija-ubica" "razarao njegove grudi u potrazi za njegovom skrivenom, srpskom suštinom. I zatirao je sve srpsko, do ptice na grani". Zato se Karadžić "duboko klanja jedinom narodu, Hristolikom mučeniku, srpskom narodu u Bosni" kojeg "izgleda razume jedino sami Bog" (Karadžić, 1996: 28–30). I po Zurovcu, cilj rata koji se vodi je "konačan poraz srpskog naroda i njegovo potpuno uništenje", a mirovne snage UN su "pomagale Hrvatima i Muslimane u pripremanju pokolja nad srpskim stanovništvom" jer se vodi "genocidni rat protiv srpskog naroda" (Zurovac, 1996: 80–82). U Zborniku su prisutne sintagme "komšijska genocidnost" i "genocidna braća" kada se govori o Hrvatima i Muslimanima (Lazarević, 1996: 209–210).

I kao što se poznih 80-ih pisalo da "u Hrvatskoj žive ostaci nedoklanog srpskog naroda" (Isaković, *Politika*, 24.11. 1990.), da su Srbi u Hrvatskoj "ostatak zaklanog naroda" (Bečković, *Književne novine* 15. 09. 1989.), pa opet "nedoklan narod" (Čosić, *Telegraf*, 13. 09. 1995.), tako se poznih devedesetih godina pisalo da je srpski narod "silovan narod, jedna od najvećih žrtava na oltaru novog svetskog poretka" (Miletić, 1997: 362), da je srpski narod "prva velika žrtva pomahnitalog evropskog uma" (Zurovac, 1997c: 114), da se "srpski narod, među evropskim, sada nalazi u najtežem stanju" (Kalajić, 1997: 69), da "kao književni junak ovaj narod ne bi mogao biti ni junak epa, ni komedije", "on kao da je predodređen za glavnog junaka tragedije" (Dacić, 1997: 114). A danas je

prisutno i da je "hrvatska politička misao bila i da je do danas ostala duboko prožeta idejom genocida", da je "ideja o genocidu nad Srbima u Hrvatskoj potpuno bila sazrela u okvirima Austro-Ugarske još pre izbijanja Prvog svetskog rata", a da su nasuprot njoj stajali Srbi u Hrvatskoj "zaneti idejom jugoslovenstva, iskreni i lakoverni probornici bratstva i jedinstva, oni su u svemu kasnili, istinu otkrivali sa zaprepašćenjem i detinjastom zbnjenošću pitali se zašto ih Hrvati mrze i iz kojih razloga im nanose zla" (Krestić, 1998: 83, 119, 129).

Većina tekstova objavljenih u godinama pred i u toku ratova u Jugoslaviji 90-ih, nosili su ovu poruku. Koliko je ona bila nova, a u čemu je predstavljala samo ponavljanje stare priče, lako je utvrditi osvrtno na pisanje intelektualaca iz prošlih vremena. Da li su i oni samo u ratnim vremenima na ovaj način percipirali srpsku sudbinu, ili i u vreme ratnih zatišja? Koliko se uopšte može praviti paralela između percepcije položaja naroda u XIX i krajem XX veka? Sigurno je da se ova paralela ne može praviti između odnosa intelektualaca prema "saplemenicima" u turskom carstvu i onog prema "saplemenicima" u drugim republikama zajedničke države, a ipak, težina reči upotrebljavana u novom slučaju često je nadmašivala terminologiju starih autora. Istovremeno, stari, ponovo reprinted tekstovi korišćeni su da potvrde da je fenomen genocida oduvek prisutan. Bitna razlika može se uočiti samo u odnosu na koji deo naroda se primenjuje ocena o većitom mučeništvu ili savremeno – genocidu. Dok su stari autori uglavnom mislili na narod pod Turcima koji očekuje spas od Srbije, novi su preneli ovu ocenu na celokupan narod opisujući ga kao narod bez države, slobode i pod stalnom pretnjom propasti i uništenja.

Sredinom prošlog veka je anonimni autor, kritički se osvrćući na otsustvo samosvesti kod naroda, zaključivao da nije čudno "što je ustala i hala i vrana na nas, pa nas tlači" (*Za što naš narod...* 1867: 41), pisalo se o "suzama ostale braće iz drugih krajeva srpskih" koji "čekaju strašna, a pravедna suda, nad onima, koi ih gone da stradaju i propadaju" (Milojević, 1871: 76), o "čestitom i ratobornom narodu" koji je spasavao susede "Ćesariju i Mletačku" a bio nagrađen "preziranjem i gonjenjem" (V.M.G.M, 1882: 22). Početkom veka se navodilo da su Srpstvo "gonili kako Turci tako i Grci, Bugari i Arnauti, a posle i katolici. Svi su na našolj propasti radili, i to složno", uz zaključak da "svi oni i danas to isto, pred našim očima, rade" (Bdin, 1903: 15), ili se pisalo o "trostrukom biču" kojem je izložen srpski narod, a koji čine Turci "čijem se besnilu pridružilo još i arnautsko nasilje i pritisak grčkoga sveštenstva" (Dragašević, 1902: 31). A u opisu "srpskih grobova" po Makedoniji, navodilo se da "vekovna borba sa vekovnim i bezbrojnim neprijateljima srpskim, zamorila ih je, oni su pobeđeni, ali ne i pokoreni, oni su se povukli dole, u grobove, da se odmored, u grobove, da se priberu. Ali ima grobova iz kojih se vaskrsava. I ovi su grobovi takvi. Doći će dan, suđeni dan, 'srpski velik-den' kako pevaju Maćedonci, pa će se otvoriti i grobovi u ovoj Srbiji i po svoj Maćedoniji i tada će Srpstvo slaviti svoj Vaskrs" (Ivanić, 1906: 299).

I početkom veka je, kao i danas, sudbina bila odgovorna što su Srbi bačeni na glavno poprište Istoka i Zapada, "u vrtlog većitog nemira, ljute borbe i svakojakih nevolja" (Grujić, 1909: 39), pa su velike sile optuživane da su za diplomatskim stolovima

“nemilosrdno i bez osjećaja rezali i kidali meso jednoga neosporno brojem malenoga a djelima velikoga naroda, dijelili su kost od kosti, krv od krvi i parčetalu jedno srce srpskih mučenika, da ne mogu širiti svoja viteška srpska krila i da ne mogu izvršiti i Bogom određenu misiju srpskoga naroda, koji je bio i koji je sada nedostižan mučeništvom, nedostižan slavom, nedostižan samoproglašivanjem, nesravnjen požrtvovanjem i samosviješću o svojoj sjajnoj prošlosti i vjerom u još sjajniju svestrano zasluženu budućnost.” I na Berlinskom kongresu je “kopan grob srpskome narodu”, pa na kraju jadikovke na Austriju i “njeno čedo” Albaniju, zapanjeno se pitalo, zar se “u današnjem vijeku prosvjete i kulture može desiti, da se zvjerstva nagrađuju i zvjerovi potpomažu na štetu viteškog srpskog naroda”, uz poziv Rusiji da spreči Austriju da “davi namučeni srpski narod” (Oraovac, 1913: 84–88, 118–121).

I tada se verovalo da je Turska želela da “u prvom redu uništi Srbe” (Tomić, 1914: 18), kao što su neretko povezivana dva aksioma, mučeništvo i ujedinjena nacionalna država u tvrdnjama: “pravda je Božija pobedila – Mučenici su osvećeni. – ‘Bog čuva Srbiju’. Bog će i pomoći skorom ujedinjenju svega Srpstva” (Stanković, 1915: 191). Posle završetka Prvog svetskog rata tvrdilo se da Srbi koji “podnose neuporedljive patnje, imaju običaj da kažu: mi smo stvoreni da se mučimo. I mučeći se nečuveno oni nikoga ne mrže”, verovalo se da su doživeli jedinstvenu nesrećnu sudbinu, da su “izuzetno nesrećan narod, oni nisu samo jedan narod koji grozno pati, već narod koji izuzetno grozno pati” (Vasić, 1919: 19, 79). A pred Drugi svetski rat tvrdilo se da je srpski narod živeo “i preko svoje propasti i preko prividne smrti”, da je bio “jači od smrti”, mada je za ginjenje “bilo uvek dovoljno razloga”, pa je smrt “često izgledala ne samo jednostavna i nužna nego i bolja” (Velmar Janković, [1938] 1991: 19, 65).

Ništa od navedenog međutim, nije više uticalo na pisanje savremenih intelektualaca od pisanja pojedinih emigranata posle Drugog svetskog rata. Kao da su savremeni intelektualci crpeli ideje od Slobodana Draškovića koji se u Americi jadao “mi smo izgubili svoju nacionalnu državu, silom ugurani u jednu internacionalnu državu gde smo ne samo poslednji, nego smo obeleženi kao elemenat koji treba uništiti, izgubili milion i po ljudskih života, osakaćeni privredno, opustošeni nam čitavi krajevi, sa ogromnim kulturnim gubicima”, tvrdeći da neprijateljska hajka na velikosrpsstvo nije uperena protiv srpskog imperijalizma već “protiv samog života i opstanka srpskog naroda” (Drašković, [1947] 1990: 108–123). O mučeništvu je pisao i Nikolaj Velimirović navodeći da je “Sveta Srbija” osvećena “milionima stradalnika i mučenika za Krst časni i Veru hrišćansku” (Episkop Nikolaj, [1953] 1992: 40).¹³⁹

¹³⁹ “Kroz punih pet stoleća! Kolika krv! I osvećena vodica, kojom sveštenik kropi bosiljkom čoveka ili dom ili njivu. [...] A kamoli krv! I to tolika krv, uz suze i vapaje k Bogu! Zato Srbi mogu slobodno i opravdano zvati svoju zemlju svetom. Sveta Srbija” (Episkop Nikolaj, [1953] 1992: 40).

JUNAŠTVO

Posle mučeništva, sigurno najčešće i najduže pominjana "osobina" u nacionalnom "karakteru" Srba je junaštvo. Uostalom, i najtipičniji stereotip u slici "o sebi" je onaj da "rado ide Srbini u vojnike". Savremeni autori uglavnom samo ponavljaju staru priču o posebnim ratničkim sposobnostima, nazivajući srpski narod narodom "ratnika" i pripisujući mu "vojnički mentalitet", uvereni da su "odlazili u rat sa olakšenjem, podosta se, time, i zabavljajući" (Samardžić, 1989: 166), ili da su ostali "onakvi kakvi su im očevi i dedovi bili, junaci, kao što je to i dolikovalo potomcima kosovskih heroja i junacima Vojne Krajine" (Pešut, [1966] 1992: 93).

Sličan stav bio je uglavnom prisutan i kod starih intelektualaca. Vladimir Jovanović je kao prvu srpsku osobinu navodio junaštvo, jer "sili divljačkog oružja odupro se Srbini snagom uma i čovečanskih vrlina", pri čemu "duh Srbski neslabi nego se čeliči u ognju stradanja; on ustaje posle dugoga izazivanja, ali tada teško izazivaču koji se u silu, u laž i u nepravdu uzda" (Jovanović, 1870: 23–25, 93). Pisalo se da "sve što imamo, sami smo stvorili, našom mišicom. Sa trešnjevim topovima i zardalim kremenjačama, stvorili su i obnovili naši viteški dedovi dve srpske države" (Ivanić, 1908: 284), ili da će ako zatreba i "srpske žene i devojke skinuti sa svojih mišica bele poveske sa Crvenim Krstom, tražiće muške haljine i puške", pa bi Austrija imala da se "bije ne samo sa srpskom vojskom, nego sa čitavnim narodom" (Đorđević, 1913: 188). Proglašavalo se da je "srpski vojnik – srpski narod" (Belić, 1913: 53), da su narod i vojska "jedno isto i imaju jedan, svoj zadatak"; da su Srbi "pravi ratnički i vojnički narod"; da se junaštvo i ratništvo "praktikuje već nekoliko vekova; u toj meri to ne može pokazati nijedan hrišćanski balkanski narod. Takav narod mora voleti vojsku i vojna zanimanja" (Cvijić, 1914: 14), odnosno, da su u svakom Srbini "od rođenja usađene dve tri kao kristal jasne misli: hoće svoju slobodu i samostalnost, slobodu svih svojih zemalja" koje treba "oslobodavati krvlju, stalnim junaštvom, neprekidnim požrtvovanjem; da tuđa pomoć i drugi, mlaki, nepotpuni i oportunistički načini ne dolikuju narodu, koji ima visok nacionalni ponos"; da kod Srba "nema savijanja, nema popuštanja, nema srednjeg puta"; da i "žene rade kao i ljudi"; da su ratovi čvršće vezali u celinu različne etničke grupe kojima je Srbija naseljana, jer "ništa tako kao rat ne spaja ljude" koji rade "u jednom pravcu i smislu, i svi radi jedne ideje" (Cvijić, [1914] II, 1921: 87–88, 105). Navodilo se i da srpska istorija "silno ispoljava nenadmašnu snagu i moć srpskoga naroda koji je svoju ispolinsku snagu i svoje besprimerno junaštvo zasvedočio i zapečatio krvlju svoga plemstva" (Simić, 1918: 55).

Suprotno većini autora, Dragiša Vasić je eksplicitno negirao da su Srbi ratnički narod. Smatrao je, naprotiv da vole rad, pa se pitao "od kud je moguće da jedan vredan narod, kad je skroman i bez osvajačkih ambicija, voli rat?" Tvrdio je čak da je Srbini "nespretni borac", da nije bio "heroj da pogine, već heroj da živi", "heroj optimist" koji nije voleo rat "niti mu je borba ikad bila mila stvar i prijatan posao, kao što se to često, bez dovoljno razmišljanja, hoće da kaže". A ipak je tvrdio da "ima jedan narod na svetu koji će sav izginuti, jer ne može bez otadžbine" i pisao o "herkulskoj" snazi Srba, o heroizmu koji

je "pun bola, pun nevinosti," koji je "heroizam mladosti", "heroizam hrićanski". Istovremeno je analizirao postojanje specifične "želje" da se ratuje, primećujući da "radost za rat izaziva kod ljudi saznanje o promeni jednolikog, naviknutog, punog sitnih briga života". Zato je rat "trebao da znači kraj takvom životu, odmor od njega". Tvrdio je da "čovjek želi razonođenje, i veruje da će ga u ratu naći", jer rat je emocija, "duša u njemu ima skoro isključivu reč". Vasić je razmatrao koji su pokretači vodili Srbe u Balkanske ratove pa je prvi opšti razlog ratnog oduševljenja nalazio u "težnji za razonođenjem i u tom predosećanju i nadi o ugodnosti koja će, verovatno, nastupiti, kad se bude živelo samo afektivno" i zaključivao da je to oduševljenje značilo "rodoljubivu nestrpljivost", "naš polet značio je duh naših predaka" (Vasić, 1919: 5–10, 54, 69–77, 122). A Dučić je pominjao "srpsku rasu" čija je vojska "rešila pitanje Turske u Evropi, i Bugarske na Balkanu, i Habsburške Monarhije na evropskoj karti" (Dučić, [1942] 1990: 97).

Samo junaštvo i ratništvo nisu bili dovoljni da opišu pravednost borbe u kojoj se ova "osobina" ispoljavala, pa su dopunjavani osobinom humanosti, kao specifikumom srpskog junaštva koje nije samo obična hrabrost, već je odlikama humanog ratovanja, podignuta na viši nivo koji teško dopušta uporedivost. Tako je po Jaši Tomiću, u Prvom balkanskom ratu "duša srpskog vojnika" bila u svemu velika, bio je "pun duševnosti, davao je onoj nejakoj deci hleba, a neko je detence i pogladio po obrazu" zaboravljajući da su to "deca njegovih neprijatelja" (Jaša Tomić, 1913: 81), a njihovu izdržljivost u nespavanju, borbi, maršu, u trpljenju gladi, žeđi, dopunjavao je tvrdnjom da je pored svih teškoća srpski vojnik "bio dobre volje, šalio se i pevao" pa ga nije tako visoko uzdiglo samo "njegovo veliko junaštvo, nego ga je uzdigla još jače njegova velika mekana duša" (Tomić, 1914: 57, 186). I Cvijić je tvrdio je da su "duševnost i osećajnost" koje su pokazane za vreme ratova činile da nije bilo preterivanja, već je preovlađivala "pristojnost, mera i ona tiha krotkost" (Cvijić, 1914: 16–17), a Simić je navodio da je još bitka kod Velbužda svedočila o "plemenitosti naravi i otmenosti duše našega naroda" (Simić, 1918: 52). Dragiša Vasić je pokušavao da pomiri vojničku humanost i surovost ispoljenu u Albaniji, konstruišući da se vojska tada ponašala čovečno pa taj pohod "nimalo nije ličio na pohod jedne vojske koja osvaja. Njen stav ličio je tada pre na stav onoga koji se izvinjava zbog svoga položaja". Međutim, napuštajući Albaniju, "ljudi su u duši osećali jednu srdžbu prema ovom narodu poludivljem i nedostojnom njihovih obzira", koje je na ovaj "takt i uvidavnost" odgovorilo prolivanjem krvi, pa "hiljade grobova rasejanih na svima stranama po gudurama ove zemlje, odvojene od sveta, predstavljahu krvavu nagradu jednoj vojsci, koja baš nikome nije želela da pričini zlo". I tako, "zamišljen i turoban, usred svoga zapuštenog ognjišta, on je s tugom posmatrao svoju bosu čeljad" kada je ponovo bio pozvan na granicu. Vasić dalje kaže "nikad, zaista, onaj narod nije strašnije izgledao nego tada". Iako priznaje da "njegovi udarci, prvi i poslednji put tada, nisu štedeli ni slabe", zaključuje da je "srećom, plima brzo ustuknula" i posle samo nekoliko dana moglo se videti "kako on, sa očinskom nežnošću, sa onom njegovom urođenom bolećivošću, 'po starinski' miluje, hrani, teši nevinu decu svoga kažnjenog neprijatelja". Smatrao je da je Srbe učinilo najlepšim u ratovima "moralni instinkt i ova moralna čistota" koju su izneli iz

svoje kuće jer “polazeći u rat oni behu poneli jedno urođeno osećanje o časti i svetinji porodice, na koju oni imadahu kult. Pobeđeni su zaista bili zadivljeni njihovim moralnim idealizmom” (Vasić, 1919: 81–82, 126). U istom kontekstu spoja junaštva i humanosti može da se razume i konstatacija da je “Srbinovo znamenje uvek bilo i ostalo lira i mač” (Nešić, 1919: 53).

SLOBODARSTVO

Iako ne uvek u skladu sa kritičkim stavom prema savremenoj slici nacije, intelektualci nikada nisu dovodili u pitanje ni treću značajnu specifičnu “osobinu”, gotovo aksiom, slobodarstvo. Tako Mihailo Marković, objašnjavajući zašto Srbi slave Kosovsku bitku tvrdi da “njih fascinira istorijski trenutak u kome su za nekoliko vekova izgubili slobodu – jer žele da što dublje shvate šta uopšte znači sloboda, kolika je njena vrednost, i koji su uslovi pod kojima se ona gubi – da bi znali da je sačuvaju kad je opet osvoje” (Marković, 1994: 359–360). I njegovo poslednje definisanje srpskog “nacionalnog karaktera” sadrži kao primarne elemente slobodarstvo, težnju ka socijalnoj pravdi i demokratiju (Marković, 2000: 6). A Mirko Zurovac piše o herojskom narodu koji voli svoju slobodu u kojoj “osjeća svoj izbor, svoju osnovu, svoju napuštenost, svoju veličinu i svoju herojsko-tragičnu situaciju, iz koje hoće da, prihvatajući da živi ovu nemogućnost življenja, iskoči, da transcendirira, da prigrlji nebo, da zagradi u vječnost” (Zurovac, 1997a: 114). Danas ima autora koji se pozivaju na razne istorijske sintagme koje objašnjavaju srpske “nacionalne osobine”: “tvrdi orah”, kosovsko opredeljenje za “carstvo nebesko”, “neka bude što biti ne može”, dvadesetsedmomartovsko “bolje grob nego rob”, i kako jedan autor kaže, “nedavno ‘Srbija se saginjati neće’”, iz čega sledi zaključak da se srpski narod “ne da lako pokoriti ni jačemu”, spreman je da se žrtvuje “pre nego da se potčini”, za razliku od drugih, manje herojskih naroda, koji su “spremni da se lako i brzo pognu, da se dodvore jačem, da preko noći ‘promene gazdu’”, odnosno da izaberu “carstvo zemaljsko” (Miletić, 1997: 374).

I stari autori su zastupali identične stavove, uglavnom oslonjene na Cvijića, koji je uostalom, analizirajući srpski nacionalni “karakter” primarno polazio od tri napred navedene “osobine” – mučeništva, slobodarstva i junaštva. Cvijić je tvrdio da su muke i patnje učinile da “narodna duša” i pored vekovnog ropstva, nije duša roba, već duša revolucionara, koji traži jednakost, pravičnost, “božju pravdu”, da je imala “nesavladljivu, nesalomljivu i neukrotljivu težnju za samostalnošću i sa samosvojnošću, s kojom je uzaludna svaka borba, jer je stihijski jaka. U toj meri i toga kvaliteta nema je ne samo nijedan balkanski narod, već je i inače retka” (Cvijić, 1914: 6–8). Smatrao je da su Srbi “svom snagom i svim bićem svojim predstavnici pravog nacionalizma i težnje za svojom i jugoslovenskom samostalnošću”, a pravoslavni su “u celini uporni, nepomirljivi predstavnici težnje sa samostalnim nacionalnim i kulturnim životom i pravoslavna vera je etiketa, koja te težnje najbolje obeležava” (Cvijić, 1908: 52–55).

Stari autori su verovali da je "ljubav prema slobodi postala jedna od najvažnijih osobina srpskog naroda", da on "nije nikada tražio slobodu samo za sebe; on je uvek tražio slobodu i za druge, i davao je i drugima" (Stanojević, 1915: 7), da su Srbi narod "jedinstven u svojoj vrsti, živ organski simbol ideje za slobodu, čija propast pesmom stvara mistiku vaskrsenja" (Ćorović, 1920: 8), ili da je sloboda nacije osnova borbe, pa "ko na to udara, taj nam je i ostaje neprijatelj do naše pobede ili uništenja" jer je to "narodno srpsko shvatanje, koje svi Srbi nose u sebi" (Drašković, [1947] 1990: 73). U borbenom zanosu pred Drugi svetski rat, intelektualci okupljeni u Srpskom kulturnom klubu uglavnom su insistirali na državotvornosti kao osobini koja proističe iz slobodarstva. Tako je Slobodan Drašković smatrao kulturnim narod koji je "odredio nešto za šta vredi živeti, boriti se, pa i život dati. Mereni tim merilom, Srbima je mesto samo među prvima na svetu", pa je nastavljao, "narod koji je vekovima bio slavan i veliki ne sme da klone, ne sme da izda sebe" (Drašković, [1940] 1991b: 128). Stranjaković je tvrdio da Srbi smatraju državu "kao najveće svoje bobro i stavljaju je iznad svega, i zato su oni uvek gotovi da je brane" (Stranjaković,¹⁴⁰ [1939] 1991: 90), Nikola Vulić je sa ushićenjem pisao o narodu koji je rodio Nemanju, Dušana, Lazara... i koji je dao "i suviše dokaza da oseća i razume državnu zajednicu, da mu opšte dobro leži na srcu koliko i njegovo lično dobro" (Vulić, [1940] 1991a: 109), a Vučić da je srpski narod "po prirodi određen da bude samostalan" (Vučić, [1940] 1991: 160). Uredništvo časopisa Srpskog kulturnog kluba je navodilo da Srbi znaju da stvaraju i vole državu, čak da "Srbi imalu slabost za državu" ali je istovremeno i pretilo, tvrdeći da postoje granice te slabosti i da će oni državu čuvati snagom kojom su je stvarali. "I tu nema nikavih kompromisa i milosti ni za koga". Slaveći srpsku istoriju koja je dala "prve oslobodioce Balkanu," i prve "pouke zakonitosti", uredništvo je tvrdilo da je "pravi smisao srpskog čoveka" njegovo istorijsko nasleđe jer, imajući savršenije zakone nego Zapad, a nemajući inkviziciju, Srbi su "sa ovakvom čistotom svoje istorijske ideje o pravdi, ušli u revoluciju za svoje oslobođenje" (*Jako srpstvo*, [1940] 1991: 116–130).

Po istoj šemi i Jugosloven je bio slobodar. "Borac i slobodoljubac, u svojoj naročitoj nijansi i sujetan i žučan, on će kao heroizirani, balkanski, čovek 'bez golema jada' da položi i život za druge, za ideju, naciju, veru" (Dvorniković, [1939] 1990: 977).

VRLINE

Polazeći od pretpostavke da je specifična "istorijska opredeljenost" stvorila kolektivni mentalitet Srba kojim ih je izdvojila "iz sklopa drugih naroda, naročito susednih", a koji su prema njima pokazivali mržnju proisteklu upravo iz "drukčije stvorenog istorijskog mentaliteta onih naroda koji su u srpskom okruženju" (R. Samardžić, 1991: 172), savremeni srpski intelektualci su stvorili čitavu "karakterologiju" Srba baziranu na

¹⁴⁰ Stranjaković Dragoslav (1901–1966), dr, istoričar, profesor Univerziteta u Beogradu.

razlikovanju od "drugih", primarno suseda. Istovremeno, nikada nisu uspostavili eksplicitnu granicu do koje se ta "karakterologija" rasprostire, čime bi odredili svoje razumevanje rasprostiranja nacije. Uz tri dominantne osobine, naciji je tokom veka pripisivan i čitav niz drugih osobina, među kojima su najčešće apostrofirane tolerancija, gostoljubivost, druželjubivost... Istovremeno, iz potrebe objašnjenja razloga "pristajanja" Srba na Jugoslaviju, nastajale su "mane njihovih vrлина" – pre svih, naivnost i lakovernost.

Pokušavajući da pruži svoj doprinos priči o srpskom nacionalnom "karakteru", Marko Mladenović piše da "srpski narodni genije poseduje univerzalni, otvoreni, misleći, kreativni duh, svojstven snažnim narodima" (Mladenović, 1989: 46), a Samardžić, razmišljajući o Srbima u Hrvatskoj, da je to "do svojeglavosti uporan i teško ukrotiv narod" koji je nerado podnosio bilo kakav fizički pritisak (R. Samardžić, 1990a: 30). Tvrdi da su Srbi verovali u svoju prednost nad svim svojim gospodarima, da su sa identitetom nalazili i svoj ponos što je, po njemu, "postala jedna od trajnih i najvidljivijih osobina srpskog naroda uzetog gotovo u celini", pa nijedan njihov pokret "nije prošao bez ove gotovo ljubomorne nadnesenosti malog čoveka nad sobom, svojim podvizima, karakterom i sudbinom" (Samardžić, 1989: 71, 132). Bataković pominje "krotke i bogobojažljive" kosovske Srbe (Bataković, 1991: 58), a psihijatar Jovan Rašković tvrdi da je "osnovno jezgro afektivnosti srpskoga bića [je] krivnja" na kojoj je izrastao kosovski mit kao "studija o krivnji i tjeskobi", u kojoj je "celokupni i duhovni i posebno duševni potencijal jednog naroda", pa je istina o kosovskom mitu "suština etničkog, kolektivnog bića". U karakteru srpskog "bića" Rašković izdvaja dva bitna sadržaja. "U prvom redu naglašena je nesposobnost u metafizičkim apstrakcijama, uz dominaciju afektivnog, čuvstvenog i emotivnog, dakle iracionalnog. Onda, visoka sklonost pesimizmu i nemiru, nehermetička religioznost". Rašković zaključuje, "ako bi zaokružili karakternu zbilju srpskog naroda, zadovoljili bi se sintagmom: 'kolektivna ličnost iz tragedije'" (Rašković, 1992: 742–744). Ovom temom se i inače danas najradije bave psihijatri, pa tako Radovan Karadžić tvrdi da "nema pod kapom nebeskom trpeljivijeg naroda od ovoga, zvanog 'bosanski Srbi'", to je narod koji se pravio nevešt i neuk "a u stuštini je bio plemić i vitez" (Karadžić, 1996: 29).

Savremeni autori raznih profila kao nacionalne "osobine" navode i prisustvo moralnih normi u srpskom narodu "kojih se moraju pridržavati njegovi članovi, a za one koji ih ne poštuju predviđene su odgovarajuće moralne sankcije". To su "druželjubivost, pravičnost, solidarnost, patriotizam, radinost, hrabrost, disciplinovanost, skromnost, poštenje, dostojanstvo, čast i jednakost prema ljudima" (Milutinović, 1996: 39). Ili, osobine da praštaju drugima, "da brzo zaboravljaju zlo i mržnju koju im protivnici nanose", da kao narod "nisu podmukli i osvetoljubivi", kao i da ne bi smela da se potceni "još jedna crta u Srba: tako odvažan i hrabar narod bivao je toliko naivan u mnogim situacijama, da je zbog toga, zapadao u stravične teškoće". Naivnost koja se javlja kod Srba se "u takvom obliku ne javlja u drugih naroda" a zasniva se "na jakim trenutnim osećanjima ljubavi i mržnje, patnje i radosti, bola i tuge, poštovanja i prezrenja" (Grujić, 1997: 72). Danas su poželjne i reprintovane teze da su srpske majke odgajale decu "u čistom kristalu nacionalne lepote"

pa se takvo vaspitanje prenosilo s kolena na koleno “i isti su napajani svežim izvorom Srpstva” (Pešut, [1966] 1992: 96).

Gotovo da ne postoji osobina koja se pripisuje srpskom “nacionalnom karakteru” danas, a da je nisu navodili i autori pre sto godina. To međutim, ne potvrđuje utemeljenost ovih vulgarnih “karakterologija” već upravo suprotno, potvrđuje utemeljenost stereotipa, budući da, kao i danas, i ranije su dominirale međusobno isključujuće osobine, a u zavisnosti od toga o kom problemu je autor razmišljao i koji je dnevno-politički zahtev trebalo navođenim “osobinama” da potkrepi ili objasni.

U XIX veku Vladimir Jovanović je postavio pitanje “nosi li Srbin u sebi osnove snage i veličine” pa je odgovarao da ih nosi, a dokaz je njegova “snažna druževnost” (Jovanović, 1870: 141),¹⁴¹ a putopisac Milojević je kao primarne osobine navodio uvažavanje zadate rači, zaštitu “slabijeg i nejačeg” što je “čisti srpski običaj” (Milojević, 1872: 126). Kao posebnu srpsku osobinu Vasiljević je navodio stidljivost koju najčešće prate “kajanje, snebivanje i smernost”. Kao umne osobine navodio je “bistrinu uma – shvatljivost” tvrdeći da u poređenju srpskog seljaka sa ruskim, nemačkim ili engleskim seljakom, nije teško spaziti “da je srpski seljak daleko bistriji” i da se “Srbi odlikuju od drugih naroda bistrinom svoga uma”. Kao moralne osobine navodio je čovečnost, pa “Srbi u svako doba i u svakom postupku pokazuju više čovečnosti, nego drugi”. Verovao je da se “nigde nisu tako rano i u takoj meri razvili se nežni odnošaji među članovima porodice, kao u nas Srba. Srpska majka i pre i bolje, nego ma koja druga majka, shvatila je svoj sveti zadatak”, kao i da su “odnošaji između brata i sestre daleko nežniji u Srba, nego ma u koga drugog naroda”. Tvrđio je da su Srbi uvek bili verski tolerantni i da politički fanatizam nije “nikad oteo toliko mah, da je proizvodio pustoš, kao kod drugih naroda”. Vasiljević je zaključivao da narod sa ovakvim lepim osobinama “ne može uginuti” (Vasiljević, 1886: 51–55, 68–69, 82–89, 100–102).

Po Nušiću, na Kosovu je gostoljubivost “skoro jača no u Šumadiji” a uzrok je video u prilikama u kojima narod živi, gde se “više održava osećaj prema bližnjemu, koji se u slobodi do nekle gubi”, tvrdeći da ni “Turci ni Arbanasi nisu svojim primerom suzbili ovu osobinu narodnu, jer se Muhamedancima ne može prebaciti negostoljubivost” (Nušić, 1903: 88). Hadži-Vasiljević je navodio da su ljudi u Kumanovskoj oblasti lepi, veseli, “naivni, lakomi i lakomisleni”, druželjubivi i gostoljubivi (Hadži-Vasiljević, 1909b: 291), Đorđe Bekić je tvrdio da je Srbima u Hrvatskoj svojstvo “posvedočena lojalnost, rodoljublje im svetlo i patrijotizam njihov – besprekoran kroz vekove” (Bekić, 1909: 3), a

¹⁴¹ Zaključujući svoje razmatranje o suštini “snage i veličine srpske”, Jovanović odgovor sažima u sledećim osobinama: “Čustvo lične samostalnosti i časti; uzdanje u sebe; neustrašivost; slobodan i nezavisan duh, koji negine u slabosti, koji se neda osvojačem ukrotiti, i koji je jači od sve nesreće; živo uobraženje, koje pokreće na junačka dela; pravi život duše, u saglasnosti sa slobodom umnog razvitka; snaga uma i vrlina koja preteže nad fizičnom silom; pobedonosno čustvo istine, poštenja i pravde; nepobedivi nagon narodne slobode i nezavisnosti, koji prelazi u svest o jednakosti i o bratstvu svijuu ljudi. U tim osnovima snage i veličine jeste životna sila narodnosti naše; njima se ima pripisati što su sloboda i ponos na čovečansko dostojanstvo očuvani zdravi u srcu i u duši Srba” (Jovanović, 1870: 141).

bilo je i autora po kojima je "van svake sumnje" da Srbi imaju posle ruskog naroda najvažniju ulogu u politici slovenske samoodbrane "od drugih rasa", ali oni nisu praktični, "idealisanje, idealisanje i opet idealisanje, to je osnovna slovenska duševna osobina" (Cemović, 1913: 35, 55). Neki su verovali da su "Srbi u verskim pitanjima najtolerantniji narod na Balkanskom poluostrvu" (Đorđević, 1913: 130), a drugi su odriicali da su Srbi netolerantni, uz tvrdnju da naprotiv, mogu "izdržati konkurenciju ne samo na Balkanu nego i s Austro-Ugarskom", kao i da je tako bilo i u prošlosti, kada za tri veka vladavine nad Albanijom "nije bilo ni jednog ustanka, ni jednog ozbiljnog nezadovoljstva od strane Arbanasa" (Balkanicus, 1913: 65). Bilo je i autora koji su tvrdili da se Srbi "u dobru ne ponose, a u zlu ne očajavaju", "Srbin je padao, dizao se, i opet padao, i opet se dizao, ali nikada klonuo nije", "on je vazda bio pod puškom", pa i "u slavi i u padu, on je odvažan, ponosit. Što je ko od njega uzeo, to je skupo platilo. Ali on nije nikada tražio tuđe", on je "rođen za slobodna čoveka, i, kao takav, gotov je da se bori protiv svakog onoga ko mu dira ime i veru" (Stepanović, 1913: 28–29). Ili onih po kojima je srpski narod u ratovima pokazao "da je veliki", "tu nije bilo ničeg slučajnog, tu se pokazala neosporno srpska nadmoćna kultura, srpska snaga i veličina", a "Srbin ima u sebi nečega pomamnog, vulkanskog", kao da ima "dva srca", u srpskoj istoriji mogu se naći "vulkanski izlivi" koji "iznenaduju i zadivljuju svet", a "srpska velika duša" zida budućnost "na čovečanskim idealima, na obrazu i časti" (Tomić, 1914: 5, 55, 147).

Nacionalnim "osobinama" ipak se najviše bavio Jovan Cvijić i prirodno je što je izvršio najveći uticaj na sve kasnije autore. Verovao je da su dobre i loše "osobine" srpskog naroda nastale kao proizvod mnogih faktora, patrijarhalnog života, istočnjačkih uticaja, pravoslavne vere, "jamačno su u nekoliko i osobine rase". Nabrajajući ih, pisao je o snazi tradicija, instinktu za samostalnošću, narodnim idealima, ponosu, junaštvu, selekciji "koje u toj meri nije bilo ni kod jednoga balkanskog naroda", odsustvu služenja tuđinu, moralnim motivima jačim od materijalnih (Cvijić, 1908: 52–55). Cvijić je navodio "izvanrednu nacionalnu svest naroda" sa dominantnim osobinama kao što su inicijativa i izdržljivost, organizatorske i duhovne sposobnosti i pominjao "prvobitnu osobinu narodne duše" kojoj je osnova u "srpskim živicima i osećanjima, u osobitoj strukturi srpske duše, darovite, osećajne, duboke". Smatrao je da je to "kolektivno" osećanje "slično težnji i misiji, koju osećaju neobično jaki i stvaralački pojedinci", a osnovna crta srpske "narodne duše" je nacionalna osetljivost pa "teško onome koji u to darne, jer narod vekovima misli kako da pokaje i osveti tu uvredu". Verovao je da "mi imamo neke osobine velike rusko-slovenske duše, moralno jamačno jedne od najvećih a nesumnivo najsimpatičnije", kao i da preterivanje nije srpska narodna osobina, već osobina mnogih pojedinaca (Cvijić, 1914: 5–8, 16–18). Po Cvijiću, osobine "dinarskih Srba" su veselost, humor, taština, prgavost, žustrina, ponos, govorništvo, besedništvo... Naglašavao je da su ove osobine "slabije razvijene kod moravsko-vardarskih Srba, koji su nepoverljiviji, lukaviji, štedljiviji, često tvrđice". Violentne tipove odlikuje površnost, precenjivanje sebe, oholost, samohvalisanje, ali i osećajnost. Tvrdio je da i "najveći broj darovitih ljudi daje male rezultate", pa je kod mnogih "darovitost samo vrapčje intenzivnosti". U vreme Prvog

svetskog rata Cvijić je navodio kao “zajedničke psihičke osobine zapadnih Jugoslavena” osećajnost, mekotu, duševnost, dobrotu, iskrenost, pravičnost, brzinu shvatanja, bistrinu, ratničke sposobnosti, sklonost misticizmu, jako razvijenu fantaziju i pesničku darovitost. Od ovih zajedničkih osobina “kod Srba je jače no kod ostalih razvijeno sve ono što je osećajno i afektivno”, “veća smelost” pa “ni kod jednoga naroda na Balkanu nema narodna masa, najširi slojevi, onakvu jednu, jednostavnu, istorijom i događajima potpuno konsolidovanu nacionalnu dušu kao kod Srba”. Zaključivao je da “otuda svi Srbi i svuda, ma kakvi događaji iskrslili, odmah umotre štetu ili korist od njih za svoj narodni interes”. Taj “nacionalni moral, potiče od dubokih, starih i gotovo nesvesnih navika, sklonosti, osećanja, koja skoro automatski određuju ponašanje pojedinog Srbina i srpske narodne mase. To je specifična energija Srba. Ako bi se htelo sa dve reči obeležiti karakter srpskoga naroda, onda bi to bile: osećajnost i nacionalni ponos”. Šumadijska etnička grupa je po njemu predstavljala “novu i snažnu etničku kombinaciju” čije su pozitivne osobine “silna nacionalna svest i osećanje nacionalne misije. Snažan i zdrav, ovda onda nesređen, gotovo razbarušen demokratizam”, velika moralna i duhovna smelost i inicijativa i intelektualna darovitost, “čelična izdržljivost”, “junaštvo i požrtvovanje kome ne samo na Balkanu nije bilo primera”. Pored svih oblasnih razlika primećivao je nekoliko zajedničkih osobina, kako je navodio, “nešto krepko, živčano, vrlo aktivno, često nervozno-aktivno, i smelo”, nema ukočenog tradicionalizma, “mnogo osećajnosti, pitomine i blagorodnosti, ali se pojave i crte oštine i surovosti”, retko je frazerstvo, mogu “čutečki trpeti”, ponekad ima “dosta žestine i naglosti, ovda onda osionosti, šta više i surovosti”. Primećuje i mane kada beleži da “nastupaju periode u kojima izgleda kao da je šumadijski svet izgubio sposobnost da razlikuje moralno od nemoralnoga, ne pokazuje odvratnosti prema korupciji i nepoštenoj tekovini, naglašavajući da mu ta pojava “još nije dovoljno jasna”. Dalje nabroja “sve što se ne dopada, izobličilo se šalom, humorom i naročito podsmehljivošću i podrugljivošću”, “i sami sebi se podsmehnu”, “nigde u dinarskoj celini manje hipokrizije a više cinizma no kod ovih”. Za dve osobine naroda u Srbiji navodi da su “višega stupnja no kod ostalih ljudi dinarskoga tipa. To su nacionalna svest i demokratsko osećanje” pri čemu je to već “organizavana nacionalna misija” (Cvijić, I, 1921: 63, 238–248, II: 72–86, 90–113).

Cvijić je nesumnjivo presudno uticao na ostale pisce koji su tokom veka obeležavali dominantne srpske nacionalne “osobine”. Simić je tako navodio da su Srbi hrabri, hitri, lukavi, blagi, velikodušni, mirni i vredni, otvoreni prema strancima, gostoljubivi, da vole muziku i poeziju, da su čedni, pitomi, moralni (Simić, 1918: 9), a Dragiša Vasić da brzo praštaju, da predstavljaju “eklatantan primer čistog nacionalističkog duha, ničim neizopačen, ničim nepomućen”, uravnotežen, nezavidljiv i nezloban, bez pohlepe, “koji zna šta hoće i kao takav uvek pristupačan jednoj jasnoj ideji”. Srpskom heroizmu je doprinela optimistička priroda koja nikad nije bila sklona da mnogo razmišlja o smrti, pa je tvrdio da “manje nego drugi, pouzdano manje nego ostali, roptali su Srbi”. Vasić je zaključivao, “trpeti najviše, po opštem priznanju, a negodovati najmanje, jeste žilavost i ono što je, kaže se, Srbe učinilo nesravnjenim”, “to se prosto može nazvati

inatom mukama. A inat je također jedna osobina Srba". Smatrao je da su Srbi poslušani narod koji veruje svojim vođama, pa je plašeci se da ga ne osude za pristrasnost, beležio: "mi ne možemo, samo zato da bismo dali izgled nepristrasnosti ovoj studiji, na silu istraživati mane jednoga naroda koji ih nije pokazao". Navodio je da je dominantna osobina Srba vernost, pa su se među drugim narodnima kretali "zbunjeni, nespretni, prostodušni", da su po prirodi otvoreni i iskreni, da ih niko ne može angažovati za nepravednu stvar, kao što je "retko koga tako lako bilo pridobiti za jedan pravedan cilj", da je Srbinova duhovnost poznata i "najlepša u njegovim patnjama", da se u njegovim akcijama nalazi apsolutna iskrenost, da je "bez razdražljivosti, bez strasti, bez farisejstva, pravičan, čestit, plemenit", da je njegov "najslađi san" život u slobodi, da se na njega treba ugledati "u svemu što se tiče duše" pa treba primiti njegov kriterijum "jer je njegov kriterijum neosporan i nepogrešan" (Vasić, 1919: 19, 58–60, 73–87, 115, 122–140, 179–182).

Pisalo se o jakim kritičkim i stvaralačkim sposobnostima "naše rase" (Ćorović, 1920: 5), o doseljenicima koji su doneli u Srbiju "zdravu životnu snagu, nepomućenu nacionalnu svest, živu tradiciju o prošlosti i mržnju prema Turcima" (Đorđević, 1924: 15), o "plemenitoj srpskoj duši" koja nije u stanju da mrzi "ali prezire podlosti, divljaštva, i uvek je gotova da ne ostane dužna ni za učinjeno dobro ni za zlo" i koja bi "umela viteški da oprostí učinjene joj pakosti i teške grehove" (Radosavljević, 1925: 102), o odsustvu osvetoljubivosti što je "jedna velika, svetla, slavenska, hrišćanska osobina koju islam nikada nije mogao shvatiti, ali je znao da je poštuje. Naročito islam, nakalemljen na slavensku dušu" (Mitrinović, 1926: 52).

U novostvorenoj jugoslovenskoj državi, glorifikacija nacije je ostala prisutna, ali u ovom krilu intelektualaca pokrivena pojmovima "Jugosloveni" ili "Južni Sloveni". Tek pominjanje specifičnosti kao što je kosovski mit ili geografsko područje o kojem govore, ukazivalo je da autori i kada kažu "Jugosloveni", misle Srbi. Tako su po Predragu Mitrinoviću, kolektivizam i slidarnost svojstva Jugoslovena, a njihova kolektivna odgovornost bila je prisutna u sećanjima na kosovsku tragediju i "taj osećaj je vakovima negovao ideal revanša, ideal da se pogreška ispravi". Pisao je o odsustvu mržnje prema drugim narodima ali i o preziru prema onima koji "nisu u stanju da osećaju odgovornost", o dubokoj religioznosti koja ne teži za spoljnim manifestacijama, pa je "naš narod u konfesionalnom pogledu indiferentan, dok 'bezbožnika' ne trpi". Iz toga "izlazi jedna širina duše i pogleda, jedna nepatvorena trpeljivost", pa iz te "ukorenjene religioznosti, potiče i jedna viša sklonost za stvarima duše, što nam je u eri materijalizma davalo često puta epitet niže rase" (Mitrinović, 1924: 25–28). Neki autori su tvrdili da se ne može naći nijedan pisac i čovek od nauke koji je dobro upoznao Srbe "a da je kod njih našao makar i jednu od navedenih mahna kao opštu narodnu osobinu", pa se centralni deo Južnih Slovena "odlikuje osobitim duševnim preimućstvima, kojima nesumnjivo stoji na čelu svih južnih Slovena". Pripisivane su im osobine kao što je darovitost, bistrina, "razvijena pesnička žica", nemirni duh, neobična ljubav za slobodu i demokratsko uređenje, ratničke vrline. Navodilo se i da je "jasan i zvučan govor" ovoga dela Južnih Slovena nesumnjiv

znak “vedre i otvorene duše”, dok bogato narodno pesništvo “puno jedrine i uzvišenih, plemenitih osećanja”, jasno svedoči o “retkom idealizmu narodne duše i o žarkom rodoljublju kod ovog dela Južnih Slovena” (Erdeljanović, 1925: 47).

Osobinama “narodne duše” puno se bavio i Velmar Janković, navodeći životni elan “srpske kolektivne snage, duhovne i biološke, koja ni pred agonijom nije popustila”, duh koji je “čitav vek i više živeo preko svoje snage”, “kolektivni karakter Srpstva u Srbiji i van nje” koji je formiran kao “muški, zdravoumni i na bitnost usredsređeni”. Preterivanja kod Srbijanaca video je u sirovosti i prirodnosti građanina, koji mrzi pozu i teatralnost, pa često gubi smisao za učtivost. Nadovezujući se na tezu o neevropejstvu Srba, smatrao je da ako bi se Srbini odbilo narodno hrićanstvo, patrijarhalno-junački duh, seljačka socijalna osnova, moral narodne pesme, on bi postao “čist kolonijalac, lažni Evropejac, periferiski poslednji zapadnjak, tuđin i drugima i samom sebi”. Imperijalistički duh je, po njemu, stran “našem biću koje tako malo nosi agresivnosti, koje se borilo za sebe, ali ne protiv drugih” (Velmar Janković, [1938] 1991: 48, 54, 76–77, 110, 131–137).

I po Radmilu Vučiću srpski narod je negovao “državnički i vojnički duh”, “svoje shvatanje religije”, “iskreno i otvoreno prišao braći s namerom da ih primi bratski”, “zaboravio sve iz prošlosti što razdvaja” jer je “po tradiciji takav da borbu prima muški a zaboravlja pričinjeno mu zlo, priznaje protivniku, ne meri bratu”, “kad je u pitanju ideal, on ne pita za žrtve”. Jedinu opasnost video je u “duhu nagodbaštva” koji se javlja u postupcima “srećom malog, dela naših ljudi” (Vučić, [1940] 1991: 160–161). Po Dimitriju Ljotiću nepostredno pred Drugi svetski rat, greh Srba je što su “okrenuli leđa svojim vekovnim idealima: čojstvu i junaštvu”, pa deleći “ljudski materijal” na materijal boljeg i lošijeg “kvaliteta”, konstatuje da su Srbi “po pravilu bolji kvalitet” (Ljotić,¹⁴² 1940–ih: 15, 25), dok su po Draškoviću Srbi “carski narod”, “ne robovi i levičari, nego domaćini, zakonodavci, neimari”, “smrtni neprijatelji komunizma” (Drašković, [1947] 1990: 66–67).

“MANE NJIHOVIH VRLINA”

Već je rečeno da su i savremeni ali i stari autori, ma koliko glorifikovali “nacionalni karakter” generalno, kada je trebalo opisati savremenu sliku nacije, pokazivali veliko nezadovoljstvo njenim izgledom. Naravno, bitno su se razlikovali u identifikovanju uzroka nastanka te nelepe slike. Dok je kod većine savremenih, komunizam odgovoran za “mane njihovih vrlina”, stari autori su išli mnogo šire i pominjali najrazličitije uzroke. Savremeni Samardžić tako prepoznaje u mentalitetu Srba ispreturane razne osobine “od sklonosti ka samohvalisanju” do “teške rezigniranosti i prepuštanja slučaju” (Samardžić, 1989: 219), Dobrica Ćosić opisuje srpski narod kao “pometen, zapušten, upropašćen narod. Gomila, stanovništvo, podložno nepromišljenosti i svakoj manipulaciji”. Već posle Prvog svetskog rata srpski narod je po njemu, “malaksao, iscrpljen, duhovno i moralno istrošen,

¹⁴² Ljotić Dimitrije (1891–1945), advokat, političar.

neživotan; to je već nekoliko decenija, narod vrlo slabih životnih kvaliteta i energije. Titoizam mu je rasparao etničko i istorijsko tkivo, duhovno ga razorio i uveo u životnu i istorijsku krizu i depresiju, on je “tužno i sramno lakoveran; a to znači površan, bez dubljeg i snažnijeg duhovnog potencijala; silno mu je oslabio kolektivni, arhetipski ego”. Tvrdi da je neskromnost “naša najizrazitija karakterna mana” a “lakovernost je naš najkobniji porok” (Ćosić, 1992a: 61–66, 206). Poslednje prihvata i Ljubomir Tadić navodeći da je u narodu odnegovana “izvesna naivnost koja nas u ovom času mnogo košta” (Tadić, 1999: 394). Mihailo Marković razmatra ograničenosti “srpskog nacionalnog bića” koja je “prisutna u najdubljim psihičkim strukturama našeg bića”, a to je “predimenzionirana samouverenost” koja se graniči sa “osionošću i grandomanijom” (Mihailo Marković, 1997: 386–387), zalažući se za izlečenje “od naše tradicionalne lakovernosti, naivnosti, indolentnosti, prečestih i štetnih opuštanja” (Marković, 1994: 390). Na Cvijićeve karakteristike dinarskog tipa kao što su violentnost, impulsivnost, osvetoljubivost, iracionalno rasuđivanje, živ, slobodarski duh, bogata imaginacija, osećajnost, sklonost ka improvizaciji, oholost..., nadovezuje se Jerotić, utvrđujući još nekoliko specifičnih osobina kao što su “pokornost, poniznost i moralna mimikrija, izdajstvo, nepoverljivost i kruti tradicionalizam, ‘srpski inat’ ali i povlačenje u sebe i istrajavanje”, što je po njemu profil prosečnog Srbina od XVII veka do ujedinjenja 1918 (Jerotić, 1995: 49). A drugi psihijatar Jovan Marić kao “srpske osobine” navodi: zavist, fenomen izdaje, neslogu, zlobu, mržnju, zlopamćenje, potkazivanje, netačnost, naivnost, toplu slovensku dušu i pitomo pravoslavlje, ratništvo, kolektivistički duh, tugu, trpnju, mazohizam, inat, smisao za humor, uspešnost u seksualnoj aktivnosti, bujnu seksualnu fantaziju... (Marić, 1997: 14). Danas su prisutne i teze da su srpske nacionalne osobine neopreznost i lakomislenost, delovanje prevashodno na osnovu osećanja, “po srcu”, “do gluposti lakoverno oslanjanje, u političkim odnosima sa drugim narodima, na ‘prijateljstvo’ i ‘bratstvo i jedinstvo’”, spremnost da “oprosti i zaboravi i najstrašnije zločine koji su mu učinjeni”, “preterana samouverenost”, sklonost da pre potceni i optuži sebe nego svoje neprijatelje i dželate” (Miletić, 1997: 374), kao i suprotne tvrdnje da je netolerancija u Srbiji ukorenjena “u ljudskoj prirodi ili nacionalnom karakteru” uz tvrdnju da su istraživanja pokazala da “tradicionalni i autoritarni tip ličnosti preovladavaju u strukturi nacionalnog karaktera” pa su etnopsiholozi ukazali “na dva svojstva srpskog čoveka: anarhična individulanost (‘narcistička omnipotencija’) i zavist” (Avramović, 2000b: 112). Danas ima i autora koji u srpskim “osobinama” kao što su nemar, sklonost ka brzom zaboravu, spremnost na praštanje i neoprostivih grehova, kratak dah, mala istrajnost, popuštanje i žrtvovanje, samouverenost zbog brojčane nadmoćnosti... pronalaze uzroke “stvarnog” srpskog nepoznavanja Hrvata (Krestić, 1999: 154–155).

I kod starih autora se može prepoznati, mada ne uvek tako očigledno, dnevopolitička motivisanost ukazivanja na neke od mana “nacionalnog karaktera”. Vasiljević je kao negativne osobine navodio otsustvo “dubljine shvatanja” koja je “kod Srba zakržljavila i sastavila negativnu osobinu njihovog uma” proizvedeći “plitkoću shvatanja – površnost”, pa se Srbin “kloni teškoga posla”, “mnogo počinje, a malo šta

svršuje". Kao negativnu moralnu osobinu navodio je "nepažljivost u ponašanju (nepriznavanje tuđih zasluga)", pa "malo pokazuju priznanja prema zaslugama učinjenim za otadžbinu" (Vasiljević, 1886: 76–79, 97–98). Gopčević je, sumnjajući u spremnost da se ostvari Dušanovo carstvo, pisao da su za takav posao potrebni i "radinost i novac", dok "na žalost u srpskom je karakteru, da mrzi svaki rad – valjda nema labavije narodnosti! – i da najteže daje novac za patriotske celji" (Gopčević, 1890: 94), a Dragiša Vasić se kritički osvrtao na unutrašnju, partijsku mržnju koja je "strana našoj duši", "mi smo bili otpočeli da se veštački mrzimo". Primećivao je pojavu profesionalnih agitatora mržnje u štampi, administraciji, školi, vojsci, porodici, koji "razoravahu ovaj narod, koji se odlikovaše jedinstvenim moralnim zdravljem" koji je pre Prvog svetskog rata imao "čiste običaje, najveći deo naroda beše očuvan, poroka je bilo samo po mračnim jazbinama, najveća porodična tragedija bila je umrljana čast, srpska kuća značila je odmor duše", imao je "urođeno osećanje" o časti i svetinji porodice. Vasić vidi osetnu promenu kod naroda od 1914. pod uticajem unutrašnjih "nakaza" ali i spoljašnjih neprijatelja "kojima su nedostajala njihova osećanja o časti porodice" (Vasić, 1919: 58–59, 127–130). Tihomir Đorđević je spadao u retke stare autore koji ni u prošlosti nije prepoznavao ideal, pa je negirao da su Srbi i početkom XIX veka bili visoko moralni ljudi, što je tumačio socijalnim promenama koje su uticale destruktivno na moral, ali i različitim poreklom, jer nisu se "saobrazili jedni drugima". Po Đorđeviću, moral je bio "sveden na takav stepen, da se o njemu ne može govoriti bez groze, koja muti onu legendarnu sliku velikih dela, koju su naši pretci o sebi stvorili u borbi za oslobođenje od Turaka. Već sami vođi ustanaka pružaju vrlo sablažljivih primera", dok je "u masi narodnoj" bilo "još gore". Tu je nabrajao "rodooskrvljenje", napuštanje braka, vanbračni život, blud, vandračnu decu, prostituciju, venerične bolesti, silovanja, "homoseksualstvo i skotološtvo". Kako po Đorđeviću, situacija nije bila bolja ni u redovima sveštenstva, zacarila se praznoverica, a "narod je bio disponovan za svakojaka, pa i najneverovatnija, priviđenja" (Đorđević, 1924: 195–213).

Sintagma "mane njihovih vrlina" ipak pripada Bogdanu Popoviću koji je prepoznavao kao osnovnu karakteristiku "srpske rase" – veliku osetljivost. "Od nje vode svoje poreklo nekolike naše dobre osobine, izvesna bistrina, budna mašta, sposobnost toplog osećanja, sposobnost saučešća i idealizam; ali naporedo s njima i neke osobine koje su manje dobre: suviše živ temperament, koji se brzo uzruja pod uticajem spoljnih utisaka, nedovoljna vlada nad osećanjima, razdražljivost, naprasitost, suviše strasne želje, suviše jaka srdžba kad se te želje ne ispune, ponekad opasna neuzdržljivost u rečima, i ponekad – vrlo mi je žao reći – izvesna pakost i zavist". Uporedo sa ovakvom naravi, po Popoviću, mladost srpskoga naroda je drugi uzrok "manama njegovih vrlina". Popović je verovao da Srbi ne upravljaju dobro svojim osećanjima, da su im odgovori neumereni, da je u narodu prisutno puno nekulturnog "žestokog tipa". Navodio je česte i teške svađe, mržnju, prkos, zavist, ometanje i svlačenje na niže onoga što je dobro, podizanje onoga što je rđavo, zaustavljanje napretka, "sve su to najvećim delom posledice 'žestoke' naravi velikog broja naših sunarodnika". Razmišljajući za vreme Prvog svetskog rata o antipatiji "koju su prema našem narodu osećali neki predstavnici stranih

naroda, inače dobri ljudi”, Popović je konstatovao da su oni podsvesno na osnovu nekih događaja i svoga poznanstva sa predstavnicima naroda “osećali u nama večito prisustvo neobuzdanih osećanja, koja plaho izbijaju pri najmanjem opravdanom ili neopravdanom nezadovoljstvu, – sasvim nesrazmerno prema prilici koja ih je izazvala” (Popović,¹⁴³ 1932: 247, 269).

Ni pred Drugi svetski rat nije se u realnosti prepoznavao nacionalni ideal, pa se pisalo o “popuštanju” nacionalne svesti. I tada, kao i danas, tražio se povratak “na srpsku brazdu” i pesnički poručivalo: “zato se moramo na vekovnu srpsku brazdu vratiti, vezu sa trinaest vekova srpske istorije uspostaviti, iskidane niti srpskog života sastaviti i izatkat, nogama na srpsko tle stati, dušu srpskim idealima izlečeti i okrečiti” (Drašković, [1947] 1990: 61).

NEUPOREDIVOST

Najčešće su ipak, autori razmišljali o srpskom nacionalnom “karakteru” kao suprotnosti “karakterima” drugih naroda, primarno Bugara, Albanaca i Hrvata. Eksplicitno se insistiralo da postoje “različnosti haraktera srpskoga i blgarskoga plemena”, pa dok je “srpsko pleme, miroljubivije naravi” trežilo da vodi “plemenski, patrijarhalni život”, dotle je “ratobornije blgarsko pleme” radilo “na rasprostiranju svoje vlasti” (Agatonović,¹⁴⁴ 1899: 3); dok su Bugari i Grci pred Turcima “priklonili glave”, Srbi su protiv njih “vodili očajničku borbu” (Joksić, 1898: 16), dok su Turci “gledali uvek u Bugarima miran i poslušnan narod, vernu raju”, Srbi su se, naprotiv, uvek “opirali turskome nasilju, opirali se i lično i u masi” (Dragašević, 1902: 27); samo su Srbi na Balkanu podobni “da razviju novu kulturu. Za Bugare bi se tek to najmanje moglo reći” (Ivanić, 1903: 59); za razliku od Bugara, koji su primili hrišćanstvo u XI veku, “zna” se da su srpska plemena “primila hrišćanstvo vekovima ranije” (Ivanić, 1906: 66); za razliku od Srba, “za Bugare se do pre V veka u opšte nije ni znalo da postoje” (Ivanić, 1908: 54); stanje svesti kod Srba i Bugara razlikovalo se još prilikom doseljavanja na Balkan, pa je “prema kritičkoj istoriji ta plemenska svest više [je] bila razvijena u srpskih plemena no u bugarskih” (Hadži-Vasiljević, 1906: 44); “ne, Bugari za takove junačne podvige nikad nisu bili momci već jedino Srbi i prvo Srbi” (Ilić, 1908: 4); Srbi su “pokazali više naučnog i književničkog dara no Bugari, Mađari” (Cvijić, [1912] I, 1921: 247), “dinarska darovitost” se može videti tek u poređenju sa Bugarima, “koji nisu stvorili nijednu od gornjih velikih tvorevina i nisu dali onakve darovite ličnosti” (Cvijić, [1914] II, 1921: 95); Srbi imaju karakternu crtu da su “u opšte po našoj čednijoj, slovenskoj naravi, više skromniji i tolerantniji” dok Bugare karakteriše “oholi ton”, ali dosta je bilo srpske tolerancije “koju nam niko ne priznaje kao dobru karakternu crtu, kao vrlinu, već smatra kao slabost” (Andonović, 1913: 4, 30).

¹⁴³ Popović Bogdan (1863–1944), estetičar, književnik, profesor Univerziteta u Beogradu, akademik.

¹⁴⁴ Agatonović Radoslav (1869–1928), profesor, direktor gimnazije u Skoplju.

Razlika između Srba i Bugara tražena je i u tezama pa su “dugo robovanje Bugara, i neprekidna borba Srba, slovensko poreklo Srba i tatarska osnovica Bugara, stvorile su kod obe strane nekakvu odelitu narodnu dušu, neke naročite navike koje su ih izdvojile u dve zasebne grupe po karakteru”, a kad bi se pominjala imena znamenitih državnika i ratnika “slavom uvenčanih, srpskih i bugarskih, izgleda da bi se, na stotinu Srba, jedva mogao pomenuti jedan Bugarin! Takav je isti odnos i u oblasti nauke” (Stepanović, 1913: 28–32); I srpski vojnik je bio “bezuslovno inteligentniji od bugarskog. Bio je trezveniji, hladniji”, “srpska je kultura starija i jača od bugarske. Srpski je seljak i bistriji i ume bolje da se dovije”, a Bugari su išli “krivim putem”, i dok njihovo oduševljenje za Makedoniju “beše zidano na pesku, na neistini, na pripovetci, srpsko oduševljenje beše osnovano na stvarnosti” (Tomić, 1914: 49–52). Srbi su 1913. “izneli obraz jednog retko humanog protivnika”, dok iz istih borbi “poznata su svetu strašna svirepstva” Bugara, a mir na Balkanu je nemoguć “zbog ratničkog mentaliteta Bugara” kome nasuprot stoje Srbi sa “idealom jedne rase za slobodom”. Nasuprot bugarske, istorija Srba je značila “ne mržnju jedne rase protiv drugih; već težnju, ideal jedne rase za slobodom” (Vasić, 1919: 29, 47); “plemenita prava Slovenska duša našega naroda nikada ne može biti zverski svirepa, kao Bugarska; ali ne treba zaboraviti da i trpeljivoj velikodušnosti ima kraja”; dok Bugari “iščezavahu pod teškim ropskim pokrivačem zaborava, dotle se Srbi stalno jače ili slabije dizaše za oslobođenje” (Radosavljević, 1925: 97, 27); dok je bugarska vladavina u Makedoniji bila “u punom jeku bugarskog varvarstva, dotle je srpska bila u punom naponu srpske kulture” (Đorđević, 1929: 53); dok su Srbe vodila “duboka osećanja i razum”, Bugari “manje čvrsti i manje osetljivi, pod uticajem stranih interesa i intriga” skretali su sa tog puta (Jovanović, 1936: 169).

Iako mnogo ređe nego Bugari, i Albanci su početkom veka bili reper za (ne)uporedivost. Tako se pisalo da se sa Kosova iseljava “proizvodni stalež, seljak, vredni Srbin, a njegovo mesto zauzima neproizvodni stalež, neradnik, zlikovac Arnautin, koji malo radi a više krade ono što je drugi privredio” (Ivanić, 1903: 126); da se sa Kosova iseljava “najviše ‘raja’ koja je u jedno i najvredniji radenik a njena mesta zauzimaju Arnauti koji se radije prihvataju puške te ‘oru drumove’ nego rala da njime zaparaju plodnu njivu” (Nušić, 1903: 51–52); da za razliku od Srba koji imaju “divnu narodnu epopeju” pa pevaju i o Skenderbegu, “sami Arnauti potpuno su zaboravili toga svoga jedinoga velikog čoveka”; dok Srbi pevaju o Skadru, Albanci ne znaju ni jednu pesmu, dok su Srbi stvarali dve države, Albanci nisu ni jednu, dok je Srbima vera preča od života “sasvim drukčije ponašao se arnautski narod”, dok je većina Albanaca prešla u islam, srpski narod je ostao veran pravoslavlju, dok “Srbin ne napušta lako očinsku zemlju” dotle “arnautsko besnilo za iseljavanje, koje već traje toliko hiljada godina, učinilo je da su se oni rastrkali po celom Balkanskom Poluostrvu” (Đorđević, 1913: 44–45). Albanci su služili kao reper za (ne)uporedivost ne samo sa srpskim, već i sa jugoslovenskim nacionalnim “karakterom”, pa jugoslovenska plahovitost “nije ipak isto što i arnautska divljina i krvoločnost” (Dvorniković, [1939] 1990: 328).

Zanimljivo je primetiti da su Hrvati postali uobičajeni reper za (ne)uporedivost tek od stvaranja jugoslovenske države. U predjugoslovenskom vremenu više je bio izuzetak nego pravilo navod: “žalosne sudbine jednoga naroda biti večito sluga i igračka u tuđim rukama! Može li tu biti govora o narodnom ponosu? I šta može ta raja u borbi s narodom, kod koga je pojam Srbin identičan sa pojmom junak, gde pored sve demokracije vlada neko plemićko osećnje i ponos”. “Razlika” se uočavala i u odnosu prema stranim uticajima. “Dok Srbi odbijaju tuđince (često puta i domaće ljude), jer smatraju osobitom časti – biti Srbin, dotle Hrvati primaju svakog raširenih ruku; dok tuđinci postaju kod nas već u drugom kolenu ne samo imenom, nego i kulturom Srbi, kod Hrvata neće čak ni jezika da promene”. “Razlika” je bila i u “otpornoj sili Srpstva i Hrvatstva” pa je “upravo radi te otporne snage, radi osobene srpske kulture i srpskog opiranja protiv tuđinskih uticaja” u Evropi postojalo srpsko pitanje “a hrvatsko ne postoji”, Hrvati su “tuđinska avangarda”, a Srbi predstavnici principa “Balkan balkanskim narodima” (Stojanović,¹⁴⁵ 1902: 1153–1158). U već stvorenoj državi pisalo se da je srpska ideja označavala tokom XIX veka “buntovne ljude sa divljom ljubavlju prema slobodi i nezavisnosti, a hrvatska misao onoga doba imala je kao temelj svoj podaničku vernost prema habzburškom domu” (Ivić, 1922: 16); da “nasuprot našoj kulturi, koja nosi pečat epski, herojski, istorijski, njihova je svakodnevna, kompromisna, sačinjena iz folklor a i tekovina međunarodne materijalne kulture” (Drašković, [1940] 1991b: 127); da je velika razlika između veličine fundamenta na kojem počiva srpska narodna prošlost i tame “koja za isto vreme obvia hrvatsko poreklo” (Psunjski, 1944: 37); da su Srbi narod guslarski, a Hrvati narod tamburaški; “dok su Srbi izgrađivali svoje slavne epove, Hrvati su izgrađivali poskočice”; Hrvati su bili “nacionalno isključivi, a Srbi i odveć bogati svojom tradicijom velike države i carstva”; Srbi su “bili i dvostruko veći i stostruko slavniji”; “Hrvati su se ozbiljno plašili srpske ratničke rase”; svoju “istorijsku megalomaniju Hrvati su već prvih dana doneli u naš epski i vojnički Beograd”; “pitanje pravne svesti kod Hrvata ostalo [je] zagonetnim na svagda za Srbe državotvorce i prevashodno velike vojnike”; “nikad mi Srbi ne bismo mogli zamisliti u svojoj sredini i na čelu svojih vlada, ovakve političare” kakav je bio Stjepan Radić; Srbi su “korupciju mogli naučiti samo od svojih novih sugrađana” jer Srbija je “bila svuda poznata sa svojih urednih finansija”; “Srbi su toliko uvereni da niko nije ravan njihovom narodnom moralu pravoslavnom, ni njihovom viteštvu izgrađenom na narodnim eposima, da su verovali, možda i malo romantično, da nije lako napraviti Srbina veštački ni od Hrvata, ni od Slovenca, ni od Bugarina”, “baš je najmanje smatrano mogućim napraviti Srbina od Hrvata” (Dučić, [1942] 1990: 43, 83, 107–119, 151–160, 207–208).

Za razliku od drugih autora, Dučić je karakterističan i po tome što je u poređenju Srba i Hrvata često koristio simboličku ravan, poredeći Beograd i Zagreb, odnosno, Pašića i Radića. Po njemu, Zagreb je u Štrosmajerovo doba, “bio tek jednospratna palanka”; za Hrvate je bilo “vrlo bolno što su Zagreb i Ljubljana centralističkim Ustavom bili ostavljeni kao dve provincijske varoši, ili kao što Srbijanci kažu, palanke”; “Zagreb je

¹⁴⁵ Stojanović Nikola (1880–1964), dr, novinar i političar, advokat.

uopšte jedan neistoriski grad” koji se “prvi put spominje u istoriji” u XI veku, dok “naš slavni Beograd je poznat od IV v. pre Hr. kao istorijski grad prvoga reda”. Pisao je o “većitoj nabusitosti Zagreba prema većitoj pribranosti dotadašnjeg Beograda” zaključujući da je “u pogledu psihičkom, Zagreb je bio i ostao za Beograd dalek kao Kamčatka”. Možda je u personifikaciji Srba i Hrvata kroz Pašića i Radića, Dučić najbliže izrazio svoje viđenje “razlike” između dva naroda. Beležio je da je “mudro ćutanje Pašićevo, napravilo [je], preterujući, među Srbima odvratnost prema ‘sjajnim govornicima’”, da se Radić Pašića “bojao bez razloga, a Radića je potcenjivao Pašić bez organičenja”, da je “borba Pašića i Radića bila je bar načelna: jedan je bio Srbin sa njegovom vojničkom psihom borca, a drugi Hrvat sa njegovom psihom raspopa i hrvatskog velikog beležnika. Jedan je možda verovao u nemogućno, a drugi nije verovao ni u što” (Dučić, [1942] 1990: 140, 173, 219, 206).

“RASNA SVOJSTVA”

Nasuprot obilju navođenih nacionalnih “karakternih” osobina, srpski intelektualci su sasvim retko, može se reći u zanemarljivom broju, uglavnom usput, pisali o fizičkim “svojstvima” nacije, bazirajući svoja zapažanja isključivo na ličnom utisku stvaranom na proputovanjima kroz određene krajeve. Zato su retko vršili uopštavanja i svoje zaključke primenjivali na naciju u celini. Upravo takav slučaj može se naći kod autora koji se bavio psihofizičkim osobinama, pa je pisao da kod Srba ima “dve nijanse lobanja”. Jedna se nijansa nalazi u predelima oko Save i Dunava, oko Drine, Morave, do Vardara, druga počinje od Demir-kapije i ide do Soluna. Zaključivao je da kod “obe ove srpske nijanse” sklop kostiju na licu “srazmeran je, izraz lica nežan”, preovlađuju smeđe-plava kosa i plave oči (Ivanić, 1908: 243). Ili drugi putopisac koji je opisivao Srbe sa Kosova kao ljude visokog rasta, stasite, snažne, i zaključivao da “riđeg čoveka nema, a manje više svi su plave kose i očiju i većina docne osedi”, kao i da “lepih ženskih tipova nema ni u veroši ni u selu” (Nušić, 1903: 88). Navodilo se i da je “hrišćansko-srpsko” stanovništvo u nekim delovima Makedonije srednjeg rasta, da nema mnogo plećatih, ni debelih, koštunjavi su, zdravi i očuvani, plodni, ima dosta starih, uglavnom su smeđi pa plavi, malo ih je crnomanjastih, kosmati su, malo je ćosavih, malo je ćelavih, (Hadži-Vasiljević, 1909b: 290–291). Naravno, bilo je i sasvim suprotnih zapažanja, npr. da su “Srbo-Hrvati crnomanjasti, tipično slovenski tip” (Cemović, 1913: 55).

Iako retko, i u naučnim krugovima je tražen specifični fizički opis nacije, pa su etnolozi i u međuratnom periodu sastavljali uputstva za ispitivanje naroda koja su sadržavala i iznalaženje fizičkih pokazatelja. Iako u svojim Uputstvima iz 1928. Jovan Erdeljanović nije preporučivao traženje i takvih pokazatelja, zanimljivo je da su Uputstva iz 1938. dopunjena i zahtevom za ispitivanjem fizičkih svojstava. Pored ispitivanja stanovništva po narodnosti i veri, zatim opisa sela, kuća, običaja i duševnih osobina, uvedena je i stavka “telesne osobine” koje čine: “punoća, kožna boja, znaci na koži,

dušičina boja, beonjača, oblik očnog otvora, nagib kod očiju, položaj očiju, boja kose, brada, brkovi, glava, potiljak, čelo, lice, jagodične kosti, nos, nozdrve, širina u vilicama, usne, zubi, uši, grudi, ruke, mišice, stopala, rast" (Erdeljanović, 1938: 69–74).

Jezikom kojim su opisivane srpske nacionalne "karakteristike", i duhovne i fizičke, crtane su i "karakteristike" Jugoslovena. Po Dvornikoviću, njihove su dominantne osobine "neverovatna snaga trpljenja", pa su Jugosloveni "narod koji može da trpi, trpi i trpi – tu je njegov najdublji i najjstrajnji heroizam". Verovao je da spadaju "među vitalno najjače i najizdržljivije narode sveta", da im je "nagon za samoodržanjem toliko silan i neodoljiv, da tu padaju sve kategorije obzira, kulture i etike", da "taj narod zna šta je žrtva i stradanje za neki viši cilj", da su im osobine nepoverljivost, ratno lukavstvo, borbena dovitljivost. Jugosloven je po njemu čovek "nagona i impusla", snažnog polnog nagona, "spada među prirodno najdarovitije narode Evrope",¹⁴⁶ ali su i aljkavost, površnost i nedostatak radne savesti "bitni sastojci u etosu jugoslovenskog rada" jer je Jugosloven "individualista 'od rase' i – inata" (Dvorniković, [1939] 1990: 317–337, 609, 661, 977).

¹⁴⁶ "Prosečni broj obima lubanjske šupljine, dakle veličine mozga, iznosi za Jugoslovene 1525 ssm, a za druge narode: Tiroinci 1399, Holandani 1382, Česi 1415, Švajcarci 1429, Mađari 1437, Nemci u Würtembergu 1464, Rumuni 1478, Grci 1489, Crnci 1330, Egipćani antički 1336, Indijci 1275, Kinezi 1456 [...] Za celu Evropu ukupno iznosi prosečni broj 1450 – dakle još uvek za 75 ispod prosečnog jugoslovenskog broja. Ne ćemo preceniti ali ni podceniti vrednost ovakih antropoloških dokumenata, s kojima mnogi evropski procenjivači kulturnih sposobnosti tako rado operišu" (Dvorniković, 1930: 119).

Sudbina

“Najstariji narod”

“Ako dakle g. Panta načinom kojim on zna dokaže, [...] da je on ‘dobar Latin’, ja padam i za kazan, neću nikad više ni prikazivati nove knjige ni kritikovati dela po istoriji srpskoj, pa ma g. Panta sa svojim prijansom Milojevićem Srbe tražio i nalazio i po samoj ‘žarkoj Afriki’” (Ruvarac, [1885] 1934a: 130).

“Na kraju još samo mladencima i obostranim ‘Koljanima’ dovikujem: ‘Ostav’te se i okanite se istraživanja i dokazivanja srpskoga porekla’ i ‘Madžar Janka od Erdelj krajine’ i Arbanasa Đurđa Skender-bega, ‘Ivanova sina’, jer istražujući to istraživaćete Markove konake! [...] Profesor Mih. J. Đorđević veli, da se danas pouzdano zna da je u žilama Đurđa Kastriota – Skenderbega tekla srpska krv bez primese – i N. Vulić završuje malo gnevno s pitanjem: Pa zar da se Đurđem Kastriotom ne ponosi srpska istorija? Tako oni pitaju i kliču, – a ja, tužan, opet ‘rušim ideale srbinske’ pišući ovako” (Ruvarac, [1901] 1934b: 520–523).

“Trebalo je biti vrlo hrabar i vrlo jak čovek te udariti na sve idole i legende, objaviti da nauka ima samo jedan cilj: i to je istina, da istorija ne sme da bude splet lepih basana, i da jedan narod ne može da osniva svoj život na poetskim lažima” (Skerlić, [1905] III, 1964: 9).

U prelomnim godinama pred ratove, kada se nacionalna homogenizacija uspostavljala svim sredstvima, mitologija nacije je dostizala, u normalnim okolnostima, neslućene razmere. To su vremena kada se iz starih prašnjavih knjiga izvlače sve davno zaboravljene i odbačene teorije i ponovo aktiviraju u cilju stvaranja uverenja o izuzetnosti, veličini, starini i posebno o prednosti nad drugim, uglavnom susednim nacijama. Kod starijih pisaca generalno se osećala veća sloboda u traženju Srba bilo u dubokoj prošlosti, bilo u poreklu istorijskih velikana ili bar u poreklu ostalih slovenskih naroda. Upravo je poslednja, jedna od najstarijih teza, davno odbačena u nauci i gotovo zaboravljena, 90-ih ponovo našla svoje mesto. Teza o Srbima kao precima svih Slovena uvek je služila za dokazivanje, ne samo prednosti i izuzetnosti svoje nacije u odnosu na susedne, već i za utvrđivanje ko je ostao dosledan zadržavši “najstarije” ime, kome drugi moraju da budu

zahvalni za svoje postojanje i sledstveno tome, ko ima najveća istorijska i nacionalna "prava".

Naročito zbornik *Catena mundi* iz 1992. obiluje tekstovima ovakve sadržine. Tu se odbacuje Porfirogenit i tvrdi da je "nepobitna činjenica" da je srpsko poreklo na Balkanu "daleko pre nego što to beleži Porfirogenitova istorija ili istorija antipravoroslavne Evrope" (Dragić Kijuk, 1992a: 403), piše se o Srbima kao starom slovenskom narodu "koji je po mišljenju mnogih istraživača, nosilac nekada zajedničkog pravoroslavskog imena", navodi da se u široj javnosti malo zna da su pravoslavna, katolička i islamska kultura i civilizacija "nastale uglavnom na istoj, srpskoj etničkoj osnovi" (Đuretić, 1992: 695). Tvrdi se i da je "rimsko-latinska civilizacija i njena potonja moć utemeljena na osnovama etruske, odnosno pelaške odnosno (i) protoslovenske civilizacije" a isto se zaključuje i za civilizaciju antičke Grčke (Kljakić, 1992: 830). Poreklo Srba se traži u dubokoj prošlosti, "daleko pre one opisane kod Prokopija i Jordana (VI v. n.e.) pa čak i daleko pre one koju nam je prikazao 'otac istorije' Herodot (V vek pre n.e.) dakle duboko u prošlosti evropskih naroda" i veruje da je trag o njima morao postojati i u vreme kada su se u Evropi tek počele obrazovati pojedine grupe naroda kao što su Grci, italjski narodi, Kelti, Germani, baltički narodi, skitski (Novaković, 1992: 917).

Iako je malo čudno da se na kraju XX veka reafirmišu ideje koje je domaća nauka odbacila još pre sto godina, a budući da se pokazuje da ista nekritička struja kod intelektualaca uvek ima svoje epigone, treba se osvrnuti i na njene duhovne tvorce u prošlosti. Naravno, u XIX veku ova mistifikacija je išla mnogo dalje, od kritičke nauke je još tada bila odbačena, pa i ismejana, ali se istovremeno upravo na ovom primeru pokazuje kako kritička nauka nema trajnog dejstva na širu čitalačku publiku, kao što ga imaju romantičarske bajke.

Po Milojeviću još je Aleksandar Veliki osvojio Beograd od "Srbalja", a narodi koji su živeli u ovim zemljama "od iskonu su se zvali samo Srbima, a ne drugim koim narodom; pa su ih ovako zvali i stranci od tog doba, pa i posle toga čak i do početka XI veka p. Hr." Ali ni Aleksandar Veliki, po njemu, nikada nije pokorio ovaj narod "zato što su srpska plemena po rečima sviju grčkih istorija i istorika: 'bivala pobeđivana; ali nikad pokoravana'". Milojević je išao i dalje i tvrdio da je Beograd od Aleksandra do Trajana bio u srpskim rukama, dok je Smederevo "i na nekoliko tisuća godina, takođe naše". Podvlačio je da su oba grada osnovali Srbi "na nekoliko tisući god. pre Hrista" a od njih su ih osvojili prvo Egipćani pod Ramzesom II, pa kasnije Darije, pa Aleksandar i Filip... Pisao je o današnjim slovenskim a nekada srpskim plemenima koja su "od svojih 100 miliona duša, starinom prvi i najstariji u Evropi" (Milojević, 1871: 10, 19, 74).

I Veselinović je verovao da "Srbinom zvala je se cela tako zvana sada Slovenska ili Slavenska grana" a osnovni argument mu je bio da ime Sloven nije staro i pravo ime jer se ne pominje pre Hrista za razliku od imena Srbin. Pišući o velikoj seobi, Veselinović je navodio da "tako zvana Slovenska ili Slavenska plemena, a pređe samo srpska, raseju se po srednjoj Evropi, i u toku vremena mesto svog opšteg imena Srbin, dobiju predelne nazive". Naselivši Balkansko poluostrvo srpski narod "prirodno je i mogao doživeti onu

slavu i veličinu na 4 veka pre Hrista pod svojim kraljevima: Velikim Aleksandrom Filipom i drugima još u starije doba". Samuilo je bio "car Makedonaca – Srba", a deo Srba koji je u velikoj seobi otišao na Baltik, znao je za svoju braću na jugu pa je odlučio "da se opet sa svojom jednokrvnom braćom sjedini", dok je vizantijski car "uvideo jednokrvnu srodnost Srba sa Makedoncima, Dardancima, Ilircima i Trivalcima" pa ih je pustio na Balkan "bez boja" (Veselinović, 1880: 7–14, 20–24).

Slično je pisao i Panta Srećković tvrdeći da su se Anti i Sloveni ranije zvali "jednim opštim imenom – Spori, što znači Srbi ili Rasi" (Srećković, 1884: 85), kao i Spirodon Gopčević, da su se Sloveni "u prvom početku zvali Srbi ili Serbi" što je bilo "praime svih Slovena". Po njemu je fakat da je "car Justinijan I bio Srbin imenom Upravda, a ne Grk" pa je zaključivao da je u VII veku celo poluostrvo bilo gusto naseljeno Srbima i da se "od Ponta do Adrije i od Karpata do Moreje govorilo staro srpski, to jest onim prajezikom svih Srba (Slovena)". Sofija je bila "od vajkada srpska varoš, jer se ne de zamisliti, da je srpski kralj sahranjen u bugarskoj varoši" (Gopčević, 1890: 44, 272–275, 282).

U svojoj *Istoriji srpskog naroda* Kovačević i Jovanović su bili nešto oprezniji navodeći da je pored imena *Slovenin* živelo još jedno ime, "znatno a starije od prvoga. To je ime *Srbin* (u množini: *Srblji* i *Srbi*) koje je još u prvo vreme posle Hristova rođenja zabeležio čuveni rimski učenjak Plinije Stariji", pa su zaključivali da "neki pisci uzimaju da je ono najpre bilo zajedničko svim Slovenima, pa posle da je potisnuto i ostalo samo nekima" (Kovačević, Jovanović,¹⁴⁷ 1893: 82). I "Bdin" bi voleo da je tako, ali je ipak bio oprezan. Pisao je da istorija "kazuje da je ime *Srbin* (*Sorbi*, *Sorabi*, *Srbi*) bilo ime nacionalno, opšte. Mnoge slaviste među tu i Ruse. Ali ne uzimimo to kao polaznu tačku". Ostavljajući poslednju tvrdnju kao još nedokazanu, tvrdio je da je srpsko nacionalno ime svoj koren imalo "u duši narodnoj" (Bdin, 1903: 6–7).

I po Ivaniću, sva zemlja do zidina solunskih, pa i preko njih, "široj poluostrva Halkidike", bila je srpska. "Sve je bilo srpsko od Telasalije i Epira do Save, do Dunava i do zemalja ugarskih na Severu i mletačkih na Zapadu". Pozivao se na "teoriju" da su se svi Sloveni u prastaro vreme zvali Srbi ili Serbi, "to je bilo nekad praime svih Slovena" koji su imali i zajednički jezik, "prastari jezik srpski". Pretpostavljao je da je Slovena bilo na Balkanu i pre Hrista pa je računao da ih je bilo pre 3099 godina. Po njemu, Dušan je imao na vizantiski presto više prava no "Ana, tuđinka i uzurpator Kantakuzen", Justinijan I je Srbin, a ljuti se i na "bugarske falsifikate" koji "maćedonsko carstvo" proglašavaju za drugo zapadno bugarsko carstvo, tvrdeći da su ga naprotiv, "osnovali Nikolini sinovi David, Aron, Mojsej i Samuilo, dakle poglavice srpskog plemena Brsjaka i Bistričana" (Ivanić, 1906: 3, 42–52, 61–67).

Bilo je i autora za koje su Marička i Kosovska bitka bile "događaji svetskoga značaja" pa kad je "prvi skoroteča stigao u Pariz s izveščem, da su Srbi posekli Sultana Murata, nastalo je neopisano veselje i služeno blagodarjenje u crkvi Notrdamskoj, uz

¹⁴⁷ Kovačević Ljubomir (1848–1918), istoričar, profesor na Velikoj školi u Beogradu, akademik; Jovanović Ljubomir (1865–1928), istoričar, profesor na Velikoj školi, akademik.

pesmu "Tebe, Boga hvalim" (Stepanović, 1913: 29), odnosno da je "kralj Karlo VI u Notrdamskoj crkvi priredio blagodarenje, što je nekrst pobeđena" (Jaša Tomić, 1913: 123), odnosno, da je u "crkvi Notr dam odsluženo blagodarenje zbog pobeđe hrišćanskog oružja" (Jovanović, 1936: 10). I ova priča je reaktivirana danas u tvrdnji npr. da je "kralj Tvrtko netačno izvestio Zapadnu Evropu o pobjedniku, te u čast hrišćanskog trijumfa zvoneše zvona Bogorodičine crkve u Parizu" (Dacić, 1997: 138).

U pošlosti je bilo i autora po kojima u VII veku nije bilo ni jednog kraja na Balkanskom poluostrvu koji nije bio naseljen Srbima, koji su prodrli na jug "težeći da izađu na more kod Soluna", Sofija je bila srpsko naselje, a Ohridska patrijaršija je osnovana od strane "Srbijanca Šišmana, vođe Brsjaka, koji su Srbi" (Radosavljević, 1925: 8–12). Verovalo se da su Srbi "morali biti i ostali Sloveni našega poluostrva, jer se knjige ne bi pisale i spremale, naročito u ono doba, za kakvo malo i ništavno pleme", da "promene nisu tako ogromne da se čak i danas ne bi moglo reći da su svi Sloveni od Jadrana do Crnog mora jedne iste narodnosti", da je ime Srbin nekada bilo opšte ime slovensko "a nikako novo i posebno narodno ime" (Petković, 1926a: 34–42). Nekim autorima je "padalo u oči da srpski seljak jako odgovara tipu starih Gala dok ruski mužik mnogo liči na Aino, ostatak starog plemena u Japanu. Sličnosti između srpskih seljaka i nekadanjih Gala postoji čak i u duševnim osobinama, u koliko su ove poznate kod Gala". Zaključivalo se da bi ime Srbin moglo biti "unutarnje, sopstveno, ime sviju Slovena, pre današnjeg opšteg imena", da je "prva poznata pojava imena Srbin bila u Misiru i njegovoj blizini", da ga "spominje Herodot". Zaključivalo se da je "naš narod vekovima bio u pokretu. On se cepao, razdvajao i raseļjavao. Često su to možda bili mali delići njegovi; ali ma kakvi da su bili, i ti delovi pokazivali su život celine. Ona je postojala. I kako svi znaci kazuju, postojala je više vekova pre Hrista i u sva tri dela sveta, Aziji, Africi, Evropi". Zato se verovalo da "nije to mogao biti mali narod kada se toliko rasturao po velikim prostorima i razdaljinama; i svi su izgledi da je tačno ono tvrđenje po kome je ime Srbin u ranije doba pokrivalo sva ostala slovenska imena. U zaboravljenim vekovima ono je moralo biti mnogo značajnije no danas. Srbi su tada bili veći, prostraniji, no sada. Njihovo ime slušalo se na mnogo strana kao moćnog i snažnog naroda. Ali je sudbina uvek bila nestalna i varljiva" (Petković, 1926b: 9–18, 56–58).

U istom stilu, žala za nekadašnjom veličinom, slavom, ali i velikim ljudima, za vreme Drugog svetskog rata se beležilo da "Bizmarku, Kopriviju, Lajbnicu i mnogima drugim dakle ništa nije smetalo da sebe smatraju Srbima" (Psunjski, 1944: 98).

“Aristokratska vertikala”

“Marko je sin kralja Vukašina, dakle član krupne vlastele, i pisar carev. On presuđuje spor o carstvu između svojih rođaka i careva sina i kao veran vazal presuđuje u korist prava nasledstva zakonite dinastije. A narod? O narodu se tu i ne spominje. Narod se smatra tu kao i ostala stoka, što se može ostavljati u nasledstvo i oko koje se mogu otimati velikaši. [...] Kraljević Marko na Kosovu rešavajući ‘na kome je carstvo’, kad se prenese danas, to je suvremeni beogradski kabadajija kakve dinastije koji je gotov da načini kasapnicu od srpskog naroda samo da utvrdi – ne narodnu slobodu, već – dinastiju. [...] Srpski narod koji je bio bespravna raja pod Turcima, pošto se oslobodio od njih, morao je da postane opet raja pred srpskim vlastima” (Marković, [1870–ih] 1937: 142, 94).

U teoriji nacije na globalnom nivou, propovedanje društvene jednakosti ima za svrhu i uspostavljanje duha nacionalne solidarnosti a nastalo je pod uticajem građanskih revolucija i otuda je sastavni deo moderne nacionalne ideje. U razmatranom slučaju, ovaj princip je doveden do kraja, traženjem u srednjovekovnoj prošlosti (ali i sadašnjosti) socijalnog jedinstva koje treba da dokaže ne više samo uvek prisutnu solidarnost, već i organsku vezu nacije, nacije–individue koja ne priznaje individualizam čoveka, već joj je sadržina kolektivno “biće” sa jednakošću kao prirodnom, imanentnom osobinom. Sadržina pojma jednakost se pri tom ne odnosi na socijalnu jednakost u modernom smislu reči, već na jednakost “organizma” koji ima glavu, telo i dušu sa njihovim različitim funkcijama ali neraskidive unutrašnje veze, budući da ovo shvatanje “socijalne jednakosti” podrazumeva postojanje “narodne dinastije”, crkvene hijerarhije i podanika, isključujući socijalni egalitarizam i svaki individualizam. Jednakost se, iako nazvana “socijalna” traži na osećajnom planu, planu prihvatanja i podrazumevanja “nacionalnog interesa”, “nacionalnog duha”, “nacionalnog karaktera”, “nacionalne države”... Ovakvo shvatanje jedinstva nema mnogo dodirnih tačaka sa egalitirnim ideologijama jer za razliku od njih, princip “socijalne jednakosti” nacije kao ideala: 1. završava se na granicama ekskluzivne nacije, 2. nije produkt ideje o idealnom društvu budućnosti, već je produkt uverenja o idealnom društvu prošlosti i uvek prisutnom svojstvu “nacionalnog bića”, 3. nosi *par excellence* elitistički princip jer podrazumeva postojanje nepromenljive i unapred date duhovne i državne elite.

Stalno insistiranje da srpski narod nije klasno podeljen, da je socijalno jedinstven, da su "narodna dinastija" i "narodna crkva" imanentni pojmu "jednakost", i otuda naročita prednost i ekskluzivnost, proističu iz uverenja da "biološki organizam" (nacija) ne može sa ima unutrašnjih suprotnosti i različitih interesa i stremljenja. I savremeni antikomunizam primarno se razvijao na ovoj pretpostavci, jer je prihvatanje komunističke ideje u širim slojevima razbijalo sliku o "organskom" jedinstvu nacije, koja se i sama shvata kao nedeljiva klasa sa svojom "avangardom" tj. nacionalnom elitom.

To su razlozi što će ovde biti reči o tri motiva koja čine pretpostavku ideje "socijalne jednakosti" u nacionalističkoj retorici. Prvi se odnosi na vapaj – "samo sloga Srbina spasava"- koji najčešće implicira zahtev za bespogovornim praćenjem jedne ideje, odnosno, sadrži uverenje da kada bi svi bez postavljanja pitanja slušali "domaćina", odnosno elitu, bili bi nepobedivi. Drugi motiv je insistiranje na "socijalnom jedinstvu" nacije od davnina, čije uzroke treba tražiti i u onome što se smatra dominantnom crtom "nacionalnog karaktera" – slobodarstvu, a koje se može objasniti samo ako se i staleška država feudalnog doba "očisti" od sadržaja koji su joj inače imanentno svojstvo, tj. ako se činjenica postojanja neetničke vlastele i Srba kmetova prekrije već tada prisutnim zajedničkim svojstvom samo Srba. Jer slobodarstvo i kmetski položaj u sopstvenoj "nacionalnoj državi" mogu da se usklade samo ako se pronađe viši, vanpolitički zajednički imenitelj koji potvrđuje ekskluzivnost onoga što je specifično "nacionalno". I treći motiv se može pronaći u stalnim zahtevima za centralističkom strukturom države u kojoj postoji samo jedan um koji ima pravo da određuje prioritete i koji "zna" šta je "nacionalni interes". Takav zahtev se ne smatra neusklađenim sa "demokratijom" i "slobodom" jer u "organskoj" naciji, nacionalna (duhovna) elita je "glava" koja usklađuje funkcije "tela", odnosno naroda, pa prema tome, njene odluke nikada ne mogu biti nenarodne.

"SAMO SLOGA SRBINA SPASAVA"

Tražeci razloge srpske nesloge Vasilije Krestić, sasvim elitistički, ide duboko u prošlost, u srednji vek kada su Srbi "ostali obezglavljeni" čime su "izgubili vrednosne kriterijume". Posledice su po njemu, da je "izgrađeno jedno prividno demokratsko društvo, u kojem nije bilo, u feudalnom smislu reći, nadređenih i podređenih", odnosno "nije se znalo ko zapoveda, a ko sluša, ko predvodi, a ko sledi. Prirodan ishod takvog stanja jesu svađe" (Krestić, 1997a: 355). Slično misli i Mihailo Marković po kojem srpska misao o Kosovu govori o "razjedinjenosti", uz zaključno pitanje "nije li srpski narod nešto naučio iz ovog tragičnog iskustva" (Marković, 1994: 359–360), dok je u ograničenosti u samoj suštini srpskog nacionalnog "bića", u "sudbonosne slabosti" svrstao stalne deobe (Mihailo Marković, 1997: 386–387). I inače, kod savremenih intelektualaca nesloga figurira kao "važna osobina u Srba" koja ima "dugu istorijsku tradiciju" pa su i velike sile često "koristile srpsku neslogu, koja je izazivala i nepoverenje, inat, izdajstvo, sluganstvo" (Grujić, 1997: 72), sintagma "samo sloga Srbina spasava" je neostvaren "nacionani cilj i

zahtev" (Miletić, 1997: 374), odnosno, "još od najranijeg doba političke istorije srpske države raskoli su bili njena istorijska stvarnost", uz pitanje "da li je raskolništvo naš genetski kod ili se radi o nesrećnom sticaju okolnosti", i odgovor da taj problem "treba da bude predmet proučavanja stručnih ljudi i institucija – od Akademije nauka, preko univerziteta, instituta i Srpske pravoslavne crkve, do istaknutih pojedinaca" (Panić, 1997: 520–523). A ima i autora koji tvrde da su srpski najveći i najopasniji neprijatelji "unutrašnje podjele i raskoli" (Zurovac, 1997a: 115), odnosno "naši tužni raskoli, koji već u klici zatiru svaku ideju nacionalne politike" (Zurovac, 1997b: 592).

Razmatrajući srpske osobine, psihijatar Marić kao notornu činjenicu o kojoj ni ne raspravlja pominje komšijske narode koji su "često neprijateljski raspoloženi", pa kaže "dakle, ti drugi, okolni, neprijateljski narodi imali su jednu karakterističnu uzrečicu – Ne daj Bože da se Srbi slože", dok nesporni značaj zahteva za slogom eksplicira u tvrdnji da su Srbi rat 1995. izgubili zbog nesloge (Marić, 1997: 14, 19). Danas su prisutne i tvrdnje da je strah od nesloge "utkan u nacionalnu svest još od Kosovskog boja" (Avramović, 2000b: 111), odnosno, da postoji "srpska sklonost ka regionalizmu i partikularizmu" koja je uočena "u srednjem veku" (Terzić, 2000a: 182).

Dobrica Ćosić međutim, relativizuje uglavnom negativno vrednovanje ove pojave kada navodi da "srpska nesloga nije samo neko antropološko zlo; reč je o jednom svojstvu posebne vrednosti, reč je o individualizmu kao antropološkom i duhovnom svojstvu Srba, koje ih čini evropskim i zapadnim narodom sa antičkim i helenskim duhovnim korenem. Dakle, jak dokaz da su Srbi arhetipski narod slobode" (Ćosić, 1992a: 189–190).

Zanimljivo je da se problem nesloge, ako se izuzme percepcija srednjeg veka, veoma retko nalazi kod starih pisaca, a sintagma "samo sloga Srbina spasava" gotovo uopšte ni ne figurira. Među tim retkim pominjanjima nesloge, nalazi se časopis *Delo* u kojem se krajem XIX veka obeležava nesloga "u svima važnijim pitanjima, koja se tako blisko tiču narodnoga nam bića" (*Delo*, 1894: 136), ili kod autora iz 20-ih, koji piše o večitoj slovenskoj težnji za podvojenošću i anarhijom, "koja se u Slovena naročito javlja kad su na njihovim prestolima slabi i nemoćni vladari" (Petković, 1926a: 68).

"JEDINSTVO OD DAVNINA"

Kako bi dokazali da je ekskluzivno svojstvo nacije njeno jedinstvo od davnina, savremeni intelektualci su prinuđeni da negiraju i ono što je imanentno svojstvo feudalnog društva, stalešku strukturu i partikularizam, neprihvatajući da su oni u "srpskom slučaju" igrali bilo kakvu ulogu, i time implicirajući da je srpsko društvo oduvek bilo vanvremeno. Teza Radovana Samardžića o otsustvu klasnog antagonizma kod Srba je upravo takvo natezanje da se dokaže da je za Srbe nacija oduvek bila iznad staleža i klasa. Srpska istorija je "izgubila smisao za klasni antagonizam" pa su se Srbi na svoje velmože bacali kletvom što su "razgradili i uništili Dušanovu državu". On veruje da su Srbi "sačuvali

jedinstvo brižljivo održavajući jednu veru i iste istorijske tradicije”, a srpska usmena hronika, “koja je bez sumnje, nastala u srednjem veku, u zajedničkom životu vladara, vlastele i širokog plebsa, nije prekinuta sve do novijeg vremena”. Po njemu, srpski vladari, iako grešni ljudi koji su voleli slavu i ovozemaljska zadovoljstva, ipak su mislili i na večni život “i na iskupljenje ne samo svoje nego i svoga naroda”, a Srbi su “svojim pravoslavljem čuvali duhovnu jedinstvenost i stalno, po svom mišljenju, održavali prednost nad svima svojim gospodarima, bili oni neverni Agarjani, bili, pak, lukavi Latini”. Po Samardžiću, srpski narod je zapamtio državu Nemanjića po obezbeđenju pravde u njoj, pa su u srednjovekovnoj Srbiji “država i narod bili međusobno bliži nego što je to inače bio običaj u epohi razvijenog feudalizma” (Samardžić, 1989: 10–14, 30, 68–72, 220). Tako sudbinu srpske nacije odlikuje “aristokratska vertikala” koja je večita, kakvu ne poseduju drugi narodi, pa i “velike evropske nacije, iako u svojim državama, kasnile su, u svom stvaranju, za srpskom”. Samardžić tvrdi da je u zajednici stvorenoj u epohi Nemanjića, “s korenima koji su, sumnje nema, prodirali u ranija vremena” ostvareno “jedinstvo dinastije, crkve i naroda”, a glavno obeležje duhovnosti “sačinjavali su jedinstvena ljubav prema svemu što je od Boga stvoreno, blagi ali čvrsto uvreženi ponos svojim i sobom, sabornost u odlučivanju umesto prenaplašene staleške podeljenosti, zajednička sklonost da se neguju slavna predanja”, pa su Srbi “dokaz tačnosti onih shvatanja tvoraca romantizma prema kojima su evropski narodi obrazovali svoj karakter i duh, koji je postao neprolazan, u srednjem veku”. Samardžić zaključuje da kod Srba “nije stvorena navika staleškog ponašanja i prilagođavanja svog mentaliteta stepenu društvenog položaja, ugleda i materijalnih mogućnosti, nego je svaki čovek, bar pred sobom, bio ravan onome koji je iznad njega. To je bio ostatak nekadašnje vertikale koja je bila u stalnom procesu atistikratizacije” (R. Samardžić, 1991: 165–174). Neposredan uticaj ovakvih stavova prepoznaje se u tezama da su “ljudska veza i uzajamno razumevanje postojali između srpskih kmetova i vlastele” pa ako ona nije bila prisutna odvajkada, “postojala je od vremena prvog iz najslavnije srpske dinastije” (Dacić, 1997: 112).

Naravno, ova teza nije nastala danas. I u XIX veku bilo je pisaca koji su polazili od istih prepostavki pa je npr. Vladimir Jovanović pisao da je “starinsko, ili pravo srpsko” uređenje demokratsko, “da narod sam sobom upravlja, na osnovu pravne jednakosti, ravnopravnosti sviju članova svojih. Narodnu samoupravu nalazimo u Srba i u ono vreme, kad su se oni iz Bele Srbije, stare otačbine svoje, doselili u zemlje u kojima danas žive”. I on je pripisivao Nemanjićima zaslugu za “sjedinenje Srbskih zemalja” kada je “ujedinjena snaga naroda bila postavila srbske kraljeve i careve u stanje, da osvojenjem novih zemalja razšire, na jugu i na istoku, državu Srbsku”, pri čemu je monarhijsku vladu učinilo Srbima snošljivom to što “kraljevi i carevi Srbski podupirahu svoje karaljevanje i carevanje na načelo narodne samouprave”. Pišući o podeli srednjovekovne Srbije na staleže, Jovanović je tvrdio da “protivna iz osnova demokratskom duhu Srba deoba na staleže nije nikad mogla uhvatiti korena u srcu i u duši samoga naroda”, a u stranom uticaju koji je unet u srpski monarhijski sistem, video je razlog što su se velikaši odmetnuli od

“narodnog duha”, što je došlo do razdora i izdajstva i što je ropstvo “izjednačilo sve pod bičem stranog osvojača”. Zaključivao je da je narod “usred nesreće svoje bio srećan, što je nestalo one deobe na staleže, koja mu je zmiye u nedrima gajila. Sad se imala ogledati prava vrednost narodnog duha, i nastalo je junačko vreme Kraljevića Marka” (Jovanović, 1870: 39–43, 56).

Kod starih pisaca, posebno su zadruga i opština apostofirane kao ideali jednakosti čija je najveća prednost u tome što čuvaju “osobiti duh i prirodu u svojim članovima”, pa zadrugar “ne smatra ništa za tuđe. Sve je potpuno svačije. U mesto *moje* zadrugar kaže *naše*”, individualni egoizam pretvara u zadrugarski, razvija moralnost, “podizhe umnu snagu”, čini čoveka hrabrim. Otuda i zaključak da je zadruga “po svome ustavu i upravi ustanova čisto demokratska”, ona je čuvar narodnog duha, njegove “snage i vrline” pri čemu je “razoravanje karaktera i duha naroda selskog” najveća opasnost za srpski narod (Čumić,¹⁴⁸ 1871: 6–7, 14–16).

Krajem veka Vasiljević je zaključivao da “kod srpskog naroda nema tako vidne staleške razlike, a i ono što je bilo, to je već davno uginulo”. Ovaj autor zanimljiv je i zbog veličanja srpskog seljaka smatrajući ga inteligentnijim od seljaka razvijenih evropskih nacija, a što proističe upravo iz teze o gotovo urođenom “socijalnom jedinstvu”. Konstatovao je da evropski seljaci “nemaju one bistrine uma i daleko su tromiji u shvatanju, nego srpski seljaci, naročito u pitanjima socijalnim”. Ovu pojavu obrazlagao je tvrdnjom da “srpski seljak nije tako udaljen od svoje inteligencije, kao što je seljak drugih naroda; naš seljak ima pristupa svuda i on se druži sa najobrazovanijim ljudima u zemlji” pa zbog toga “poglavito i biva to da je srpski seljak skoro najinteligentniji od svijui drugih” (Vasiljević, 1886: 56, 69). Krajem veka i Pašić je navodio da je srpska kraljevina stvorena na bazi ideje “slobode, bratstva i ravenstva – ideja demokratska – slavenska”, da je i Pravoslavna crkva demokratska, a da srpska država “nosi pečat njenog tvorca, a taj je potpuno demokratska država takva kakve u Evropi nema, ni u Švajcarskoj” (Pašić, [1880–ih] 1995: 54, 137).

Slične teze figurirale su i početkom veka. Jaša Tomić je, pišući o doseljavanju na Balkan tvrdio da samo u “slobodnom, nepodjarmljenom narodu mogle su ponići one ustanove, koje su Srbi doneli sobom” a koje su bile “demokratske, slobodoumne, narodne” pa “tamo gde se braća ne dele i moraju zajedno, tamo su morali negovati bratsku ljubav”. Tako je, po njemu “niklo ono čuveno srpsko gostoljublje”, “nikle vrline, nikla svakovrsna snaga i to pređe srpskim naraštajima u krv” (Jaša Tomić, 1913: 28–29). I srpski oficir i vojnik “stvarahu jedinstvenu celinu”, pa navodi slučajeve kada su delili “poslednju cigaretu, poslednji zalogaj” a “njihova najveća i najtešnja veza beše u zajedničkom osećaju, zajedničkom saznanju, da su sinovi jednoga naroda” (Tomić, 1914: 59). Jovan Cvijić je pisao da su “demokratska osećanja i težnje” prirodne, jer je narod Srbije za vreme oslobođenja bio homogene društvene strukture “u kome nije bilo ne samo

¹⁴⁸ Čumić Aćim. (1836–1901), političar, profesor na Velikoj školi u Beogradu, član Srpskog učenog društva.

nikakvih društvenih klasa, već nije bilo ni znatnih razlika u imućnosti". Ono što savremeni pisci nazivaju "aristokratskom vertikalom" implicitno je sadržano već kod Cvijića. On je smatrao da "mi imamo dugačku lozu, veliki niz slavni careva i junaka i velikih patnika, ali to nije lična i porodična loza kao kod plemića, nije krvna u užem smislu, već je to dugačka loza nas sviju, naša nacionalna loza", pa je narod od stare srpske države "zadržao u uspomeni poglavito ono što mu je kao celini davalo važnosti i veličalo ga; ničega klasnoga" (Cvijić, 1914: 114). I Dragiša Vasić je verovao u odsustvo socijalnih razlika među Srbima. Govoreći o zdravom srpskom duhu, razloge je pronalazio u povoljnim socijalnim prilikama u kojima su Srbi živeli "zbog, bezmalo, potpunog odsustva društvenih razlika u zemlji", a govoreći o odnosima sa drugim narodima, tvrdio je da Srbi nisu mnogo putovali i nisu mnogo znali o tuđem svetu, već "brigu o svojim odnosima sa susednim narodima oni behu potpuno poverili svojim vođama" (Vasić, 1919: 60, 115).

Kada je opisivao ideal odsustva socijalnog raslojavanja i Velmar Janković je mislio na plemensku organizaciju, prikazujući idealnu državu kao rodovsku zajednicu sa plemenskim starešinom na čelu, kao krvno i duhovno srodstvo. Po njemu su seljačke mase koje su izvele Prvi ustanak ponele "u nagonu sadržana duboka jedinstva koja su biološki i socijalno omogućila njihovo spajanje pod idejama–vodiljama". Vera i narod, crkva i država bili su "jedna jedinstvena zajednica", u narodnim pesmama je prisutan obred u kome su "guslar i narod, sveštenik i vernik jednako stopljeni u svom unutrašnjem viđenju tajne", pa je izvršeno "duboko duhovno izjednačenje velikog i malog, starog i mladog, seljaka i kneza". Po Velmar Jankoviću, nosilac srpske revolucije "je ceo narod", koji povezuje "isti jezik, ista vera i crkva, isto osećanje istorijske, fizičke i moralne sudbine, jednako shvatanje života i životnih ciljeva". Navodio je da nije bilo razlike ni po staležima ni po klasama, da su profesionalne razlike bile minimalne, da "vlasničkih razlika nema", pa je ceo narod bio "jedna klasa, i jedan stalež" koji se nije borio za uže shvaćene interese "nego za slobodnu državu celog naroda". Ideje o jednakosti i pravu, po Velmar Jankoviću, "nije naš seljak primio kao političku ili socijalnu prosvetćenost spolja" nego kao "odraz i rezultat svoje sopstvene stvarnosti", pa je to saznanje bilo demokratsko "pre Evrope". I hrišćanstvo je kod Srba bilo "vera jednakosti, slobode, hrišćanskog univerzalizma, vera bratske zajednice; crkva srpska nije bila nimalo aristokratska po svojoj jerarhiji", jezik srpski se nije delio na jezik gospode i malog čoveka. Demokratskost je "organski srasla sa osnovama srpskog duhovnog jedinstva" i bila je jača nego "formalna politička demokratija koja se docnije sa Zapada presađivala u Srbiju". Pronalazio je ogromnu razliku "između primljene demokratije i one autonomne naše demokratskosti", pri čemu je ova druga bila "autohtona", imala je svoj "samohodni, organski, golgotski i pobjednički put ka slobodi i ujedinjenju". Velmar Janković je verovao da je "psihička jednakost, ta unutrašnja demokratskost" doprinela svim ostvarenim pobjedama, a istim razlozima je objašnjavao i žal za jedinstvenom Srbijom posle stvaranja zajedničke države, jer "čovek beogradskog životnog snalaženja nije više toliko svoj, nije toliko srpski, nije toliko slobodan kao nekad", on je čeznuo za "ranijom srpskom homogenošću, za ujednačenošću osnova i ciljeva, za jedinstvom po duhu i po žrtvenosti,

po jednakom osećanju neprijatelja, za zajednicom nemehaničkom, duhovnom". Tvrdio je da je, što se dublje išlo u XIX vek, "evropstvujušći" deo inteligencije gubio vezu sa narodom, da se demokracičnost Srba bunila protiv diktature jer im je "pojam naroda uvek bio bliži od pojma države", da jednakost nije kao u Francuskoj revoluciji od naroda načinila jednu klasu, već je jedna klasa načinila narodnu revoluciju jer u "beogradskom čoveku postoje samonikle, samorodne, samohrane tradicije društvene pobune", za njegovo osećanje pravde "nije potrebna konstrukcija sa strane, apstraktna ideologija" (Velmar Janković, [1938] 1991: 57, 63–81, 103–104, 142–152).

I u okviru Srpskog kulturnog kluba pred Drugi svetski rat zagovarala se "prirodna" jednakost u tvrdnjama da "između inteligencije i naroda nema nikakve razlike kad je u pitanju razum i duša" (Vulić, [1940] 1991a: 110), ali i suprotno, izražavano je žaljenje zbog razbijanja socijalnog jedinstva krivicom inteligencije koja se "u zaprepašćujućoj meri odvojila od širokih narodnih slojeva, pre svega od sela. Niti oseća šta narod oseća, niti zna šta narod misli, niti želi šta narod želi" (Drašković, [1940] 1991b: 126).

Isti ideal pronalazio se međutim i kod Jugoslovena. Tražeći osnove idealnog nacionalnog tipa u već stvorenoj Jugoslaviji, Predrag Mitrinović ih je pronalazio u zadružnosti tvrdeći da ni Srbi, ni Hrvati ni Slovenci, nikada nisu živeli životom pojedinca, što ilustruje konstatacijom da možda nema naroda sa tako malim brojem istorijskih ličnosti, pretpostavljajući čak da je pojava ličnosti u velikim narodnim pokretima bila smetnja narodnom progresu. "Svi veliki pokreti našeg naroda delo su njegova genija, na njemu su radile anonimne sile". Sledeću osnovu pronalazio je u plesu koji je kod Jugoslovena "primer kolektivnističko-solidarističkog duha" jer "nije individualan i nije usamljen", zatim u sokolstvu "u čijoj osnovi leži jedan kolektivni ideal", u pevačkim društvima, guslarskim pesmama... "Kolektivizam u neku ruku predodražuje anonimnost" a "sve narodne socijalno-ekonomske ustanove prožete su kolektivističko-solidarističkim duhom". Mitrinović je tvrdio da je kod "Jugoslovena", od porodice do viših političkih tvorevina koncepcija "zadružnost, demokratizam i kult kompetencije", zaključujući da "možda ni jedan narod demokratiju nije tako ispravno shvatio kao naš: tu je jednakost u pravima striktno odeljena od dužnosti prema sposobnostima". Kao ostale osobine ovog solidarističkog duha, navodio je "sevap" kao vrstu višeg altruizma, "dobro poznate crte gostoprimstva", gradnje zadužbina, požrtvovanost i društvenost, osećaj kolektivne odgovornosti (Mitrinović, 1924: 19–22).

"IMANENTNI CENTRALIZAM"

Pred ratove 90-ih, deo srpske intelektualne elite žestoko je odbijao svaki razgovor o konfederalnom preuređenju Jugoslavije, sa tezom da je konfederacija "nešto najgore što se Jugoslaviji može dogoditi" (K. Mihajlović, *Politika*, 24.08.1991), odnosno da "jedini rasplet jugoslovenske krize koji moramo po svaku cenu sprečiti je konzervacija Jugoslavije kao saveza država" (M. Marković, u: Vučelić, 1992: 166), pri čemu se,

uzimajući u obzir politički trenutak kada su navedeni stavovi izlagani, i rat smatrao boljim rešenjem. Jedan od mogućih motiva za ovako tvrdo zastupano uverenje može se pronaći i u starim tezama o centralizmu kao "prirodnom" obliku uređenja za Srbe, nasuprot "neprijateljskom" federalizmu Hrvata, koje su se u talasima javljale i pred oba svetska rata.

Značajno je napomenuti da su ovakve ideje, "identifikujući srpski nacionalni interes sa centralističkom državom" direktno dovodile u pitanje jugoslovensku državu, čime su pogadale "egzistencijani interes srpskog naroda jer se on, izdelfen i rasut, u njoj, prvi put u svojoj istoriji, našao u celini" (Perović, 2000: 40).

Slično savremenom Samardžiću koji tvrdi da je srpski narod "biološki onespoblijen" pao na hrvatskom pitanju jer "prvi ljudi u Srba doslovce nisu bili svesni razmera one opasnosti koja je proisticala iz njihovih predloga da se država preudesi u federaciju u koju bi se uneli i elementi anacionalnog, etničkog i pokrajinskog" (R. Samardžić, 1991: 174), tako je nekada i Jovan Radonić pisao da je još srednjovekovnoj državi ometan razvoj "kada su separatističke težnje srpske vlastele odnele pobedu nad idejom centralizma" (Radonić, 1912: 21). Ili Stanoje Stanojević, koji je, natežući ideju nacionalne države u duboki srednji vek, pisao o separatizmu, tvrdeći da pod Dušanom "separatističke težnje" vlastele nisu mogle da se razvijaju, da bi posle njegove smrti odnele pobedu. Tvrdio je da su u južnim krajevima gde je etnički elemenat bio stran, separatističke težnje išle iz tih razloga, dok je u krajevima gde je etnički elemenat bio srodan, vršeno "etničko nivelisanje" pa se nije javila "težnja za izdvajanjem iz srpskog državnog života" (Stanojević, 1931: 5). Pred Drugi svetski rat, a kao odgovor na tadašnje stvaranje banovine Hrvatske, autori su pisali o srpskom konceptu homogene države u kojoj su se "ljudi između sebe poznavali", svi su bili "kao jedna velika porodica", jer je gledište Srba bilo da je jedino moguća država koja nastaje na "jednom nacionalno, rasno, etnički homogenom tlu", odnosno da je Srbima "izgledalo nemoguće postojanje ma kakve države koja ne bi bila zasnovana na istom načelu homogenosti i centralizma" (Gregorić,¹⁴⁹ 1942: 30). Bilo je i teza koje su implicirale duboku utemeljenost centralizma kod Srba, koji je "ponikao iz jednog vekovnog osećanja pravnog i iskustva istorijskog samog srpskog naroda, još od postanka njegove države u Raškoj, početkom IX veka" a kada se sa centralizma prešlo na autonomije "država je propala". Verovalo se da su Srbi bili nepokolebljivo za centralizam "i to svi Srbi po svima svojim pokrajinama u zemlji" što je proisticalo iz njihovog državopravnog osećanja "koje je bilo nemenljivo još od početka srpskog istorijskog života, još od srednjovekovne države Raške i Zete" (Dučić, [1942] 1990: 96, 196).

I u "karakterologiji" Jugoslovena prisutne su iste "osobine", težnja za što slabijim oblicima socijalnih stega i "uporno čuvanje biološke srodničke osnovice društvene zajednice, sa jakim atavističkim nagonom vraćanja na taj prvobitni biosociološki stepen" (Dvorniković, [1939] 1990: 750).

¹⁴⁹ Gregorić Danilo, dr, urednik "Vremena" pred Drugi svetski rat.

“Sami sebi neprijatelji”

“Kad je reč o srpskom veličju i slavi, onda su svi Srbi naša ‘draga braća’, a kad taj ‘dragi brat’ dođe k nama, mi ga jedva trpimo. Možda zato što je pre zemana došo” (Žujović, [1868] 1974: 334).

“Srbima je mnogo i to škodilo što ona frakcija, koja je na barjaku istaknula šovinizam, stvorila si za obim svoje politike jedan discipliniran reglaman [...] po kojem svaki onaj koji se ne povinuje njihovim nazorima, ima biti ostrakizmom utučen, ima biti iz čitulje Srba izbrisan. Sami za se su načinili ‘javno mnjenje’ po kojem svakog trabalo je žigosati kao zla Srbina, koji se tom kumiru javno ne klanja. [...] Merilo se na kantar u rodoljublje, kog jezičić je šovinizam regulisao [...] Dobili smo nov političan rečnik i nove, donde nepoznate, fraze, kao ‘kristal karakteri’, ‘čelik karakteri’, ‘svestan Srbin’, ‘svestan narod’. No bilo je u tom rečniku i protivnih tomu izraza, koji anatemišu sve one koji kazuju da je sve to budalaština. [...] Tako, bilo je koji su po njima ‘besovesni’, ‘feudalna, klerikalna prodana pera’, ‘crna četa’, ‘mađaroni’ i kakovih još tu imena nije bilo da protivnike pred narodom ocrne. [...] Samo ‘sloga’, to se dovikivalo s one strane, i anatema na one koji nisu bili s njima ‘složni’ (Ignjatović, [1881] I, 1989: 364–365, 392–393).

“Ko je dakle kriv, što u Pantinoj Istoriji ima i pogrešaka? Svakako Ruvarac, taj dušmanin naroda srpskog i neprijatelj svega” (Ruvarac, [1885] 1934a: 192).

“Tih ideja Ruvarac se sa iskrenom strašću, čak sa borbenom nasrtljivošću, držao celoga svog života. I ništa nije bilo prirodnije no da glupost, neznanje, duhovna lenjost i laž skoče na ovog jeretika i naučnoga prevratnika. ‘Izdajnik Srpstva’, ‘neprijatelj zavetne misli’, ‘razoritelj narodnih svetinja’, tako su ga pozdravljali mikrocefali koji su poplavili našu dobru zemlju. I ta divljačka mržnja na čoveka od istine nije se ugasila ni na samome grobu. Još juče, jedan racionarni i šovinistički list beogradski ništa drugo nije imao da kaže nad grobom velikog naučnika, koji je činio čast našem narodu, no da je proveo sav svoj vek bacajući naučne ‘nihilističke bombe’ (Skerlić, [1905] III, 1964: 9).

Često varirana teza u romantičarskom nacionalizmu XIX veka govori da su Srbi sami sebi najveći neprijatelji. Danas je uglavnom prerađena u uverenje da svako odstupanje od onoga što savremeni nacionalizam podvede pod pojam “nacionalnog

interesa" i "nacionalnog programa" može da bude označeno samo kao "izdaja". Prividno samokritičan stav "sami sebi neprijatelji" najčešće je proisticao iz tumačenja da je politička elita nedorasla zbivanjima, da je inferiorna ili korumpirana, da se "kvari" pod stranim uticajima, da dela za tuđe interese. Pored političara optuživani su i istoričari zbog kukavičluka, ali najčešće su kritike trepele konkretne istorijske ličnosti – Vuk Branković, Arsenije Čarnojević i Vuk Karadžić. U ovom krilu intelektualaca sva trojica su simbolizovala "greh" prema naciji – (nesvesnu) izdaju njenih interesa, a posredno i njenu propast. Vuk Branković¹⁵⁰ simbolizuje izdaju koja je koštala naciju države i slobode, Arsenije Čarnojević¹⁵¹ – izdaju koja je koštala naciju Kosova kao neupitno srpske zemlje, Vuk Karadžić¹⁵² – izdaju koja je koštala naciju umanjenja broja Srba zbog odsustva

¹⁵⁰ Danas se može čuti da "duh Brankovića čuči u mnogima od nas i da latinska mudrost – *Divide et impera* – zavadi pa vladaj – nalazi plodno tle za realizaciju upravo na ovim našim prostorima" (Marić, 1997: 15). Dacić tvrdi da "Vuki brankovići traju već šest vekova i trajaće, trajaće sve dok su Srbi na iskušenju" i dodaje: "Mora to tako biti. Narod opredeljen (kao celina, dakle: kao narod) za nebesko carstvo stavlja svakog svog pripadnika pred teška iskušenja, jer su tegobni puti u nebesko carstvo. Zemaljski putevi su lakši, stoga se uvek nađe neko ko njih bira. Taj ulazi u porodicu Brankovića" (Dacić, 1997: 46). Još je Milojević pisao o "srpskim izdaicama i izrodima" koji traže pomoć sa strane, pa je putujući po "Staroj Srbiji" tražio, ali nije našao "ono mesto gde je bio grob prokletog i crnog izdajnika Vuka Brankovića". Čak je tvrdio da su mu Turci u Kruševcu "podigli tulbe nad grobom, iz blagodarnosti, što su, pomoću njegovom, zadobili carstvo na Kosovu", ali je narod "tulbe nad grobom prokletog Vuka, razsipao sasvim; kosti mu sagoreo; pepeo razvejavao po vetru", pa je zaključio da je "strašna i velika osveta narodnja, nad onim, sa koga još čami i robuje", "lep primer svima, koi, ako ih ima takvih, misle i rade, kao prokleti Vuk Branković" (Milojević, 1871: 8, 45–46). I Gopčević je verovao da je izdaja doprinela porazu srpske vojske na Kosovu, ali nije verovao da je baš Branković bio izdajnik (Gopčević, 1890: 225). Po Vasiću, predanje o Vuku Brankoviću bilo je "krvava rana narodna" (Vasić, 1919: 87), a Joksić je beležio: "Sve je to lepo brate i fakultet i istorija, ali i Vuk Branković i Arsenije Čarnojević bili su najobrazovaniji ljudi onoga vremena, pa najveće pogreške počinise, a mi ne vidimo danas baš nikakve koristi od toga, što njima istorija sudi" (Joksić, 1898: 21).

¹⁵¹ Gopčević je pisao o Arseniju Čarnojeviću kao patrijarhu, "čiji spomen srpski rodoljub s pravom proklinje" jer se "reši na nesreću" da se sa narodom iseli (Gopčević, 1890: 220), a Hadži-Vasiljević je smatrao da su najviše zla učinili srpskom narodu "sami njegovi duhovni glavari" vodeći ga u seobe (Hadži-Vasiljević, 1906: 64).

¹⁵² Ma koliko slavljem kod Srba i kuđen kod Hrvata što je svojom teorijom o "Srbima svima i svuda" umanjio njihov broj, Vuk Karadžić je kritikovan i od strane pojedinih srpskih intelektualaca. I danas, kao i pre sto godina, ima intelektualaca koji smatraju da su njegove greške u nacionalnom radu velike. Razlike su samo u "nacionalnom" pravcu u kome je Vuk "osiromašio" Srbe. Autori s početka veka su Vukove "greške" smeštali u kontekst državnih aspiracija prema jugu, pa je kritikovan što je za Skoplje "pogrešno" tvrdio da je u Makedoniji (Hadži-Vasiljević, 1906: 27); što je saopštenjima o bugarskom jeziku i štampanjem oglada na tom jeziku doprineo jačanju "separatističkog bugarskog pokreta" (Novaković, 1906: 72); što "nije proučio jezik Mačedonaca, o njima nije pisao, te se naši suparnici Bugari hvataju i za tu okolnost tvrdeći: da tobož 'ni sam Vuk nije smatrao Mačedonce za Srbe", što je "prosta neistina" (Ivančić, 1908: 150); što "mi Srbi imamo najviše da zažalimo što Vuk nije ni do Niša dolazio", jer "da je bio barem do Skoplja danas bi se makedonsko narečje a sa njim i makedonsko pitanje, sasvim drukčije smatralo no što se smatra" (Tomić, 1918: 47); što se samo "slučaju može pripisati, što su baš narečja iz Šumadije i Hercegovine postala srpskim književnim jezikom", jer, "da je Vuk Stefanović Karadžić bio

jedinstvenog jezika, jednog dijalekta i pisma ili, sasvim suprotno, zbog raskida sa njenom "aristokratskom" prošalošću.

Ako su pojedinci simbolično ili stvarno obeležavani kao izvršioци nacionalnog greha, na opštem, nacionalnom planu utvrđeno je niz "osobina" svojstvenih naciji i njenom "karakteru" koje su bile odgovorne za nepovoljna istorijska zbivanja po čitavu njenu egzistenciju. Autodestruktivni elementi identifikovani su u srpskoj "neslozi", zatim u ispoljavanju nekih osobina koje su obeležavane kao "nacionalno" svojstvo, a negativno su delovale na položaj naroda i, na kraju, u stalnom prisustvu "izdajnika". Ako se o "karakternim osobinama" naroda koje prouzrokuju štetu govori sa žalom što je tako, a okrivljuju se uglavnom srpske vođe u raznim vremenima (nekad vlastela, danas političari), koje su zbog korumpiranosti i osobina došlih "sa strane", svesno ili nesvesno, činile loše narodu, o nacionalnim "izdajnicima" se govori sa mržnjom sličnom onoj koja se ispoljava kada se govori o "konvertitima". Razlozi se mogu pronaći u rasprostranjenom uverenju o jedinstvu "kolektivnog bića", gde niko ne voli sebe kao što voli naciju, što je stvorilo i "Vuka Brankovića" koji nije spreman da za "više ciljeve" ili, savremenim rečnikom rečeno, za "nacionalne interese" koje definiše duhovna "aristokratija" – žrtvuje sebe i svoja uverenja.

Tvrđnje da postoje pokrajine sa boljim i manje dobrim Srbima, da su Srbi bolji na selu nego u gradu, da su bili bolji u prošlosti nego u sadašnjosti, proističu iz stalne

Makedonac, po svojoj prilici, podigao bi narečje svoga zavičaja na stepen književnog jezika" (Nešić, 1919: 24); što je napravio "fatalnu pogrešku" a "fatalnost te pogreške je u tome što je propušteno da se pri formiranju narodnog književnog jezika uzme u obzir naročito žargon i dijalekt Pomoravlja i Povardarja; a da je to urađeno sve bi drukče bilo" (Petrović, 1934: 57); što se tvrdilo da "među mnogim srpskim pogreškama u prošlosti spada i sastanak Vuka Karadžića sa hrvatskim književnicima (1850) u Beču" pa "da toga sastanka nije bilo, Srbi bi sebi prištedeli 'zadovoljstvo' da docnije na maternjem jeziku čitaju i čuju istoriske i književne otimačine" (Psunjski, 1944: 93). Savremeni autori prigovaraju Vuku sasvim drugačije nacionalne greške nastale u odnosu prema mogućnostima uspostavljanja jedinstvenog nacionalnog identiteta. Po njima je Vuk "ostavio u nasleđe podeljenost našeg književnog jezika" jer je zadržao nerešeno pitanje ekavskog ili ijekavskog izgovora budući da na "uopštavanje ekavice, on nije ni mislio, ili nije hteo da misli" (Ivić, 1994: 36), ili je izvršio "osiromašenje starog srpsko-slovenskog jezika" (Jerotić, 1995: 89).

Pored Karadžića napadan je i Daničić. Početkom veka Dragašević je pisao: "Daničić [je] – istina Srbin – ali koji niti se u srpskoj zemlji rodio, niti je jezik među Srbima učio, nego sve svoje znanje o jeziku pribavio glavno u Beču, od ljudi koji žive Srbe ne poznaše [...] Izučiv provincijalni jezik severnih pokrajina srpskih, i to iz rečnika Vukovoga, koji je samo severnu Srbiju obuhvatio, i izučiv ga na osnovu nauke, koju su po tome provincijalnom jeziku izveli Ne-Srbi – on je, jadan, zamišljao, da se taj jezik, koji je on izučio, govori i na Kosovu i u Skoplju i u Prilepu; a jezik, koji se nalazi u poveljama srpskim – kojim su, dakle, govorili Nemanja i Dušan i Marko – da je to tek stari jezik, koji se danas nigde ne govori, nu od koga je, možda, postao ovaj koji on zna. Kako ogromna zabluda! I filolozi srpski, uzev ovaj jezik severnih Srba za književni, oglašise ga kao pravi srpski [...] Severni jezik srpski jeste lep i prijatan. On je i gibak i zvučan. Ali njime nisu govorili oni čija dela mi uzimamo za svoju istoriju. Južnim jezikom srpskim nije opevana divna epopeja srpska; ali su na njemu napisani srpski carski zakoni, i njime je upravljana srpska carevina" (Dragašević, 1902: 5–7).

potrebe dela srpskih intelektualaca da pronađu uzroke nesaglasnosti svoje vizije "karaktera" nacije i onoga što su oko sebe videli. Nacija je u njihovoj viziji bila lepa, plemenita, hrabra, velika i, iznad svega, jedinstvena i (duhovno i karakterno) ujednačena, a oko sebe su videli siromaštvo, nejednakost, odsustvo sličnosti, nepokoravanje proklamovanim "nacionalnim interesima", malu državu i nepostojanje stalno priželjkivane i od nekud obećane veličine. Nacionalistički deo intelektualne elite u Srbiji nikako nije želeo da se suoči sa realnošću i da svoje ideje gradi na njoj. Naprotiv, nezadovoljstvo u susretu sa stvarnom, a ne umišljenom nacijom, teralo ih je sve dublje u iracionalno.

"NAJBOLJI DEO SRPSTVA"

Kada se čitaju stari autori приметно je konstantno nezadovoljstvo onim što je u raznim vremenima predstavljala Srbija, kako pre sticanja nezavisnosti tako i posle, pa čak i posle prvih proširenja teritorije. Istovremeno, može se uočiti stalna potreba da se identifikuju "pravi" Srbi, pa su oni, u zavisnosti od političkih okolnosti, ali i pozicije samih autora, prepoznavani ili u Srbijancima ili u Srbima van Srbije. Zanimljivo je da osamdesetih godina aktivirana teza kako "drugi" iz neprijateljskih pobuda dele "nacionalni korpus" na Srbe i Srbijance dobija sasvim drugačiji smisao kada se čitaju autori nacionalističke provenijencije. Pokazuje se da "drugi", i kada su imali paklene namere "razbijanja srpstva", nisu morali da traže argumente za njihovo međusobno razlikovanje. Najbolje argumente pružali su upravo navedeni intelektualci.

Nezadovoljstvo "Srbima iz Kneževine" je bilo stalno prisutno, bilo zato što su ostvarivši slobodu za sebe zanemarili "braću", bilo zato što nisu tako "dobri" Srbi kao oni iz neoslobođenih krajeva. I po starim i po novim piscima najčešće su ovi drugi veći i bolji Srbi. Zavisno od trenutne važnosti teritorije za širenje države, čas su najbolji Srbi u Crnoj Gori, čas u Makedoniji, čas u Bosni i Hercegovini. Retko su najbolji oni u Šumadiji. Istovremeno, što je opet kontradiktorno, bilo je autora koji su pokazivali otvorenu netrpeljivost na primer prema Srbima iz Vojvodine, glorifikujući srbijanskog seljaka i njegov primat u sposobnosti nacionalne identifikacije.

Po savremenom Zurovcu "luča kosovskog mita jače plamti u provincijama u Srpskoj Hercegovini i Srpskim Krajinama, nego u srpskoj metropoli, gdje tinja neugasivom snagom moćna da se rasplamsa kad vetrovi poniženja postanu suviše jaki i bezobzirni" (Zurovac, 1997a: 118). Amfilohije Radović smatra da je narod u Hercegovini i Bosni "najzdraviji i načistiji" deo srpskog naroda (*Jagnje Božije...*, 1996: 266), a Radivoje Marinković da Crnogorce, "ako izuzmemo odrode tipa Đukanovića, krase najčistije i najplemenitije osobine srpstva" (Marinković, 2000: 39). Na sličan način su i nekada autori pokušavali da utvrde odnos između Srba i Srba, razloge njihove međusobne netrpeljivosti i jačinu srpskog osećanja u pojedinim krajevima.

Iako je spadao u retke autore koji su se kritički odnosili prema međusobnom animozitetu Srba iz raznih krajeva, ni Živojin Žujović nije odoleo da, objašnjavajući odnos

prema Srbima iz Austrije, odmeri kod njih prisutnu količinu patriotizma. Navodeći kako se Srbi ponašaju prema Srbima iz raznih krajeva,¹⁵³ tvrdio je da su Srbi iz Austro-Ugarske “kultivirani” i “prirodno nadmoćiji” prema “ovostranim Srbima”, pa je otuda bilo prirodno “neprijatno osećanje slabijeg u borbi sa jačim”. Drugi momenat pronalazio je u njihovom “karakteru”, smatrajući da “nisu ni najmanje patrijoti ovoga kraja srpskog”, a ta “indiferentnost (ravnodušnije) austrijskih Srba”, po njemu, “ne podleže nikakvoj sumnji”. Pominjao je i birokratsku konkurenciju “koja mnogo doprinosi uzajamnoj mržnji te braće” (Žujović, [1868] 1974: 334–338).

I Milojević je uočavao razliku u patriotizmu Srba iz različitih krajeva, ali u korist Srba van Kneževine, zaključujući da oni “poštuju i uvažavaju svoje, dok većina nas u kneževini, osim svoga čefa i sebičnosti, i neznamo i nećemo da znamo ništa šta je ovamo i šta se događa! Mi živimo samo za se i za svoje najbliže, kao da smo sve na svetu postigli i u svemu se usavršili! Nas, vrisak, plač [...] naše rođene i najrođenije braće, kao da ni najmanje nedaraju” (Milojević, 1871: 133). Sasvim suprotno je mislio Miloško Veselinović koji je pisao da su svi “do pre kratkog vremena učili i popovali nam, da samo gledamo na Bosnu ‘ponosnu’, jer je samo to srpsko!! a sve je ostalo tuđe, pa i Morava!!!”, zaključujući da je to “spekulantsko učenje”, ali i tvrdeći optimistički da se stvar srpska “okrenula na bolje i uputila na preči i pravi put”, to jest ka središtu Srbije (Veselinović, 1888: 35–36). Za Hadži-Vasiljevića najbolji Srbi su čas bili u Makedoniji, gde su zajedničke uspomene učinile “da se srpski narod u tim krajevima toliko duhovno sjedini i kristališe, da je on, danas, jači no igde u Srpstvu”, a čas u Bosni gde je “onaj deo srpskoga naroda, koji nosi u sebi najpregnantnije osobine srpskoga naroda” (Hadži-Vasiljević, 1906: 41, 75). I za Cvijića narod Bosne i Hercegovine “predstavlja jedan od etnografski najsvežijih i najjačih delova srpskoga naroda i čini nerazdvojnu celinu s narodom zapadne Srbije, Novopazarskog Sandžaka i Crne Gore, koji najbolje predstavlja osobine srpske rase”, jer je to narod “ne samo etnografski svež i jedar, već znatno učestvuje i u radu na kulturnom jedinstvu srpskoga naroda. To je dakle centralni i jedan od najdragocenijih delova srpskoga naroda, srce srpskoga naroda” (Cvijić, 1908: 22–23). A Stojan Protić je u polemici sa novosadskom *Zastavom* pominjao “staru novosadsku bolest, da oni, Novosađani, drže ključ od srpske politike, a mi ovamo u Srbiji niti umemo da vodimo srpsku politiku, niti znamo šta je srpska politika”, pa je zaključivao da “ako je negda Novosađanima to moglo prolaziti, to sada ne može. I oni treba da izbiju iz glave tu bubicu”. Prigovarao im je da žele da se istaknu “kao neki naročiti branilac” Srba u Bosni i Hercegovini “praveći se njima boljim prijateljem od nas” (*Hrvatske prilike...*, 1911: 124, 146).

¹⁵³ “Prema Srbima iz Stare Srbije na priliku, i iz Ercegovine mi se dosta uljudno ponašamo i barem mržnje prema njima nememo ni ukoliko. Prema Bošnjacima već ne stojimo tako, a prema Srbima iz austrijske česarije stojimo pet puta grđe negoli prema Bošnjacima. Po obileženom gore pravilu, Srbi austrijski nešto su pred nama krivi, Bošnjaci takođe, premda mnogo manje” (Žujović, [1868] 1974: 335).

Tihomir Đorđević je pisao da se doseljeni narod “nije razlikovao od onoga u Srbiji” jer “svi pogledi i sav mentalitet bili su im isti”. Govoreći, međutim, o Srbima iz Austrije konstatovao je da je i među njima bilo čestitih ljudi koji su iz rodoljublja dolazili, ali “broj takvih ljudi nije bio veliki”. Većina je dolazila kao u “obetovanu zemlju” sa nadmoćnošću “koju držahu da imaju nad domorodcima”, pa su Srbijance smatrali za “varvare, koji su jedino kadri rukovati oružjem, ali nesposobni da sobom upravljaju, te tako dakle da su oni sami pozvani da ih obrazuju i prosvetuju”. I on je verovao da su se “znatno razlikovali od Srbijanaca” i da zbog svog mentaliteta “nisu bili mnogo u volji primitivnim, ali krutim, trezvenim i prirodnim Srbijancima”, pa se među njima rano javio antagonizam. Slično je pisao i o doseljnim krajišnicima koji su bili “skroz nedisciplinovani, osioni, pretenciozni, nervozni što su napustili svoje ognjište, nenaviknuti na nove prilike” (Đorđević, 1924: 61–62, 69–77).

Velmar Janković je pravio razliku u mentalitetu “Srbijanaca” i “prečana” bez obzira na nacionalnost, pa je beležio da se Srbijanac osećao ponižen tutorisanjem prečana “iza kojeg nepoverljivo sluti austrijanštinu” (Velmar Janković, [1938] 1991: 107). Uredništvo časopisa Srpskog kulturnog kluba je imalo svoje favorite među Srbima, pišući o Srbima u Hrvatskoj kao “uzornom srpskom elementu”, “plemenitom delu Srpstva” (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 111–112), dok je u posleratnoj emigraciji Lazo Kostić beležio da u Bosni živi “oko četvrtina najčišćih Srba” (Kostić, [1959] 1992b: 158).

“KRIVI SMO MI – MI NE VALJAMO”

Teza da su Srbi često “sami sebi neprijatelji” pripisuje se ponekad “karakternim” svojstvima nacije, ali još češće određenim grupama, intelektualcima, političarima pa i istoričarima, naravno onim koji nisu bili spemni da dalje razvijaju i šire mitologiju nacionalizma. Zato nije slučajno da nijedan istoričar u proteklih vek i po nije toliko osporavan od ovog krila intelektualaca koliko utemeljivač srpske kritičke historiografije, Ilarion Ruvarac.¹⁵⁴

¹⁵⁴Jaša Tomić je pisao da je posle Slivnice počelo omalovažavanje Srba kao raslabljenog naroda, koji nema životne snage, što je, po njemu, uticalo na malaksavanje onih koji su bili “slaba duha”, pri čemu posebno apostrofirao Ilariona Ruvarca: “Ta malaksalost se najvećma ogleda u docnijim istorijskim radovima učenog grgeteškog arhimandrita Ilarijona Ruvarca [...] svi Srbi kojima se Srbini ponosio, ili nisu ni postojali ili su bili probisveti, švindleri, laže i varalice. Ruvarčev način pisanja istorije počeo je dosta da osvaja. Kod njega upravo i nema Srba, nego su skoro svi Grci, Bugari, Cincari, Cigani” (Jaša Tomić, 1913: 19–20). Na drugom mestu on kaže: “Mi imadosmo u sebi dosta Ruvarčevog. Svi su nam bili Cincari, Cigani, Bugari, Grci, samo ne Srbi” (Tomić, 1914: 23). Joksić citira pismo prijatelja o Ilarionu Ruvarcu da bi “potvrdio da naučen čovek kad zadre na jednu stranu, ne odstupa ni pošto od svoga rezonovanja, što ne služi na čast takvim da ih nazovem naučenjacima”, odnosno da bi pokazao kakva je “žalosna svedodžbu o poznavanju srpskih zemalja i naroda u njima, i za jednog običnog Srbina, a još žalosnija za jednog srpskog istorijopisca kao što je g. Ruvarac” (Joksić, 1898: 24-25). Slično je pisao i

Danas se često tvrdi da "opustili smo se i zapustili, prepustili smo se svojim lošim svojstvima, sami sebi najveći smo neprijatelji" (Čosić, 1992a: 213), odnosno, da "stalno ponavljamo iste greške", uz pitanje "da li smo mi sami sebi najveći neprijatelji" (Mileusić, 1997: 474), ili konstatacija da "koren naših sadašnjih nevolja moramo tražiti i u nama samima. Glavni neprijatelj je ipak u nama: to je naša naivnost, naša bahatost bez pokrića, naša neorganizovanost, naše 'od danas do sutra'" (Zurovac, 1997b: 592). Ima i autora koji veruju da "fluidni tok srpskih mana, ta reka srpskog samouništenja mnogoimena je. Zove se nemar prema sebi, ili lakomislenost pred budućnošću, ili naivnost pred licem neprijatelja" (Dacić, 1997: 115). Nesreća srpskog naroda pronalazi se u njemu samom, "u njegovim nedovoljnim snagama, neslozi i izdajstvu, a ne u nekom drugom", kao i u prisustvu "tobožnjih naučnika" koji su "nastavili rad velikih sila i javnih ubica, na Srbe ustremljenih", a pri tom su "zadobili većinu srpskih istoričara" (Samardžić, 1989: 61-66). Pošast se traži i u srpskim političarima posle Drugog svetskog rata koji su "neupotrebljivi", "poltroni", "iskorenjeni iz svog naroda, politički i nacionalno impotentni" (Mladenović, 1989: 75), u vladajućim krugovima koji su kod Srba "razvijali podanička osećanja i tako ih okretali protiv sopstvenih nacionalnih interesa" (N. Samardžić, 1990: 61), ili u naivnoj politici vlade (Tadić, 1992: 141).

Pre sto godina se pisalo da "propadamo moralno i materijalno, i nestaje nas", a uzrok se nalazio u "nemarnji i nedotupavnosti starešina opštinskih i crkvenih" koje su pogazile svoj ponos i ne brinu za mlade. To su "sebične starešine", pa "nezanjanje, nerad, raskoš i Čivut upropastiše nam najpre spaije i bogataše, pa onda trgovce i zanatlije, a sad žderu prostake, jer je ono šuga prilepčiva, osobito za nas ponosne u tom". Zaključivalo se da je "zlo i krivica u nama a ne izvan nas", da "mi nevaljamo", da "u nama nema čvrstine, a onda ni budućnosti ni bića, a nema zato, što nema svesti ni ponosa", da "ovoga čuda ima samo u nas", pa se postavljalo pitanje "ima li još koji narod da sam sebe ovako tamani, ima li žalosnijega i sramotnijega znaka po svest ličnu i narodnu". Anonimni autor je ponavljao da "ne vredimo ništa, pa se niko i ne obazire na nas" i tvrdio da Srba ima "tako sramotnih, da se uvređeni nalaze, kad im ko kaže da su Srbi, a Srbi su", da "ne znaju i ne mare za svoje ime, jezik, veru", a kritikovao je i sveštenstvo koje ne prosvetuje narod, kaluđere koji su se zanemarili, škole koje su "tužne i jadne", bogosloviije koje su "čemerne" i pozivao "da priznamo svaki svoje pogreške" (*Za što naš narod...*, 1867: 1, 25, 37-53). I Kralj Milan je uočavao istu opasnost, koja je "negda slavnu državu srpsku srednjega veka i srušila", a ona "leži u nami samima", u "kobnom razdoru", u "partijskim borbama i strastima" (u: Protić, 1912: 184). Gopčević je tvrdio da svaka država mora propasti "usled unutrašnje svađe i partijske mržnje", odnosno da "mora da prepukne srce od žalosti svakom srpskom patrioti" kad vidi kako se sukobljavaju partije u Srbiji, "kako Srbija i Crna Gora jedna drugu zavidljivo motri i popreko gleda", kako "ugarski Srbi sa

Đerić: "Uzalud je tu i hvaljenje II. Ruvarca i kuđenje P. Srečkovića, kad se pouzdano zna da su obojica u pitanju istorije i etnografije Stare Srbije i Mačedonije bili neznalice, i kad se zna da su u toj stvari bili lični protivnici, a inače rođena braća tj. neznalica i jedan i drugi" (Đerić, 1922: 84).

Hrvatima i svojom braćom u kraljevini u neslozi žive, na veliku radost Mađara”, kako se “Bošnjaci između sebe ganjaju, Hrvati i Srbi međusobno mrze, kako se Dalmatinci u neprijateljske tabore dele”, pa “taj mora očajno uzviknuti: o, vi Srbi, vi slepi ljudi”. Poručivao je Srbima: “Vi pevate još i danas pesme o Kosovu i snevate o obnavljanju nekadašnjeg veliko-srpskog carstva; mislite li vi, da je dovoljno, ako se samo peva? Zar ne kuca u vašim grudima srpsko srce, koje plamti za veličinu otadžbine [...] umesto da pomažete brata u nevolji, rado se radujete njegovome zlu, a ne pomišljate, da ćete vi sami na red doći, kad vaš brat padne” (Gopčević, 1890: 226–227). Piroćanac je smatrao da “s ustavom i zakonima mi živimo pored ustava i zakona” pa je “glavna mana u nama a ne u ustanovama”, jer “kad bismo mi zbilja razumeli dejstvo ustanova, i umeli ceniti njihovu vrednost, mi bismo ih umeli i zadobiti, i poštovati i sačuvati, a ne bismo davali odvratn prizor celom obrazovanom svetu, da pljeskamo i kad nam se daju i kad nam se oduzimaju”. Verovao je da “ako u jednom narodu nema ni dovoljno svesti, ni dovoljno smelosti da se opakoj vladavini ljudi stane na put”, onda nisu krive samo ustanove već je za to “kriv sam narod”, “kriva je ona klasa ljudi, koja u takvom narodu rukovodi javne poslove” (Piroćanac,¹⁵⁵ 1895: 7–9, 93). I Ivan Ivanić je najvećeg krivca za neuspehe nacionalne politike pronalazio “kod kuće”. Pišući o uspesima bugarske propagande u Makedoniji tvrdio je da su za to Srbi iz Srbije najveći krivci, pa se pitao: “Gde su tada bili Srbi? Nisu imali kad od dinastičkih i unutrašnjih boraba, a slabo su i mislili na Mačedoniju, kolevku srpskog carstva” (Ivanić, 1906: 155). Stojan Protić je pisao o “slabom vođenju računa o Srbima van granice Srbije”, o nedovoljnoj “bratskoj ljubavi” i “osećanju dužnosti prema svima delovima našega narodnoga zadatka”, zbog čega su Bugari nesmetano širili svoje pretenzije na Makedoniju (Protić, 1912: 28). Po Velmar Jankoviću, “stara navika da druge okrivljujemo” ubija narodno-državnu udobnost i “nateže nam savest” (Velmar Janković, [1938] 1991: 91), a po Slobodanu Draškoviću glavni neprijatelj je “u nama”, jer “sve nedaće koje nas pritiskuju, sva zla koja nas tište” imaju isti izvor, “slabost Srpstva”, pa Srbi više “ne liče na sebe” (Drašković, [1940] 1991c: 107–108). Smatrao je da je propast sigurna ako se nastavi jugoslovenskim putem, jer “što smo mi sami ubijali Srpstvo jugoslovenstvom, to je unikum u istoriji čovečanstva”, dodajući da otkad “čovek hoda zemljom nigde nije zabeleženo: da ceo jedan narod, i to posle hiljadu i tri stotine godina života, slavnijeg i legendarnijeg od svih, lati se posla da izvrši duhovno samoubistvo”. Tvrdio je da “zavađeni, slaba duha, meki, prijatelji celom svetu”, Srbi ne predstavljaju nikakvu snagu, jer nemaju zajedničke svetinje, nemaju ideala “koji bi prožimao sve duše i sva srca”, pa je propast prouzrokovana kukavičlukom da se brani opstanak nacije (Drašković, [1947] 1990: 108–119).

¹⁵⁵ Piroćanac Milan (1837–1897), političar.

“IZDAJA”

O nacionalnim “izdajnicima” i “izdaji” pisalo se uglavnom u smislu kletve za nepristajanje uz većinsko mišljenje, i to u vremenima odsustva spremnosti da se postavljaju pitanja o opravdanosti postavljenih “nacionalnih interesa” i proveravaju izabrani politički putevi. U istoj ravni sa “neprijateljima”, bilo da su to susedni narodi ili velike sile, “odgovornim” za neuspešnu realizaciju postavljenih političkih ciljeva, a kao sastavni deo uverenja da sloga rešava sva pitanja, izgrađena je priča o “izdajnicima” kao najlakše objašnjenje neuspeha nacionalističkih zahteva. Kako je savremena produkcija teza o “izdajnicima”, “mondijalistima”, “pacifistima” (što su pojmovi koji se u nacionalističkoj retorici danas koriste kao sinonimi) iz ratova 90-ih tolika da bi bila potrebna čitava knjiga samo da se sistematizuju, ovde će biti navedeni, samo kao ilustracija, stavovi već citiranih autora. Pojam “izdaja”, koji označava nepristajanje na nacionalističku homogenizaciju, kao i pojam “sloga”, u suprotnom značenju, u prošlosti su mnogo ređe korišćeni nego danas. Danas se uglavnom tvrdi da “drugi”, tj. “neprijatelji”, redovno nalaze podršku “raznoraznih srpskih izdajnika” (Gluščević, 1992: 615), da su nosioci izdaje “dobrim dijelom naši intelektualci” (Radović, 1996b: 266), da “izdajnici” svoju “progresivnost dokazuju antisrpsvom”, što je “nacionalni sindrom iz turskih vremena”, tj. “sindrom roba”, jer se u turskim vremenima na taj način štitila glava. U evropskim vremenima, međutim, “ne biti Srbin, to znači biti Evropejac”. Tvrdi se da su srpski “anacionalisti” “čudesan ljudski soj”, “imoralisti” među kojima je mnogo šovinista, da “mrze samo Srbe”, da su to “Srbi koji smatraju da su emancipovani i napredni onoliko koliko su manje Srbi”, da su to “skorojevići”, “konformisti”, “iluzionisti”, “inferiorci”, “nacionalni mazohisti”, “duhovni i politički satrapi i saradnici antisrpske koalicije” (Čosić, 1992a: 62, 119, 184–185).

Već je arhimandrit Visokih Dečana Hadži Seravim Ristić, pišući o propasti carstva, konstruisao da su neprijatelji “najmili neke od vlastela srbskih, nedostojne potomke porekla Nemanjina”, koji su rukovođeni sebičnim interesima postali “oruđe za ostvarenje ideja inoplemenih naroda” (Ristić, 1864: 3), a autor s kraja veka zaključio je svoju knjigu porukom “izdajnicima”: “Svakoj hulji na svešteni čivot, koji ga je mlijekom odranio, može se reći: ‘Pi šerbeta iz češe svečeve! Al sjekiru čekaj među uši!’” (Medaković,¹⁵⁶ 1895: 99). Posle Drugog svetskog rata, u srpskoj emigraciji, pojam “izdaja” dobio je novo značenje, u eksplikaciji da je u “osnovi našeg srljanja u propast izdaja odgovornih, kako u smislu nedoraslosti državnicičkim poslovima i dužnostima, tako i u smislu žrtvovanja srpskih interesa nesrpskim” (Drašković, [1947] 1990: 40).

¹⁵⁶ Medaković V. M. G. Milorad (1824–1897), novinar, član Srpskog učenog društva.

“Kvarenje nacije” – strani uticaji

“Šta upravo znači taj čisti ‘narodni karakter’? Da li ga pisac vidi u etničkim osobinama rase? Etnografi, etnopsiholozi i antropolozi reći će mu da danas u nauci teorija rasa slabo važi, da se danas smatra da su i najčistije rase melezi toliko puta ukršteni i meleženi. Narode treba primiti onakve kakvi su, kao plodove vekovnoga ukrštanja i međusobnog uticaja; ceo njihov razvitak sastoji se baš u tome nakalemljavanju. Za naučenjaka ne postoji nikakvo overeno i naučno merilo po kome bi delio ono što je strogo nacionalno od onoga što je nenacionalno, ono što je nakalemljeno od onoga što je samoniklo” (Skerlić, [1902] II, 1964: 300).

Iz shvatanja o organskoj suštini nacije proističe i uverenje o njenoj starosti, autentičnosti i nepromenljivosti. Kako su intelektualci ipak, suočavajući se sa savremenim stanjem i izgledom nacije, bili u prilici da uoče njenu nesaglasnost sa idealnom vizijom koju su sami konstruisali, i kako je lepota uvek bila na strani vizije, a ne na strani stvarnosti, tražili su se uzroci te nesaglasnosti i odsustva opisivane lepote. Prvi i najvažniji faktor “kvarenja” nacije pronađen je u “stranim uticajima”, optuživanim za sva zla koja su je snalazila. Strani uticaji bili su uvek primereni vremenu i tada aktuelnom “neprijatelju”. Nekad su to bili uticaji vizantijski, nekad turski, nekad evropski, nekad komunistički, ali uvek su bili “tuđi”, i najčešće nacionalno određeni. “Kvarenje” nikada nije bilo autentično, a posebno se nikada nije postavljalo pitanje da li je ideal autentičan i da li je on ikada postojao. Potpuno se zaboravljala činjenica, još u XIX veku poznata, da “ako se narodna snaga zatvori od spoljnog djelovanja i obraća [se] samoj sebi, neizbježno će ostati neplodna” (Solovjev, [1884] 1995: 38).¹⁵⁷

Iz uverenja da strani uticaji “kvare” naciju, tj. da joj menjaju “urođen” karakter i “autentična” svojstva i time razbijaju njeno organsko (duhovno) jedinstvo, proisticao je duže od jednog veka ponavljani zahtev o nužnosti očuvanja autentičnosti, vraćanjem na

¹⁵⁷ “Narod upoređuju sa drvećem, govore o čvrstini korijena, o dubini zemljišta. Zaboravljaju da i drveće da bi donosilo cvijet i plod, mora ne samo da se drži korijenom za zemlju, nego i da se uzdiže nad zemljom, mora biti otvoreno za spoljne uticaje, za rosu i kišu, za slobodni vjetar, za sunčane zrake. [...] I što više prihvati te blagotvorne uticaje, što se više njima ispuni, biće i jače i plodotvornije. Na isti način, i razvoj naroda će biti uspješan samo u mjeri u kojoj prihvati vasseljenske nadnacionalne ideje” (Solovjev, [1884] 1995: 39).

izvorne "temelje", na nacionalne "brazde", pozivanjem na "korenje" i ispoljavanjem straha od "iskorenjivanja", odnosno pronalaženjem u prošlosti (pošto u realnosti nije pronalazeno) onoga što je "prirodno" nacionalno svojstvo. Problem je bio u tome što je većina procesa, institucija ili oblika ponašanja koji su podvođeni pod pojam negativnih "stranih uticaja" proisticala, u stvari, iz pojma modernosti, pa se autentičnost najčešće izjednačavala sa zaostalošću. Izgleda sporedno što su sve "autentične vrednosti" i njihovi negativni pandani nastali pod "stranim uticajima" (duhovno nasuprot materijalnog bogatstva, kolektivizam nasuprot individualizmu, konzervativizam nasuprot modernizmu, selo nasuprot gradu...) – uvek ostajali samo teorijski i knjiški ideali njihovih zagovornika, primenljivi samo na zamišljeni idealni "narod", a bez ikakve životne važnosti za njih same.

Čitava ova stereotipna priča o upravo izgubljenoj autentičnosti i pogubnim stranim uticajima ne bi bila zanimljiva da se njome danas ne objašnjava, ne samo prošlost već i neposredna politička sadašnjost. Tako se i zbivanja devedesetih godina u Jugoslaviji vide kao težnja da se uništi "ostatak Srba na Balkanu", a objašnjenje traži u "zloćudnoj pojavi primitivnog mentaliteta u svetu koji je ogrezao u materijalno bogaćenje" (R. Samardžić, 1990a: 8).

Kao i svaki stereotipni sud, ni navedena tvrdnja nije nimalo originalna. Kao što savremeni autori lociraju početke "iskorenjivanja" u vreme pedesetogodišnjeg komunističkog "mraka", a autori iz međuratne Jugoslavije u vreme njenog nastanka, autori s početka veka su locirali početke "iskorenjivanja" pod stranim uticajima u XIX vek, a oni iz XIX veka u tursko doba. I svima je zajedničko bilo uverenje da su njihovoj neposrednoj prošlosti, koju su jedino i poznavali, prethodile rajske doline nacionalne autentičnosti i neiskvarenosti. Zato nije čudno da su i rodonačelnici ovakvog shvatanja nacije, autori iz XIX veka, upravo "stranim uticajima", koji su razbijali autentičnost nacije, objašnjavali ne samo neposrednu stvarnost nacije i njene "osobine" (koje nisu ni tada bile u skladu sa idealnom slikom), već i celokupnu istoriju – od razjedinjavanja Dušanove države, pada pod Turke, odsustva sloge, do pogubnog uticaja nastajućih gradova na očuvanje autentičnosti. Tako uzroci "kvarenja" nacije idu u dugoj neprekinutoj liniji od "surovog Turčina, "lukavog Latina" ili "gramzivog Vizantinca" do "lažnog jugoslovenstva" i "pogubnog titoizma". Samo zbog njihovog prisustva i "svesnog" negativnog uticaja, a preko nacionalne elite – velikaša u srednjem veku, školovanih na Zapadu u prošlom veku ili školovanih u komunizmu juče – nacija je izgubila svoja "izvorna" svojstva, "iskorenila" se i došla na raskršnicu odakle jedan (pravi) put vodi u "prirodno" stanje, u prošlost, a drugi (krivi) u budućnost, sa neizvesnom perspektivom njenog opstanka.

Široka je lepeza "opasnosti" koje, po savremenim autorima, vrebaju naciju od negativnih "stranih uticaja". Od onih koje prete očuvanju autentičnosti i ekskluzivnosti nacije, do onih koje ugrožavaju njen biološki opstanak. U današnjem obliku ova teza polazi od pretpostavke da treba "imenovati preimućstva civilizacijske zaostalosti", i "optimalno iskoristiti preimućstva zaostalosti i nerazvijenosti" koja su "naš početni intelektualni kapital" (Čosić, 1992a: 175–177), odnosno, da je izolacija "naša velika šansa i nesumnjivo prednost" (Marković, 2000: 9).

Kod savremenih autora problem stranih uticaja često se percipira i kao opasnost po biološku ekspanziju Srba, što je uslov njihovog opstanka. U skladu s tim je teza da "ne znači da upravo zbog brojnih seoba, kao i svakovrsnih mešanja sa raznovrsnim narodima, čak i različite rase, nije bilo trajnih negativnih posledica, koje su se odrazile najviše na prirodan proces sazrevanja srpskog naroda, na njegov karakter, njegovu samosvest i volju". Polazeći od pretpostavke "da je srpski narod bio jednom u prošlosti istorije ukorenjen", autor se pita "kada je započelo iskorenjivanje srpskog naroda". Odgovor je da se to dešava od stvaranja Jugoslavije, odnosno da se "strmoglavno menjanje" srpskog naroda odvija pod uticajem "već pre Drugog svetskog rata ozbiljno načete Evrope, a posle ovoga rata pod uticajem nehrišćanskog internacionalizma, besmislenog kosmopolitizma, a sa njima zajedno, vulgarnog materijalizma i ateizma" (Jerotić, 1995: 42–45, 78, 194). Slične su i Samardžićeve teze da su Srbi zapadne uticaje prihvatili ukoliko "nove ideje ne bi dublje ugrozile njihov duhovni integritet", sa naglaskom na tvrdnji da je taj "naročiti konzervativizam" bio uzrok ne samo očuvanja već i napretka srpskog naroda, kojim je on stekao "sposobnost da se brani od štetnih nanosa sa strane", "da od drugih prima sve ono što, ne napadajući mu korenje, može koristiti njegovom nepradovanju". Ovaj autor vidi paradoksalnost srpskog položaja posle gubljenja nezavisnosti u tome što je narod "sve više postajao podložan duhovnom kvarenju", a "dubina njegovog moralnog pada može se meriti pojavom dvostrukog karaktera kod grupa ili pojedinaca". Zaključak je da su, iako je taj proces zaustavljen, ostali "moralni ožiljci na mentalitetu jednog naroda" (Samardžić, 1989: 70–71, 125–126). Ipak, što je vreme u kojem je pisao bivalo radikalnije i teze ovog autora su postajale takve. Već je 1991. zaključio da su talasi zapadnih uticaja koji su "zapljusnuli srpski narod" izazvali "poremećaje u toj harmoniji vrednosti", a savremeno doba je "podlokalo", "istrošilo" i "najzad oborilo one stubove koji su nekada čvrsto stajali značeći glavne vertikale srpske istorije" (R. Samardžić, 1991: 171–172). I drugi savremeni autori pominju stubove. Tako se tvrdi da su "srpska duhovnost i nacionalna ideologija, noseći stubovi u velikom zdanju koje tvori srpski nacionalni panteon", sa konkretizacijom "rušitelja" prepoznatih u "jugoslovenskom razdoblju srpske istorije", odnosno u komunističkoj epohi, gde su "posle poluvekovne hibernacije" opet izronili iz "kolektivne podsvesti" (Bataković, 1991: 7–8).

Stari autori su još češće razrađivali ovu tezu tvrdeći da su upravo strani uticaji bili odlučujući za "kvarenje" naroda još od srednjeg veka. Tako je Vladimir Jovanović smatrao da su put "divljem osvajaču" otvorile "strasti i grehovi velikaša, kojima duh beše otrovan uticajima sa strane", da je pod vizantijskim i latinsko-germanskim uticajima, koji su bili "zadahnuti niskom zlobom i strastnom gramzivošću", podrivan temelj "duhovnoj i političkoj nezavisnosti Srbskoj". Strani uticaji su se, međutim, razbijali o "zdravi duh Srba, i nemogoše podriti narodni život njihov; ali su, na žalost, otrovali duh velikaša, i zarazili ceo spoljašnji oblik Srbske države", pa istorija svedoči o "odpadanju" velikaša od "narodnog duha" i predavanju stranim uticajima, kao i o zlima koja su im presađena "i u krv i narav", a to su "samoživot, vlastoljubivo gramzenje i otimanje oko prestola, zavist, zloba, svirepost, osvetoljubivost, razvratnost duše". Otuda se stradanje pod "zulomom osvajača"

tumačilo kao “oganj prečišćenja za Srbstvo” u kome se “narodni duh očistio od svijih kvarećih uticaja sa strane” (Jovanović, 1870: 25–26, 39–45, 105). Putopisac Milojević bio je još eksplicitniji. Putujući Kosovom i opisujući ljude koje je tamo sretao, pisao je o nekoliko “ekzemplara” bez nosa i u ranama od sifilisa, pa je tu “pokoru” opisivao kao “tuđu poganštinu i uljezinu”, kao “tuđinsku poganu uljezštinu” (Milojević, 1871: 76). I Čumić je verovao da se svaki narod po nečemu razlikuje od drugih naroda, pa i njihov život “treba da je skladan s tim osobitostima”. Verovao je da “narod mora da pozna sebe”, a državnik mora da otkloni opasnost da život naroda uredi po tuđim svojstvima, “da u organizam jednoga bića postavi načelo suprotno pravome načelu toga bića” jer je rezultat takvih pogrešaka “kvarenje i rušenje, u mesto stvaranja i podizanja”. Upozoravao je da takve greške skupo staju i velike naroda, “a male narode mogu i same glave stati” (Čumić, 1871: 3).

Bilo je i autora koji su ne samo prihvatili autentičnost kao nepromenljivost, već su je i glorifikovali. Tako su, recimo, tvrdili da su “stari srpski zakoni i običaji čovečniji, nego ma u koga drugog naroda”. Međutim, pod uticajem vizantijskim počeli su “da se kvare i lepi srpski običaji”, iz čega prirodno proističe da “najmanje je Srbin sposoban na zločinstvo iz koristoljublja”, a da takve zločine vrše “stranci, ili Srbi, koji su odrasli pod stranim uticajem”, pa “Srbin, koji je rođen i odgajen pod uticajem srpskih običaja i zakona, ne može da vrši nečovečna dela za materijalne interese” (Vasiljević, 1886: 92–96).

Pišući sasvim patriotsku istoriju, a želeći da objasni i njene mračne strane, i Srećković je imao univerzalan odgovor – strane uticaje. Razmatrajući Nemanjinu borbu protiv bogumila tvrdio je da su spaljivanje knjiga i sečenje jezika nove kazne, “do toga vremena ne poznate u srpskome narodu, pozajmljene od Grka”. I propast države objašnjavao je slično: “Dok su naši kraljevi živeli narodnim životom, njina je država rasla i napredovala. Kako su usvojili tuđe običaje, otpočne se nenarodni život i svrši se propašću carevine. Naša vlastela ugledala se ili na plemstvo talijansko ili na činovničku pokvarenu aristokraciju vizantisku. Tim ona unese u narod kvarež”. Žalio je što se “plemstvo sladilo malvasijom, nosilo venedičko odelo i doteralo dotlen, da mu je sve srpsko bilo prosto i neotesano, a tuđinsko na ponos i diku”; što “ohuži se dahom vizantinizma i venedičanstva”, pa umesto patriotizma “pretegne samoživstvo” (Srećković, 1888: 27, 799–815).

Verovatno je zbog straha od stranih uticaja Spiridon Gopčević zaključio kako sudbine naroda zavise od njihovog zemljopisnog položaja i pretpostavio da bi srpski narod da je “od vijkada živeo na kakvom ostvru, kao britanski, to bi on danas po svoj prilici bio isto onako kulturni, bogat i slobodan, kao i onaj, a pored toga ne onako netrezven i od aristokracije gnjavljen” (Gopčević, 1890: 54). Nušić je verovao da je “naravstvenost” jaka srpska osobina, ali da “tuđi narodi svojim često razvratnim primerima, osetno utiču i na tu krasnu osobinu” (Nušić, 1903: 85). Ivanić je objašnjavao da od Šare i Skopske Crne Gore, na sever i zapad, nema ni jedne bugarske škole, “sve je čist, neokužen srpski živalj” (Ivanić, 1903: 8). Cvijić je, pak, pretpostavljao autentičnost stranim uticajima, tvrdeći da je srpski narod pokazao velike organizatorske sposobnosti

stvarajući svoju državu “ne tuđom pomoći i kao imitaciju i kopiju, već iz sebe i na svojim narodnim osnovama, primajući sa strane samo ono i onoliko koliko se slaže s njegovim narodnim duhom” (Cvijić, 1914: 4). Bilo je i autora koji su verovali da se samo svežinom “srpskoga življa i jačinom narodnoga karaktera može objasniti ta ipak srećna činjenica, da se naše pleme nije utopilo u razvratu” pod uticajem vizantinizma, već je “imalo dovoljno otporne snage, te se održalo (Nešić, 1919: 6).

Posle stvaranja Jugoslavije, uz svu glorifikaciju srpsko-hrvatskog bratstva, upravo se na planu “autentičnosti”, odnosno “imitatorstva”, prepoznavao ideal ovog krila srpskih intelektualaca, uz implicitnu sumnju u “zapadno” krilo “troimenog naroda”. Tako je Cvjić, verujući da je “srpsko-hrvatski narod znatne darovitosti, i da bi on, ujedinjen, kao celina od deset milijuna, mogao uneti novih elemenata u svetsku kulturu”, pisao da “valja osobito zapadne delove srpsko-hrvatskog naroda čuvati od rdavnih tuđinskih uticaja, i u njemu negovati ono što je specifično, samosvojno”, “razvijati misli o pravom (ne uskom, separatističnom, i polutuđinskom) narodnom idealu”. Na taj način, smatra on, “nećemo da postanemo zakržljao i učmao narod, prožet relativno slabom i poglavito imitatorskom kulturom panonskoga basena i susednih oblasti, budžački narod u Evropi” (Cvijić, [1911] I, 1921: 251–252). Slično je mislio i Predrag Mitrović koji je, analizirajući jugoslovensku kulturnu zajednicu i tražeći stvaranje “idealnog nacionalnog tipa”, verovao da “moramo oljuštiti veštačku ljusku importirane uglađenosti i uljudbe, moramo odstraniti majmunski imitirane tuđe ustanove” i “moramo baciti svoju pozajmljenu rekvizitu pod kojom se ulagujemo zapadu da ‘uđemo u kolo kulturnih naroda’”. Zaključivao je da tek onda “kada sa sebe skinemo obrazinu lažne kulturnosti mi ćemo u sirovosti našeg nacionalnog tipa naći one velike vrline od kojih ćemo učiniti kulturne vrednosti”. Uviđajući da mu se može prigovoriti da zahteva povratak preživlom, tvrdio je da se “narod instinktivno vraćao svome odiskonskom načinu i organizaciji života”. Tražio je povratak prekinutom kontinuitetu jer “mi smo do sada uvek orali svoju njivu tuđim plugom, moramo početi oranje svojim – pa makar za početak i ralicim” (Mitrović, 1924: 17–31).

Govoreći samo o pozitivnim osobinama Južnih Slovena u centralnim oblastima zemlje, Erdeljanović je pisao da “što se ide dalje od ovog etničkog centra južnoslovenskog ka severozapadu i ka istoku i jugoistoku, sve se jasnije zapaža slabljenje ovih tako jasno istaknutih osobina”. Uzrok su tome, po njemu, “nesumnjivo raznovrsni kulturni uticaji sa strane, ali u mnogome i mešavina sa tuđim etničkim elementima” (Erdeljanović, 1925: 48). U isto vreme, Čedomil Mitrović se pitao “da li nam je uspelo da sačuvamo naše rasne osobine, i koliko u nama ima tuđih primesa”, verujući da je došlo vreme da se “kristališe ono, što nam je još ostalo sačuvano” (Mitrović, 1926: 3–4).

Strah od stranih, posebno zapadnih uticaja, najbolje je izrazio Velmar Janković, po kojem je Srbin svoj i po tome što “nije bio Evropljanin”, jer Evropa je duboko bolesna i Srbi moraju da se čuvaju “njene zaraze” (Velmar Janković, [1938] 1991: 82–91). Slobodan Drašković je lamentirao što u Kraljevini Jugoslaviji, “kao kad kaverne osvajaju zdrava pluća, nad sve srpske zemlje bez razlike udarene su senke (najblaže rečeno) tuđinštine” (Drašković, [1947] 1990: 109). Pred Drugi svetski rat on je pisao da “ne izdaje Srbija svoje

sinove", već su "Srbi izdali Srbiju" jer su se "odrekli svojih svetinja i prigrlili tuđe ideale", predviđajući ipak da "prava Srbija i pravi Srbi počinju da dolaze k sebi" (D.M.S., [1939] 1991: 35).

GRADOVI

U sklopu analize kvarenja naroda posebno mesto imali su gradovi, koji nisu odgovarali autentičnom idealu i koji su, suprotstavljeni izvornom seoskom narodnom čoveku, a budući po definiciji kulturno i etnički heterogeni, smatrani primarnim ishodištem elemenata kvarenja nacije. Ako imamo u vidu da su gradovi mesta napretka društva, budući da ih odlikuje raznovrsnost i multikulturalnost (Vujović, 1997: 19), postaje jasniji odijum prema gradu generalno u krugu onih intelektualaca koji su preferirali organizističko razumevanje nacije.

Iako je u krilu nacionalno-romantičarski orijentisanih intelektualaca, doduše retko, bilo autora koji su pokušavali da i gradove podvedu pod idealni tip nacije dokazujući da su srpski gradovi "nacionalno najčistiji gradovi na belom svetu", da imaju "čisti nacionalni duh," da su "kao suza čisto srpski" (Lapčević, 1920: 5), ipak je dominantan stav, prepoznajući u gradu individualizam nasuprot kolektivismu, modernost nasuprot patrijarhalizmu, promenu nasuprot stagnaciji, proizvodio distinkciju između grada i sela, koje su u ovako shvaćenoj autentičnosti nacije i uzrocima njenog "kvarenja", davale prednost selu i identifikovale grad kao oblik zajednice koja je protivna autentičnom kolektivističkom, patrijarhalnom, nepromenljivom nacionalnom "duhu".

Kao danas Dobrica Ćosić koji pamti "zgražanje starog seljačkog naroda nad nemoralom čaršije, moralni prezir svega varoškog, kaputlijskog" i veruje da je i selo bilo zahvaćeno "varoškom amoralnošću" (Ćosić, 1992a: 85–86), tako je pre sto trideset godina Čumić video najveću opasnost za kvarenje naroda u gradovima, jer "u narodu selskom bila je pređe jedina a i danas je najveća snaga srpska", pa je kao primer propadanja naroda navodio sela oko velikih gradova "gde je ovaj uticaj mlogomoćan". Smatrao je da seljak koji se mešao sa "prosvetljenim Beogradom" ima "govor sakat", a takva, sakata, postala je i "njegova pamet, vera, srce, karakter", pa je zaključio da je takav seljak "pravi izmet", "karikatura društvena". Verovao je da "taka stvorenja pravi od seljaka svaki koji hoće da utisne u njega tuđe naravi, tuđe običaje, tuđ karakter, tuđe pojme, tuđ duh". Kao najveće zlo predviđao je da pod stranim uticajima "od negdašnjih i današnjih srpskih sela postaće: Višnjice, Mokri lugovi, Beli potoci, Sušice", u kojima se "ne će nikad više roditi Birčanin Ilija" (Čumić, 1871: 17–22). Po Srećkoviću prvi "eksploatatori" naroda bili su "zanadžije, majstori, trgovci i drugi stranci", koji su u gradove unosili "svoj drukčiji način življenja, svoje raskošnije običaje, davanje novaca pod velike kamate, kako bi što većma opljačkali i ogulili naš narod" (Srećković, 1888: 813), dok je Dragiša Vasić pripisivao Srbima uverenje da gradovi "razjedinjuju, otuđuju, sputavaju", sam tvrdeći da se "u velikim varošima gubi ono originalno jednoga naroda, njegova nacionalna boja, jer se u

njima “slaže sveta sa svih strana” i tako se “unositi tuđe”. Verovao je da je Srbija pre ratova bila “jedno selance Evrope, jedno selo originalno i prosto, odvojeno ali dovoljno spokojno”, a Srbi su bili fizički zdrav narod sa zdravim duhom koji nije bio podložan religijskim, kosmopolitskim i anarhističkim uticajima (Vasić, 1919: 137, 58–60).

Tihomir Đorđević je pisao da su početkom XIX veka Srbi u gradovima bili prilagođeni varoškim zanimanjima, “varoškom uređenju i tuđinskim narodnostima” s kojima su živeli, da su bili srođeni sa njima, pa se između njih i seljaka osećao jak antagonizam. Zbog toga su varošani “smatrali seljake kao prostake i kao nešto niže, a seljaci varošane za parazite, otpadnike i izrode” (Đorđević, 1924: 304–305). Glorifikacija sela bila je prusutna i kod Velmar Jankovića. Selo je dalo vojnike za oslobođenje, iz njega je nikao “i prosvetni radnik, i državnik, i dinast”. Nasuprot tome, “nadirući u palanku i varoš, srpske doseljeničke mase našle su istina u njima, naročito u Beogradu, jedan uvrežen i dosta razuzuren po uticaju i moći novca sloj stranaca, Cincara, Jevreja, Nemaca i još nekih”, koji su se, zajedno sa onim Srbima “koje su ovi doseljenici svome profittlijskom mentalitetu prilagodili”, prvo odvajali od naroda, a “docnije su se dovijali i u svome parasitizmu donekle povinovali i narodnim ciljevima, držeći se više lukrativne privrede, a manje onih profesija koje su bile žrtvenije za narodne ciljeve” (Velmar Janković, [1938] 1991: 79).

Grad nije bio odgovoran samo za “kvarenje” srpskog naroda, već i svih ostalih Balkanaca. Po autorima zbornika *Balkan i Balkanci* bila je pozitivna činjenica za budućnost balkanskih naroda što je broj gradskog stanovništva prema seoskom bio neznatan. Pošto je stanovništvo u gradovima izmešano, “tu nema ni blizu one čistote narodne kakva se može naći izvan gradova na seoskim naseljima”, što je razlog slabljenja njihove veze sa narodom, “njegovim običajima, predanjima i dušom”. Tvrđili su da je mnoštvo “vanbalkanskih došljaka” ometalo “pribiranje zdravih balkanskih snaga”, jer su neprijatelji Balkana uvek tražili oslonca i podrške kod “balkanskih skorojevića”, služeći se njima za svoju “protivbalkansku propagandu”. Naravno, ovako izmešano stanovništvo balkanskih gradova nije moglo da da značajne ljude kao selo “koje je u vaskrsu balkanskih naroda i u njihovom preporodu igralo presudnu ulogu”. Autori zbornika su zaključili da su “strani negativni uticaji, i oni iz Azije i oni iz Evrope”, koji su “brzo i lakoumno primani od strane gradskog stanovništva”, slabo zalazili na balkansko selo. Pod stranim uticajima grad je doprineo “cepanjima narodnoga društva” i zato u njemu ima više “skorojevića nego domaćina koje sretamo po selima” (*Balkan i Balkanci*, 1937: 43–45).

“DRUGI”

“Skakako ću ovde malo stati i ponovo dobro razmisliti: da li je vredno ‘Srpsku istoriju’ od Pante Srećkovića uzimati pod nož ozbiljne i detaljne kritike, i da li uopšte čovek, koji jednog Golubinskog ‘famoznim’, a Račkoga i Drinova ‘šovinistima’ naziva, koji je istoriju ‘Belih Hrvata’ i ako ‘srpskog plemena’ posve izopačio, a za ‘Blgare’ drugo van grdnji, pakostnih, prostih, prostačkih, bugarskih i šumadinskih grdnji nema, zaslužuje, da se na nj na polju književnom obzir uzima” (Ruvarac, [1885] 1934c: 119).

Na početku ove knjige postavljena su pitanja nastanka, starosti, utemeljenosti i promenljivosti stereotipnog viđenja “drugog”. Prevedeno na konkretan plan, mogao bi se postaviti čitav niz pitanja. Kako je Jugoslavija izdigla na mesto prvih “neprijatelja” Hrvate? Ili, u najboljem slučaju, kako su oni podelili prvo mesto sa Albancima? Da li su Hrvati “neprijatelji” zbog njihovih “karakternih osobina” ili zato što su posle Srba u Jugoslaviji bili najbrojnija nacija, sa najkonkretnijim težnjama koje zadiru u težnje Srba? Ima li razlike u percepciji Albanaca nekad i sad? Gde su se i zašto “izgubili” Bugari? Da li su se Bugari “izgubili” zato što su postali dobri ili zato što su postali politički nevažni, to jest prestali da budu neposredni takmac? I kada su Bugari uopšte postali “neprijatelji” kada im se u *Načertaniju* davalo primarno mesto prijatelja? Da li tek u vreme bugarske i srpske ekspanzije i rivaliteta? I kolika je verovatnoća da sutra opet postanu glavni “neprijatelji”? Otkud Slovenci “neprijatelji”, a Grci “braća”? Da li bi srpski intelektualci ikada “znali” da su Slovenci “srbožderi” da nije bilo Jugoslavije? I da li je za to “kriva” Jugoslavija, ili percepcija sebe u blizini drugih? Da li su Grci prvi put otkrivena “braća” tek devedesetih godina XX veka? I da li su “braća” Rusi ili je “majka” Rusija? Da li su srpski intelektualci uopšte nešto znali o Rusima ili je njihova “ljubav” bila uvek slepa? Da li su istočni i zapadni susedi, Bugari i Hrvati, ikada istovremeno bili “neprijatelji” ili su se smenjivali u zavisnosti od političkih okolnosti? Postoji li cikličnost u pojavljivanju “neprijatelja”? Da li su 1880–te bile rezervisane za “neprijatelje” Bugare, 1890–te za Hrvate, 1900–te za Albance, 1910–te za Bugare i Albance, 1930–te za Hrvate, 1980–te za Slovence, Hrvate,

Albance – prvi put sinhronizovane "neprijatelje", 1990–te za Albance i Amerikance? Da li je to kulminacija i kraj?¹⁵⁸

I pre odgovora na postavljena pitanja možemo zaključiti da je u analizi nacionalizma kao istorijsko – političkog fenomena na južnoslovenskom prostoru veoma važno određenje pojma "neprijatelja", tj. "drugog", budući da se nalazi u temelju nacionalističkog mišljenja. Nacionalizam i ne može da se definiše van odnosa prema "drugima", jer i samu zajednicu određuje isključivo kroz suprotstavljanje sopstvenih interesa tuđim, a naciju određuje kao organsko jedinstvo sa unutrašnjim osobinama i karakterom, nasuprot drugim, takođe organskim jedinstvima sa njihovim osobinama i karakterom. Na taj način izgrađena je čitava ideologija o "neprijateljima" koja se podrazumeva, ali o kojoj se ne raspravlja, bazirana na predubedenju o susedima iskazanom kroz stereotipni način mišljenja, čija je rasprostranjenost uslov opstanka nacionalizma, a argumentacija stalno ponavljanje. Pojmovi "neprijatelj" i "drug" tako postaju sinonimi, budući da je njihovo dominantno svojstvo negativan emotivan naboj, a upotreba pojma "neprijatelj" toliko je rasprostranjena da je percepcija "drugog" neodvojiva od ocene o njegovoj neprijateljskoj usmerenosti. Stereotipi o "neprijatelju", odnosno "drugom", prisutni su u svim grupama povezanim na bilo koji način, ali posebnost južnoslovenskih i balkanskih nacionalizama je u njihovoj međusobnoj zavisnosti, često i istovetnosti, kao i u njihovoj primarnoj utemeljenosti kod intelektualaca kao grupacije koja ih stvara i svesno aktivira u trenucima pojačanih napetosti.

Nema nacionalizma bez stereotipa o "drugima", jer bez njih nema ni stereotipa o "sebi". Zato su stereotipi o "drugima" nužni za identifikaciju, ne toliko njih, koliko sebe samih. Tek pored "prevrtljivih" Muslimana, "divljih Arnauta", "krvoločnih" Bugara, "jezuitski pokvarenih" Hrvata, "lukavih" Grka, "remetilačkih" Srba..., "mi" se možemo javiti kao pravdoljubivi i tolerantni, slobodarski i demokratski, pitomi i naivni, u konstantnoj poziciji ugroženosti, odnosno u stanju stalne spremnosti na odbranu.

Važniji od samih stereotipa i od onoga što sadrže kao vrednosni sud jesu uslovi njihovog nastanka i širenja jer je u njima sadržana priroda nacionalističkog mišljenja, nastalog kao produkt neposredno postavljenih političkih zahteva, što isključuje sve pseudonaučne pokušaje da se ove "karakterologije" objasne istorijskim, psihološkim ili čak biološkim razlozima. Analizom historiografskih, etnografskih, politikoloških knjiga objavljivanih u ovom veku, a koje su za predmet analize uzimale odnose između južnoslovenskih ili balkanskih naroda, može se sa velikom sigurnošću zaključiti da su stereotipi o drugima razvijani u sasvim konkretnim političkim uslovima (primer: o

¹⁵⁸ Sasvim u skladu sa dnevopolitičkim "neprijateljima" Mihailo Marković 1994. određuje sa kim treba, a sa kim ne treba u budućnosti saradivati, odnosno koga treba "kazniti": "Buduća država našeg naroda će imati sve razloge da intenzivno saraduje sa onim narodima u susedstvu koji su se ponašali prijateljski ili čak saveznički u ovom, po nas, najtežem vremenu. To su pre svih Grci. U obzir dolaze Rumuni, a verovatno postoji mogućnost saradnje i sa Bugarima. Sa drugima ćemo saradivati u onolikoj meri koliko nam vlastiti interesi nalažu. Nikakav prioritet ne treba davati saradnji sa zapadnim susedima" (u: Knežević, 1994: 28–29).

Albancima najviše u vreme Prvog balkanskog rata, o Bugarima u vreme ratova 1885. i 1913, o Hrvatima pred Drugi svetski rat...); da su se sami stereotipi duže pamtili od motiva za njihov nastanak, pa je česta pojava istih stereotipa sa dijametralno suprotnim objašnjenjima (primer: separatizam Hrvata – od nacije do države); da su promenjene političke okolnosti uticale na slabljenje, odnosno jačanje intenziteta negativnog naboja (primer: Bugari); da postoje sasvim novi stereotipi (primer: Slovenci) kao i oni koji su privremeno zaboravljeni ili bar potisnuti (primer: Jevreji, Cincari); da se isti stereotipi sa istom argumentacijom prenose sa objekta na objekt zavisno od aktuelnosti (primer: sa velikih sila na komunizam i obratno; sa Bugara na Hrvate...); da je neposredno iskustvo sa objektima u nesaglasnosti sa prihvaćenim stereotipima o njima (primer: pozitivni putopisi o Albancima); da je u stvaranju stereotipa veći udeo neposrednih političkih interesa nego vaspitanjem stečenih predrasuda (primer: svi navedeni primeri); da su stereotipi uopšte više instrument za postizanje određenih političkih ciljeva, nego duboko uverenje onih koji ih iznose; da se stereotipi o “neprijatelju” po svom intenzitetu pojavljivanja smenjuju i ređe javljaju uporedo; da postoji izvesna cikličnost u njihovom pojavljivanju u neposrednoj zavisnosti od političkih potreba; da postoje česti eufemizmi za stereotipe kada se radi o autostereotipima (primer: “propaganda” – asimilacija; “oslobodjenje braće” – izlazak na more).

Stereotipi se mogu klasifikovati kao fiziološki (rasni), psihološki (šovinistički) i kulturološki (tradicionalni), pri čemu bi se prvo određenje odnosilo na motiv za izgrađivanje stereotipa, a drugo na prirodu i tip proizvedenih stereotipa. Prvi su korišćeni za one koji su smatrani inferiornim i kod kojih su objektivni pokazatelji (stupanj istorijskog razvoja, odsustvo državnog života i sl.) bili na nižem stupnju razvitka, pa su u saglasnosti sa nekada legitimnim rasnim teorijama i uverenju o naučnoj utemeljenosti nacionalnih karakterologija, viđeni na nižem “rasnom” stupnju razvoja. Ovaj tip stereotipa, rasprostranjen do Drugog svetskog rata, potisnut je posle njega, sa ponovnom legitimizacijom poslednjih godina, u delimično prikrivenoj formi tzv. istorijski uslovljenih faktora (primer: Albanci). Drugi je primenjivan na česte ratne protivnike ali i, mnogo više, na neposredne političke takmace kada se dokazivalo prisustvo specifičnih psiholoških osobina svojstvenih samo njihovoj grupi, tj. kada je specifičnim istorijskim uslovima objašnjavan nastanak konkretnih negativnih osobina posmatranih kao svojstvo mnogih generacija. I u ovom slučaju je istorija bila argument za nastanak određenog negativnog “nacionalnog duha” (primer: Hrvati) Treća grupa se odnosi na one koji se nikako nisu mogli smatrati ni inferiornim ni sa manje “slavnom” prošlošću, pa su stereotipi uglavnom nastajali ne o njima već u odnosu na “nas” (primer: “Evropa”, “Zapad”). Reč je o nacijama čija su kultura i interesi bili izvori negativne usmerenosti. Stereotipi nemaju ni istu težinu ni isti stepen argumentovanosti. Dok su prvi i drugi bazirani isključivo na predrasudama, kod poslednjih (“Zapad”), ako se apstrahuju najčešće iracionalni motivi koji su im pripisivani, ostaje manjim delom objektivna osnova.

Od intenziteta političke suprotstavljenosti zavisi da li će se “neprijatelj” odrediti kao “brat” - suparnik, kao neistovetni “srodnik” ili kao “tuđinac” čiji sam uticaj ugrožava, pri

čemu je moguća velika pokretljivost iz uloge "brata" u ulogu "tuđinca" i obratno. Uočljiva je veća odbojnost prema bliskom "neprijatelju" nego prema dalekom,¹⁵⁹ jer je njegov upliv jači i suparništvo direktnije, a često i zato što je sličnost sa njim veća, do istovetnosti. Zato je kod udaljenog ili "različitog" "neprijatelja" lako dokaziva "odbrana", dok kod bliskog mora da se nategne argumentacija, pošto je svaka strana "na svom" a u stvari pretenduje na potencijalno "tuđe". Iz toga sledi da je kod bliskog "neprijatelja" prisutna konstantna nesigurnost u sopstvena "prava", pa je i negativna obojenost veća, kako bi se agresivnim pristupom zamenio nedostatak ili manjkavost argumentacije.

Istorijski razrađenija klasifikacija prema intenzitetu neprijateljske usmerenosti, njenoj sadržini i hronologiji pojavljivanja, podrazumevala bi da prvu grupu "neprijatelja" čine upravo teritorijalno najbliskiji narodi – Albanci, Bugari i Hrvati, i posebno, kao "konvertiti", Muslimani i Makedonci, a uz sve njih po automatizmu idu katoličanstvo i islam, redosledom kojim su se kroz poslednjih sto godina (od momenta stvaranja nezavisnih država kod jednih, ili potencijalnih država kod drugih, što je bio najneposredniji motiv nastanka nacionalnih stereotipa) javljali kao primarni "neprijatelji" u percepciji srpskih intelektualaca, a u neposrednoj zavisnosti od dnevopolitičkih okolnosti. Drugu grupu bi činili tzv. "vekovni neprijatelji" – Turci i Austrijanci. Oni slede za prvom grupom iz najmanje dva razloga. Prvo, zato što su u poslednjih sto godina postali relativno udaljeni i prostorno i u političkom smislu, bar u odnosu na narode iz prve grupe, i drugo, zato što i pored automatske poštapalice "vekovni neprijatelj", koja ima uzroke u odnosu gospodar – potčinjeni, nikada nisu bili nosioci toliko negativno obojenih stereotipa kao što je to slučaj sa narodima prve grupe, u odnosu na koje taj odnos nikada nije postojao (sa delimičnim izuzetkom Muslimana). Treću grupu stereotipa obeležava sintagma "vekovna braća", a čini je odnos prema Rusima i Grcima, sa bitnom unutrašnjom razlikom između jednih i drugih. Ako je u odnosu na Ruse ovaj stereotip delimično bio prisutan i u proteklih sto godina, ali uz uvek prisutnu struju koja ga je negirala, Grci nikada ranije nisu obeležavani ovim pojmom. Naprotiv, stereotipi o njima bili su negativni do nivoa do kog su dolazili stereotipi o narodima iz prve grupe, a često su ih u negativnoj obojenosti i premašivali, pri čemu se upotreba pojma "braća" do poslednjih deset godina, na njih nije ni odnosila. Poseban tip u ovoj uslovnoj klasifikaciji predstavlja "Zapad", u značenju, "Evropa", "svet", "Amerika", zbog specifičnosti sadržaja koje su ovi pojmovi tokom poslednjih sto godina nosili. U njima je sadržan stav ne samo prema zapadnoevropskim narodima, već i prema njihovom shvatanju nacije, modernizacije, građanskih prava, progressa, onosno sadržan je stav prema celini modernosti i osporavanju "autentičnosti", shvaćene kao nepromenljivost i zaostalost. Odnos prema ostalim susednim narodima ili narodima sa čijim

¹⁵⁹ "Naš čovek u inostranstvu ne gleda široko i međunarodno; poznaje samo svoje ljude, svoje unutrašnje susede, i sa njima se poredi, kao da nema osobina naspram drugih naroda. Hrvat je gord na kulturu, koje on nema, ali koju vidi u poređenju sa Srbima; Srbin na dušu, na istorisko mučeništvo i vojničku izdržljivost; Crnogorac na junaštvo; Slovenac na rad i uspehe. Kao što žive zajedno i izdvojeno od ostalog sveta, tako se takmiče, sile i inate međusobno" (Purić, 1929: 13).

predstavnicima se živelu u zajednici, prema Mađarima, Rumunima, Italijanima, Jevrejima,¹⁶⁰ Romima i Slovencima, retko je ekspliciran. Treba naglasiti da je jedino stav

¹⁶⁰ U jednom krilu srpske intelektualne elite odnos prema Jevrejima imao je izrazito negativan naboj. Čitav niz najvažnijih historijskih događaja poslednja dva veka, u skladu sa konzervativnom tradicijom evropske misli, pripisan je njihovom negativnom delovanju. Od Francuske revolucije i ideja demokratije i socijalizma, preko Berlinskog kongresa, Oktobarske revolucije, do Drugog svetskog rata, u svemu se prepoznavalo delo "jevrejske zavere". Počelo se sa pripisivanjem Jevrejima eksploatacije naroda, kao u tekstu iz XIX veka u kome se tvrdilo da se "Čivut" ne stidi rada, da "vodi računi i o tuđim imanjima na svoju korist" pa je "prevukao sve novce sebi" i "zapoveda i svači sve, dok i nas neogoli i ne načini svojim slugama" (*Za što naš narod...*, 1867: 7, 25). U vreme Berlinskog kongresa i zahteva da se Jevrejima priznaju sva prava, Vasa Pelagić je objavio *Verozakonsko učenje Talmuda ili ogleдало čivutsko poštenja* tvrdeći da je "ova knjižica potpuno umjesna i 'cjelishodna'", zato što se "Čivuti sve više i više ugnježđuju ne samo po varošima, nego i po selima", pa je "nužno za svaku porodicu svih pokrajina, gđi Čivuta ima, da ovu knjižicu dobro pročita i upamti; jer ona je pravilno ogleдало Čivuta, iz kojeg se vidi, da njima i sami božanstveni njihov zakon – *Talmud* nalaže, da varaju, zakidaju, grabe, zalagivaju, panikaju, mrze, upropašćuju, gule i ubijaju sve narode, koji Čivuti nijesu". Smatrao je da evropske diplomate "pod zaštitom Čivuta i njihove vjere, možda i nehotice i po neznanju, uzimaju u zaštitu prevaru, laž, podlost, grabež, mržnju, zabludu i ubijstvo sviju nečivuta, dakle i nas hrišćana, kamo i mi Srbi pripadamo". Navodio je da ih "naš narod zove Čivuti, a i svakog onog, koji je u sebičnosti njima ravan, krstio je imenom *čifta*", da on nije protiv "ravnopravnosti Čivuta", ali "nikome ne priznajemo ravnopravnost, koji vjeruju u Talmuda i podobne ludorije", odnosno da "ravnopravnost treba priznati Čivutima samo onda, kad se odreknu Talmuda, pa prigrlje vjeru istine i pravičnosti, bratstva i jednakosti". Uzvikuje "o, da hoće taj slavni Mesija skoro doći, da Čivute sabere i usreći, te bi se bar svijet kužne čivutske atmosfere kurtaliso" (Pelagić, 1879: 3–8, 13, 22). Jaša Tomić je posvetio čitavu knjigu Jevrejima navodeći da je znao "već od kuće, šta biva od onih sela u kojima se nastani ma samo jedan jedini Jevrejin", da je "uticaj Jevreja na trgovački stalež – grozan", da su oni "najkonzervativniji elemenat" da "draže jednu narodnost protiv druge", da branić Jevreje, "kopamo sebi grob". Tvrdio je da su događaji dokazali da "Jevreji najvećma mrze Slavene" zato što se "pokazahu najnepriступaćniji jevrejskog uplivu", da se "antisemitizam sviju vremena nije nikad borio protiv jevrejske vjere, nego protiv jevrejskog morala", jer se "Jevreji po karakteru većma razlikuju od ostalih naroda". Pitao se "kako je postao taj hrdavi, jedinstveno hrdavi moral" i odgovarao da je "neprirodno namnožavanje bilo prvi uzrok njihove pokvarenosti", a "nije bilo nikoga, koji je bio u stanju da učini ma šta, što bi Jevreje popravilo", jer "Talmudizam je baš širio nemoral, on je nemoral – uzakonio". Navodi da su svuda "bratski primljeni, jer ih nisu poznavali" a "kad Jevreji počеше da delaju, te ih narodi upoznaše, onda je počelo gonjenje i izganjanje", i "tako je to trajalo dve hiljade godina, jer toliko je trebalo, dok su Jevreje u svima zemljama upoznavali i – progonili". Zaključivao je da kada su se sve zakonske mere pokazale bezuspešne "moralo se pristupiti – krajnjem sredstvu – proterivanju", da srednji vek "nije umeo da popravi jevrejski moral", a "kad mu dode na pamet da podiže lomače, i da na plamenu spaljuje jevrejske talmud-knjige, bilo je već dockan. Talmud se tada beše tako reći već *oživotvorio* prešao im je u krv i prelazio po zakonu krvnog nasljedstva od oca na sina". Tvrdio je da "naglo širenje protujevrejstva, baš sad na izmaku XIX veka, ne može biti bez dubokih i opravdanih uzroka", da su Jevreji "jedan od glavnijih uzroka naše naglo rasteće sirotinje", da oni sami "rade protiv svojih interesa, kad traže stroge mere protiv antisemita", jer "mogu da ograniče samo razvatak umnog antisemitizma, ali onaj antisemitizam, koji mrzi, mrzi i opet mrzi Jevreje, ostao bi". Tvrdio je da je antisemitska struja ponikla u prostom narodu koji je "daleko pre vikao na Jevreje, no što su to činili književnici i novinari", pa pošto se antisemitizam ne može sprečiti, treba "razviti njegov program i mirnim putem rešiti to pitanje". Jevrejski nazori o poštenju i moralu "razlikuju se od

prema Rumunima nosio gotovo isključivo pozitivan naboj i da se samo u odnosu na njih retko mogu pronaći negativni stereotipi.¹⁶¹ Poseban fenomen predstavljaju i Slovenci, o kojima u bliskoj prošlosti nije uopšte bilo negativnih stereotipa, da bi pred raspad Jugoslavije osamdesetih postali prvi "neprijatelji", upravo oni na kojima se vežbalo umišljanje "većitih istina" i protiv kojih je, u novom/starom procesu "događanja naroda", "buđenja nacije", sprovedena prva homogenizacija. Do koje mere su "uverenja" o novoproduženim, dnevnopolitičkim "neprijateljima" površno prihvatana, svedoče danas (posle samo deset godina) gotovo zaboravljeni stereotipi o "austrijskim konjušarima", koji

naših nazora i morala. Ono što mi držimo za svetlo i pošteno, to Jevreji smatraju u svojoj duši za glupost. Prevariti lukavo, a izbeći od kazne, to je kod njih dika" (Tomić, [1884] 1940: 5–13, 16–22, 39–51, 58–75). Bilo je i ljutnje što je Berlinski kongres "nagradió" male države turskim dugom i zemljama koje nisu prisajedinjene "već nametnute Crnoj Gori i Srbiji za skupe novce, za željeznicu i trgovačke ugovore, i Jevreje" (V. M. G. M, 1882: 89).

Slično pisanje je bilo najrasprostranjenije pred i u toku Drugog svetskog rata. Navodilo se da u srpskom narodu nije bilo razvijeno koristoljublje "sem možda u užoj čaršiji Jevreja i Cincara i njima sličnih svagdašnjih koristoljubaca" (Velmar Jalnković, [1938] 1991: 52), ali je tek Ljotić do kraja reaktivirao stare teze. Tako je izdavačka kuća "Popmijatov", iz Petrograda 1940. nudila kao nova izdanja *Protokole sionskih mudraca, 100 citata iz Talmuda i Jevrejsko pitanje* Jaše Tomića. U predgovoru poslednjoj knjizi navodi se da "jedan od najvažnijih problema, koji se u interesu spasa hrišćanske civilizacije mora što pre rešiti, jeste jevrejski problem", odnosno "satanski plan Jevreja koji obuhvata čitav svet" dok su "u ovoj zemlji neograničeni gospodari, u kojoj je čitav narod njihov rob i u kojoj oni nesmetano rade šta i kako hoće"(u: *Jevrejsko pitanje*, 1940: 3). Sam Ljotić je, tražeći "reditelja" drame čovečanstva u vreme Drugog svetskog rata, navodio da "to nije jedan čovek, to je jedna kolektivna ličnost: to je jedan narod. I to ne običan narod", jer se duša tog naroda "nakupila zlobe i pakosti". Tvrdio je da "Izrailj veruje da je njemu suđeno da vlada narodima", da je uspeo krajem 18. veka "da sve zaštitne sisteme evropskih naroda poruši", pa da sve dok nije "doktrina demokratije uspela da zavlada svetom, Jevreji su bili u svakom narodu corpus stranijerum: jedno odeljeno telo, jedna skupina ljudi nad kojom su javni organi morali da vode veliku kontrolu" jer se radilo o narodu "koga je opasno pustiti da se potpuno izmeša sa sredinom, jer ga sredina nikad neće asimilirati a on će u njoj delovati kao opasna razarajuća kiselina". *Protokole sionskih mudraca* smatrao je knjigom koja "pretskazuje budućnost na čudnovati način", koja je "upravo otkrila njihove planove". I sovjetska revolucija je bila "porobljavanje ruskog naroda od strane jedne misli strane ruskom narodnom duhu, njegovoj istoriji i njegovoj tradiciji; misli ponikle iz jevrejskog semena, odrasle na dubrištu zapada". Zaključuje da je drama "lukavo spremljena. Izrailj ima razloga da iza kulisa trija ruke i da se smeje, kako samo on ume" (Ljotić, 1940: 8–14, 20–35, 57, 88). Ali ne samo Drugi svetski rat, već i događaji od 27. marta bili su "njihovo delo". Tako se može naći autor koji u Opisu demonstracija u Beogradu navodi da su na ulici "delili jevreji novac rulji, da je potstreknu na pogrde i dreku, na bacanje kamenja, na demoliranje. Vino i rakija tekli su bezobzirce, plaćeni od agenata. Fukara mogla je da pije koliko je htela". Istovremeno, na vlasti u Rusiji su bili "tovarišči sa priljavim noktima i nevaspitanim ponašanjem, koji su nikli iz nekog malog azijatskog sela ili jevrejskog geta" (Gregorić, 1942: 185, 217).

¹⁶¹ "Srbi su Rumune pomagali, kad god su mogli. [...] Izgleda da je ta ljubav Rumunije toliko jaka prema Srbiji, da je ništa ne bi moglo pokolebati" (Stepanović, 1913: 109).

"Rumuni (za koje smo mi pogrešno mislili da su nam veći prijatelji nego što su) stalno rade na tome da se Vlasi organizuju i da se identifikuju kao Rumuni, mada su Vlasi prihvatili davno to da su Srbi" (Diskusija, [M. Marković] 2000: 162).

su u poželjnom političkom trenutku odigrali tako značajnu ulogu u izgradnji velepne slike sopstvene, u istorijskom smislu gotovo superiorne nacije.

Od braće do neprijatelja i obratno

“Konvertiti” – “izmišljeni narodi”

“Mi tražimo Srbe, a Bugari opet Bugare sve donde dokle mislimo da su naše granice. Po tim mestima niko ne sme biti ništa drugo nego Srbin, i to ne državni Srbin, nego Srbin ‘čist’, ‘ovejan’ – nacionalni Srbin. [...] Početak XIX veka zatekao je Srbe, Bugare i Grke napačene dugim petovekovnim ropstvom, zadahnute poglavito velikom idejom narodnog oslobođenja, koja je onda, nakon francuske revolucije, širila krila po celoj Evropi. U taj mah se među narodima balkanskim neprestano više osećalo jedinstvo vere nego razdvojenost po narodnostima. I makar da su se u to vreme i narodnosti počele buditi, njihova zasebnost još nije imala prilike da pokaže i svoje loše strane” (Novaković, 1906: 314, 475).

Još je Jovan Cvijić zabeležio da “etnografska karta nijedne oblasti u Evropi ne zastareva tako brzo, kao etnografska karta Balkanskog Poluostrva”, da ona ima samo trenutnu validnost i da nekoliko godina posle nastanka zadržava isključivo istorijsku vrednost (Cvijić, [1913] I, 1921: 151). Iako su se pre svega odnosile na procese migracija, ove konstatacije su imale svoje značenje i u odnosu na nedovršenost procesa diferenciranosti nacionalnih subjektiviteta.

Nasuprot navedenom, dominantna konstrukcija nacije u jednom delu srpske intelektualne elite upravo je polazila (i danas polazi) od njene “prirodnosti” kao “organizma” dugovečnog nepromenljivog kontinuiteta. A samo ako je nacija iskonska, statična, “organska”, nepromenljiva kategorija, može se govoriti o “izmišljenim” nacijama kao neprirodnim, novim, veštačkim, sintetičkim pojavama. Ovakvo shvatanje ne samo da odriče moderni pristup naciji kao političkoj, “zamišljenoj” konstrukciji, već negira i etničku naciju kao kategoriju kulture, pridajući joj “organski” karakter. Uz pojam “izmišljene nacije”, ovakvo tumačenje nužno proizvodi i moralizatorsku oznaku, nekada “renegatstva”, danas “konvertitstva”, za obeležavanje “učesnika” u njenom nastanku. Pojam “konvertit” podrazumeva promenu identiteta koju ocenjivač ne prihvata kao moguću. Iako se “izmišljena” nacija odnosi na pojam političke zajednice a “konvertitstvo” na individualni čin, veza između njih uspostavlja se na nivou identiteta, budući da ne

može biti "izmišljenih" nacija bez čina "konvertitstva", češće pretpostavljene promene verskog identiteta, ređe pretpostavljene promene identiteta po imenu. S druge strane, razlika između percepcije "izmišljenih" nacija i "konvertita" je u impulsu koji omogućava njihov "nastanak". "Izmišljene" nacije u ovakvoj percepciji uglavnom nastaju akcijom spolja, od stranih država, ideologija, vera, najčešće propagandom, pa asimilacijom, dok "konvertiti" nastaju iznutra, individualnim činom, odlukom, i zato se njihova "odgovornost" meri moralnim aršinom kojeg u prvom slučaju nema u izraženom obliku i gde je odgovornost na "tvorcu". Oba pojma označavaju "izdaju" i u oba slučaja nudi se mogućnost vraćanja "na pravi put".

Pojmovi korišćeni u XIX i početkom XX veka – "renegat", "otpavši od vere", kasnije su potisnuti pojmovima "konvertit", "izmišljena" nacija, a najnovije su oznake "sintetička" nacija nasuprot pretpostavljenoj "prirodnoj", "novokomponovana" nasuprot "izvornoj", "socijalistička" nasuprot "tradicionalnoj", "nepostojeća" nasuprot "postojećoj"... I dok su stari termini eksplicitno ukazivali na nekonzistentan stav – identifikaciju nacije i vere, uz ekskluzivno određenje sopstvene nacije kroz veru i odbacivanje mogućnosti stvaranja drugog nacionalnog identiteta kroz drugu veru, sa pretpostavkom da ona (druga vera) nema moć (usled odsustva dugog trajanja u datom subjektivitetu ili odsustva nacionalne crkve) da integriše naciju, novi termini ukazuju na rasprostranjeno uverenje o okamenjenom i u neodređeno dubokoj prošlosti završenom procesu stvaranja nacionalnih subjektiviteta. Ovaj koncept je kontroverzan, s jedne strane, zbog apsolutizacije odnosa vera – nacija u sopstvenom primeru, gde dugotrajnost vere od nje čini neodvojiv deo "prirodnosti" nacije, a sa druge, zbog toga što pojam "konvertitstva" odražava u suštini upravo ono na šta se ne pristaje – shvatanje nacije kao "veštačke" tvorevine ako se ona identifikuje kroz veru, pri čemu je promena vere, a to znači lična odluka – izdaja "organske" nacije, koja samim tim što je "organska" i "prirodna" ne može biti identifikovana sa bilo kojom verom. Ovakav pogled na naciju najbolje oslikavaju savremeni nekonzistentni iskazi, npr. da je posleratna vlast ugrozila jedinstvo srpskog naroda "nametanjem veštačkih deoba i stvaranjem, od njegovog živog tkiva, nepostojećih nacija" (*Catena mundi*, II, 1992: 552), ili da je svetosavska duhovnost kohezioni snaga srpstva, "pa je svako preveravanje bilo istovremeno i nacionalno otpadništvo", pri čemu sintagma "domaći Turci" ukazuje "da promena vere povlači za sobom i promenu narodnosti" (Lazarević, 1996: 206). Subjektivnost ovog stava posebno dolazi do izražaja u implicitnim tumačenjima različite prirode pravoslavlja u odnosu na katoličanstvo i islam i njihovoj sposobnosti, odnosno nesposobnosti, da budu osnova nacionalnog identiteta. Odricanje mogućnosti identifikacije vere i nacije u načelu, npr. u stavu da "Muslimane naše krvi" ne treba posebno pominjati jer "vera ne može biti obeležje narodnosti" (Stojanović,¹⁶² 1919: 14), a što se pojačava tvrdnjama da je više nego i katoličanstvo, muhamedanstvo od pogubnog uticaja na nacionalnu svest, potpuno se zanemaruje u raspravama o identitetu sopstvene nacije gde je ova identifikacija dominantna, na primer u stavu da kada se

¹⁶² Stojanović Ljubomir (1860–1930), političar i filolog, profesor Velike škole u Beogradu, akademik.

narod "turčio, latinio, austromadžarizovao, otpadao je periferiski od jezgre" pri čemu je "u glavnini svojoj" ostajao "pri svom pravoslavlju i srpstvu" (Velmar Janković, [1938] 1991: 64).

Kontroverznost rasprostranjenog shvatanja pojma nacije najbolje se uočava u odnosu "rase" i "preveravanja". Pojam "rasa" često je korišćen kada se govorilo o etnosu, uz naglašavanje njegovog plemenskog, srodničkog pa i "rasnog" karaktera. Kada su se, međutim, pokazivale pretenzije, ne samo na veliku teritoriju već i na veliki narod (jer što je u prošlosti narod bio brojniji, to su u sadašnjosti njegova "prava" veća), onda se govorilo o "preveravanju", čime su isti postajali "poturice gori od Turčina". Pitanje koje se nameće glasi: kako promenom vere nastaju najgori primerci druge "rase"? Odgovor je dvojak: to je, prvo, (ne)svesna kletva upućena onima koji menjaju veru i postaju "konvertiti" i usled novonastalih "karakternih" svojstava "izmišljenih" nacija – "koristoljubivosti", "kukavičluka", "nečiste savesti"... – svete se "izvornoj" naciji, odnosno, uverenje da su oni koji su menjali veru to činili zato što su "najgori", što njihovo kasnije neprijateljstvo prema "izvornoj" naciji samo potvrđuje; drugo, to je oda svojoj veri koja "gaji" pozitivne "tipove" ljudi, i negativno određenje druge vere koja i od dobre "rase" pravi negativne. Istovremeno, ovaj tip mišljenja prihvata da je udela u nepreveravanju bilo i u delovanju "ma i nesvesnog, rasnog instinkta", iako primat daje "delovanju Savine tradicije" (Čorović, 1920: 40), što implicira i "organsko" poreklo "izvorne" nacije i njegovu "prirodnu" versku nadgradnju.

Kako se priča o "konvertitstvu" prvenstveno vezuje i vezivala se u prošlosti za stav prema Muslimanima, ambivalentan odnos prema svim susednim narodima u kojima je prepoznavan "srpski koren", koji su u zavisnosti od političkih okolnosti lako postajali od "braće" – "neprijatelji", u ovom slučaju doveden je do kraja, prenošenjem čak i popularne sintagme "poturica gori od Turčina" na sve pretpostavljene "konvertite". Muslimani se svojataju kao "poturčeni Srbi", kao "najčistiji naš rasni elemenat", ali se istovremeno negativan naboj zbog islamizacije prepoznaje u "karakteru" koji im se pripisuje, a koji po svom sadržaju pokazuje pretpostavljene turske "osobine". Ambivalencija se ogleda i u odricanju da religija može biti osnova za nastanak posebnog nacionalnog identiteta, kao i u kontroverznosti istovremenih tumačenja "naše krvi" i "turskih rasnih" osobina.

Poslednjih deset godina je u još široj upotrebi pojam "izmišljeni narodi". Promenjene okolnosti tražile su da se ne vredaju pojedinci optužbom za "konvertitstvo", pa je sva odgovornost za umenjenje broja pripadnika nacije prebacivana na druge države i ideologije, odnosno na depersonalizovane "neprijatelje". Kao i celokupan "nacionalni" vokabular koji obiluje neoriginalnostima, tako je i rasprava o "izmišljenim" nacijama stara stereotipna matrica koja se na razne načine varirala bar jedan ceo vek. Različiti su bili samo tvorc i uvek istih "izmišljenih" nacija, a zavisno od trenutne političke situacije. Autori su u svom vremenu tražili i prepoznavali najveće "neprijatelje" i pripisivali im ovaj nacionalni "zločin". Za savremene autore komunizam je "bauk" koji "izmišlja" nacije i smanjuje broj Srba, kao što su za stare autore to bili Austrijanci ili Bugari, katoličanstvo ili islam. Cilj je bio da se ukaže na "neprirodnost" egzistencije takvih nacija i na nužnost njihovog vraćanja na "pravi put", na izvorno, u istoriji utemeljeno, "rodno" nacionalno

svoystvo. Istovremeno, namera je bila i da se pripadnicima "izmišljenih" nacija ukaže da nije njihova krivica što su u zabludi, već onih koji su manipulirali u određenom istorijskom trenutku i imali najviše interesa da umanje broj pripadnika "organske" nacije.

Najrašireniji je stav o Makedoncima koje su početkom veka "izmislili" prvo Austrijanci, pa Bugari, kasnije komunisti, i na kraju Tito lično. Da je "konvertitstvo" Makedonaca obnovljeno u novije vreme svedoči na primer pisanje Dimitrija Bogdanovića sredinom osamdesetih godina, kojem se ne može osporiti nacionalni patos, a koji ih je u godinama još neraspaljenih nacionalnih stereotipa, smatrao definisanom nacijom. Pod "konvertitima" on je podrazumevao prevashodno "Arnautiše", po njemu "poturčene Srbe i Makedonce" koji su albanizovani, što je smatrao viševekovnom tragedijom srpskog naroda "koji je i na taj način gubio svoj identitet" (Bogdanović, [1985] 1990: 117–118). Poslednjih godina reaktivirana priča o "izmišljanju" Makedonaca samo je stara teza sa novim tumačenjima. Da li iz slabe obaveštenosti ili zbog toga što su za savremene intelektualce zbog vremenske distance Turci i Austrijanci manji "neprijatelji" od komunista, tek, danas je rasprostranjeno pisanje o "socijalističkim" nacijama, u koje se ubrajaju Makedonci, Crnogorci i Muslimani, obeleženi kao "proizvodi najreakcionarnije i najbezumnije laži o sebi, odnosno svom identitetu, nepostojećem u istoriji", što predstavlja "ideološke nakaze" i "duhovno đubrište" kojim je "samoupravna ideologija" zatrovala jugoslovensko tlo "za vekove" (Čosić, 1992a: 69). Slična su i danas rasprostranjena uverenja o KPJ koja je uspela u periodu od pola veka "da osnuje tri posebne nacije u Jugoslaviji" (Tadić, 1992: 48), o "nizu novokomponovanih 'komunističkih' nacija u samoupravnoj verziji socijalizma, koje su vodile poreklo od srpske nacije (Crnogorci, Muslimani, Makedonci)" (Subotić, 1992: 19), ili o komunistima koji su "proglasivši Makedonce za naciju, silom otrgli od srpstva one koju su u Makedoniji bili srpski opredeljeni" (Ivić, 1991: 190). Tu spadaju i najnovije definicije nastanka Makedonaca kao proizvoda "etno-inžinjerina" odnosno ideološke "turbo-etnogeneze" (Stepić, 1997: 243, 262). Zanimljiva je i teza da su "nove" nacije stvarane "voljom političke oligarhije" u posleranoj Jugoslaviji kao element obračuna "'malih naroda' periferije sa centrom, središtem u čijem se slamanju tražila nadoknada za sve nacionalne frustracije u prošlosti", pa su tako "povijesne težnje i neostvorena htenja 'malih' i 'novih malih' naroda" izbile na površinu (Bataković, 1992b: 789). Argumentacija se najčešće pronalazi u tvrdnji da je cilj "da se što temeljitije razbije srpsko etničko i nacionalno-političko jedinstvo prisilnim stvaranjem od jednoga jedinstvenoga srpskoga naroda još dve nove nacije, makedonske i crnogorske" (Slijepčević,¹⁶³ [1959] 1992: 123).

Da su čitali stare pisce savremeni intelektualci ne bi tako olako pripisivali komunistima, na primer, "proizvodnju" Makedonaca, koja je kao ideja stara koliko i težnja Srbije da se proširi ka jugu. I pre sto godina, kao i danas, intelektualci su tvrdili da je "Mačedonski narod" najnoviji pronalazak političara, sa "providnom namerom" da se

¹⁶³ Slijepčević Đoko (1907–1993), dr, profesor na Bogoslovskom fakultetu.

ispune bugarski državni interesi (Ivanić, 1906: XI), odnosno, da su produkt Austrije, "da se lakše srpski narod pocepa" (Hadži-Vasiljević, 1906: 4).

Iako je danas u raspravama o "izmišljenim" nacijama najrasprostranjenije apostrofiranje Muslimana, Makedonaca i Crnogoraca, nisu zaobidjeni ni Hrvati. Tako se kao dokaz da je hrvatska nacionalnost "veštačka", nastala iz "strateških interesa Srednje Evrope", pruža tvrdnja da u čitavoj svojoj prošlosti "hrvatska politika nema jedne uverljive predstave koji je njen nacionalni teritorij" (Ekmečić, 1992: 41–42). Problemi "konvertitstva" kod Hrvata tumače se i kao zamena primarne identifikacije (slovenstvo) sekundarnom (hrvatski katolicizam), uz tvrdnju da "u toj nacionalnoj egzistenciji moralo je doći do evolucije psihologije konvertitstva u psihologiju militantnog katoličanstva" (Dragić Kijuk, 1992b: 434), ili, na drugom mestu, da "konvertitstvo" Hrvata "počinje nacionalnim i verskim prisajedinjenjem Rimskoj hrišćanskoj imperiji, koja uspešno prvo sprovodi deslovenizaciju a zatim i falsifikaciju hrvatske nacionalne istorije" (Dragić Kijuk, 1992a: 409). Apostrofiraju se i katolici u Hercegovini kao "konvertiti" koji su "ne tako davno bili jedan narod – Srbi" znajući čak i kada su "postali konvertiti", dok je Katolička crkva ubrzala proces razdvajanja jednog istog naroda "srpskog porekla" (Burzanović, 1996: 43), ili se optužuje Jugoslavija u kojoj je zamrlo "srpsko opredeljenje u Dubrovniku", a bosanski katolici se "homogenizovali kao Hrvati" (Ivić, 1991: 190).

Već je rečeno da je rasprava o "izmišljenim" nacijama stara koliko i "prirodna" nacija. Razlika je samo u argumentaciji i obeležavanju aktera zainteresovanih za njihovo "stvaranje" i atakovanje na "prirodnu" naciju. Još je Panta Srećković pre sto godina tvrdio da je u dalekoj prošlosti Tomislav "prineo na žrtvu latinštini hrvatsku narodnu dušu", čime je učinio da se "Hrvati ocepe od zajednice ostalih srpskih plemena" koja su ih onda "u posmevku, nazvala – Lacmanima", a "Lacmanin ima onaj isti smisao kao – 'poturica'" (Srećković, 1884: 132–133). A anonimni autor je u toku Drugog svetskog rata pisao da "dok se na hrvatskoj strani likovalo u izmišljanju kojekakvih Hrvatski", dotle su se u Srbiji generacije napajale ne nacionalnom veličinom, već narodnom tragedijom na Kosovu, pa je u tome video uzrok što je u narodu došlo do zamorenosti i "sklonosti odnarođivanju". Autor se sa skepsom pitao šta su Hrvati "od svojih takozvanih vrlina mogli pozajmiti Srbima", pa je zaključio da su "srpski otpadnici" najviše zla naneli svom narodu, kao i da su "mnogo bili opasniji oni koji su išli u otpadništvo prema zapadu" (Psunjski, 1944: 31–36).

Ovaj tip mišljenja ne dozvoljava mogućnost da se posebna svest konstituiše iz raznih okolnosti – istorijskih, političkih, specifičnosti jezika, ali i negiranja političkih i intelektualnih elita suseda, dok se mogućnost njenog nastanka na način na koji nastaje i "prirodna" nacija ni ne razmatra. Zaboravlja se i da preterano insistiranje na svojanstvu stvara odbojnost, budući da je pitanje nacionalnog identiteta i pitanje nadgradnje individualnog identiteta. U tom smislu, "konvertitstvo" se javlja kao dvostruko negativno "karakterno" svojstvo, s jedne strane nacije iz koje se stvaraju "konvertiti", i s druge, samih "konvertita", to jest pripadnika "izmišljenih" nacija, pri čemu je kontroverznost ovog stava u mogućoj pretpostavci da u stvari i nema razlike između "izvorne" i "konvertitske" nacije.

“UGROŽEN OPSTANAK NACIJE”

Rasprava o “renegatima” ili danas “konvertitima” u shvatanjima srpskih intelektualaca nacionalističke provenijencije koja se odnosi na “arnautaše”, Muslimane i Hrvate, kao i ona o “izmišljenim” nacijama koja se eksplicitno odnosi na Makedonce i Muslimane, a implicite na Hrvate, pruža nekoliko mogućih nivoa posmatranja. Prvo, sam problem “konvertitstva”, to jest njegovo prisustvo kroz istoriju poslednjih sto i više godina, dovodilo je u pitanje, kako su smatrali, “životnu sposobnost” nacije i mogućnost njenog opstanka. Ovakvo postavljanje problema prirodno je proisticalo iz “organskog” shvatanja nacije po kome se ona reprodukuje isključivo natalitetom i egzistira isključivo kao “prirodni” produkt, a utemeljuje se vekovnom, “tradicionalnom” ideologijom odnosno verom, i koja mora da čuva ekskluzivnost svakog pripadnika, koji prelaskom u drugu veru, ili prihvatanjem drugog imena, odnosi deo “nacionalnog korpusa” postajući na taj način “izdajnik”. Kao da na ovu struju srpskih intelektualaca nimalo nije uticalo mišljenje o naciji jednog Ilariona Ruvarca koji je pisao da zna iz vlastitog gorkog iskustva “da je u nas Srba i posrbljenih među nama Bugara, Vlaha, Cincara i Arbanasa lakše i probitačnije verovati i primati s verom skaske i izmišljotine i braniti ih od razjedajuće kritike [...] nego li ne verovati, te onda morati dokazivati zašto ne treba verovati u skaske i izmišljene priče, koje su toliki ozbiljni, učeni i razboriti pisci primili za istinu i gotov novac” (Ruvarac, 1902: 5). Ovaj stav govori mnogo o shvatanju nacije, još u XIX veku, kao imenovane zajednice heterogenog porekla i višeslojne kulture, bez obzira na “izmišljenost” trenutnog identiteta, ali i o odsustvu autentičnosti i vekovne utemeljenosti kao njenog ekskluzivnog svojstva. Takvom shvatanju se uvek pretpostavljala dominantna “organska” nacija, koja nema drugu mogućnost obnavljanja osim u krugu “porodice”, pa je svako “otpadništvo” dovodilo u pitanje i njenu sposobnost opstanka. Asimilacija “drugih” u krilo sopstvene nacije u ovom tumačenju se ni ne pretpostavlja, osim eventualno u tami najdublje prošlosti, jer bi njeno prihvatanje dovelo u pitanje osnovni postulat o “izvornosti” i “autentičnosti” nacije, kao što bi i relativizovalo pejorativno značenje pojmova “konvertit” i “asimilacija”.

Uvereni da je “prirodna”, “organska” nacija u maglama prošlih vekova imala svoju usađenu lepotu, ali da je, podložna kvarenju kao i svaki “organizam”, izgubila mnogo od svoje iskonske snage, savremeni intelektualci misle da je u srpskom narodu “osobina otpadanja od narodne celine razvijena, najzad, kao trajno negativno svojstvo” (Samardžić, 1989: 228), što se nadgrađuje stavom da kad “iščezne osećanje da je bolja junačka smrt od ponižavajućeg života, Srbi su postajali Turci, Arbanasi, Latini” jer je put srpskog naroda “toliko tegoban da slabi moraju na njemu sustati” (Dacić, 1997: 52).

I pre sto godina intelektualci su “otkrivali” isti problem. Tada su verovali da “nas se mnogo pogubi odrađanjem”, prelazeći drugom narodu, ili crkvi: “Mi se vlašimo, madžarimo, nemčimo, talijanimo, turčimo samo što se još ne čivutimo i ne ciganimo” (*Za što naš narod...* 1867: 33–39). Autori su “s grozom i očajanjem” razmišljali o “životnoj sposobnosti srpskog naroda”, jer “pada grana za granom”, srpstvo se “mrvi komad po komad”, i tako se “jedno parče za drugim odriče svoje narodnosti” (Gopčević, 1890: 215).

A bilo je i onih koji su korene ove pojave smeštali u najdavnija vremena tvrdeći da je tendencija da se “opštost drobi na uže jedinice”, tj. plemena, bila svojstvena još starim Slovenima, pa su razloge “odnarođavanja” videli u tome što plemensko obeležje nije “sraslo s dušom”, a srpsko, kao “nacionalno, opšte-slovensko” ime “od svih današnjih slovenskih imena narodnosnih najstarije” nije mnogo značilo, što je proizvelo “da su nas Germani germanisali, Tatari tatarisali, Huni hunisali, Romani romanisali, Bugari bugarisali” (Bdin, 1903: 6–7).

“UGROŽAVANJE BROJNOSTI NACIJE”

Drugi nivo posmatranja, koji proističe iz prethodnog, iz sumnje u “životnu sposobnost” nacije zbog prisustva “renegatstva”, tiče se konstatacije da je ono, “renegatstvo” odgovorno za umanjivanje broja pripadnika “organske” nacije. Pobude za taj čin od autora do autora drugačije su tumačene. Odlika savremenog nacionalizma, koja je preživela stogodišnje mene, a koja i danas isplivava kao dominantna u ovom krilu intelektualaca, jeste pretpostavljena veličina sopstvene nacije u smislu njene slave, prošlosti, značaja... Kako su sve pobrojane veličine zavisne od brojčane snage nacije, nužno se vrši racionalizacija u tumačenjima njenog odsustva danas. Kada je srpska nacija u pitanju, kao glavni razlozi za brojčano smanjenje ističu se inače istorijski procesi asimilacija, migracija i posebno identitetske promenljivosti tokom vekova, pa se savremena kletva uglavnom baca na “konvertite”, odnosno one koji su pod specifičnim okolnostima menjali veru, a time i osećaj nacionalne pripadnosti, ili one koji su, kako se tumačilo, pod političkim pritiskom zainteresovanih, iako iste vere, menjali samo ime i postajali pripadnici “izmišljene” nacije. Tako, savremeni intelektualac veruje da bi bez unijačenja, islamizacije, mađarizacije, albanizacije, srpski narod “danas bio apsolutno brojčano dominantni narod na Balkanu”, jer da nije “iznedrio i neke posebne slovenske balkanske narode (Crnogorci, Makedonci, pa i Muslimani) koji su upravo nosili najtipičnije antropološke osobine srpskog naroda” on bi se mogao “ubrojati i u velike evropske narode” (Mladenović, 1989: 26). U jednoj rečenici su sadržane sve navedene autostereotipne tačke – uverenje o nekadašnjoj brojčanoj veličini “prirodne” nacije, o mogućnosti njenog antropološkog određenja, o odgovornosti “konvertitstva” za njeno umanjivanje i uverenje o postojanju “izmišljenih” nacija. Zanimljivo je videti i koje sve kategorije stanovništva danas predstavljaju “konvertite”. Po savremenom geopolitičaru konvertitstvo proizvodi “kolonizacija u druge krajeve, odlazak na školovanje i rad”, “prevođenje u drugu veru, ateizacija, jugoslovenizacija i rađanje dece u mešovitim brakovima”, što je sve “dodatno slabilo srpsko rodoljublje mladih pokoljenja i njihovu istorijsku svest udaljavalo od neprolaznih nacionalnih vrednosti”. On smatra da se navedenim procesima smanjuje broj Srba i veličina srpskog entičkog prostora (Bursać, 1997: 454). Ovo sasvim nalikuje na autora koji je pre sto četrdeset godina tvrdio da “pomešani brakovi, bilo verom il narodom, odvlače nas u tuđinstvo” pa se brakom sa

“inovercem i inoverkom” izgubi “i ono što je rođeno među nama, nekmo li ono u tuđini, i ni jedno se neće više kazati da je Srbin i srpske krvi, tako je malo ponosa u nama i u našima” (*Za što naš narod...*, 1867: 39).

“NAJVEĆI NEPRIJATELJI”

Treći nivo posmatranja se odnosi na stav da su od svih “neprijatelja” nacije najveći oni koji su proizašli iz nje same – “konvertiti”, budući da se konvertitstvo eksplicitno tumači kao – postati “izroč”, “izdajnik”. Tako savremeni intelektualac tvrdi da “kao što je čest slučaj sa konvertitima, čin primanja islama stvarao je novo neprijateljstvo prema svojoj staroj sredini” pa su islamizovani i albanizovani Srbi postajali “najborbeniji, udarni deo albanske narodnosti” (Bogdanović, [1985] 1990: 121). Drugi tvrdi da su se “katolici u Hercegovini” “svetili svojoj donedavnoj braći zbog činjenice da su i jedni i drugi znali da su oni dali ‘vjeru za večeru’” (Burzanović, 1996: 43). I danas se može čuti da “oni koji su otpadali od srpskog naroda otpadali su kao kvislinzi”, pa “treba sada ubiti onoga koji je preostao da ne bi svojim postojanjem neprekidno podsećao šta je bio ovaj koji je preverio, čiji su preci preverili”, uz zaključak da se mogu stvoriti “veštačke” nacije, “ali na kratko vreme” (Diskusija, [Šešelj] 2000: 256–258). I stari pisci su verovali da su ušli u prirodu “konvertitstva” kao nacionalne izdaje. Sredinom XIX veka pisalo se da ima muhamedanaca “koji najveće pakosti čine, a srodni i po narodnosti i plemenu onima, kojima zločinstva čine”, zato što “veru, koju su mu pradjedovi ispovedali neispoveda” (Ristić, 1864: 42), odnosno, da “teško stenjaše srpski mučenik” pod “teškom čeličnom snažnom rukom odpavšeg od svog brata, naroda, narodnosti i vere, brata ili bolje nebrata, poturčene utvore srpstva i Srba”, pa je i Kosovo opustelo zato što su se Srbi morali seliti “sa ovih poturica zemalja, samo kad se ovim izdaicama srpstva prohte”. Pri tom su “poturice” mrzele Srbe “kao ono brat kad na brata omrzne; pa sve jedan na drugog očekuje da prizna svoju pogrešku, moli za oprostaj i nadoknadi nekakvu nepostojeću oštetu i uvredu” (Milojević, 1871: 68, 217, 114). Govorilo se da se prelaskom u drugu veru prave “najveći dušmani” – “oni nami što ostasmo u svojoj od dedova veri, mi njima što odoše” (*Za što naš narod...* 1867: 37); da “poarbanašeni” Srbi “spadaju među najveće fanatike, kao što je obično slučaj kod odmetnika” i da su oni “danas fanatični Muslimani i Arbanasi” čije je “divljaštvo izvikano” (Gopčević, 1890: 215, 232), da su “pomuhamedanjeni Srbi fanatičniji i nesnosniji od pravih Turaka”, a “prevrtanje verom” da je najgore “što može čovek učiniti”, pa takve svet “ni u šta ne računa” (Hadži-Vasiljević, 1909b: 176, 295); da “poturčenjake” ne trpe ni hrišćani ni pravi Turci, već ih smatraju “za renegate”, da u pogledu vere, “poturčenjaci u opšte hoće da su veći fanatici i od muslimana od starine, od pravih Turaka”, da “u mnogome i jesu veći” pa da se “poslovica bez poturčenjaka nema turčina” odnosi i na njihov “verski fanatizam” (Hadži-Vasiljević, 1924: 33–36).

Kod starih autora prisutno je i uverenje da im je tim "izdajničkim činom" trajno oduzeto pravo na slobodu, kao u tezi da je u Makedoniji "neumesno" pozivati se na demokratski princip narodnog suvereniteta jer "čovjek koji je sebe isključio iz svoje narodne zajednice, koji je ostavio ime, osobine, težnje svoje braće i predaka, oduzeo je sam sebi sva prava koja je imao prema otadžbini. Ni jedna stopa njene zemlje nije više njegova. On je nju ostavio, izdao. Tim je sve kazano" (Jovanović, 1910: 17). Bilo je autora koji su smatrali da je to što su neki menjali veru "za srpsku nacionalnu ideju značilo isto što i nestanak srpskog življa", jer je taj "element davao najveće protivnike pravoslavlju, u kome je oličavan srpski narod". Prema tome, Srbin koji je prmenio veru, "ostavši zajedno sa Arnautima muhamedancima postao je Arnautašem i najvećim protivnikom i narodu iz koga je ponikao i pravoslavlju. Tačno po narodnoj izreci, stvorenoj iz iskustva: Poturica gori od Turčina" (Jovan Tomić, 1913b: 48, 65). Ista je i teza da se kod muslimana u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji može konstatovati "ne samo nacionalna otuđenost ovoga dela srpskoga naroda nego i prozelitska mržnja prema svemu što je srpsko" (Cemović, 1913: 35).

"KARAKTERNA SVOJSTVA"

Četvrti nivo posmatranja se odnosi na "karakterna" svojstva "konvertita". Kako je priča o "prirodnim" i "izmišljenim" nacijama zamišljena kao dilema između istorijske pravедnosti i nepravедnosti, i razgovor o "konvertitstvu" nosi moralizatorski sadržaj pa, iako pokušava da objasni pobude za "konvertitsko" ponašanje, nužno proizvodi negativnu "karakterologiju" i "konvertita" pojedinačno i "izmišljenih" nacija kolektivno. Kontroverznost ovog stava prepoznaje se u pripisivanju "izmišljenim" nacijama određenog "karaktera" koji se istovremeno smatra ekskluzivnim svojstvom "prirodnih" nacija, a koje im je upravo njihova duga istorija podarila. "Konvertitima" i "izmišljenim" nacijama, odriče se utemeljenost u istoriji, što je u ovom tipu mišljenja jedini relevantan pokazatelj "prirodnosti" nacije, ali im se volšebnim putem definišu istorijom nastali "karakter". Tako se tvrdi da je promena vere uticala "i na promenu njihovih zajedničkih karakternih crta", pa su "svoj narod i veru najpre napuštali oni Srbi koji su smatrali da će među drugima nastaviti život slobodnije, s manje moralnog tereta i odgovornosti", jer su se Srbi "osudili na usamljenost" i bilo je "suviše teško izdržati u pripadnosti takvoj zajednici pogotovu kad se uzme u obzir strog režim u nekadašnjem patrijarhalnom društvu" (R. Samardžić, 1991: 171–172). Dominantno "karakterno" svojstvo koje se otuda pripisuje "konvertitima" jeste kukavičluk, pa odreći se vere, "poturčiti se", tumačilo se kao "kukavna malodušnost slabica, koji ne sme da brani svoje nasleđe", čime se objašnjava i poslovice "poturči se plahi i lakomi" (Ćorović, 1920: 38). Uz kukavičluk apostrofira se i nečista savest, jer "otpavši od vere i srpske narodne svesti" su se suprotstavljali sunarodnicima "zbog onog stida, koji se jako javlja kod svih renegata" (Cvijić, [1910] I, 1921: 261). I kada je reč o "konvertitima" nastalim promenom imena (Makedonci), pripisuju im se slične osobine, npr.

da "nisu elemenat za revoluciju" jer su se "odvikli od oružja, a navikli se na robovanje" (Srbinović,¹⁶⁴ 1901: 20).

Do koje je mere stav o postojanju "organskih" i iz njih istrnutih "izmišljenih" nacija odraz patrijarhalnog pristupa i danas još uvek rasprostranjenog arhaičnog shvatanja nacije na način na koji su se oduvek percipirala plemena i njihova unutrašnja srodnička struktura, svedoči još jedna kontroverza koja čini imanentno svojstvo nacionalnoromantičarskog stava. Iako "konvertitstvo" podrazumeva akt starešinstva, nezaobilazna je, iz patrijarhalne (pod)svesti izvučena tvrdnja da su mu uzroci "daleko van granica karaktera samoga naroda", odnosno da se retko dešava da "muškarac prevrne verom". Ta pojava "biva samo kod ženskinja" (Nušić, 1902: 87).

¹⁶⁴ Srbin Srbinović – Vojvođanin, vid. Ivanić Ivan (izvor: Univerzitetska biblioteka, Beograd).

“Poturica gori od Turčina”

“Nije istina da je ‘verozakon’ hrišćanski doveo, kao što spominje V. Jovanović, mir među ljude. Naprotiv, odmah od trećeg i četvrtog stoleća on je bio uzrok neprestanim, krvavim ratovima pa i danas je na pr. kod nas Srba uzrok te se članovi jednog istog naroda mrze i glože. To nije stoga samo što je tu hrišćanstvo ‘izvrtačeno’, već stoga što je netrpeljivost neophodna posledica svake religioznosti. Svaki svoju i samo svoju veru smatra za svetu, a svačiju drugu za lažnu – netrpeljivosti uzrok već je gotov. Tek je nauka razbivši mrak neznanja a time oslabivši i verozakonsku mržnju učinila te se počelo društvo oslobodavati od tiranije i usavršavati” (Marković, [1870–ih] 1937: 139).

Priča o “konvertitima” ili “izmišljenim narodima” prvenstveno se vezuje, i vezivala se u prošlosti, za stav prema Muslimanima. Ambivalencija prisutna u odnosu na sve susedne narode – od “braće” do “neprijatelja” – u ovom slučaju dovedena je do vrhunca. Shvatanje nacije kao nepromenljive zajednice porekla i krvi stvorilo je rasprostranjeno uverenje o mogućnosti “prirodnog”, “objektivnog” određivanja pripadnosti, u kom subjektivni faktor (kultura i vaspitanje) ne igra nikakvu ulogu. To je proizvelo tumačenje da se pitanje identiteta može određivati “sa strane”, “objektivno”, bez izjašnjavanja onih o čijem je identitetu reč. Otuda se polazi od pretpostavke da su Muslimani Srbi kojima je nametnut verski identitet kao nacionalni, što je kod starih autora bilo dopunjavano tvrdnjama da se oni osećaju većim Turcima od samih Turaka, da su izgubili nacionalnu svest pa su u savremenom trenutku nacionalno neopredeljeni, i na kraju, da je njihov “karakter” proizvod svih tih okolnosti.

“MUSLIMANI SU SRBI”

Sve diskusije srpskih intelektualaca nacionalističke orijentacije o muslimanskoj nacionalnoj (ne)opredeljenosti po pravilu se završavaju tvrdnjom da su Muslimani zapravo Srbi. Savremeni autor u stvari ponavlja staru priču o “Srbima muslimanima” kada kaže da se u ratu u Bosni biju “dobri borci, jer se i sa jedne i sa druge strane biju Srbi, samo Srbi pravoslavne i Srbi muhamedanske vere koji su vremenom postali Muslimani (Bošnjaci)”, dodajući da su Muslimani i Srbi “mnogo sličniji jedni drugima, nego Hrvati i Srbi ili Muslimani i Hrvati” iz čega je lako izvući “istorijske političke pouke” (Marić, 1997: 63, 113).

Kod starih autora ovakve teze su bile još zastupljenije. Tvrdilo se da prizrenski Muslimani pre nego Bošnjaci i Hercegovci priznaju da su bili Srbi i da se toga "nestide, a i nekriju se, no [se] ovim, još više i od samih Srba, diče i ponose", i zaključivalo se da će sa njima "u sretnim okolnostima, doći pre do izmirenja, no sa Bosancima i Ercegovcima" (Milojević 1872: 12–13). Pred Balkanske ratove se pisalo da se ne postavlja pitanje da li je Stara Srbija pravoslavna ili muslimanska, "nego je li srpska ili arnautska", i da treba "muslomanske Srbe pribrojiti pravoslavnim i katoličkim Srbima" (Jovanović, 1910–ih: 15). Isticalo se, takođe, da su "bosanski muhmedanci" Srbi, "znatnim delom srpsko plemstvo, koje je promenilo veru (poglavito bogumilsku i pravoslavnu) i izgubilo narodnu svest" i da "otpavši od vere i srpske narodne svesti ovi muhamedanci su težili da se pokažu dostojni nove vere i novih položaja i stavljali su se u sve veću suprotnost prema svojim sunarodnicima, koji su ostali u staroj veri" (Cvijić, [1910] I, 1921: 260–261). Kod istog autora može se naći teza o najmanje pokretljivim Muslimanima Bosne i Hercegovine kod kojih, kad se apstrahuje uticaj islama i turcizma, primećuje se da su "sačuvali neke naše prastare crte, duboke slovensko-srpske osobine" (Cvijić, 1922: 7). Bilo je autora koji su se pitali koliko je "turčenjem" "propalo našega naroda" i pisali o "velikoj dozi naše narodne krvi" koja je poturčena, ali i koja je sačuvala "sve bitne odlike svoje narodnosti", jer "poturice" pamte slavu, drže kandila i ikone u kućama, a po tavanima lonce u kojima su njihovi stari kuvali kupus sa slaninom (Hadži-Vasiljević, 1924: 10, 44).

Čedomil Mitrinović smatrao je nespornom činjenicu da su Muslimani u velikoj većini "najčistije naše raso stanovništvo", "najčistiji naš rasni elemenat" i čudio se što se od stvaranja Jugoslavije niko nije ozbiljno potrudio da od njega načini "zdrav i snažan elemenat koji u sebi još uvek ima toliko energije da naciji pruži ono, što treba i može dati". Smatrao je da su Muslimani većinom poislamljeni pravoslavci dakle Srbi, "pa onda u mnogo manjoj meri osmanlijski doseljenici i poturčenjaci drugih bližih narodnosti, katoličke veroispovesti". I po njemu je pet stotina godina islama ubilo "osećaj nacionalne svesti", dok je socijalni okvir islama "nemoguć i apsurdan". Rešenje pitanja Muslimana video je u socijalnoj, a ne religioznoj "dezislamizaciji", čime bi se sprovela njihova nacionalizacija jer, kako kaže, "oni su naši, potpuno naši". Primećivao je da su sačuvali mnogo slovenskih kulturnih elemenata koji su "mnogo čistiji od onih refleksa, koji su preostali u nama", pa je predlagao ukrštanje pravoslavnih i katoličkih porodica s muslimanskim kako bi se "potpunije sačuvalo ovaj naš rasni elemenat" (Mitrinović, 1926: 6, 28, 37, 158–160, 168–170).

Bilo je i autora koji su tvrdili da su Muslimani "čista naša krv, jer su, prezirani od Turaka, najčistije sačuvali idiom našeg jezičnog narečja" (Jovanović, 1936: 26), kao i onih po kojima bi Muslimani trebalo da u saradnji sa Beogradom ostvaruju svoje ciljeve. Jedan autor beleži: "Iako postoji diferenciranje školovanih Muslimana i na Srbe i na Hrvate, pravoslavni Srbi su vazda smatrali ne samo sandžačke, već i sve bosansko-hercegovačke Muslimane Srbima". Uz to naglašava da to nije bilo iz trenutnih, političkih razloga, "već iz mnogo dubljih uzroka trajne, sudbinske povezanosti obeju narodnih grupa, koje su po mnogo koječemu bliže jedna drugoj nego što je to slučaj sa ostalim

delovima jugoslovenske nacije”, to su “jednokrvna braća” (*Jako srpstvo...*, [1939] 1991: 22, 118).

“POTURICA GORI OD TURČINA”

Danas je uglavnom zaboravljen stereotip o Muslimanima koji su se osećali većim Turcima od samih Turaka. Nekada je međutim bio veoma zastupljen. Pisalo se o “poturicama” koji sebe “uračunavaju u prave i bolje Turke od Osmanlija”, koje preziru “kao divljake i neke varvare”, pa “računaju da su od bladorodnije krvi, no što je sam Sultan, koji je se sa Osmanliama od nekud iz Azije ovamo u njihove zemlje došunjao” (Milojević, 1872: 12–13), ili da “muhamedovski Srbi” već u prvom kolenu gube srpsku narodnu svest dok “muhamedovski” Bošnjaci “pokazuju isti grozni primer” i “drže da su oni ‘kao Turci’ neka osobitost i da su mnogo bolji od svoje hrišćanske braće, ma da su u stvari mnogo gori, i to odmetnici i lenjštine” (Gopčević, 1890: 182). Početkom veka autori su beležili da više nego i katoličanstvo, “muhamedanstvo je od goreg uticaja” na nacionalnu svest, da je ono “toliko odrodilo narod da Srbi Muhamedanci smatraju sebe za prave Turke i kad hoće jedan drugog da nagrde, reknu mu: ‘Baš si pravi osmanlija’” (Stojanović, 1920: 75) ili da su se “poturice” napravili “ak-turcima” i verovali da su “bolji Turci od Osmanlija”, odnosno da “narodna masa bosanskih muhamedanaca oseća se kao Turčin”, pa kod njih nema drugih osećanja “osim verskih i prema tome psevdoturkskih” (Cvijić, [1910] I, 1921: 261–263). Beležilo se da su Muslimani, da bi “podelili odgovornost i težinu zbog promene vere”, više od pravih Turaka “navaljivali na hrišćane” da i oni prime islam (Hadži-Vasiljević, 1924: 65), odnosno da je uzrečica “poturica gori od Turčina” opravdana, jer je islamizacijom dobijena “jedna posebna kasta, zasebna vrsta ‘turaka’” koja je delimično ostala “potpuno slavenska, s muhamedanskom religijom i sa svim onim rđavim i dobrim nasledstvima od ranije”, zbog čega su bili revnosniji čuvari islama, nego oni iz Carigarada zbog ekonomske prednosti koju im je davala islamska država (Mitrinović, 1926: 38–45).

“NACIONALNO NEOPREDELJENI”

I pored ovakvih tvrdnji, čest je stav da su Muslimani bez nacionalne svesti, odnosno da njihova nacionalna pripadnost “nije rešena ni kod Srba, ni kod Hrvata, pa čak ni kod samih Muslimana” (Milanov, 1992: 768), ili da male verske zajednice lako menjaju ubeđenja pa je kod bosanskih Muslimana “moguće za rok od nekoliko meseci primetiti radikalnu promenu kolektivnog mentaliteta. Oni su narod koji se okreće za pobednikom” (Ekmečić, 1992: 35).

Još je Stojan Novaković krajem XIX veka pisao da su Muslimani “materijal, koji je drugima pao u ruke pre nego što je sam o sebi kakvu svest dobio”, da “mutno misle o svojim vezama nacionalnim; ne razumeju i nemaju nikakva osećanja ni za prve

najprimitivnije dužnosti prema narodu”, “izlažu i svoj život misleći da to tako treba; misleći da su oni Turci; ili, još bolje, ne misleći ništa, već instinktivno i bez svesti čineći nešto, na što je, tradicionalnom politkom, duša njihova još od neznane mladosti upućena”. Zaključio je da “neznanje naših poturčenjaka dotle ide, da oni nisu u stanju prevesti na turski kakvu misao ili refleksiju” odnosno da Bošnjak “ne razume jezik kojim Srbin iz Srbije govori” (Novaković, [1894] 1906: 20–21). Ljuba Stojanović je verovao da se kod muslimanske omladine počela buditi nacionalna svest, ali da će dugo vremena proći “dok u masu prodre obrazovanje, i dok se oslobode uticaja glupih i neobrazovanih hodža, te mognu svi reći: “baška din, baška krv” (Stojanović, 1920: 75). I Cvijić je mislio da “najprosećenije i najprogresivnije prirode brzo će se vratiti svojoj narodnosti”, “ostali malo docnije”, kao i da je istorijska nesreća učinila da je “znatan deo bosanskih Srba promenio veru i izgubio narodno osećanje”. Pišući protiv njihovog iseljavanja, upozoravao je da bi time nestalo “i njihovog srpskog jezika i njihove srpske fizičke konstitucije” jer bi se “potpuno pretopili u jedan azijski narod” – “to se nekada zvalo ispaštanjem zbog greha, a sada se zove socijalnim zakonom. Ali po tom istom zakonu oni bosanski muhamedanci, koji ostanu u Bosni, moraju se vratiti svojoj narodnosti” (Cvijić, [1910] I, 1921: 263–264).

Aleksa Ivić je smatrao da su Muslimani u Bosni uglavnom neopredeljeni, da su pod uticajem škole neki postali Srbi, drugi Hrvati, dok ogromna većina ne usvaja ni jedno ni drugo ime. Po njemu, van sumnje je da su oni u većini potomci bogumila i da su “slavenskog porekla”, čega su svesni, pa kako vera postaje privatna stvar pojedinca, oni “u sadašnjim prilikama neće moći ostati neopredeljeni ni spram srpskog i hrvatskog imena” (Ivić, 1922: 18). I Mitrinović je smatrao da se Muslimani povode za nacionalističkim strujama i obeležavaju kao Srbi ili Hrvati, ali da je većina ostala nepristupačna novim pokretima, odnosno da se “nacionalistički opredeljena muslimanska inteligencija koja je osećala srpski ili jugoslovenski progonjena”, i tako delila sudbinu Srba, dok su pripadnici većeg dela muslimanske inteligencije “koji su se osećali kao Hrvati i oportuniste, neopredeljene”, činili isto što i Hrvati u Bosni, tj. “bili su austrofilii” (Mitrinović, 1926: 53–56). Vladimir Ćorović je verovao da “sve do naših vremena većina muslimanskog stanovništva nije imala prave nacionalne svesti; njoj je Stambol bio bliži srcu nego Beograd i Zagreb”, pa “i danas još možete čuti kod njih zakletvu ‘turske mi vjere’, iako se zna da im ona nije potekla od Turaka”. Jugoslavija je, po Ćoroviću, za Muslimane bila najpogodnija jer su “manje-više bili svesni sbog slovenskog porekla i jugoslovenske zajednice, i prema tom, nije im padalo nimalo teško da se i obeleže kao Jugosloveni, ne morajući da se izjašnjavaju ni za Srpstvo ni za Hrvatstvo”. On smatra da to nije bio izraz neke izraženije jugoslovenske ideologije “koliko način da se ostane pri doslednoj nacionalnoj neutralnosti” (Ćorović, [1939] 1991a: 12, 61). U posleratnoj emigraciji su prekrajali granice Jugoslavije sa tezom: “...ako se muslimani trse da se Srbi ujedine, onda je stvar prosta. Ujedinicemo se, i muslimane ćemo uzeti sebi”. Zaključak je da se oni moraju izjasniti ili kao Srbi ili kao Hrvati, jer “muslimanstvo se ne može ovekovečiti kao etnička kategorija”, ono je izgubilo “podršku za svoju posebnost, i ono će tu posebnost samo da napusti”. Ne sumnjajući uopšte u ishod, verovalo se da će to

olakšati "narodno nivelisanje u svim vidovima a time i pripajanje Bosne etničkoj teritoriji čiji je deo" (Kostić, [1959] 1992b: 155–156).

"KARAKTER MUSLIMANA"

Iz navedenih uverenja proistekli su i svi stereotipi o "karakteru" Muslimana. Još je Jovan Ristić navodio pisanje *Srpskih novina* o Muslimanima koji "umesto da se ugledaju na Srbe, pa da, po prirodi razvitka ljudskog, poprimaju od njih pitomost njihove naravi i običaj njihove vrednoće: Muslomani u Srbiji stadoše, kao nasilnici i ubojice, živeti na račun života, časti i imanja srpskog". Muslimanima se tu pripisivalo da preziru red, da "ne znaju za vlast", da "zasušuju glavni izvor našega bogatstva, šumu našu zatirući", "oni su još razbojnički otimali zemlje naše", "napadali su na stoku", "našim ljudima na njivama nezreo kukuruz sekli", "oni su im po podrumima piće pakosno istočavali", iz osвете "kuće palili", oni "ne traže Srba od megdana, no ponajviše slabomočne žene i nejaku decu"; veliki je "dnevnik njihovih ubustava; a još veći onaj od silovanja žena i dece" (u: Ristić, 1965 1887b: 19–24).

Verovalo se da Muslimani imaju "čudan fatalan običaj" da se "ne drže" pošto izgube zemlju već se iseljavaju, da ne mogu da "snose ni tuđi sud, ni tuđu vlast", da su "i suviše ignorantni i suviše tromi", da "u ljutoj umnoj borbi za opstanak suvremnoga života, oni su se predstavili kao suviše prosti i neobavešteni, i propadali su mahom zbog toga, što nisu znali šta da veruju šta da ne veruju, u što da se pouzdaju, čega li da se klone. Što ih god snađe, oni uzimlju kao kmet". Tvrđilo se da prosveta "ne postoji za ove zagubljene sinove našega naroda", da od "našega jezika oni znadu proste forme njegove, znadu ono što je u njemu primitivno, i što se u svakom selu zna. Sve što su misao, prosveta, nauka, politika, državni i društveni život i saobraćaj u njemu izradili, njima je nepoznato. Jezik apstrakcije, jezik misli, ono što je tako reći, u svakom jeziku najlepše, njima je zapečaćena knjiga" (Novaković, [1894] 1906: 8–9, 20–21). I Cvijić je mislio da "bosanski muhamedanci" imaju drukčije psihičke osobine "no ostali slovenski renegati Balkanskoga Poluostrva", da njihova suprotstavljenost Srbima dolazi "zbog onog stida, koji se jako javlja kod svih renegata i izaziva težnju da se tobož udalje od svoga korena i da zatu veze i osećanja, koja su ih za njega vezivala" pa su se "kod mnogih razvile osobine osionosti, razmetljivosti i lažnog turcizma". Tvrđio je da su "na njihovu srpsku prirodu bila nakalemljena orijentalaska osećanja i raspoloženja, i razvio se živo i raznovrsno kolorisan domaći i intimni život", "naročita vrsta rahatluca ili konfora", zadržali su "neki okamenjeni, jamačno srednjovekovni način mišljenja", "u masi su nekritični, kadri verovati u nemogućnosti, fantazasti" (Cvijić, [1910] I, 1921: 260–261).

Hadži-Vasiljević je verovao da "naši poturčenjaci nose psihičke osobine našega hrišćanskoga dela naroda, u nekoliko samo izmenjene pod uticajem islama". Privilegije su

¹⁶⁵ Ristić Jovan (1831–1899), dr, državnik, istoričar, akademik.

ih učinile “mekušcima” i “poltronima”, pa su im svojstvene osobine “labavost, popustljivost i uzmicanje ispred omanje opasnosti”, “strašljivost im je posledica promene hrišćanske sa muslimanskom verom: svesni su ipak da su njihovi stari napustili staru veru i sramota ih je zbog toga, i strahuju”, jer se “održava fakat o njihovom renegatstvu”, pa bi mnogi od njih pristali “da su im stari bili i Evreji, samo ne hrišćani njihovi susedi”. Navodio je da su vredniji i štedljiviji od hrišćana, nepoverljivi i da “strogo paze da se ne odadu u govoru”, naročito o promeni vere. “Sujetni su i rado primaju lepe reči o sebi”, “u moralnom pogledu vrlo su održani i umereni u svemu”, što je pripisivao muslimanskoj veroispovesti “kako je oni, i koliko, razmeju”. Navodio je da nisu gostoljubivi, da su samoživi, strašljivi, “samoobmanljivi su i sve rezonuju u svoju korist”, da žive u strahu i “ne pojmaju da je brat mio, koje vere bio”. Tvrdi da su se uglavnom “turčili” dobrovoljno, kao razloge je navodio težnju za lakšim životom, za gospodstvom, viteštvom, zbog “ljubavi ženskinja prema turskim muškarcima i obratno”, zbog novca, u napitom stanju, da bi nosili oružje, iz prostodušnosti, u šali ili svađi, iz poštovanja prema dobrom susedu... (Hadži-Vasiljević, 1924: 33, 46–47, 71–74).

Mitrinović je tvrdio da su pod uticajima osmanlijske vlasti nastale “osobine” Muslimana kao što su “lenost, nemarnost, apatija, inercija, murdarluk, inat, javašluk”, kao i pozitivne – “plemenitost, sevap, dobrotu, čestitost”. Navodio je da su u gradovima bili potrošači, da im privređivanje nije bilo svojstveno, pa je na njihovo propadanje uticalo “begovsko raspikućstvo”, da su se “laćali poslova koji su davali mogućnost življenja bez ikakvih umnih, pa čak i fizičkih napora”, da među njima ima najmanje trgovaca, industrijalaca, bankara, zanatlija, da nemaju sistema u radu, da su na uneverzitetima retki, da ispituje polazu teško, a i kad uče da to rade po inerciji. Smatrao je da je Musliman “mekan, povija se prema vetru”, da njegova pesma iako je “ostala netaknuta” ipak sadrži i nešto čega nema u hrišćanskim pesmama, “napr. hvalisavost, lažljivost, suviše razvijenu maštu”, a što je sve rezultat duge epohe islamizacije. Tvrdio je da “ne vole da misle”, da su neprijatelji svega novog, “konzervativni do krajnosti”, da su “zabarikadirana psihološka sredina” koja ne prima ništa, “predaju se sudbini”, puni su “najfantastičnijih predrasuda”, misticizma, nostalgije, melanholije, da pate od “ukorenjenog” fatalizma i mašte, “ksmet im je materijalna snaga života”, mašta im je “stvorenja za ubijanje duha”, pa je navodio Njegoševe reči “niko grđe ko Turčin ne laže”. Kao njima svojstvene osobine navodio je i hvalisavost, rasipništvo, senzualnost, i zaključio da su to “pravi naslednici Turaka, orientanci. To je doneo islam”. Dalje je nabrajao neborbeni duh, veru u heroja koji će vratiti stari poredak, “neslovenske” osobine kao što je “izraziti egoizam, koga kod nas nema”, odsustvo požrtvovanosti “koja je posledica islama”, smisao za istinitost. Kao bolesti koje haraju među Muslimanima navodio je tuberkulozu i sifilis, pa je uzrok prve video u “murdarluku” a druge u njihovom “elanu” zbog čega su bili “ljubimci austro-mađarskog uličnog ološa”. I inače je tvrdio da su muslimanske prostitutke “na ceni” kod katolika i pravoslavnih, dok muškarci više vole “vlahinje, đaurke” jer su “milosnije” i “mekše”. Navodio je da im je porodica nepristupačna, “žigosana svim onim lošim osobinama koje daje Istok”, a njeno propadanje bilo je rezultat sklonosti prema prostituciji, alkoholu i

“izvesnim perverzitetima”. Tvrdio je da među njima ima puno defektnih porođaja što su “žalosne posledice jednog, još žalosnijeg, umnog i telesnog robovanja” i navodio da se cifrom “nikako ne može pokazati koliko je zatrovan taj naš čisti nacionalni organizam”. Tvrdio je da je homoseksualnost pre dolaska Osmanlija bila nepoznata, a kao njen drugi uzrok navodio je “jedan generalni rahatluk”, pa su “u zločinima silovanja i bluda protiv naravi, gotovo usamljeni”.

Pripisujući sve ove negativne “osobine” uticaju islama, Mitrinović je optimistički zaključivao da ipak “vekovi islamizacije i života u islamu, nisu bili u stanju da izbrišu jedan dobar niz njihovih čisto slavenskih osobina koje su tako izrazite, da bi se, već po samim njima, moglo odrediti njihovo poreklo”. Smatrao je da ono najčistije, “što daje duša”, islamski “asimilatorski organ nije nikada mogao da apsorbuje”, a to je “naša pesma, naš izražaj bola i ponosa, snage i života”, pa “više od svega veže nas u najužu zajednicu taj naš najčistiji duševni ekstrakt”. Zato se, po njemu, “poislamljeni slaven-hrišćanin” ne može odreći onoga što je usađeno “u duši”. Navodio je primere bosanskih Muslimana koji su Turskoj dali velike državnike i književnike, ali je i dodavao da je to bilo ranije, “dok su rasni elementi bili još uvek potpuno sveži”. Ili je, tvrdeći da nema primera da su oskrnavili grob, to objašnjavao prisustvom slovenskih nazora i osećanja. Zaključivao je da je čitav njihov život duga tragedija puna stradanja i odricanja, ali i da su sačuvali “samosvest i ponos” (Mitrinović, 1926: 58, 77–83, 95–116, 120–125, 131–144, 157, 171)

ISLAM

U kontekstu stereotipnog viđenja Muslimana, posebno mesto je zauzimao islam. Kao što postoji identifikacija katoličanstva i Hrvata, postoji i identifikacija Muslimana (i Albanaca) i islama. Savremeni autori islam uglavnom smatraju odgovornim za srpsko-albanske sporove, jer “sukob između albanskog i srpskog naroda, zapravo, i nije nužno nacionalni sukob” (Bogdanović, [1985] 1990: 114). Danas se može pročitati sintagma “rušilački islam” (N. Samardžić, 1990: 60), ili da su “osionost i bezumne svireposti nad potlačenima” proisticale iz “osnovnih premisa islamske filosofije življenja, kao neprikosnovenih načela” (Simić, 1992: 561). Mržnja Albanaca sa Kosova prema Srbima objašnjava se kao posledica njihovog “muslimanskog duha” jer je islam “agresivan uvek, kad je ideologija u službi osvajanja, i otuda džihad”. Autor zaključuje: “Islam je takav uvek bio, i ostao, počev od samog Muhameda, prvog jurišnika Alahovog” (Jevtić, 1992: 544).

Nipodaštavanje islama kod starih autora nalazi se recimo u tezama da su srpski vladari svoje zadužbine ostavljali neokrećenima “da im se vidi skupoća građiva i divna izrada” dok “muhamedanizam lepi, zamazuje i kreči svoje mošeje i džamije” da mu se ne bi videla “unutrašnja ništavilost i slabost, kao što mu je sama vera” (Milojević, 1871: 67). Tvrdilo se da je Turska pokušala “da smeša sve narodnosti”, a da je ta “fuzija nelogična, neostvariva”, da je ona uzrok mnogim nevoljama, jer u politici kao i u hemiji postoje tela “koja se privlače, združuju, popunjuju, a ima ih koja se odbijaju i ruše i koja će se većito

odbijati i rušiti”, na osnovu čega se zaključuje da “civilizacija hrišćanska i civilizacija muslimanska pripadaju ovoj poslednjoj kategoriji. Jedna se protivi drugoj. Dokle hrišćanin veruje, da su svi ljudi braća, da treba svoga bližnjega kao sebe samog da ljube, koran propisuje, da treba istrebiti ili potčiniti sve, koji ne veruju u Muhameda” (Ristić, 1887b: 524). A autor koji je za sebe govorio da je “odista najtrpeljiviji čovek u verozakonskim stvarima (jer on sam ne veruje ama baš ništa)”, zaključivao je da se ipak “odupire islamu, smatrajući ga za verozakon opasan po državu, koji treba utamaniti u interesu kulture” jer “sprečava svaki napredak, svaki polet i svaku kulturu” – on je “pravi grč za moral” (Gopčević, 1890: 182). Drugi je posvetio čitavu knjigu analizi Muslimana, a sve njihove pozitivne osobine je pripisivao “srpskoj osnovi”, dok je negativne, koje je smatrao neslovenskim, pripisivao uticaju islama. Tu je pre svega mislio na egoizam i odsustvo požrtvovanosti, tvrdeći da je svaki dobar islamist morao da kaže da je “oružje samog boga, njegov mač i njegov pravi predstavnik”. Ipak, kada mu je dnevno-politički bilo potrebno da dokaže da su isti kao Srbi, tvrdio je da islam nije ostavio velikog uticaja na “dušu naših muslimana”, već je “pod maskom muslimanskog ritusa” ostala u suštini “nedirnuta čista slovenska duša” (Mitrinović, 1926: 115–116, 153).

“Jabuka razdora”

“U ovim krasnim zemljama ni pravoga ekonomskoga napretka ne može biti dok ne prestane sumanuta i nesmišljena revolucionarska agitacija upaljenih mozgova, koji niti što vide, niti umeju proračunati, upravljajući se isključivo svojim uobraženjem i tvrdoglavošću, i dokle se ne obustavi žalosno nacionalno-crkveno trvenje među rođenom braćom, s nožem i s revolverom u rukama. [...] Borba narodnosti, ovde doterana do svoje bolesne krajnosti na posletku će doći glave samim narodnostima u Makedoniji” (Novaković, 1906: 69).

“[...] ja usvajam tezu da o narodnosti odlučuju subjektivna svest a ne objektivni činioci [...] Na samim je Makedoncima, a ne na drugima, da se izjasne o svojoj narodnosti. Ali, treba da oni mogu da se slobodno izjasne, bez ma čijeg pritiska, ni odozdo ni odozgo” (Pribičević¹⁶⁶, [1933] 1952: 29, 162)

Uz Muslimane, oko kojih su se borili intelektualci Srba i Hrvata, najosporavanija balkanska nacija su sasvim sigurno Makedonci i to podjednako od srpskih, bugarskih i grčkih intelektualaca. Nigde nije očiglednije nego u slučaju Makedonaca, kako teritorijalne pretenzije mogu da proizvedu osporavanja jedne tako elementarne činjenice kao što je nacionalni identitet. Zato je i danas, kao i u prošlosti, najrasprostranjeniji stereotip da Makedonci kao narod ne postoje, da su oni Srbi a Makedonija srpska zemlja koja postoji samo kao geografski pojam. Iz ovog stava nekada je odbacivana ideja autonomije za Makedonce, a sada se negira njihova nacionalna individualnost, zbog čega se retko razmatraju posebna “karakterna” svojstva. Uz već opšte mesto da su Makedonci Srbi, razvijane su teze da je njihov jezik srpski ili bar bliži srpskom nego bugarskom, da su im običaji, poezija, tradicija srpski, da je slava dokaz da su Srbi, da je antropološki dokazano da su Srbi, a osnovna argumentacija pronalazena je u tvrdnji da je u prošlosti postojala “sinonimnost pojmova srpski i makedonski”. U ovom krilu intelektualaca postoji podvojenost samo oko pitanja srpske nacionalne svesti kod “Mačedonaca”. Dok su jedni prihvatili uverenja Jovana Cvijića o odsustvu te svesti, uz sopstveni dodatak da su Makedonci ipak Srbi, drugi su kritikovali Cvijića i odbacivali njegovu tezu, tvrdeći da je srpska nacionalna svest kod Makedonaca veoma prisutna.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Pribičević Svetozar (1875–1936), političar.

¹⁶⁷ Andonović odgovara na Cvijićeve teze da Makedonski Sloveni nemaju nacionalne svesti usklikom: “ne, ne, takav je zaključak iznenadio i ražalostio našu braću – on je kroz hiperlogičan – ta on

“MAKEDONCI SU SRBI”

Danas je najrasprostranjeniji stereotip o Makedoncima kao “izmišljenoj” naciji, a primeri su navedeni, u odeljku o “konvertitima”. Ovde pomenimo samo da danas Dobrica Ćosić piše o “pomakedončenim” Srbima, pod uslovom da “tu ‘fluktoantnu masu’¹⁶⁸ – makedonske Slovene i priznamo kao nacionalnost” (Ćosić, 1992a: 64). Veselin Đuretić govori o Makedoncima koji su se počeli dokazivati kroz svoja “separatistička gnezda” i to “ne samo oni koji su novo doba dočekali u stanju narodnosne nekonstituisanosti, ili kruga, nego i onaj mnogobrojniji deo zapadne, srednje i severne Makednije, koji je proživio vekovna iskušenja u znaku srpstva” (Đuretić, 1992: 698), dok Ljubomir Tadić pominje Makedonce koji su “tek 1940. godine priznati od strane KP Jugoslavije za naciju, jer se nije znalo šta činiti s njima – da li su Makedonci Srbi ili Bugari” (u: Knežević, 1994: 65).

I pre sto godina tvrdilo se isto. Po Aleksijeviću “ne samo da im je svest narodna, tok misli, naravi, običaji, predanja itd. čisto srpska u javnim i svečanim prilikama, nego i u posebnim i kućevnim kao na pr. na svadbi”, i zaključuje da su to srpski predeli, “pa trebaju i moraju, ma kad bilo, da Srbiji pripadnu”, a “Albano-Mačedonci uvek će ostati pri tome, da su ud srpskoga tela koji se nebi mogao bez samrtnih bolova odvojiti” (Aleksijević, 1878: 45–48). I po Veselinoviću je jezik najveći dokaz da su Makednci Srbi, pa je i Samuilo bio “car Makedonaca – Srba”. Objašnjavajući da je srpsko i ime *Makedonija*, tvrdio je da “Makedonac treba da misli srpski, kad srpski govori i srpske običaje tvori”, a “škola i vaspitanje na svom maternom srpskom jeziku, biće mu od koristi, i na pravi put će ga izvesti i u bratsko združenje sa Srbijom uvesti” (Veselinović, 1880: 14, 31). Smatrao je da stanovnici Makedonije nikada sebe neće nazvati Bugarinom ili Bolgarinom “već jedino i iz nužde Bugarinom, što je znak da to samo srpska usta izgovaraju, jer / prelazi u u samo u srpskim ustima, ni u čijim drugim”, a “naziv Mačedonac i Mačedonija za sadašnje stanovnike vezane za zemlju ne postoji, oni sebe znaju samo za risjane” (Veselinović, 1888: 3, 31).

Gopčević je verovao “da slovenski stanovnici u Makedoniji većinom srpskom a ne bugarskom plemenu pripadaju”, a kao argumente je navodio jezik, običaje, nošnju, pesme, istoriju. Tvrdeci da “svakog onog kao pravog Srbina smatrati treba, koji svoju Slavu ima”, raspitivao se među Makedoncima i “svaki mi je s jednim jedinim izuzetkom, kazao svog kućnog patrona”, pa je zaključivao da “Bugari vrlo dobro znaju, da je baš ta slava najverovatniji znak, da Makedonci ne pripadaju bugarskom, nego srpskom plemenu”, jer u Makedoniju nije “ni jedan Starobugarin zalutao” (Gopčević, 1889: 5–13). Uredništvo *Dela* je tražilo da Srbija pomogne “sunarodicima u Mačedoniji održati se na

je skroz netačan, pogrešan – i kao takav on pada” (Andonović, 1913: 92). I Cemović piše da je negiranje nacionalne svesti kod “srpskog naroda” u Makedoniji, “pogreška koja se akademiku Cvijiću nikako ne može oprostiti”, da Cvijić ovaj pojam razume “isto što razume široka publika” i da naprotiv “narodno saznanje ili narodna svest gasi se samo onda kad se ugasi narodna duša” (Cemović, 1913: 35–36).

¹⁶⁸ Verovatno je mislio na Cvijićevo “flotantnu masu”.

suprot navalama raznih propaganada, koje bi htele da im utru nacionalna obeležja, kako bi ih, po tom, odnarođene lakše sebi privukle" (*Delo*, II, 1894: 139), a Joksić je isticao da je istorijskim faktima utvrđeno da je bugarsko ime "došlo na Maćedonske Slovene nasilničkim nametanjem", pa je, odbacujući svaki šovinizam, utvrdio da su "Maćedonski Sloveni Srbi a ne Bugari", a krivica je Turaka što je "narodnosno ime počelo bilo gotovo izumirati" i što su "Maćedonski Srbi" krili svoje narodnosno ime iza imena "raje i hristijanina" (Joksić, 1898: 6–17).

Početkom veka se tvrdilo da nema spora o tome koje "pleme slovensko" živi u Makedoniji, jer su to Srbi (Dragašević, 1902: 34), ili da Makedonije nema: "Nema maćedonske narodnosti, pa nema ni državine maćedonske. Srpskog naroda ima pa ima i Srbije i Stare Srbije". Svestan da se poslednje stanovište može tretirati kao krajnost, autor je ipak zaključio: "Dobro neka je krajnost, ali tako izlazi po diktatu stroge logike. Stare Srbije ili ima ili nema. Ako li je ima, samo se ovako može tumačiti" (Bdin, 1903: 5). Braneći se da nije šovinista i Ivanić je tvrdio da su Makedonci isto tako Srbi kao što je on sam, jer nema "nekog naročitog maćedonskog naroda slovenske krvi" pa "može biti samo jedno od dvoga: ili ono, što mi verujemo ili ono, što Bugari vele; ali maćedonske narodnosti nema" (Ivanić, 1906: X). Zastupao je stav da istorija zna za Makedoniju kao za geografski pojam "ali je ne poznaje kao narodnosni pojam"; da su braća Miladinovi Srbi "rođeni od srpskih roditelja, u srpskom gradu Strugi, u Staroj Srbiji", iako su "vešti falsifikatori" u bugarsku korist; da u Makedoniji, u "sva tri etnička elementa: krv, jezik i običaji nema ni jednog 'atoma' bugarskog". Govorio je da "Maćedonci s oduševljenjem dočekuju srpsku vojsku" jer u njoj gledaju oslobodioca i od grčkog i bugarskog ropstva, a Srbi iz "obavezne bratske dužnosti, oslobađaju Maćedoniju od Grka i Bugara i prisajedinjuju je srpskoj državi" (Ivanić, 1908: 13–14, 78, 184, 208). A Hadži-Vasiljević je nazivajući makedonske oblasti "Južnim Srpskim Zemljama" kritikovao deo inteligencije koji je "za ometovanu zemlju srpsku" primio naziv "Maćedonija", sa namerom da "izbije otuda ime srpsko; da isključi prava srpskoga naroda na one lepe Srpske zemlje i da odrodi od Srbije sunarodnike njegove" (Hadži-Vasiljević, 1906: 3–4, 29). Stanovništvo Makedonije, iako po njemu nema nacionalne svesti, ipak "se osećalo kao jedno isto i nerazdvojno sa srpskim narodom i Srbijom, samo što je sve to bilo još u stadijumu osećanja" (Hadži-Vasiljević, 1909b: 280).

I drugi autori su tvrdili da je Makedonija "srpska zemlja, kolevka Srpstva", "srpska Stara Srbija", kao i da "ono što je u duši Makedonskih Slovena duboko urezano, srpski osećaji, ne mogu Bugari i njihovi pomoćnici izvitoperiti" (Ilić, 1908: 11–13, 25). Govorilo se da "bečka i petrogradska književnost protivno postojećem pojmanju prave Stare Srbije u narodu, oživljuju istorijsko ime Makedonija, te da time isključe prava srpskog naroda na ovu lepu srpsku zemlju i da odrode od Srbije, pravog Pijemonta srpskog, sunarodnike njene" (Andonović, 1913: 65); da "duša srpskoga naroda u Makedoniji ne živi samo u jeziku, nego i u svemu onome što je našu pravoslavnu narodnu polovinu očuvalo kao narodnu celinu"; da "u Makedoniji nema ničega bugarskog"; da je u Makedoniji srpski

narod i srpska kultura (Cemović, 1913: 36, 109). I Jaša Tomić¹⁶⁹ je smatrao da u “velikom delu Mačedonije živi srpski narod”, da se tek u novije doba ta oblast počela nazivati *Mačedonija* “verovatno zato, da tamo zatvore vrata Srbima”, da su “Mačedonci bili Srbi, i da su i danas Srbi”, o čemu svedoči “izgled onoga naroda, svedoči forma njihove lobanje, svedoče pesme njegove, običaji njegovi, a u prvom redu govor njegov”. Popularnu izreku “gde je slava, tu je Srbin” Tomić dopunjuje novom: “Gde ima u Mačedoniji spomenika, tu je Srbin”. Tvrdi da je “krv srpska dobila maha, da prostruji telom”, predviđao je da kad ovi krajevi “potpadnu” Srbiji, “za najkraće vreme neće biti ni spomena Bugarima. Krv će poteći kud je nakad tekla, čim ne bude više prepreka” jer se, kako kaže, uverio “da u ovom narodu žive uspomene na njegovu prošlost”; da je taj narod “upoznao dušu onih, koji su mu došli kao Srbi», da se uverio »da su bolji, duševniji od Bugara i da su mu bliži« (Tomić, 1914: 9, 22–26, 129–132). I po Beliću je “savremeni etnografski tip zapadne Makedonije, i delimice istočne, teško drukčije okarakterisati po poreklu nego kao srpsko makedonski”, pa je i stanovništvo Makedonije prema Srbima bilo vrlo “predusretljivo i vrlo ljubazno” a zamena “ov” slogovima “ovič” ili “ič” u prezimenima, “sama po sebi komična”, dolazila je otuda što su je “mnogi Makedonci vršili bez pitanja vlasti”, pa je “postala znak odobravanja ili neodobravanja novoga režima”. Pretpostavljao je da je možda neko od predstavnika vlasti “preterao koji put u usrdnosti; ali se tu ni o kakvoj sistemi govoriti ne može” (Belić, 1913: 41, 136).

Todor Stanković je tvrdio da je utvrđeno “faktima i dokumentima” da su svi Sloveni u Makedoniji “čisti i pravi Srbi”, a Makedonija srpska (Stanković, 1915: 3), a Tomić da je “Južna Stara Srbija i Makedonija srpska kolevka i kolevka srpske kulture i književnosti” (Tomić, 1918: 41). Grujić je uveravao da je vreme srpskog gospodarstva u Makedoniji “beše zlatno doba mačedonske prošlosti” (Grujić, [1921] 1995: 28), a Radosavljević je pokušavao da neobaveštene izvede iz zablude o pojmu Makedonije “sa kojom po već ranije smišljenom planu tako rado paradiraju Bugari, a uz njih i mnoge druge pakosne i svesne šičardžije”, jer kako je navodio, jasno uviđa “pakleni smer neprijatelja Srpstva, da imenom ‘Mačedonija’ obeleže nekakvu zasebnu državu, koja nije srpska zemlja i koja je bila i ostaje ‘jabuka razdora’”. Tvrdio je da narodnosti “neraspložene prema Srpstvu, ovo prihvaćaju sa naročitom u napred smišljenom namerom i ciljem, a na žalost ima i samih Srba, koji to prihvaćaju iz nerazumevanja i neobaveštenosti”, pa se iza ovog imena “skrivaju svi naoružani i nenaoružani zlikovci pod imenom ‘makedonstvujušćih’, koje sa naročitim planom stvara, pomaže i štiti Bugarska”. Navodio je da su “Makedonci” nepoznata narodnost koja “nije ni postojala, kao što ni danas ne postoji”, da pominjanje Makedonije nije naivno nerazumevanje već “zločin prema Srpstvu”, pominjao bugarsko

¹⁶⁹ Pišući o Drugom balkanskom ratu Tomić konstatuje da su prilike bile drugačije i da Srbija nije dobila svoj deo Makedonije, “ona bi sigurno došla da ga uzme – docnije: “Mačedonija bi je privlačila kao magnet gvožđe. I to bi bilo osnovano na prirodi. Jedan Karadorđev vojvoda reko je kada se morao povlačiti sa svojom četom: onaj krvavi trag što ga ostavljamo neće izlizati niko. Mi ćemo se po njemu vratiti. I vratili su se” (Tomić, 1914: 52).

“bespravno i razmaženo paradiranje sa ‘Makedonijata’ i sa nekakvim izmišljenim zasebnim narodom ‘Makedoncite’ koje istorija ne poznaje” i naglašavao da to ime “ne treba da pomene ni jedan svesan i obavešten Srbin, Hrvat i Slovenac”. Narodnost makedonska “ne postoji”, “kao što u stvarnosti nepostoji zasebna narodnost – Šumadijska, Crnogorska, Bošnjačka” (Radosavljević, 1925: 6–7, 12–14, 88).

Da su ovi Sloveni “znatnim delom imali srpski etnički karakter” verovao je i Erdeljanović, pa je tvrdio da je pitanje o “rasnim osobinama ‘makedonskih’ Slovena” neprijatno bugarskim piscima jer ovi imaju “neke znatno drukčije rasne osobine nego Bugari”, odnosno, jer su tu prisutni “mnogobrojni tipovi dinarske ili jadranske rase (crnomanjasta rasa visokog rasta i kratke, visoke glave, dakle brahicefalna)”, koje kod Bugara “uopšte nema”, a koje su najzastupljenije kod Srba. I on je navodio da svi makedonski Sloveni imaju slavu, nemaju uspomene na događaje iz bugarske istorije, pevaju o srpskim vladaocima, pa je zaključio da su Makedonci “ogranak srpskoga plemena” (Erdeljanović, 1925: 5, 40, 45, 72). I Petković je tvrdio da nema sumnje da su stanovici Strume i Strumice “Srbi po svojoj narodnosti” (Petković, 1926a: 32), a Protić da su život i običaji Makedonaca gotovo istovetni sa životom i običajima srpskog naroda, kao i da su Srbi bili prisutni u Makedoniji “i u polovini sedmoga veka”, te “da su sva makedonska slovenska plemena još od početka bila srpska plemena”. Objašnjavajući zašto su o Makedoniji u XIX veku najviše pisali Bugari, Protić je navodio da se u Srbiji malo “i mislilo i pisalo” jer se “smatralo da su srpska narodna prava na one krajeve naosporna” a veze stare i dugotrajne, “one su etnografske i istoriske i kulturne” (Protić, 1928: 102–109, 96). Tihomir Đorđević je verovao da Makedonija nema nikakve veze sa Bugarskom jer su to “dve različite države i po stavnovništvu, i po postanku”. I dok su istorijske veze Makedonije sa Bugarskom bile “slabe i beznačajne”, one sa Srbijom su ostavile “trajnih neizgledivih uspomena” i učinile da se i “etnografsko jedinstvo Makedonaca sa Srbima još bolje i jasnije vidi”. Jezik je bio bez bugarskog uticaja a narod je bio “čist i pitom”, bio je to “isti narod i po poreklu i po krvi i po kulturi”, pa Srbi “nisu predstavljali gospodareći sloj, već braću, koja su donosila slobodu”, nisu tražili plen već su donosili “imućnost i blagostanje”. Đorđević je navodio da su svi Srbi “smatrali Makedoniju kao svoju zemlju”, da Makedonce “vole kao braću, kao deo srpskoga naroda”, dok u Bugarskoj za njih upotrebljavaju podrugljiv naziv “Makedonstvujušči”, mrze ih i “samo ih zbog gramzljivosti prisvajaju”. Naglašavajući da slava obeležava “granice srpskog naroda”, Đorđević je zaključivao da »svi Makedonci imaju slavu«. A »Bugari je nikako nemaju« (Đorđević, 1929: 22, 26, 89, 142, 164). U drugačijim političkim okolnostima, pišući o slozi Srba i Bugara, prota Milivoj Petrović je, nasuprot ovome, govorio da su prepreka toj zajednici upravo “Makedonstujući” (Petrović, 1934: 7–8).

Pred Drugi svetski rat ovaj trend pisanja o Makedoniji se nastavio, s tim što se srpski opstanak vezivao za posed Makedonije (Velmar Janković, [1938] 1991: 126). Isticano je da je ime “Makedonija” pogrešno i da se ta oblast može zvati “samo južna Srbija”, da je “smešno kad se stanovnici južne Srbije zovu sami ‘Makedonci’ ili ih tako zovu drugi”, pa “pošto nema Makedonije, ne može biti ni Makedonaca”, jer je “nepobitna

činjenica" da je cela Južna Srbija naseljena Srbima, uz zaključak da "ostaje nam ili da je, po imenu, pripojimo državi koja joj je dala ono što je ljudima i narodima najdragocenije – slobodu, pa da je zovemo prosto 'Srbija' ili da je nazivamo 'Južna Srbija'", jer "ne postoji dakle, nikakva 'Makedonija'. Nema danas 'Makedonaca', 'makedonski jezik' je izumro pre više od hiljadu godina", a nazivati Južnu Srbiju Makedonijom više je od pogreške – "to je greh" (Vulić, [1939] 1991b: 11–12).

Pozivajući se na bugarske izjave da je za njih Dobrudža ekonomsko pitanje, da je izlaz na Egejsko more "pitanje pluća", a Makedonija "pitanje sentimentalno", u vreme Drugog svetskog rata se pisalo da je ovo poslednje za Srbe vitalno pitanje. "Tu su i sentimentali, ali tu je, pre svega, to isto pitanje pluća. Ništa između Makedonije i Bugarske nema organski povezanog, a sa Srbijom, odnosno Jugoslavijom, sve", pa za Srbe nema osetljivijeg pitanja od podvajanja Makedonije, "ne samoupravom, koja je osnovana, nego federacijom tj. individualitetom političko–nacionalnim" (Grol,¹⁷⁰ [1940] 1990: 247, 654). I neposredno posle rata može se naći tvrdnja da ništa, "pa ni sam jezik ne može se navesti za tezu makedonske nacije kao jedne izražene individualnosti" (*Demokratija*, 11. 10. 1945), dok je u emigraciji, tokom svih godina komunističke Jugoslavije, opšte mesto bilo osporavanje makedonske nacionalnosti, npr. u izjavama da je "antisrpska psihoza" upotpunjena "maštanjima o posebnom makedonskom narodu", što je akcija za odnarođavanje "naših klasičnih krajeva na Jugu gde sve, celokupna narodna tradicija i predanja, sve duhovno i kulturno i nacionalno nasleđe, sama svest ovoga naroda o sebi samome, svedoče o srpskom duhu i istorijskom opredeljenju naroda u čije se ime, a da ga nije niko pitao, drskošću uzurpatora, govori i snuju planovi" (Slijepčević, [1959] 1992: 124). U istom duhu je i tvrdnja da "stvaranje 'makedonskog naroda' nije uspelo, jer nema elemenata za to. Ubačena od strane komunističke države, a podržavano od neprijatelja Srpstva, ova teza o posebnom makedonskom narodu, ne može se održati" (Cvetković,¹⁷¹ [1955] 1992: 144).

U skladu sa napred pobrojanim tezama o srpskom karakteru Makedonije, odricano joj je i pravo na autonomiju. Jedan od retkih starih autora koji je, i pored vere u srpska prava u Makedoniji, primećivao i autonomne težnje Makedonaca, bio je Stojan Novaković. Pisao je da "ima još jedan pojav koji se ne može ispustiti iz očiju. To je težnja Makedonaca da ostanu sami sebi, koja traži put po sredini sviju gore pomenutih težnja" (Novaković, [1888] 1906: 267). Suprotno njegovom zapažanju, rasprostranjene su bile tvrdnje da je autonomija Makedonije "čisto bugarski pronalazak", pa su protiv nje "i Srbi, i Grci, i Rumuni i Arnauti i Turci, dakle svi zainteresovani narodi", a specijalni srpski razlog protiv autonomije Makedonije bio je što bi se "nesrećnim" slučajem stvaranja takve države, u nju utopile "neosporno srpske zemlje" i sve bi bilo "udešeno da Bugari budu gospodari, a svi ostali njihove poslušne sluge" (Ivanić, 1908: 550–556).

¹⁷⁰ Grol Milan (1876–1952), književnik i političar.

¹⁷¹ Cvetković Dragiša (1893–1969), pravnik, političar.

“MAKEDONCI NISU SRBI”

Bilo je i autora koji su išli drugim putem i odricali Makedoncima srpsku nacionalnu svest. Tako je Ivan Ivanić pod pseudonimom Srbin Srbinić Vojvođanin pisao drugačije nego pod svojim imenom. Nazivao je Makedonce “Mačedonskim Bugarašima” smatrajući da ih bugarsko podbunjivanje na revoluciju neće dići jer, budući bez nacionalne svesti, nemaju “podobnosti da prave revoluciju”. Iako je prihvatao da Makedonci imaju želju za oslobođenjem, tvrdio je da je neće “nikad sami i svojom inicijativom i snagom ostvariti”, već im, kao i Bugarima, “treba neko drugi” da slobodu donese »na bakšiš«, i tome će oni biti »blagorodni, dobri, vredni podanici«. Jer, “bude li oslobodilac Slovenin, tim bolje za njih, bude li oslobodilac tuđin, oni će, nemajući nacionalne i slovenske svesti, i novom gospodararu, kao sada Turcima, kulučiti i bez oružanog protesta trpeti njegovu vladavinu” (Srbinić, 1901: 20–21).

I na kraju, bilo je autora koji Makedoncima nisu priznavali nacionalnu posebnost, ali su uočavali da oni nisu Srbi.¹⁷² Tako je Cvijić smatrao da nigde u Evropi nisu narodnosti tako izmešane kao u Makedoniji, i da “Makedonski Sloveni” nemaju određene nacionalne svesti, nemaju samostalnu istorijsku prošlost, nemaju svoj književni jezik. Tvrdio je da nema “pouzdatih etnografskih znakova, na osnovu kojih bi se narodne slovenske mase označile kao srpske ili bugarske”, kao i da svaka od balkanskih država “pribraja sve makedonske Slovene svojoj narodnosti, i to je postalo osećanje većega dela inteligencije”, dok su oni “u nacionalnom pogledu flotantna narodna masa, koja ima etničku predispoziciju da postane Srbima ili Bugarima”. Međutim, primećuje on, Makedonci se ne osećaju ni Srbima ni Bugarima mada imaju simpatija za oba naroda “i izjavljuju, da im je podjednako milo, potpali pod Srbiju ili Bugarsku”. Verovao je da bi se u zajedničkoj državi sa Srbima ili Bugarima već u drugoj generaciji nacionalno izjednačili sa njima, jer kod njih nema “endogene narodne svesti, ali ima bugarskog i srpskog narodnog osećanja, koje je mahom importirano, nametnuto, propagandom stvoreno”. On je isticao da je lingvistički momenat “vrlo često zloupotrebļavan pri razpravljanju makedonskog etnografskog pitanja” i da se na osnovu jezika ono ne može jednostrano rešavati. Cvijić je bio među retkim naučnicima u Srbiji koji je osuđivao “eksploataciju želja balkanskih država da se njihove narodne težnje razumeju” tvrdeći da ima “dosta opskurnih ličnosti, i domaćih i stranih” koji žive od mešanja u makedonsko pitanje, pa su na svim bugarskim etnografskim kartama označeni “makedonski Sloveni” kao Bugari, na srpskim kao Srbi, a na grčkim kao Grci, pri čemu su “srpske i bugarske etnografske karte po naučnoj

¹⁷² “U Makedonskom pitanju brzo je došlo do sukoba između starih i novih nacionalista. Stari nacionalisti su tvrdili, da su Makedonci osvežani Srbi, i da drukčije misle samo oni koji nisu pravi patrioti. Novi nacionalisti su tvrdili da, u najmanju ruku, u Makedonaca ne živi onako nepomućena srpska svest kao na pr. u Bosanaca i Hercegovaca, i da naša propaganda u Makedoniji, ako ne bi prema toj okolnosti bila podešena, ne bi imala nikakva uspeha. Među novim nacionalistima najvažniji bio je Jovan Cvijić” (Jovanović, [1957] 1991: 553).

nesolidnosti potpuno jednake”.¹⁷³ Zaključio je da je “apsolutno nemogućno u narodnoj masi makedonskih Slovena izdvojiti etničke Srbe i etničke Bugare” (Cvijić, 1906: 7–13, 17–20, 46–61) i predlagao kao “najtačnije” da se ova slovenska “nacionalno kolebljiva masa obeleži neutralnim imenom: Makedonski Sloveni” (Cvijić, [1913] I, 1921: 166).

Pred Balkanske ratove, zalažući se za tešnji savez sa Bugarima, Ljubomir Jovanović je bio svestan da je glavna prepreka Makedonija. Ističući da je jedan deo Makedonije “po narodu, po prošlosti, srpska zemlja, da je drugi deo pre srpski nego bugarski, da treći nije ni bugarski, ako nije srpski, dok je četvrti u glavnom bugarski”, on je smatrao da “pošto nema zasebne maćedonske narodnosti, ne može biti ni maćedonskog jezika”, pa je predlagao da se uzmu srpski i bugarski uporedo u celoj zemlji kao ravnopravni u službenoj upotrebi. Naglašavao je da na “srpski deo Maćedonije imaju prava i Bošnjaci i Šumadinci, kao i oni Srbi koji stanuju tamo na Vardaru”; da u Makedoniji ima malo nacionalne svesti, “samo jedan deo ima svesti i težnje srpske, i on je, to je istina, u manjini i u srpskom delu te zemlje”, drugi deo čine grkomani, treći bugarske pristalice, a četvrti oni “najnovijeg postanja, oni koji imaju posebne, maćedonske težnje”, s tim što o “tim posebnim ‘maćedonskim’ težnjama ne može biti ozbiljna govora kao o nacionalnoj pojavi”. Zaključio je da Srbija može pristati na političke sporazume kao što je makedonska autonomija, “ali ona i njeni svesni sinovi ne smeju zaboraviti da tamo ima srpske zemlje, da je ono deo otadžbine, dakle nešto što niko nije vlastan tuđiti ni odstupati” (Jovanović, 1910–ih: 7–9, 17–18).

Slično Cvijiću, Jovan Jovanović je pisao da su Makedonski Sloveni “flotantna masa slovenska, koja može da postane srpska ili bugarska”, da su bez “narodne svesti i samostalnosti”, da “mrze Turke, ne vole Grke, a prilaze bugarskoj ili srpskoj strani”. Ipak, verovao je da su “somatološka promatranja maćedonskih Slovena utvrdila da su antropološki bliži Srbima, nego antropološkome tipu Bugara”, zaključujući da je sigurno da je stanovništvo Makedonije izmešano, s tim “da se ne može opredeliti niti da je bugarsko, niti da je srpsko, nego da je slovensko” (Jovanović, [1938] 1990: 24–31).

Zanimljivo je da zbog prisvajanja Makedonaca i njihovog proglašavanja Srbima, bez obzira da li “imaju” ili “nemaju” nacionalnu svest, nije bila, niti je do danas razvijena

¹⁷³ Cvjić nabraja kao najvažnije srpske etnografske karte Milojevića, Veselinovića, Dragaševića: “Milojević je bio najoduševljeniji propagandista srpski u Makedoniji, koju je većim delom obišao i dobro poznao. Ljudi ove vrste su odlični praktični radnici. Ali njegovi radovi i gornja etnografska karta nisu naučno rađeni. [...] Nijedna srpska etnografska karta nije detaljisana. Ova, Milojevićeva i Veselinovićeve, boje celu Makedoniju srpskom bojom, i ne izdvajaju neslovenske narode. Samo se na Dragaševiću vidi, da je znao neke od stranih etnografskih karata i da je čitao i strane putnike. Zbog ovoga su srpske etnografske karte lošije od bugarskih na kojima su, kadšto dosta tačno izdvojeni neslovenski narodi; inače su srpske i bugarske etnografske karte po naučnoj nesolidnosti potpuno jednake. Istog je kvaliteta, kao i gornje karte, i skoro publikovano delo I. Ivanića (*Maćedonija i Maćedonci* 1906. čiju vrednost na žalost treba pre upotrebe uvek virifikovati.) [...] Prvom zabludom su zavedeni Knčev, Brankov, Verković, Milojević, Gopčević, Ivanić i dr. koji su sve makedonske Slovene, uračunali u Bugare, ne priznavajući nijednog Srbina, ili u Srbe, ne priznavajući nijednog Bugarina” (Cvijić, 1906: 54–62).

njihova karakterologija. Samo retki su pominjali njihove pozitivne osobine koje su inače pripisivane srpskom "karakteru" – da su "časni, pouzdani, skromni, vredni i u svakom pogledu solidni ljudi, zanatlije i radnici" (Erdeljanović, 1925: 47), dok su retki pominjali i negativne osobine koje su po pravilu dobijali od "drugih", pa su odlike "naših" Makedonaca "čuvarnost do cicijašluka, radljivost do izbezumljenja, preduzetnost, trgovački i špekulativni duh", što je "primljeno od Grka" (Lapčević, 1920–ih: 7).

Susedi

“Skenderbeg je Srbin”

“Zavojevačkom politikom srpske vlade prema arbanskom narodu stvoreni su na zapadnoj granici Srbije takvi odnosi da se u skorjoj budućnosti mir i redovno stanje teško mogu očekivati. [...] naša štampa, u pogubnoj utakmici da pomogne jednu rđavo upućenu i rđavo izvođenu politiku, mesecima i godinama [je] rasprostirala o arbanskom narodu tendenciozna mišljenja [...] To je i danas glavno sredstvo kojim šovinistička štampa izaziva kod srpskoga naroda mržnju prema ‘divljim’ Arnautima, prikrivajući kao guja noge divljaštva koja je srpska vojska prema njima počinila. [...] Balkanicus i D-r Vladan napisali su po jednu čitavu knjigu sa očitom željom da smožde ovaj bedni arbanski narod i da dokažu njegovu nesposobnost za kulturni i nacionalni život. [...] U cilju da dokažu da taj narod kao rasa nema smisla za kulturni i samostalan život, oni sve ono što u primitivnosti toga naroda postoji predstavljaju ne kao izraz istorijskoga stupnja na kome se on nalazi i kroz koji su svi drugi narodi prošli, već kao izraz njegove rasinske nepodobnosti za kulturni razvitak uopšte. [...] Revnost Balkanicus-ova u potcenjivanju arbanskoga naroda kao rase ide dotle da istorijsku ulogu Skender-bega pripisuje njegovu poreklu od Srпкиnje Vojislave” (Tucović, [1914] 1980: 17–44).

Nesporno je da se Albanci danas smatraju najvećim srpskim “neprijateljima”. Ako to možemo lako objasniti aktuelnim političkim zbivanjima i neprimerenim medijskim opisom njihovog “karaktera”, potrebno je ozbiljnije analizirati razloge njihovog nipodaštavanja kojem su, nekad otvoreno, nekad prikriveno, bili izloženi tokom čitavog XX veka. Savremeni intelektualci pišu o Albancima uglavnom u okviru stereotipa o njihovoj “urođenoj” mržnji prema Srbima i želji za njihovim uništenjem, koja je proizvod njihovih dominantnih “osobina”, “primitivizma” i “razbojništva”. Stari autori su, međutim, insistirali na još jednom elementu. Pokušavali su, naime, da dokažu nesposobnost Albanaca za samostalan državni život, opet kao posledicu njihovih “karakternih” svojstava. Tvrdili su da albanska plemena nemaju potrebu za državom ni sposobnost da se konstituišu u naciju.

Zato su rešenje videli, u skladu sa državnopolitičkim potrebama Srbije, u blagorodnim kolonizatorskim uticajima koji bi, uključenjem Albanaca i njihovih teritorija u srpsku državu, omogućili njihovo obučavanje za civilizovan život. U tom smislu, klasifikacija uvreženih stereotipa o Albancima mogla bi da se izvrši na sledeći način: "Albanci mrze Srbe"; oni imaju specifična "karakterna" svojstva iz kojih proističe ova mržnja; Albanci su velikim delom "konvertiti", tj. poarbanašeni Srbi, čime se objašnjavaju prethodna dva "svojstva". Uz ove savremene ocene po pravilu idu i one čitav vek varirane, o Albancima koji nisu konstituisali naciju i koji nemaju civilizacijskih sposobnosti za organizovanje samostalne države, a produkt poslednjeg stereotipa je i teza da je "Skenderbeg Srbin".

"ALBANCI MRZE SRBE"

Uz ime Albanaca od sredine osamdesetih godina, isključivo su korišćene reči "genocid", "zulum", "razbojništvo", "silovanje", pa je negativnu konotaciju nosilo svako pominjanje ove nacionalne manjine u političkom i privatnom govoru. Posle *Knjige o Kosovu* Dimitrija Bogdanovića 1985. i njegovih čestih intervju-a iste godine, pisanje o Albancima srpskih intelektualaca, bilo je prihvatljivo samo ako je išlo u pravcu potvrđivanja "planskog genocida" nad Srbima, pri čemu je sam Bogdanović ubrzo daleko prevaziđen u negativnom naboju prema predmetu analize. Bogdanović je reaktivirao staru tezu da je naseljavanje Albanaca u srpskim zemljama od XVII veka do našeg doba ostavilo u "istorijskoj svesti srpskog naroda krvavi trag nasilja", a razradio ju je pisanjem o masovnom i pojedinačnom zulumu, pljački, pogromu i "proterivanju Srba sa svoje zemlje", kao i tvrdnjom da se osnova naseljavanja Albanaca mora tražiti u njihovoj islamizaciji praćenoj asimilacijom i "surovim nasiljem". Tako je, po njemu, srpski narod postao žrtva ne samo jedne stihije nego i "plana o njegovom fizičkom uništenju". Širenje ovakve negativne slike na čitav jedan narod uspostavljalo se preko ocene albanskog političkog pokreta kao "agresivnog, osvajačkog, revanšističkog, konzervativnog i nacionalističkog", čiji su ciljevi da se uništi srpski narod »pomoću ubistava, proterivanja, brisanja istorijske svesti«, i da se "prigrabe srpske zemlje" kako bi se "planski razbio i zaokružio srpski narod". Po Bogdanoviću, teza o ilirskom poreklu Albanaca je "rasistička" jer se njome utvrđuje preče pravo na teritorije. Pri tom, govoreći o doseljavanju Srba na Balkan, vremenu koje obležava kao albansku praistoriju, on pominje "pretke Albanaca" ne definišući ko su oni bili (Bogdanović, [1985] 1990: 29–31, 139, 154, 318–325, 443–445).

Za Radovana Samardžića "Arbanasi" su već u XVI veku "ekspanzivni" a Turci su ti koji ih "puštaju" na Srbe da se "kao razoran klin zabijaju u njihovu staru postojbinu". Albanci su potiskivali srpski narod "ubistvima, pljačkanjem, paljenjem čitavih sela, otimanjem zemlje i nasilnom islamizacijom" (Samardžić, 1989: 123, 253). Ni za Marka Mladenovića genocid i aparthejd na Kosovu nisu sporni, a priča o ilirskom poreklu je "arheološka magla" sa ciljem da se položi pravo na "navodnu postojbinu praistorijskih predaka današnjih Albanaca". On tvrdi da Albanaca na Kosovu do XVII veka nije ni bilo, a

da do Drugog svetskog rata nisu bili u većini. "Progon Srba sa Kosova i Metohije kreće se u rasponu od bašibozlika do balista, tj. od islama do ekstremnog nacionalizma" (Mladenović, 1989: 63–69).

Za ovo krilo intelektualaca nije sporna ni upotreba dece u političke svrhe. Razlika je samo u pravcima njihovog korišćenja. Dok Bogdanović vidi upotrebu albanske dece u tome što se "huškaju" da napadaju srpsku decu (Bogdanović, [1985] 1990: 312), Mladenović je vidi u njihovom korišćenju za ostvarivanje brojne premoći Albanaca (Mladenović, 1989: 86). Atanasije Jevtić tvrdi da je cilj Albanaca na Kosovu "odavno bio: što više zemlje, što više dece i što više oružja", posebno naglašavajući da "ta šiptarska deca nisu tek tako 'izmanipulisana', nego su duboko zadojena mržnom za sve što je srpsko i hrišćansko na Kosovu i Metohiji", pripisujući to njihovim roditeljima, učiteljima, "primitivnom plemenskom duhu" i "muslimanskom duhu" (Jevtić, 1992: 542–544).

Dok su Albanci za Bogdanovića bili sredstvo u rukama Turaka, za Nikolu Samardžića su bili sredstvo u rukama rimske kurije koja je "na njih računala kao na ljude slabe vere, koji lako gaze datu reč, a koje će ona bez mnogo truda prevesti u katoličanstvo". Dajući svoju karakterologiju Albanaca, Samardžić pominje "divljačnost arbanaške naravi", "fantastičnu moć reprodukcije", "neljudsku mrskost", "krvava orgijanja" (N. Samardžić, 1990: 56, 60). Međutim, devedesetih godina paradigmatičan je bio tekst Miodraga Jovičića u zborniku SANU *Srbi i Albanci u XX veku*. Albanci su tu "Arnauti", zulumčari i razbojnici, sa nasilništvom "u krvi". I za Jovičića je islamizacija odgovorna što su Albanci dobili od Turaka "carte blanshe da zulumom, pljačkom i razbojništvom" terorihu srpsko stanovništvo. Prihvatajući tezu da se tradicijom i nagomilavanjem iskustva stvara određena biološka nacionalna predispozicija, on tvrdi da je svim slojevima albanskog stanovništva "ušlo u krv nasilništvo, ali i mržnja prema srpskom stanovništvu, koje je krivo jer je živo". Analiza istorijskih zbivanja kao "oduživanje dugova" ovde je najdirektnije došla do izražaja. Iako prihvata da Albanci u Kraljevini Jugoslaviji "nisu bili miljenici režima", Jovičić ipak zaključuje da "ni izbliza nisu adekvatno oduživali dug koji su napravili prema srpskom stanovništvu za vreme turske vladavine". U istom stilu zaslužene i nezaslužene istorije je i njegova konstatacija da, imajući u vidu iskustva iz prošlosti, "albanska manjima u Srbiji svoju autonomiju, jednostavno rečeno, nije zaslužila". Naprotiv, nju je "po mnogim mišljenjima" trebalo 1945. "staviti u poseban karantin" gde bi ona morala pružiti dokaze da je spremna na civilizovanu kohabitaciju, i tek onda joj dati autonomiju. Albanci su "krvni neprijatelji Srbije i Srpstva", nosioci su "agresivnog šovinizma i rasizma", što svedoči o "nemogućnosti stvaranja uslova za normalno zajedničko življenje pripadnika raznih nacionalnosti na Kosovu i Metohiji". Oni osećanju "iskonsku mržnju prema Srbima i Srpstvu", a njihovo "genocidno ponašanje" je "vekovni posao". Rešenje ovog problema autor vidi u izmeni postojeće etničke slike pokrajine povratkom iseljenih, i novim naseljavanjima i suspendovanjem postojeće autonomije na određeno vreme (Jovičić, 1991a: 138–139, 143–146, 151–153).

Savremeni autori pišu i o albanskoj "istorijskoj inferiornosti" (Dragić Kijuk, 1992a: 411); o "otvorenom genocidu nad srpskim narodom", za koji su u XIX veku korišćene

“pljačke, ubistva, silovanja i otmice žena koje se potom prevode na islam” (Bataković, 1992a: 453); o etničkoj i verskoj netrpeljivosti prema Srbima koja je bila “u temeljima svih arbanaških pokreta” (Bataković, 1991: 38); o “agresivnom, rušilačkom besu na sve što je srpsko”, kakvo je “oduvek bilo njihovo ponašanje, osvajačko i okupatorsko” (Jevtić, 1992: 542). Pozivanjem na vekovnu istoriju “srpsko-šiptarskih” odnosa, danas se tvrdi i da do “divljeg agresivnog usijanja šiptarskog nacionalizma i separatizma redovno dolazi kad se poremeti demografska ravnoteža”, što je u prirodi “primitivne rodovske organizacije” (Gluščević, 1992: 620), kao i da su Albanci u progonu Srba bili “radikalniji i svirepiji od ostale ‘naše braće’: oni su se poslužili najbrutalnijim sredstvima, po svojoj muhamedansko-turskoj i fašističko-balističkoj tradiciji” (Čosić, 1992a: 64).

Već u drugoj polovini XIX veka negativni stereotip o Albancima bio je ekspliciran u nizu knjiga srpskih autora bez naročite naučne ograde. Najrašireniji je, naravno, bio o onaj o mržnji prema Srbima. Još je Hadži Serafim Ristić pominjao Albance kao “najgore neprijatelje vere Hristove i najcrnje mučitelje jadne raje” (Ristić, 1864: 40), a u opšterodoljubivom raspoloženju Radosavljević Bdin je, nabrajajući kojim se sredstvima svi srpski neprijatelji (tj. susedi) služe u zajedničkom radu na srpskoj propasti, Albancima pripisivao “handžar, prah i olovo” (Bdin, 1903: 15). Hadži-Vasiljević je “Arnaute” smatrao “najljućim protivnicima srpstva” (Hadži-Vasiljević, 1906: 61), “srpskim dindušmanima” (Hadži-Vasiljević, 1909a: 2), tvrdeći da “Srbi Arnaute smatraju za najveće svoje dušmane i to karakterišu ovim rečima: ‘Srbi su odvojeni od Turaka (pravih Turaka) koliko ona skrama u crnom luku, a od Arnauta koliko bivolja koža’” (Hadži-Vasiljević, 1913a: 143).

“ALBANCI SU POARBANAŠENI SRBI”

Stereotip o Albancima kao poarbanašenim Srbima, iako prividno kontradiktoran prethodnom, sasvim je u skladu sa njim ako se zna šta sadrži definicija “konvertitstva” u ovom delu srpske intelektualne elite. Savremeni intelektualci uglavnom licitiraju brojem “poarbanašenih Srba”. Po Samardžiću krajem XIX veka na Kosovu je bilo 30-40 odsto “Arbanasa” slovenskog porekla, što naziva “istinskim pogromom” (Samardžić, 1989: 253). Mladenović je podigao cifru na dve trećine starosedelaca Albanaca na Kosovu koji su “srpskog porekla” (Mladenović, 1989: 86), a Veselin Đuretić tvrdi da ih je celih 80 odsto (Đuretić, 1992: 698).

Stari autori se nisu bavili ciframa, ali su na druge načine, pre svega vizuelno, “utvrđivali” srpsko poreklo kosovskih Albanaca, što je uslovalo i odsustvo specifičnih fizičkih svojstava, prisutnih npr. u opisu Bugara. Prelazeći tursku granicu na putu za “Staru Srbiju” putopisac Milojević je opisivao svoj prvi susret sa tamošnjim stanovništvom: “Tu ti je se mogao videti tip čisti srpski u poturice Srba, a sada tako zvanog Arnautina; tip, smesa srpskog, i osmanskog, škipskog i osmanskog, škipskog i srpskog osmanskog i ciganskog itd. jednom rečju, tu je unekoliko bilo prestavnika sviju narodnosti, koje kao gladni vuci nagruše na ovu pravu i čistu srpsku zemlju. Gad, beo, crn i crven, kome

nema broja, nečistota, đubre, odvratnost, sastav sviju smradova u jedan, divlji pogledi, kao u zgranutih i besomučnih, učinili su užasan utisak na nas, u kojima je bilo više, odvratnosti gadnosti, bljuvotine upravo, ako se smemo izraziti kako je bilo, no što je bilo straha, užasa, dobroga i lepoga". Autor je nastavio da je čudno kod tih "poturčenih Srba" što laskaju i "varaju osmanliski i azijski sve dotle, dokle nedođe stvar koja ih se tiče. Kad ono nastupi, ostave onda naličinu azijsku, pa ti se obrne u pravog Srbina: postanu ozbiljni, zvaničani, naduveni i t.d. što kao Osmanlije, i aziati nemaju: jer su ovi učtiviji i lažljiviji, što se više njih samih stvar tiče" (Milojević, 1871: 103–104). Generalno prezirući više "poturčene Srbe" nego Albance, tvrdio je da su vučitrnski muhamedanci "najveći i naužasniji zlikovci, nasilnici i krvopije srpske", iako se "ne odlikuju ni u govoru ni tipu od Srba". Po njemu, na Kosovu i nema pravih Albanaca, sve su "poarnaučeni Srbi", što argumentuje njihovim "pravim i čistim srpskim tipom". Jednog od njih opisuje kao razboritog, junačnog, pametnog i, »bar za sada«, u svemu poštenog i karakternog čoveka: »Ponašanje mu beše čisto staro srpsko. On nemaše ni azijske preterane ukočenosti i nadutosti, ni majmunske robske a preterane uniženosti, laskavosti i puzenja«. I u fizičkom opisu njegov "pravi i čisti srpski tip" značio je da je bio "višiji od 7 stopa", dugog lica, visokog čela, visokog a ravnog nosa, "doljna vilica razvijena kako treba, oči osrednje plave". Zaboravljajući na prethodne ocene njihovog od Osmanlija dobijenog "karaktera", u razmatranju državne politike zahtevao je "samo pametan rad" kojim bi se "svi ovi ljudi obrnuli za nama i pošli bratski s nama", jer bi se "za života, a najdalje u trećem pojasu, povratili u svoju staru veru" (Milojević, 1872: 78, 117, 123).

I putopisac Gopčević je razvijao teze o Albancima kao poarbanašenim Srbima i prisustvu među njima "kripto-Srba" ili "pritajenih Srba". Iako je tvrdio da "arbanaška narodnost ne postoji nego samo kao geografski pojam", da su "Arbanasi" u stvari "Škipetari" jer "Arbanas može da bude i Srbin i Turčin, Grk ili Jevrejin", i da gornji Albanci "ne pripadaju škipetarskoj, nego srpskoj narodnosti", kao i u Skenderbegovo vreme, ipak je zaključio da "što je nekad bilo nema za politiku nikakve vrednosti, nego samo ono što postoji", pa kako Albanci "neće da znadu ni za kakvu zajednicu sa Srbima, to bi bilo smešno, kad bi ovi ma kakvo pravo polagali na arbanaško zemljište" (Gopčević, 1890: 208–209).

Prirodno je što je interes za Albance rastao od početka XX veka, posebno s obzirom na potrebe spoljne politike Srbije. Zbog toga je teza o Albancima kao poarbanašenim Srbima i o relevantnosti tog "saznanja" za sadašnjost ne samo na Kosovu već i u severnoj Albaniji bila veoma rasprostranjena. Prema kontroverzi »isto etničko poreklo/najnegativnije rasne karakteristike« nije postojao nikakav zazor, iako je to bilo sasvim u neskladu sa tezama o biološkoj i rasnoj osnovi etničkog "srodstva". Bez ikakvog obzira prema "etničkim srodcima" laička karakterologija ih je po pravilu slikala samo najcrnijim bojama, posebno ako je trebalo dokazati njihovu nesposobnost za samostalan državni život.

Iako ih je nazivao "divljim Arnautima", "divljim Škipetarima" i slično, uglavnom su i po Ivaniću Albanci bili poarbanašeni Srbi (Ivanić, 1906: 543). Hadži-Vasiljević je tvrdio da

nemaju nacionalnu svest (Hadži-Vasiljević, 1909b: 179), ali, iako "posle boga znaju za sultana", ipak dolaze do svesti o svojoj nacionalnosti jer su oduvek znali da nisu Turci i "strašno mrze Turke", pa da nisu jedne vere s njima, više bi ih mrzeli nego Srbe (Hadži-Vasiljević, 1913a: 141). Ipak je smatrao da su Srbima veći neprijatelji i od Turaka, jer sve što je "otpalalo od naše nacionalne matice" procesom asimilacije, sve je "propalo u Arnaute", "to su naši Arnauti" i "taj procenat naše krvi" potpuno je "izgubljen za našu narodnu celinu" (Hadži-Vasiljević, 1924: 65). Jovan Tomić je mislio suprotno. Iako je za njega »najgori« albanski element nastao od poarnaučenih Srba, ipak je verovao da ima nade za njih, jer "pljačka ima da prestane biti njihovo zanimanje, kome su se naučili od pravih Arnauta, pa da se vrate zanimanju svojih vrednih predaka, čija je domovina bila žitnica i vrt" (Jovan Tomić, 1913b: 65, 92).

Po Tomi Oraovcu sve "fisove, plemena ili barjake ne veže jedna nacionalna svijest, jer se zna, a i oni znaju da ih međusobno ne veže jedna krv, porijeklo i jedni i jednaki običaji pošto se zna a oni znaju od koga se rađaju". U istom stilu nastavlja da je Leka Dukadžinac bio Srbin, kao i svi Dukadžinci, Skadar je "svagda bio srpski", Malisori su "nepobitno Srbi", kao i Miriditi, Šaljani, Gaši, Beriše, Hoti, Klimenti, Kastrati i drugi koji "i sami i dan danji priznaju da su srpskoga porijekla, a koji se ni po običajima, ni po osobinama a ni po junačkome srpskom soju ne mogu nazvati Arbanasima" samo zato što su "po nesreći morali primiti Šćiptarski jezik, koji nije i ne može biti mjerilo za određivanje Arbanske narodnosti, kad takve narodnosti i ne postoji, jer je to predjeoni naziv, dakle geografski pojam, koji ne može rešavati pitanje narodnosti". Zaključio je da "tvrde gusle" da su oni bili i da su i sada "ne Arbanasi, ni Arnauti, ni Albanezi, nego čisti i ovejani Srbi" (Oraovac, 1913: 5, 12–25).

"SKENDERBEG JE SRBIN"

Teza o "Skenderbegu Srbinu" je sastavni deo koliko stereotipa o srpskom "poreklu", toliko i onog o nepodobnosti Albanaca za državni život. Ona je trebalo primarno da objasni ovaj istorijski "izuzetak" od pravila plemenskog, neorganizovanog života i odsustva želje za državom. Kao što je za savremene autore relevantno da je Skenderbeg "srpskog porekla" (Mladenović, 1989: 75), odnosno da je Skenderbeg "bio od Balšića, majka mu je od Balšića" (Diskusija, [Šešelj] 2000: 259), za stare pisce bilo od nekog naročitog nacionalnog značaja da dokazuju slično, zanemarujući da bi po istoj logici bilo kojoj srednjovekovnoj dinastiji mogla da se ospori pripadnost bilo kom savremenom nacionalnom subjektivitetu.

I za stare autore Skenderbeg je bio Srbin a njegovi "ratni drugovi ne behu Škipetari nego Srbi" (Gopčević, 1890: 209); Skenderbeg je "poslednji srpski potomak" koji je vladao teritorijama "koje su bile naseljene Srbima", a albanski protektori su Albancima sugerisali da je "Đurađ Kastriotić" bio Albanac, dok je on naprotiv, "po kritičkoj istoriji, i po ocu i po materi, Srbin" pa se ova "sugestija" stavljala u ravan sa bugarskim otimanjem

“dike srpskog naroda, Kralja Marka” (Hadži-Vasiljević, 1906: 61). U kasnije pisanoj knjizi isti autor je ipak priznavao Albancima Skenderbega, uz konstataciju da “o samom svom narodnom junaku Skender Begu ne znaju ništa više, do da je živio i vladao nad njima u nekom neznanom, nezapamćenom vremenu” (Hadži-Vasiljević, 1909a: 22). A Vladan Đorđević, potvrđujući da je Skenderbeg bio Đorđe Kastriotić, Srbin, pun skrupula kaže: “Nama je upravo neprijatno što i ovoga jedinog junaka, koga su Arnauti za toliko hiljada godina jedva stekli, moramo da prisvajamo, jer u našoj šestvekovnoj borbi od Kosova do Kumanova mi imamo toliko junaka, da nam baš ovaj jedan ne bi trebao. Ali mi ne možemo dopustiti da se za ljubav Arnauta falsifikuje istorija”. Ni Skenderbegova vojska nije, po Đorđeviću, bila sastavljena od “Arnauta”, već od Srba (Đorđević, 1913: 38–40). I drugi autori su u horu ponavljali da primer Skenderbega ne ide u prilog Albancima jer “i taj, dakle, jedan jedini heroj arbanaški nije pun, čistokrvni Arbanas, nego, u najmanju ruku, polusrbin” (Balcanikus, 1913: 26); da je Skenderbeg “veliki srpski junak” čija je samo jedna baba bila od Topija, dakle Albanka, ali ni za Karla Topiju još nije “raspravljeno” da li je uopšte bio Albanac (Oraovac, 1913: 25); da je “Srbin Đorđe Kastriot Skenderbeg” (Stepanović, 1913: 10).

“ALBANCINI SU DRŽAVOTVORNI”

Ipak, najrasprostranjeniji je stereotip o odsustvu želje za sopstvenom državom kod Albanaca, iz čega je proisticalo i osporavanje prava na državu. Još 1878. Aleksijević je davao pravo Albancima da obrazuju državu zapadno i južno od Drima ali “samo ako imaju za to moralnih uslova i ako je ikad postojala država od kradidece i pljačkaša” (Aleksijević, 1878: 7), dok je Hadži-Vasiljević navodio da su i Arbanasi počeli “nekakvu, tokorse, samostalnost tražiti” i osporavati Srbima pravo na zemlje (Hadži-Vasiljević, 1906: 40). Pred Balkanske ratove Ljuba Jovanović je pisao da su poznato stanje u Staroj Srbiji svorili “neobuzdani i divlji Arnauti” koje Carigrad “umiriti ne može”, smatrajući da ih može zaustaviti samo Srbija koja bi oslobođanjem Stare Srbije završila “s divljačkim istrebljivanjem tamošnjega srpskoga stanovništva”. Verovao je da Albanci nemaju prava na ostanak u zemlji “u koju su se divljački uvukli”, ali je bio protiv da se oni silom uklanjaju ili da se prema njima postupa kao sa bespravnom, osvojenom masom. Iako je smatrao da bi oni mogli tu da ostanu kao srpski građani kojima se ne bi diralo u narodnost, ipak je konstatovao da “oni nama nisu potrebni”. Jovanović je mislio da ni pravna nauka ne priznaje “da se takim zlikovačkim otimanjem može steći, ma šta bilo, kakvo pravo svojine, pa je i Srbija sa srpskim narodom u pravu da ne priznaje pravnu vrednost stanja koje je onako razbojnički stvoreno u onako znamenitim delu naše otadžbine” (Jovanović, 1910–ih: 14–16).

Posebno plodne godine u izdanjima o Albancima, njihovoj prošlosti, i naročito njihovoj “karakterologiji” bile su godine balkanskih ratova. Primarni politički cilj Srbije da izađe na Jadransko more, prenošenje ideja o ekspanziji sa juga (Solun) na jugozapad

(Drač) nastalih iz uverenja o nemogućnosti ekonomskog i političkog opstanka male kontinentalne države, uslovalo je dnevno-političku potrebu davanja "naučnih" argumenata ovakvim zahtevima. Stari stereotipi o Albancima Kosova i Makedonije (Muhadžiri) sada su morali biti preneti na globalni plan, i generalna slika Albanaca morala je biti ujednačena u oceni njihove nesposobnosti za samostalni državni život kako bi se opravdala ekspanzija prema onim krajevima (kojima se stizalo do mora), a na koje se nikada nije odnosila priča o "oslobođenju braće". Interesantno je zapaziti da srpski intelektualci nacionalističke provenijencije koji su toliko pisali o "narodnosnom principu", "buđenju naroda", Balkanu koji pripada Balkancima, i posebno, koji su toliko zahtevali poštovanje prava svakog naroda na slobodu, nijedan od ovih principa nisu primenjivali na Albance, niti su smatrali da se ijedno od ovih prava i sloboda odnosi i na njih. Želja da se dokaže da Srbija ima sva prava da dobije deo Albanije kako bi imala svoje more bila je toliko jaka da se gubila svaka kritičnost čak i kod ozbiljnih autora. Ovaj zahtev manje je argumentovan srpskim "pravima", a više albanskom nesposobnošću za samostalan državni život. Njima bi, kao primitivnim i za državu nesposobnim, dodir sa srpskom civilizacijom u srpskoj državi bio samo od koristi. S druge strane, za potkrepljenje argumentacije uzimane su osnovne "karakterne" osobine Srba i Albanaca iz kojih su proisticala i određena "prava". Srpska borba za slobodu morala je, po shvatanju ovih autora, biti nagrađivana čak i teritorijama za koje nisu bili sigurni da im pripadaju, a albansko "razbojništvo" moralo je biti kažnjeno odricanjem prava na državu čak i tamo gde su samo oni živeli. Otuda se u ovom krilu intelektualne elite gotovo ne može naći autor koji bi podržavao pravo Albanaca da dobiju autonomnu državu. Naprotiv, takav zahtev tumačio se kao neprirodan i nepravedan element borbe uperen isključivo protiv Srbije i njenog napretka.

Povodom Prvog balkanskog rata Jovan Cvijić je objavio više članaka upravo sa ciljem da opravda ove političke zahteve. Pišući da "Stara Srbija izlazi uzanim pojasom na Jadransko more oko Skadra, Lješa i Drača" zalagao se za izgradnju železnice do obale (Cvijić, 1912: 7,13), ali je primećivao "nezgodu" što bi ona prolazila kroz oblasti naseljene Albancima, naglašavajući da je poznato "nepoverenje ovoga naroda prema komunikacijama i poznato je kako se on lako uzbudi i da uzbuditi" (Cvijić, 1908: 51). Beležio je da srpska vojska, idući prema "arbanaškoj obali" da zauzme pristaništa Medovu i Drač, nije naišla ni na kakav otpor kod Miridita koji su "stanovništvo od nereda, od krvne osvete" i "po opštem uverenju najdivljačnija plemena ne samo u Evropi" (Cvijić, [1912] II, 1921: 11).

Radonić je pisao da ni za vreme raspadanja srpske carevine Albanci nisu pokušali da se odvoje u zasebnu državnu celinu već su živeli svojim plemenskim životom "ne osećajući ni najmanje potrebe niti imajući smisla za kakvu širu zajednicu", zaključujući da "oni nemaju sposobnosti da se uzdignu do pojma narodnosti". Tvrdio je da sve što je preko granice plemena "smatra se kao strano, tuđe neprijateljsko", iz čega je izveo zaključak da "o arbanaškom narodu kao celini u prošlosti, isto kao i danas, ne može biti govora". Dokazivao je da Albanci nisu mogli da "izbace iz svoje sredine ljude, koji bi u svoje ruke uzeli stvar Arbanasa", već su uglavnom bili pod »blagotvornim« uticajem

srpske kulture, što je prekinuto turskom najezdom. Buneći se protiv stvaranja autonomne Albanije koja bi sprečila izlazak Srbije na more, Radonić je tvrdio da albanska narodnost nije nikada postojala, za albanskom državom Albanci “apsolutno ne osećaju potrebu, niti je sami mogu obrazovati”, oni nisu pokazali “aposolutno nikakvih kulturnih težnji, nikakve volje ni podobnosti sa stvaranje kakve iole veće državne celine”, i ne samo da žive kao u srednjem veku već su “poslednjih decenija u zlu još i dalje otišli”. Bunio se što treba da budi “nagrađeni slobodom oni koji su, od kako ih je, bili branioci nereda i nasilja i najžešći protivnici jednakosti i ravnopravnosti”, i rezignirano zaključivao da “umesto da kao sastavni deo Turske, koja je slomljena, budu pripojeni balkanskim saveznom državama, gde će kao ravnopravni građani uživati sve blagodeti kulture i civilizacije, za njih se predlaže avtonomija” (Radonić, 1912: 21–28).

Vladan Đorđević je nazivao Albance “evropskim crvenokožima”, Drač srpskim pristaništem, a albansku državu koju Austrija i Italija “hoće na silu Boga da stvore” smatrao je žalosnom epizodom u “krvavom ali veličanstvenom balkanskom eposu”. Đorđević se pitao: “da neće celo naprezanje Austrije i Italije, da naprave državu od ovih evropskih crvenokoža, ostati jalovo; da neće kolosalna šteta, koju će time Velike Sile naneti same sebi, biti tako isto velika kao što je velika nepravda koju time nanose balkanskim državama”. Dokazujući da je primitivizam Albanaca nepremostiva prepreka za stvaranje države, čudio se što “za ljude koji ne znaju ni šta je so, i koji za šećer misle da je sneg, dokazuju danas da oni znaju šta je Otadžbina i da bi bili gotovi za nju poginuti”. Videći u budućoj albanskoj državi samo prepreku za napredak Srbije, on je pisao da su velike sile odlučile da “od ovih lenjih divljaka naprave nezavisnu državu, samo da ometu u napredovanju druge vredne i hrabre narode, koji su svojom snagom i radom stvorili za ciglih 100 godina kulturne države”. Mada je čitavu knjigu pisao sa namerom da argumentuje opravdanost srpskog izlaska na more, osećao je potrebu da navede i koristi za Evropu od nepostojanja albanske države, tvrdeći da bi autonomna Albanija bila u Evropi nova muhamedanska država, “a to bi bio anahronizam za današnju kulturu Evrope i njene ideale”. Zato je po njemu kolonijalni princip bio jedini način za rešenje albanskog problema jer “samo strana država mogla bi u Albaniji napraviti reda i pokušati da od Albanaca napravi jedan narod”. Pitajući se “kako mogu ljudi bez svesti o tome da su ikada sastavljali naročiti narod, danas već važiti kao takav” i tvrdeći da “Arbanasi još stoje na stupnju preistorijskoga razvitka”, zaključivao je da će oni “morati barem još 100 godina čekati na pravo da se nazovu nacija. Oni se ne mogu pozivati na načelo ‘Balkan balkanskim narodima’” (Đorđević, 1913: 97–104, 111, 141–142).

Iste godine kad i Đorđevićeva objavljena je knjiga Stojana Protića pod pseudonimom *Balkanicus*. Iako umerenije pisana, argumentacija izneta u knjizi kao i pobude za njeno pisanje bile su iste. Budući da je čak i objavljena u istoj izdavačkoj kući, postavlja se pitanje nije li to bila koordinirana akcija iz dnevno-političkih pobuda? Suština i ove knjige bila je izlazak Srbije na more. Pozivajući se na naučne autoritete, *Balkanicus* je konstatovao da su u severnoj Albaniji Albanci »jako izgubili od čistote svoje rase«, da »u njima ima mnogo srpske krvi«. I on je ponavljao argumentaciju da se Albanci ne razumeju

međusobno, da nemaju azbuku, narodnu literaturu, narodnih umotvorina, i konstatovao da je u Italiji i Austrougarskoj ušlo u modu Albance predstavljati "kao neku rasu naročite podobnosti, i slikati njihov karakter kao osobito privlačan i simpatičan". Nasuprot tome, navodio je niz stranih autora koji su pisali o albanskom primitivizmu, pa je dodavao da su samo oni ostali na istom stupnju razvitka "na kom su bili i pre hiljade godina". Čudeći se kako okolne civilizacije nisu na njih uticale i kako nikada nisu došli do stupnja državne zajednice, sarkastično je zaključio "za jedan tako zdrav, duhovit i podoban narod, za kakvog ga izdaju sad neka gospoda, ništa od svih tih kultura i civilizacije nije eto prionulo: on je ostao sam sebi jednak". Dokazivao je da nisu sposobni za samostalan državni život jer "imaju osećanje samo za samovolju, za šumsku slobodu; za društvenu slobodu oni niti su imali niti imaju osećanja". Tvrдио je da je nagrada za verno služenje sultanu bilo odobrenje da "trebe i ubijaju Srbe, otimlju im, uzgred, uz to, imanje i zemlju", pa je zaključivao "eto za što su podobni Arbanasi". Pojačavajući svoje neposredne političke aspiracije, u religiji je pronalazio razloge pogoršanja odnosa Srba i Albanaca koji su, po njemu, do primanja islama bili dobri. "Mi smo i sad za ovoga rata videli da su se protiv Srba borili samo muhamedanci Arbanasi. Arbanasi hrišćani smatrali su gotovo svuda Srbe kao osloboditelje". Protić je razvijao tezu da nikakvo albansko pitanje nije ni postojalo dok ga drugi nisu otvorili, jer oni sami nisu imali nikakvih težnji za državom, pa je austrijsko "vatreno zastupanje najniže, najnekulturnije rase na Balkanskom Poluostrvu, koja za dve hiljade godina nije mogla izaći iz plemenskoga života ni stvoriti ma i najmanju državicu, traženje za nju, tobož po principu nacionalnosti, širokih granica na račun jače, kulturnije, za državni život daleko i daleko sposobnije srpske rase" – bilo samo paravan za njeno teritorijalno proširenje (Balkanicus, 1913: 8–11, 18–23, 30–35, 55).

Opšte mesto u srpskoj publicistici početkom veka bilo je dokazivanje da Albanija nije plod narodnosnih težnji Albanaca, niti da ima uslova za samostalan život, jer Albanci ne poseduju narodno jedinstvo, pa ta država nije ni stvarana za albanski narod već za pretvaranje Balkanskog poluostrva u velikonemačku koloniju (Cemović, 1913: 17). Tako se tvrdilo da ideja autonomije nije mogla nastati kod samih Albanaca već je doneta sa strane, pa u takvoj autonomnoj Albaniji neće ostati "ne samo nijedan Srbin, ni Hrišćanin, nego i ni jedan Turčin" (Jaša Tomić, 1913: 72–73), kao i da je zemljište oko Valone mogla zauzeti srpska vojska bez borbe, ali ga je "na navaljivanje zlomišljene Austrije, ostavila za nekakvu nezavisnu Albaniju", gde Austrija "želi da, pomoću svojih političkih baktereologa, razmnožava 'kulture' odmetnika bez ideja, koji joj trebaju radi lakše borbe sa Srbijom, Crnom Gorom, Grčkom" (Stepanović, 1913: 3).

Za Oraovca je lak odgovor zašto Albanci nemaju ideju o državi. Oni su, po njemu, ostali "dosledni sebi i vječito živjeli svojim prastarim nekulturnim i necivilizovanim životom i zbog toga se ovaj narod nije ni mogao dozvati pameti ni pokušati, a ne stvoriti državu". Oni znaju samo za ličnu i plemensku slobodu, a to je "sloboda vršenja čefa, ličnih prohtjeva, otimačine, ubistava, razbojništva i nasilja svake vrste, a da se za takva djela nikad i nikome ne odgovara". Verovao je da se Albanci nisu ugledali na druge, pa nisu došli do saznanja o "svome narodnom biću", zbog toga što misle "da je sve jedno vezao

im ko strani ili svoj ruke i obuzdao samovolju, jer smatraju za najveću vrlinu u viteštvu oduprijeti se protivu svakoga, ko bi pokušao dovesti ih do posluha i poštovanja zakona". Oraovac se protivio njihovoj autonomiji jer "radeći kao kukavice koje snose jaja u tuđem gnjzdu, te za to je i nemoguće stvarati jednu arbanašku državu, ako se ne žele raseliti svi ostali balkanski narodi". Albanska država je, po njemu, "nedonošče jedne srpskim uspjesima prestravljene i zabezegnute sile", zbog čega će "stvaranje ove famozne države ostati kao jedinstveno i uroditi jalovim plodom". Smatrao je da Srbima pripada "veći dio t.zv. Arbanije" jer je to narod koji je "vjekovima dokazivao i dokazuje svoju veliku podobnost za samostalni život, kulturu i civilizaciju". Nasuprot njima stoje Albanci kao "pobedeni narod" koji nije nikada "o sebi davao znake života", a "nikad nije bilo slučaja, da se plemeniti pobeđioc lišava koristi i zemalja krvlju dobivenih, a da se prema pobijeđenom imaju toliki obziri 'čovječnosti', da mu se daje ono, što on ne traži". I kada bi se Albancima dala autonomija, oni bi "sve to porušili i bacili pod noge", a time bi se samo nagrađivali za "nečuvene zulume, zvjerstva, pljačke, razvojništva, otimačine, silovanja" nad srpskim narodom i potpomagao "za državni život, po sve nesposobni narod, ako se narodom može nazvati" (Oraovac, 1913: 10–11, 28, 44, 72–76, 117–118).

"KARAKTER ALBANACA"

Ako je priča o mržnji prema Srbima i odsustvu želje za državom bila jednoglasna, u opisu "karaktera" Albanaca dolazilo je do velike ambivalencije. Kada se generalno pisalo o njihovim "karakternim osobinama" navođene su isključivo negativne. Kada su, međutim, isti autori u svojim putopisima opisivali Albance u ličnim susretima, uglavnom su bili puni hvale za njihove lepe osobine. To je posebno došlo do izražaja u kontradiktornoj slici Albanaca koju su ostavili putopisci Ivan Ivanić i Jovan Hadži-Vasiljević.

Danas rasprostranjen stereotip da su se "nesvikli na život u ravnici i težak rad u polju" Albanci "radije bavili pljačkom nego zemljoradnjom" (Bataković, 1991: 32) nasleđen je iz prošlosti. Međutim, iako su stari autori navodili i druge "osobine", suprotnog, pozitivnog značenja, kod savremenih se one uglavnom nisu "primile". Ostale su samo negativne, jer se jedino tako mogu "dokazati" osnovne dnevno-političke teze.

Stari autori su pominjali Albance kao "nasilne zulumčare", "zlokovarne vregove" (Ristić, 1864: 40), kao "divlje Arbanase" koji su bili "prosto divlji pastiri" (Srećković, 1888: 259), pa su i prevodi stranih autora već u XIX veku bili poželjni ako su nosili slične poruke, kao prevod knjige sa ruskog jezika u kojoj se govori o "divljim ordama arnautskim", poludivljim Albancima koji se "zanimaju razbojništvom i aranžem" (N.D., 1891: 87).

Kada je generalno govorio o Albancima, Ivanić je tvrdio da je "ljudska krv ovde jevtinija no igde", da je "Neron pigmej prema arnautskim krvopijama" (Ivanić, 1903: 76), da su vrlo plahe krvi, pisao je o njihovom "krvološtvu i varvarstvu", smatrao ih poludivljim plemenima koja "iskorenjuju jedan čestiti, nezaštićen i nenaoružan narod" (Ivanić, 1906: 543). Nušić je navodio da Albanci, iako su u novije vreme prinuđeni da rade, "vrlo se malo

tome poslu odaju”, da “nemaju više ‘bese’; njihova reč nije pouzdana; njihova vera nije tvrda. Ako se ko i pobratimi sa Arnautinom, smeju mu se ostali Srbi jer, vele, Arnautin se pobratimio samo s toga da mu uđe u kuću zbog kćeri, žene ili sestre” (Nušić, 1903: 51, 175). Hadži-Vasiljević je pisao da su Albanci netrpeljivi, plašljivi, podmukli i surevnjivi (Hadži-Vasiljević, 1909b: 179).

Sasvim sigurno najdalje u rasističkom stavu prema nacionalnim “osobnostima” Albanaca otišao je Vladan Đorđević, inače lekar po profesiji. Iako je njegova motivacija bila ista kao i kod ostalih pisaca, a to je objašnjenje nužnosti izlaska Srbije na more i opravdanje kolonizatorske funkcije koju treba da izvrši u severnoj Albaniji, njegova kvazinaučna karakterologija sa izraženom dozom otvorene netrpeljivosti pojavljuje se kao samostalan fenomen, ne preterano nužan za argumentaciju osnovne namere. Kao i većina drugih autora koji su polazili od doseljavanja na Balkan i išli preko opisa lobanja i genetskih svojstava da bi došli do izlaska na more, tako je i Đorđević pisao čitavu istoriografsko-etnografsku raspravu da bi zaključio da je Drač srpska luka. Polazio je od pitanja “ima li uopšte arnautskog naroda” da bi zatim dao opis “pravog arnautskog tipa” koji je »mršav i sitan, u njemu ima nešto cigansko, finičansko«. Đorđević čak kaže: »U ostalom Arnauti podsećaju ne samo na finičane, nego čak i na pra-ljude iz preistorijskog doba, na one ljude koji su zbog straha od divljih zverova spavali na drvima, za koja su se držali svojim repovima da ne padnu«. Tvrdio je da “jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živeo još po koji repat čovek”, a austrijskom konzulu Hanu je pripisivao tvrdnju da ih ima dve vrste, “s malim konjskim i s kozjim repom”. Đorđević je pronalazio “anatomsku razliku u kroju glave između severnih i južnih Albanaca zaključujući da su se sa svojim osvajačima tako izmešali “da nisu mogli očuvati svoj narodni tip”. Tvrdio je da nemaju ni svoj jezik, ni azbuku, ni “narodnu istoriju” (“celu istoriju Arbanije sastavljaju jedino tuđinska osvajanja ove zemlje”), ni pismenost (“uostalom Arnauti ne žude osobito za školom”), navodio da se boje pranja od kojeg se “dobija groznica”, a u svom čistunstvu odbijao je da citira njihove ljubavne narodne pesme jer mu se “zgadilo” što su posvećene ljubavi prema muškarcima. Protiv Srba su se borili na “svoj divljački, podmukli i izdajnički način”, a i kada su isticali bele zastave za predaju svuda bi “osuli plotunima na prijateljske ruke, koje su im bile pružene”. Tvrdio je da su albanski ranjenici pucali na srpske vojne lekare “koji su im rane previjali”, “mučki” su ubijali s leđa, a “jedan arnautski ranjenik otkinuo [je] jednoj milosrdnoj sestri parče obraza sa svojim zverskim zubima”, pa se cinično pitao da li »od ovih zverova hoće Austro-Ugarska da napravi državu« i odgovorio: »Srećno im bilo«. Navodio je da krvna osveta kod njih “i pitome žene pretvara u krvožedne zverove koji piju ljudsku krv”, da u albanskom jeziku ne postoje reči “ljubav” i “ljubiti”, a suprotstavljajući uticaj katoličanstva i islama na Albance, davao je prednost islamu tvrdeći da je “Muhamedova vera bila sposobnija da ovim divljim evropskim crnenokožima nakalemi po koju ljudsku osobinu, nego svemogućna katolička propaganda” (Đorđević, 1913: 7–16, 28–30, 41–43, 107, 119).

Iste, 1913. godine Jovan Tomić je kvalifikovao Albance kao “najsvirepije” stanovništvo, kao “stalne predstavnike nereda i bezvlašća”, pa je “reč Arnautin bila

sinonim za nasilnika i pljačkaša” (Jovan Tomić, 1913b: 13–14), dok je Jaša Tomić pisao da su Albanci menjali veru “kao odelo” jer je ona kod njih “bila uvek stvar trgovine”, da su skloni da posle predaje napadaju protivnika, da su napadali i bolničare, da su njihovi ranjenici napadali srpske ranjenike čak i u beogradskoj bolnici “gde ih je donelo milostivo crce Srbino, da ih vidaju”. Smatrao ih je “pljačkašima i nasilnicima” kojih su se bojali čak i Turci, navodio da veruje turskim građanima iz Prištine i Peći koji su govorili “da voliju snositi svaku drugu vladu, nego zulum Arnauta”. Pisao je o svirepostima Albanaca, o pljačkama, krijumčarenju: “Od preko hiljadu zarobljenih Arnauta, koje sam danas gledao, nigde ni jednog otvorenog, ponosnog pogleda, svi se skupili i zgurili, kao nemoćne babe. Odvratna pojava”. Njihovu hrabrost je tumačio “arnautskim divljaštvom” jer “što je veći divljak tim je hrabriji i svirepiji. Na početku ta njegova hrabrost i divljaštvo raste, ako ima uspeha, i tada on postaje krvožedna životinja. Ali ako mu pođe zlo, u njega uđe životinjski strah, svaka disciplina prestaje, i od onoga što se zove vojnik, ne ostaje u njemu ničega” (Jaša Tomić, 1913: 34, 69–73, 126–131, 150, 169). A Tihomir Đorđević je nekada, kao danas Dimitrije Bogdanović, citirao često navođenu rečenicu za ocenu karaktera Albanaca – “Beogradski su Turci najgori zulumčari, sve sam Arnautin i Bošnjak”, nazivajući Albance u Srbiji “strašnim zulumčarima i velikim zlikovcima” (Đorđević, 1924: 164).

POZITIVNA “SVOJSTVA” ALBANACA

Već je rečeno da je kod starih autora postojao ambivalentan odnos prema “karakternim svojstvima” Albanaca. Isti oni koji su ih opisivali najcrnjim bojama generalno, istovremeno su im, u neposrednom kontaktu, odavali priznanje za mnoge lepe “osobine”, pa čak ponekad i davali prednost nad Srbima. Tako je putopisac Ivan Ivanić, u ličnim susretima, imao lepih reči za njih. Za kačaničke Albance je pisao da su “lepi, kršni ljudi, čuveni sa svoje hrabrosti”, da su im ljubavne pesme pune osećaja jer “po svojoj bujnoj južnjačkoj krvi znaju silno da ljube”, da gost u njihovoj kući ima potpuni imunitet, kao i da su im žene neprikosnovene (Ivanić, 1903: 8, 15, 106–107). Hadži-Vasiljević je hvalio njihovu vrednoću i tvrdio da su njihove njive i vinogradi najlepši, da najbolje čuvaju stoku, da su najbolje zanatlije, ali da “ne biraju sredstva da se dohvate onoga što je u Srbina lepo”, a kad im se učini da imaju dosta za život »oni su mimi, dobri susedi, pa čak i pouzdani prijatelji«, da su »zdravi i žilavi«, »ne govore mnogo ali se dosta hvale; ponositi su i sujetni” (Hadži-Vasiljević, 1909b: 179). Naglašavao je njihovu umerenost, tvrdio da sem kafe ništa ne piju, da se hrane bolje od Srba, kao i da više od njih paze na čistoću i zdravlje, da su lepi, a “ženskinje im mahom nije lepo”, da ima i lepog ženskog sveta ali da je “ta lepota došla od ukrštanja arnautske i srpske rase pomuhamedivanjem lepih srpskih devojaka” jer, kako kaže, “zna se da su Arnauti uvek grabili za se i odvodili najviše lepe srpske devojke”. Tvrdio je da su gostoljubivi, tihi i pristojni, trezveni i bistri, ali i lukavi i zavidljivi (Hadži-Vasiljević, 1913a: 144–145, 244). Stojan Novaković je opisivao svoj

susret sa Albancima na sledeći način: "Ljudi okošti, suhonjavi, zdravi i krepki kao kremen. Da vam oko i pamet stanu pred onim što u čovečanskom soju daju ove gore. Proizvod im je isto tako divan i čvrst kao što su one same". Tvrдио je, ipak, da se može zaplakati kad se pomisli na »divljinu tih ljudi«, »jer su to oni što sretnu i stignu Srbina seljaka, i otmu mu sve što ima, pa često ga i sa životom rastave" (Novaković, 1906: 105). I Jaša Tomić im je priznao ratničke kvalitete i navodio "da su neobično vešti ratnici i o njima se može sve kazati, samo ne da su kukavice", priznao im je da "ne udaraju mučki na ženu", kao i da su gostoljubivi: "Arnauti će se zatvoriti u svoju kulu u boriti se, on će ubiti iz zasede, ali kad primi gosta u svoju kuću on ga neće ubiti, no će ga braniti do poslednje kapi krvi" (Jaša Tomić, 1913: 69, 131, 169).

Iako je smatrao da nisu za državu, i Oraovac je priznao Albancima da su starosedeoci Balkana, da su bili "među kulturnim i manje više naprednim i civilizovanim narodima", da su "zdrav, duhovit i bistar narod", pa se čudio "kako na njih nije mogla uticati kultura i napredak tolikih naroda sa kojima su neprekidno u dodir dolazili" (Oraovac, 1913: 9), dok je Dragiša Vasić, poredeći Bugare i Albance, Albancima davao prednost tvrdeći da su u odnosu na Bugare "beskrajno poštene i humani", što je sasvim razumljivo kada se zna da je knjigu pisao o Bugarima (Vasić, 1919: 33).

Posle stvaranja jugoslovenske države interes za Albance je naglo opao. O njima se pisalo samo uzgred, sa negativnom konotacijom, naravno,¹⁷⁴ ali oni više nisu bili glavni predmet interesovanja ni glavni "neprijatelji". To mesto zauzeli su Hrvati i istisnuli prvo Bugare, a onda i Albance.

¹⁷⁴ "Rezultat ove albanske penetracije u naše krajeve, naposletku, bio je taj, da se u srcu našeg etničkog masiva, na Jugu, našao jedan sasvim nama stran elemenat koji je težio našem istrebljenju" (Mitrinović, 1939: 8).

“Lobanje i rujno vino”

“Srbima se natura težnja da potčine Bugare ne samo hegemonički nego i da ih baš ponište ili barem potlače same bugarske nacionalnosti. [...] Ima Srba čija se fantazija doista rado bavi mišlju o vaskršaju Dušanove carevine, dakle, o prisajedinjenju Bugarske Srbiji kao dela celini. [...] Misliti u jedno i isto vreme o sopstvenom oslobođenju i o tlačenju drugog to je nekako i ne prirodno, i ako je moguće za glave što u času misle o devedeset i devet stvari, za narod je to posve nemoguće. [...] Na Balkanskom poluostrvu ima mesta i za Srbe, i za Bugare i za Turke, ali samo pod zastavom slobode svih ili nijednoga” (Žujović, [1868] 1974: 281–283).

“I kad tko danas napiše: ‘Hrvat je besvesno slušao missu, a živio po predanju svojih otaca’ i koji dalje napiše ‘da viši stalež hrvatski postane masa hrvatska i ostala masa slovenska vulgus tj. svetina – bugari tj. rabotnici’, i kad taj isti dalje i nekoliko puta napiše ‘da reč *Blgarin* označava zasebnu narodnost, a reč *Bugarin* dolazi od vulgus – svetina, podjarmljeni, izmećari, raja’ – onda se za takvog umnika danas kaže, da je pravi bugarin, i svaki ima (prava) reći takom piscu, da je pravi Panta, pravi bugarin, reći mu i doviknuti: ‘Id’ odatle crni Bugarine” (Rugarac, [1885] 1934a: 205).

“I ako potlačen, kao radan, štedljiv, i mnogobrojnan narod, Bugari su još toga doba imali svoju već mnogobrojnu narodnu inteligenciju, koja je skoro sva živela u narodu, i s njime delila dobro i zlo. I po krvi, i po veri, i po položaju, i po sudbini, koju smo preživeli [...] mi i Bugari bili smo upućeni jedni na druge” (M. S. Piročanac, 1895: 35).

Nekada dominantan, neprijateljski stav prema Bugarima danas je potpuno nestao. Razloge treba tražiti u odsustvu važnijih dodirnih tačaka u političkom i društvenom životu i odsustvu tenzija oko granica, uglavnom obostrano prihvaćenih (što ne znači da se u budućnosti ne mogu javiti novi/stari sukobi, bilo oko danas nezavisne Makedonije, bilo oko delova jedne ili druge državne teritorije), kao i u pojavi akutnijih “neprijatelja” koji su već pre više decenija udaljili Bugare i sklonili ih iz vidokruga. Dok su krajem XIX i početkom XX veka, kada još nisu bile teritorijalno definitivno uobličene države i još se nije znalo koji stepen veličine će jedna ili druga moći da ostvare, Bugari uz Albance doživljavani kao najveći srpski »neprijatelj«, danas se, budući da je pažnja usmerena

isključivo na zapad i jugozapad, a ne više na istok i jug, Bugari doživljavaju kao relativno udaljen sused sa kojim nema većih trzavica, ali koji se mnogo ni ne primećuje niti se o njemu razmišlja. Samo se kao atavizam stare netrpeljivosti, više površno, može čuti "karakteristika" Bugarina koji "zabija nož u leđa", ali nekih uobličениh predstava (bilo pozitivnih ili negativnih) o njima nema. Pre se može reći da prevladaju nepoznavanje i ravnodušnost, otprilike onakva kakva je postojala prema Hrvatima sredinom XIX veka. Čak ni činjenica da spadaju u Južne Slovence i da su pravoslavni ne utiče na stvaranje neke naročite bliskosti. A kako je bugarska manjina u Srbiji potpuno neprimetna, Bugarin, Finac ili Portugalac danas su u javnom mnjenju podjednako udaljeni.

Nekada je bilo sasvim drugačije. Bugari su bili primarni "neprijatelji", često veći i od Albanaca, a u dugom vremenskom periodu, sve do stvaranja Jugoslavije, Hrvati im nisu bili ni blizu po izazivanju netrpeljivosti. Naprotiv, smatralo se da su Srbima "bili prijatelji u dugom toku državnoga im života Rumuni, Mađari, da Hrvate i ne spominjeno, jer i ti su bili negda dobra braća; no o Bugarima ni rečce" (Ignjatović, [1885] II, 1989: 62). U kontroverznoj slici koju su stvarali srpski intelektualci, Bugari su uvek bili kulturno razvijeniji od Albanaca, manje razvijeni od Hrvata, a pri tom, u fizičkom opisu daleko inferiorniji i od jednih i od drugih. Da kontroverza bude potpuna, tako kulturno "inferiorni" i fizički "neprivlačni" viđeni su kao Srbima najbliskiji narod, mnogo bliskiji nego što su to bili Albanci i Hrvati. Budući da u poslednjoj deceniji nisu bili aktuelni "neprijatelji", i da kod savremenih autora nema njihove "karakterologije", ovo poglavlje će se odnositi na sliku Bugara stvaranu u vreme kada jesu percipirani kao primarni "neprijatelji", što znači od 70-ih godina XIX veka do Drugog svetskog rata.

"Otkriće" Bugara sredinom XIX veka učinilo je da se i u *Načertaniju* zagovaralo širenje propagande među njima i slanje pomoći u ljudima kako bi "pozornost bugarskog naroda na Srbiju obratili i u njemu prijateljska čuvstva prema Srbiji i srbskom praviteljstvu probudili" (u: Stranjaković, 1931: 24). Negativan stav je nesumnjivo počeo da se razvija tek u vreme borbe Srba i Bugara za državnu nezavisnost, a potenciran je ruskom velikom pomoći Bugarima. Kako bi se potkrepila sopstvena veća prava, stalno se ponavljalo da Bugari nisu ništa sami učinili na svom oslobođenju, za razliku od Srba koji su sve postigli sopstvenim snagama. Iz ove teze proistekla su sva dalja tumačenja i na njoj je bila zasnovana čitava "karakterologija" Bugara, po kojoj oni mrze Srbe, šovinisti su, megalomani, okrutni, što je sve pojačavano specifičnim, "neprivlačnim" fizičkim izgledom.

"BUGARSKI MRTVI SAN"

Čest stereotip o Bugarima koji su vekovima "spavali mrtvim snom" korišćen je u raznim varijacijama i sačuvan je do danas, na primer, kod Samardžića koji pominje da su "bezglasno pali pod tursku vlast" (Samardžić, 1989: 123), što je samo varijacija na dugo razvijanu tezu o njihovoj neprimetnosti u viševekovnoj istoriji. Još je Jovan Ristić pisao o Bugarskoj koja "boravljашe svoj mrtvi san, dajući jedine znake javnoga života u crkvenom

pokretu" (Ristić, 1887b: 356), ili o Bugarima kao o narodu "koji nije ništa privredio za svoju slobodu" (Ristić, 1898: 134). I Joksić je ponavljao da "Bugari prikloniše glavu i pred novim osvajačem predadoše se novoj sudbini, bez pomisli na kakav otpor" (Joksić, 1898: 15), a Ignjatović da "nijedan narod u prošlosti nije pao tako lako, bez šuma i stropota" pa je "lav bugarski dugo sanak boravio i tek kod Slivnice grivu rastresao" (Ignjatović, [1885] II, 1989: 73, 107). I Ivanić je koristio frazu da "kad je na Balkanu svitala zora slobode, Bugari su mrtvim snom spavali", "spavali i ne pomišljajući na ustanak", čekali "pa i dočekali, da im Rusi i Srbi izvojuju slobodu, stvore im i dadu državu na dar", smatrajući da "nema primera u istoriji celog sveta" da je jedan narod u tolikoj meri pomagao drugi kao što su Rusi pomagali Bugare i zaključujući da su bili "pravi mezimci ruski". Zato je Makedoncima poručivao da "Bugari nisu bili kadri ni sebe sami osloboditi, te će njih još manje". Kako tendenciozno pisanje uvek vodi u kontradiktornosti, tako je i Ivanić na jednom mestu pisao da je bugarska propaganda počela još u XV veku, a na drugom ih naziva "novootkrivenim Slovenima na Dunavu" u XIX veku (Ivanić, 1908: 200, 252–274, 350, 510).

Dragašević je govorio da "Bugarski narod, od kad je pao pod Turke, nije skoro nikada ustajao da izvojuje sebi slobode", da se uvek zadovoljavao da "umiljavanjem i svakovrnom pokornošću" obezbedi sebi opstanak i da pribavi "materijalne koristi", dodajući da i sâm crveni iako nije Bugarin zbog sredstava "kojima se raja u Bugarskoj služila: da se Turcima dodvori, i da svoj teški život na miru provede". Čak je i ime "Bugarin" značilo "prosta i mirna raja turska". On se čudio što "Bugare nije iz-a-sna probudio ni ustanak srpski" (Dragašević, 1902: 27–30). Hadži-Vasiljević je potencirao da su Bugari bili "mirni podanici" (Hadži-Vasiljević, 1906: 86), a Ilić da su, za razliku od Srba, »čamili u ropstvu punih pet vekova, trpeli svako nasilje i nikad se nisu laćali oružja«. »Trebalo je srpske, ruske, pa i rumunske krvi, pa da se Bugarska oslobodi«, tvrdio je, pa su se "kao bezopasna raja turska" u Makedoniju "uvukli" (Ilić, 1908: 4–11). Jaša Tomić je priznavao da je njihovo ropstvo bilo "strahovito", da su kao mlad narod kasno otrešli "tatarsku ljusku" i uzeli slovensku, da nisu imali kao srpski narod predanja, hajduke, revolucije protiv ugnjetača, pa se njihova filozofija ogledala u rečenici "pokornu glavu sablja ne seče". Zaključio je da je uvek nesreća kad se narod ne oslobodi sam, već ga oslobode drugi (Tomić, 1914: 15–17). I Stepanović je smatrao da se Bugarska protiv Turaka "i nije borila, ni umrla, već, tako reći, premrla od straha", kao i da iz pokorene Bugarske »Turci nisu imali čim da se osveže i podmlade. Iz Srbije su mogli«. Tvrdio je da u doba "najvećega gušenja slobode, vere, narodnosti, srpski je džeferdar odjekivao, a srpski jatagan sekao", dok je Bugarska "za sve to vreme, bila tužna robinja koja nije mogla dati ni java svoga narodnoga života". I karakteri ovih naroda se bitno razlikuju, pa su Bugari bili "ropski sapatnici, čiju slobodu ima da izvojuje opšta majka – Srbija", oni su bili "najpokornija turska raja", "za šibanje korbačem" Bugarska je "imala leđa, a nikakav otpor", "čak nije smela ni da kuka", pri čemu je sa Srbima "već išlo dugojače". Taksativno je zaključivao da Bugari za svoje oslobođenje "nisu ni malim prstom makli", da im je ono

“došlo kao neočekivano i nezasluženo nasleđe, koje su im dali, u prvom redu, braća Rusi, zatim Srbi i Rumuni” (Stepanović, 1913: 7–9, 20–28, 113–114).

Ove stereotipe ponavljao je čitav niz autora. Tu spadaju oni o Bugarima kao “mirnoj raji” koja je predala državu Turcima bez borbe, o oslobađanju Bugarske “ruskom, srpskom i rumunskom krvlju”, o “tuđom krvlju oslobođenoj raji” (Stanković, 1915: 38, 58); o Bugarima koji su “najodaniji i najverniji turski podanici” (Simić, 1918: 19); o Turskoj u kojoj se “mnogo bolje prolazilo sa imenom mirne i poslušne raje – Bugara” (Grujić, [1921] 1995: 154); o Bugarima koji se “kroz vekove ne pomakoše”, koji “postadoše najbolja turska raja i odoše potpuno u zaborav”, koji su “spavali mrtvim, ropским snom”, koje je iz “toga grobnog sna” prodrimala Rusija, o “gomili besvesnih robova” koja nije postojala kao nacija... (Radosavljević, 1925: 27–29).

I po Tihomiru Đorđeviću pod turskom vladavinom Bugarska iščezava i “kroz vekove, o njoj niko ne zna ništa, kao da je nije ni bilo”, da bi u XIX veku Bugari “ustali iz groba, u koji su ih Turci bili položili na kraju XIV veka”, a za to »imaju da blagodare samo sentimentalnosti slavenofilske Rusije«, bez koje »još i danas, teško da bi znali da postoje kao narod”. Bez “ruske krvi i naklonosti humane Evrope” oni bi i dalje bili tursko roblje, jer su “vaskrsli tuđim trudom” i “oslobođeni tuđom krvlju” (Đorđević, 1929: 58, 98–99). Po Jovanoviću Bugari su bili “gotovo nepoznati kao narod”, a Turci i Rusi su ih izbacili na “istorisku pozornicu”. Zaboravljajući na bliskost sa Srbima o kojoj takođe piše, ovaj autor je tvrdio da su Bugari “ravnodušno gledali kako se Srbi očajno krvave ne samo za svoju slobodu nego i za slobodu Balkana” i da se bugarska državna samostalnost ugasila “ne samo bez ikakvih zasluga za Balkan nego i za sam bugarski narod”. Ponovo su se pojavili u XIX veku “kao pogrbljena raja i kao poslušno oruđe turske i ruske politike”. Tvrdio je, takođe, da se Bugari “nikad svojom sopstvenom snagom ne bi digli do samosvesti iz ambisa u koji su ih Grci srušili” pri čemu su se Grci preko crkve spustili na bugarski narod “kao kobci na leš”. Grci, njihovi “zakleti neprijatelji” krivi su što su Bugari narod “bez ikakvih uspomena o svojoj nacionalnoj individualnosti”, pa je Bugarin bio “dvoguba prezrena, i turska i grčka, raja”. Polazeći od stava da u politici nema sentimentalnosti, Jovanović se pitao koji su bili ruski motivi da “bugarski narod budi iz mrtvila, prepородi moralno, organizuje duhovno” i “oslobađa ispod truskog ropstva”, smatrajući takvo zauzimanje za drugi narod “jedinstvenim primerom u istoriji”. Po njemu su Bugari “popularisanjem otkočili u simpatijama ruskog društva za tri koplja iznad Srba”, a njihova stradanja “toliko su preuveličavana da su u mekom srcu ruskom izazivala najbolnija osećanja”. Od Sofije, koja se za Srbe “nije mogla spasti”, Rusija je napravila prestonicu “svojoj šticenici da bi joj i za budućnost osigurala zapadne delove, koji etnografski pripadaju srpskom plemenu”. Jovanović je, tako, zaključio da Bugari kao narod nemaju za svoju slobodu i državu nikakve zasluge već ih “duguju Rusiji, Srbiji i Rumuniji”, a za Balkan su dvojaki krivci: “što svesno idu u pljačku na tuđe zemlje, i drugo, što vrlo dobro znaju da nemaju nikakvih zasluga ni za svoju slobodu a kamo li za slobodu Balkana”. Pišući o njihovoj prošlosti isticao je da su nad Bugarima “bila odavno pogašena sva kandila nacionalne svesti, dostojanstva i ponosa”, i dok se bugarski narod na početku

ropstva pod Turcima “spustio duhovno u grob, naš se još državno borio punih sto godina”; “bugarski narod nikad ne bi bio u stanju da podigne ploču ispod koje je ležao neznan i nepoznat”, a “prvu svetlost u bugarskom mraku” su upalili “nevoljni renegati i zabludom zavedeni ljudi naše narodnosti”. Tvrdio je da je Jovan Rajić “prvi u istoriji otkrio bugarski narod i prvi kresnuo varnicu u duši hilendarca Pajsija”, koji opet “na najprimitivniji način pokušava da iz mrtvog sna probudi jedan nepismen narod”. Jovanović je smatrao i da “lojalnost Bugara prema svojim petovekovnim ugnjetačima nije imala granice” kao i da njihova državna politika “otkriva svu fizičku nemoć njihovog naroda” (Jovanović, 1936: 5–13, 18–19, 48–67, 79–86).

“BUGARSKI FALSIFIKATORI”

Zanimljivo je da su najuporniji proizvođači stereotipa najlakše otkrivali stereotipne slike kod “drugih”. Poznajući iznutra mehanizam kojim se stvaraju slike o “sebi”, lako su ga identifikovali u tuđoj autopercepciji. A kako u stereotipnim crno-belim slikama ono što važi za “nas” nikada ne važi za “njih”, i obrnuto, nasuprot “našoj” istini nužno je stajao “njihov” falsifikat. Zato se stereotip o Bugarima odnosio na njihove propagatore, odnosno na bugarske, ruske pa i srpske intelektualce koji su pisali o bugarskom narodu, njihovoj istoriji i “osobinama”, a koji su bez razlike nazivani falsifikatorima. Pisalo se da je sva “blgarska književna radnja propagandske prirode”, na najnižem stupnju i “bez svake kritike”, da su braća “Miladinovci”, Berković, Kačanovski, Čolakov “poblgarivali” srpske narodne umotvorine (Veselinović, 1888: 6–9), da se “upozoreni Vukom na Bugare, prvi otpočeše Rusi obraćani na nj oveću pažnju”, dok je srpska vlada bila “toliko bezbrižna – da ne kažemo glupa” da je pomagala osnivanje bugarskih škola u Makedoniji (Gopčević, 1890: 242), kao i da “Bugari nemaju nikakvi narodni pesama”, a ako se i nađe koja, da su to “pobugarene srpske pesme” (Gopčević, 1889: 11). Smatralo se da bi Bugari morali da osećaju zahvalnost prema Vuku Karadžiću što ih je “izveo pred naučni svet” jer se pre Vuka “o njihovu jeziku nije znalo da postoji”, dok su u njihovu korist radili Stefan Verković, koji je veru “isto tako lako menjao, kao i svoje gospodare”; braća Miladinovi, koji su “veštiji falsifikatori od Verkovića”, a čiju je knjigu štampao Štrosmajer “da tim pomaganjem bugarskih aspiracija na Mačedoniju naškodi Srbima”; zatim Jiriček, koji je iako “veliki bugarofil” ipak priznavao da Bugari kvare i doteruju jezik u mečedonskim pesmama”, pa su “u pokušajima falsifikovanja istorije dostigli savršenstvo”, u čemu su bili “bez suparnika” (Ivanić, 1908: 67, 109, 183–187). Ponavljalo se da su od južnih Slovena Srbi jedini “pravi pesnički narod” dok Bugari “nemaju nikakvih starih narodnih pesama, pa i one što ih za takve izdaju, to su pobugarene srpske narodne pesme” (Nešić, 1919: 44). Tvrdilo se da je i nacionalna svest Bugarima podarena sa strane, jer je i sam Pajsije, pisac prve bugarske istorije ostao među njima nezapažen, a njegovi prekori narodu što zaboravlja jezik i narodnost, “što se stidi da se zove Bugarinom”, pokazivali su “koliko su Bugari bili pali”. Bugarski narod je “stvorio” Đorđe Venelin koji je putujući po Bugarskoj za

račun ruske Akademije, i pored "velikih neprilika sa svojim ljubimcima, koji su mu pretili, učenjivali ga, krali ga i činili mu najbrutalnijih teškoća", ipak uspeo da pokupi "nešto starih rukopisa, narodnih pesama i jezičke građe", pa je "pozdravljen sa ljubavlju i sa oduševljenjem kao Mesija, koji je došao da izbavi jedan propali svet". Venelin je bio idealista koji je "zanesen ljubavlju prama Bugarima, otišao do apsurdnosti"; Rakovski je ispoljavao "besni patriotizam" koji je ugušio u njegovim delima "svaku iskru kritike i razuma"; Verković je falsifikator; Krstović i Drinov su preuveličavali bugarsku istoriju, pa su, zahvaljujući tome, Bugari bili "najmilija slovenska deca velike slovenske matere" što se dalje raširilo po celom svetu (Đorđević, 1929: 100–109). Zaključivalo se da je bugarska literatura "koja se iz pepela digla" tek od sredine XIX veka sva "zaražena šovinističkom mišlju" (Protić, 1928: 5) i da su im "falsifikatori prošlosti" zatrovali "um i dušu" (Jovanović, 1936: 169).

"BUGARI MRZE SRBE"

Drugi stereotip koji je trebalo da objasni ratne sukobe Srba i Bugara krajem XIX i početkom XX veka bio je onaj o mržnji Bugara prema Srbima. U opisu neprijatnosti sa susedima, Bugarima se pripisivalo spletkarenje zajedno sa Grcima, a sa ciljem "nepredku Srba na put stati" (Ristić, 1864: 2). Smatrani su "uljezima" u srpskim zemljama (Milojević, 1871: 22), koji su kao "omiljena i lojalna turska raja" na čelu četa sejmenskih "palili, satirali i uništavali sve što je kulturno srpsko bilo" (Aleksijević, 1878: 20). Navodilo se da "Bugari nikad nikom prijatelji nisu bili", a Srbima su bili "odvajkada dušmani"; "Bugarin, brat, Sloven – fraza, iluzija... Bugarin tatarske krvi, po jeziku srpski – bătard" (Ignjatović, [1885] II, 1989: 62). I dok su Srbi Bugare "smatrali braćom", dotle su "braća Bugari" radili "podmuklo i izdajnički prema rodu srpskome", uvukli su se "Turcima pod kožu, panjkajući i istrebljavajući sve što je srpsko", pa su "poblgaravali" srpske narodne umotvorine, potplaćivali lokalne vlasti da "goni raju" srpsku, zabranjivali srpsko ime, srpsku slavu, srpske junačke pesme (Veselinović, 1888: 2–9). Tvrđilo se da su Bugari pokazivali u svakoj prilici "svoju mržnju protivu Srbije i svega što je srpsko" i ironično zaključivalo da to "beše blagodarnost, koju je Srbija požnjela od Bugara" (Gopčević, 1890: 247). Srbi su se "od svoga postanka" za Bugare dosta žrtvovali, pa ako oni traže da Srbi umiru da bi Bugari živeli "onda tu prestaju svi obziri: mi hoćemo da živimo". Bugari su smatrani najbližim narodom Srbima "po jeziku i po krvi", ali se i napominjalo da "ko iza sebe ima Rusiju, ne mari za malenu Srbiju", pa je bilo i ljutnje što se "ponižavamo kad Bugarima namećemo svoje prijateljstvo i kad ih silom zovemo u društvo" što oni primaju "s uvredljivom gordošću, oturujući nas i smejući nam se" (Novi Mirmidon, 1902: 8-17). Ili se navodilo, "šta je stalo bugarskim propagandistima do nauke i istine, njima je glavno da od maćedonskih Srpčića stvore što zatucanije Bugare". Borili su se "nožem i kuršumima" pa je bila "utopija verovati, da je s tim neljudima u opšte mogućna kakva kulturna borba" (Ivančić, 1906: 131, 227). "Nesiti" Bugari su "došaptavali" Turcima sve o Srbima

buntovnicima, imali su “Društvo za ubijanje Srba”, a ubistva je trebalo da izvršavaju stariji đaci gimnazije (“da krasna vaspitanja”), ili razbojnici, pa je “pojačana krstaška vojna bugarskog komiteta protiv svega što je srpsko” izazvala nastanak srpske četničke akcije. Navodilo se da je u istoriji sveta malo primera sličnih “krvološtvu i zverstvima” bugarskih i grčkih četa, jer dok su prvi “klali Srbe, sekli ih na komade, posipali ih gasom pa žive pekli, vadili im oči, ženama sekli trubuhe i iz utrobe vadili decu, ljude žive derali, sekli im uši i prste, vadili oči, klinge im zabijali u grudi”, dotle su Grci... pa opet isto. Bugarske komite su bile “dvoonožne hijene” (Ivanić, 1908: 442, 466, 520–527).

Bugari su “otimali od srpskoga naroda najvažnije njegove zemlje”, oni su “eksploitalisali silnu onu mržnju Turskoga Carstva i turskoga elementa protivu srpskog imena”, sebe su isticali “kao najlojalnije podanike sultanove” u čemu se videlo “verolomstvo bugarsko” (Hadži-Vasiljević, 1906: 40, 90). Zverstva bugarskih komita “kulturni svet ni pojmiti ne može”; Ilindenski ustanak je bio “bugarski puč” da se Turska navede na nasilje nad hrišćanima, a pozitivna “srpska Privatna inicijativa” im je odgovorila “ravnom merom” i zaštitila srpski narod “od daljega bugarskoga pokolja i rušenja svega što je srpsko” (Hadži-Vasiljević, 1928: 14–16). Navodilo se da “bugarski fanatizam teži da suzbije sve što je srpsko, bez ikakvih skrupula”, pa se Srbi moraju pitati “da li u opšte kod tih Bugara ima i jedne kapi slovenske krvi” (Ilić, 1908: 17), jer “sve što je Bugarska od dana svoga oslobođenja radila, radila je samo da Srbiji nahudi, da Srbiju ponizi” (Stanković, 1915: 59).

Bilo je i autora koji su slikovito opisivali kako se bugarizuje Makedonija: “Maleno Debranče, maleno Srpcē seljače, stalo je zablenuo pred kakvim lepim pansionatom bugarskim [...] ono ulazi u dom prosvete s pobožnošću naivne duše srpskoga deteta, ali ga tamo čeka strašna škola prosvetčenih Janičara. Iz njegovoga srca učitelji čupaju jednu po jednu srpsku žicu: ruže mu Svetoga Lazara i Kosovo [...] U opustelo srce srpskoga deteta uliva se otrovna mržnja prema svemu što je srpsko i u ovoj otrovnoj mržnji kultiviše se ljubav prema Bugarskoj i našoj braći Bugarima” (Cemović, 1913: 101). Ponekad se polazilo od pretpostavke da su kod pojedinih naroda utvrđene »izvesne stalne etničke i etičke osobine, potpuno suprotne osobinama drugih naroda«, da je kod svakog naroda »uočena drukčija duša“. Ne misliti na to značilo bi “ne voditi računa o etničkim i etičkim osobinama bugarske rase, pojačanim u jednom pravcu sistematski izvođenom nastavom u školi i javnom rečju o neprijateljstvu prema susednoj Srbiji” (Jovan Tomić, 1913a: 8). U opisu Drugog balkanskog rata navodilo se da “ono što je bugarski narod učinio – to je najgore što je ijedan Slovenin doživeti mogao”, to je “krvološtvo pomahnitalih i pobesnelih” u kome nema “ni trunke junaštva”, pa od pojave Huna “strahovitijeg neprijatelja u uništavanju i satiranju narodnog blaga zacelo nije bilo”; Bugari su srpske ranjenike ubijali “neštedimice, vršeći nad njima zverstva kojima su po cinizmu jednaka samo ona koja su vršili Arnauti, a po raznolikosti – nema im jednakih” (Belić, 1913: 171–172). Isticalo se da su Bugari učinili Srbima najveću moguću pakost jer “zbog njih, groblja su nam češća od sela Mačedonije”, “zbog njih umirali smo u ropstvu”... i dodavalo: “ljubi

svoje bližnje uče i Nemci i Bugari, ali Nemci dodaju još mrzi Engleze, a Bugari mrzi Srbe” (Vasić, 1919: 21, 167).

Bilo je i autora koji su eksplicitno tvrdili da “nigde na svetu ne caruje mržnja u većim razmerama no kod Bugara”, da “mržnja je urođena bugarska mana, od koje će se oni teško otresti”, da “oni gaje mržnju gotovo prema svakome, pa i međusobno, prema nama Srbima gaje duboku mržnju, često vrlo odvratnu”. Tvrđilo se da su protiv srpske slave vršili “divljačka nasilja”, i poručivalo da je krajnje vreme da se Bugari “otrezne od šovinističkog mamurluka (grandomanije), te da više ne pozleđuju nezarasle nam rane”, da uguše “urođenu mržnju prema nama” (Radosavljević, 1925: 7, 35, 102). Gušenje srpskih osećaja u Makedoniji vršeno je od strane Bugara dostavljanjem, špijunažom, terorom, podmetanjem veleizdaja, zavera, tučama, ubistvima. “Bugari nisu zazirali ni od napada na nezaštićene srpske učiteljice, ni na nevine srpske đake”, a prema pojavama ispoljavanja srpskog osećanja bili su “gori od zverova” (Đorđević, 1929: 125–126).

Jedan od retkih autora čiji se stav bitno razlikovao bio je Jovan Cvijić. Pisao je da “po ličnim promatranjima do kojih smo došli malo pre rata, možemo verovati da mržnja protiv Srba nije uhvatila dubok koren kod bugarskih seljaka” kao i da »nije nemoguće da Bugari pridu zapadnim Jugoslovenima u daljoj ili bližoj budućnosti«, dodajući: »Ali je za to potreban jedan period mira, jedna era demokratizacije, u kojoj treba prosvetiti narodne slojeve, naročito u Bugarskoj« (Cvijić, II, 1921: 150).

“KARAKTER BUGARA”

Uzročno–posledična veza prethodna dva stereotipa sa “karakternim” osobinama Bugara je očigledna. Odsustvo slobodarstva proizvelo je mržnju prema onima koji tu osobinu poseduju, a “karakterna” svojstva nastala su i kao produkt takve istorije i stvarala su je. U XIX veku Aleksijević je pravio slikovitu razliku u karakteru i vaspitanju srpskih (tj. mijačkih) i bugarskih devojaka: “Mijački devojci ne svira u kolu ciganin, niti ona baca obuće pa da se u čarapama gica na opšte iznenađenje, sablazan i gnušanje mladića, koji su takođe tu na 300 koračaja daleko skupljeni u sabor, pa se nadmeću u junačkim delima – kao što na žalost čine Bugarke uz opšte odobravanje i na zadovoljstvo momaka, koji su s njima pomešani. Kakva razlika između mijačke devojke i bugarke! Jedna je oličena skromnost, druga raskalašnost, jedna je ideja, druga je ženska”. On zaključuje: “Bugarka bi bila ona krv koja pokreće srce na strasti, a Mijačka ona nevidima sila koja pokreće um da raj potraži, jedna je Pompadura, druga je Beatrica” (Aleksijević, 1878: 44–46).

Gopčević je smatrao da su Bugari zbog “smese” sa starim ratobornim Bugarima postali “ratoborniji od ostali Slovena” (Gopčević, 1889: 13, 264), da “naklanjaše šovinizmu i bacahu pohlepne poglede na Makedoniju”. Korišćenje istorijskih događaja za pravljenje savremenih nacionalnih “karakterologija” ovde je direktno došlo do izražaja. Pišući o govoru bugarske vlastele pred Stevanom Dečanskim posle Velbužda, zaključio je da “ovaj puzavački govor i podložnost u nesreći označuju narodni karakter Bugara; ovaj se ni do

danas nije izmenio" (Gopčević, 1890: 242, 298). Rasprostranjeni opisi razlika između Srba i Bugara u savremenosti predstavljali su samo nastavak istorijskih opisa razlika između starih Slovena i Bugara po njihovom dolasku na Balkansko poluostrvo. Tako su u *Istoriji srpskog naroda* autori Kovačević i Jovanović opisivali stare Bugare kao vojnički narod zaključujući da su bili "u opšte vrlo divljačni". Smatrali su da su Bugari u svemu bili "protivni" Slovenima, koje su pak opisivali kao mirne ratare što su se junački branili i gajili veliku ljubav prema slobodi, a u ratovanju su bili "dosta čovečni i dobra srca prema pobeđenim neprijateljima" (Kovačević..., 1893: 123–124, 27).

Iako je retko eksplicirao koje su to specifične osobine Bugara, opisujući svog domaćina u Makedoniji koji je za sebe tvrdio da je Bugarin Ivanić je zaključio da "ovaj dobri čovek ni po tipu, ni po jeziku, ni po svom gostoljublju, nema ništa zajedničkog sa Bugarima. Ali njega su naučili i u školi i u crkvi da se tako zove i on je danas, bar po imenu, – Bugarin" (Ivanić, 1906: 129). Mešajući prošlost i sadašnjost, pisao je da su "klali kurban, kao što i sada čine, pa ipak pišu, kako su oni bili pijoneri hrišćanstva", da su bili "divljački i surovi, ali ratnički elemenat", više vojska nego narod, i "u opšte vrlo divljačni" što je po njemu dokaz "da ove dve rase nemaju među sobom ničeg zajedničkog". Kao "poludivljaci, behu skoro goli, jahali su neosedlane konje, jeli živo meso, koje su prethodno dobro ispresovali, sedeći na njemu", pa su primili od Slovena jezik, običaje i kulturu. Tvrdio je da "osim zla, Bugari ništa drugo ne unešahu i ne uneše u Mačedoniju", nisu znali za ime Hristovo "već su se klanjali psima i prinostili im žrtve", da nemaju svoju narodnu epsku poeziju jer "oni nemaju ni podobnosti, ni poleta za poeziju", "njihov je karakter takav", "nemaju podobnosti ni za umetničku pesmu". Osim Ivana Vezova, Ivanić im nije priznavao dobre pesnike, navodeći citat "teško narodu koji pesnika nema". Smatrao je da su "podvalama, neiskrenošću i lažima" dobro prolazili u Evropi (Ivanić, 1908: 59–67, 165, 175, 284).

Dragašević je opisivao Bugare kao Turcima drag narod koji je "i kao čovek i kao narod, i lično i u masi, podnosio svako nasilje svoga gospodara", i tvrdio da su Bugari "turskome gospodaru špijonisali", da su eksploatisali "svoj servilizam prema Turcima", pa im "nije bilo teško zadobiti Turke za sebe, o trošku Srba, koji su i onako tim Turcima trn u oku bili" (Dragašević, 1902: 28-31). Zanimljivo je da je i Stojan Novaković video grčke negativne uticaje na bugarski "karakter" kao presudnije od tatarskih, tvrdeći da "ni dobra smesa tatarska nije Bugare odvikla od grčkog svadljivog cepidlačenja i sebične tvrdoglavosti" (Novaković, 1906: 73), a Hadži-Vasiljević je pisao da poseduju "šovinističku slabost" (Hadži-Vasiljević, 1906: 278). Po Svetislavu Iliću, Bugari su obmanjivali ceo svet predstavljajući se kao naučnici i kao moraliste, "a što je najglavnije – i kao neki glasoviti junaci i u prošlosti i u sadašnjosti". On se čudio nad "bezrazložnim šovinizmom" naroda koji je u stvari "malen", smatrajući da je taj šovinizam smešan kao i "šovinizam Hrvata, Mađara, Grka, i u opšte svake malene nacije, koja je prinuđena da drugog gnjavi i tlači, te da ostane kao nacija, a ovamo na sva usta dokazuje kao je ona velika". Govoreći o "tajanstvenoj, psihološkoj pojavi" kod izvesnih naroda da uvek traže više, komentarisao je da Bugari ne čine izuzetak već su u tom pogledu "oličena nenasitost" (Ilić, 1908: 3, 18,

28). A Vladan Đorđević je pisao o Bugarima kojima je posle Slivnice “toliko porasla kresta, da su odmah počeli buniti Makedoniju” (Đorđević, 1913: 135).

Stojan Protić je zamerao “našoj braći Bugarima” što su “mnogo više šoviniste no što bi trebalo i više no što se može složiti s bratskom solidarnošću između nas i njih”. Pokušavao je da razume tu “njihovu šovinističku crtu, koju je stvorila istorija”, pa je navodio dugo robovanje i strah od propasti, svest o potrebi narodnog jedinstva, dizanje ponosa pričama o sjajnoj prošlosti u čemu su, kako kaže, “bili vredni, revnosni, istrajni”. Ipak, primećivao je da ih je to “malko zanelo, pa su, možda pod utiscima sjajnih momenata svoje prošlosti, počeli neopravdano tražiti Bugare i onde gde ih nema”. Protić im je predlagao da hladnije i naučnije raspravljaju etnografska i istorijska pitanja priznajući da je bilo sličnih grešaka i sa srpske strane, ali su to bili “samo jedinički izuzeci, a u celini mi patimo od sa svim protivne bolesti onoj koja se viđa u naše braće Bugara” (Protić, 1912: 31–32).

U budućoj zajedničkoj državi u koju će, po Dimitriju Mitrinoviću, ući i Bugari, “varvarsko neslovenstvo, azijska zemljanost, neblagorodnost i materijalnost bugarskog plemena” moraće da se “salomi u temeljima, i kulturno i junačno Jugoslovenstvo moraće da vlada varvarskim i tatarskim – strašna je spojenost – delom Jugoslovenstva: Jugoslovenski elemenat Bugarski moraće da bude iz osnova prerađen i iz dubina oblagorođen i apsorbovan životno sav od stihijski prema njemu jake kulture i države Srbohrvata i Slovenaca” (Mitrinović,¹⁷⁵ [1913] 1990: 190). I Andonović je razvijao tezu o “bugarskoj neprevarenoj mladosti i olako dobijenoj državi” odgovornim za oholi ton u pitanju Makedonije, u koju su Bugari uneli “netrpeljivost i isključivost” i počeli “ubijati našu mirnu, vrednu, ali nesrećnu braću, samo ako se ne izjasne da su Bugari” (Andonović, 1913: 7). Jovan Tomić je govorio o bugarskom jeziku u kome “ne postoji reč zahvalnost”, pa da je “nisu pozajmili od Rusa i od Francuza, ne bi je nikako ni imali” (Jovan Tomić, 1913a: 1–2).

Po Beliću bugarsko društvo je bilo “otrovano nadrikulturnim radom”, “hranjeno lažnim bajkama o svojoj veličini, ne deleći tačno dobro od zla, ono je, kao svaki skoroejović, ispunilo svoju dušu samo sobom i nikoga više nije htelo znati”, pa slom 1913. nije bio samo vojni, već “slom celoga društva, vođenog pogrešnim i lažnim putevima”. Smatrao je da je “naivni narod” počeo verovati “da je on Bogom i celim svetom izabran da izvrši na Balkanu velika dela”, da je “carstvo” bilo već proglašeno, “trabalo ga je sada pošto poto – stvoriti”, pa se razvila “psihoza” o “natčovečanskoj snazi bugarskoj i vera u mesijanizam bugarskog naroda”. Tvrdio je da su se ispoljili “najbestidniji pljačkaški nagoni” koji su bili “udruženi sa životinjskim instinktom pobesnele zveri”, da “nikada narod nije otkrio svoju prljavu dušu – kao sada bugarski, predvođen najboljim sinovima svojim”, da “nikada narod u svojoj nesreći nije tako nisko pao kao u ovome ratu bugarski”, da je to “najveći poraz koji se može desiti jednom narodu: da padne ispod one granice koja deli ljude od onih koji se tim imenom ne mogu nazvati”. Zaključio je da nisu preterane reči

¹⁷⁵ Mitrinović Dimitrije (1887–1953), književnik i prevodilac.

bugarskog pesnika Vezova: "O moj narode! Tvojoj duši heroizam milosrđa nije poznat; Svirepost – to je svojstven elemenat bugarskoj prirodi! Mi je sisamo sa zatrovanim mlekom naših matera robinja". Pisao je da mu je teško da daje ostale primere bugarskog svirepstva i da ga je stid »što su se oni do danas nazivali Slovenima«. »Stid me je ne za njih, nego za Slovene. I nikad do današnjeg dana nije bilo tako mnogo istine u rečima bugarske inteligencije, da u njima nema slovenske krvi. Jer, ako je i bilo nekada, ona je primila sve osobine divljačke, iako je ostao u ustima njenih nosilaca slovenski jezik". Tvrdio je da bi bolje bilo "da se u njima zadržala slovenska krv, ma im ostao i tatarski jezik" (Belić, 1913: 161–164, 172–188).

"Karakterologiju" Bugara Jovan Cvijić je razmatrao baveći se prvenstveno etnografijom "Makedonskih Slovena". I on je pisao o "poznatoj bugarskoj megalomaniji i izbezumljenosti", a razmišljajući o granicama Srbije i mogućim uticajima susednih naroda pretpostavljao da će dve granice, bugarska i albanska "biti neprijateljske i nekulturne granice, i nepovoljno će uticati na kulturno razvijanje naročito pograničnih pojaseva Srbije" (Cvijić, 1914: 12, 30). Iako je pisao o stvaranju bugarskog "ambicioznog i imperialističkog programa" (Cvijić, II, 1921: 150), ipak je verovao da su Srbi i Bugari "po mnogim osobinama gotovo jedan isti narod", ali i isticao da se Srbi od pravih Bugara "znatno razlikuju i po antropološkom tipu a naročito po psihičkim osobinama; ove su razlike mnogo znatnije no jezične" (Cvijić, [1913] I, 1921: 163).

Jaša Tomić je pisao o "hvaljenim i razmaženim Bugarima" koji su u ratu 1913. izgubili ugled jer su "mučki" napadali, imali običaj da "kolju i peku ranjenike, da sramote i beščaste ženskinje, pa čak i decu", jer su pokušali da "najdrskijim bezočnim lažima, varaju Evropu i ceo svet", pa je "ona politura, kojom su se premazali Bugari, da izgledaju u očima Evrope kulturni, pala s njih i pokazali su, da ne samo nisu kulturni, nego su još do krajnosti neotesani". Bugari su se "poslednji oslobodili, i bili najslabije kulture", bili su i "najvećma uobraženi". Pominjao je "slovensku pitomost i bugarsku bezdušnost prema pobedenima", odsustvo gostoprimitstva kod Bugara, kao i da je u njihovom "karakteru" prisutna "velika nepoverljivost, preterana sebičnost i žudnja za spletkarenjem". Tvrdio je da je Srbija bila balkanska pepeljuga, a Bugarska maza, a da "još nikog nisu mazili, a da ga nisu pokvarili i razvratili". Razmaženost je od Bugara napravila "narod uobražen, njihova pohlepljivost posta bezgranična", pa se u bugarskom narodu razvila "prava megalomanija". Bugarska je računala "da je ona balkanaska kraljica i da će svakog moći upotrebiti u svoju korist", pa se "manje spremala za ozbiljne događaje, a više je sanjala", zbog čega se povećala bugarska "uobraženost, nadutost", odnosno, "nisu radili na tome da budu što veći, nego da izgledaju što veći", pa su "sami sebe toliko precenjivali, da je bilo drugim balkanskim narodima neobično teško i razgovarati s njima". Bili su divlji, "kao da su u Arnauta učili ratovanje", predavali su se pa na prevaru otpočinjali napad, ranjenike mrcvarili "pekli ih žive na ražnju", umrle od kolere bacali u reke da "unesu koleru u srpske vodove, inače su bili bezuslovno i – hrabri". Zaključivao je "da u njihovom ratovanju ne beše onoliko mučkoga, podmukloga, divljačkoga, srpski bi ih vojnik do krajnosti cenio", jer "divljački nalet se ne može meriti sa čistim oduševljenjem". Po Tomiću

“sve srpsko budilo je zavist u Bugara”, ali je ipak priznavao da je i među njima bilo trezvenih političara, duševnih oficira, “ali behu u manjini”. Bugari su ratovali da “po tatarski istrebe sve što nije njihovo i što ne može odmah da bude njihovo”, bili su “balkanski divljaci, kao Arnauti, samo su nešto malo premazani evropskom kulturom”, dok su u stvari “bezobzirni do krajnosti” i do cilja dolaze “surovošću, verolomstvom i ma kojim načinom” (Tomić, 1914: 4-21, 48, 70, 133, 146).

Drugi balkanski rat doneo je i teze da su Bugari “jedini došli na Balkan kao zavojevači”, pa su primili srpsku kulturu i srpski jezik, “samo malo grublji i sa zališnim dodacima”. Smatralo se da je odlika “te rase da je vrlo surova prema pokorenim narodima, a vrlo poslušna kao pokorena”, da se “tatarski karakter” Bugara “premazuje bojom, kulturom i rasom Slovena”, da su “sebičnjaci i laskavci iz koristoljublja”. Nazivani su ironično “rusko ljubimče, dete sreće, ‘vredna Bugarija””. Tvrđilo se da su »nemajući u svojoj nekad vladajućoj rasi ljudi sposobnih za upravljanje zemljom«, takve »pozajmljivali iz srpskog elementa«, a “kao bistrijima i živahnijima od pravih Bugara, njima je to davato po pravu”. Bugari su se pokazali “vrlo lakomi i uvek gotovi da lete i na svoje i na tuđe”, pa su se “posle laskavog i lukavo sračunjenoga pisanja židovske štampe o njima, zaljubili sami u sebe”; to su “bugarski šovinistički drekavci”. Postavljalo se pitanje “odkuda ta sebičnost, neblagodarnost, nevera kod Bugara”, i odgovaralo da “valja uvek imati na umu da u Bugarima ima nešto i tatarske krvi, koja prenosi s oca na sina, s roba na slobodnoga građanina, sve ružne navike porekla. Sem toga, Bugari su evropske miraždžije: sve su dobili na poklon, i sa toga su tako besni”. Uzroci “verolomstva” traženi su “u krvi njihovoj”, pa se navodilo da “valja računati s jednom činjenicom koja se lako ne menja” jer su se kod Bugara “najbolje ispoljili ti zakoni nasleđa. Tamo se bilo sastalo zlo i gore, da se malo porazgovore”. Kod njihovih ministara Bugara “s mešovitom krvlju” uvek je “preovlađivala tatarska: sebična, zavirljiva, surova i grabljivačka”, a ostali Sloveni su Bugare gledali kao “Kajine Slovenstva” (Stepanović, 1913: 6, 27–41, 82–86, 102–114, 147–151).

U neslovenskom poreklu Bugara tražio se uzrok njihovog “praktičnog karaktera” (Cemović, 1913: 55), navodilo se da su se Bugari služili “prodanim dušama i neistinom”, da su se “bez stida i obraza” kitili “nekakvom svojom slivničkom pobedom”, pa od “uobražene te svoje pobede” oni “postaše drskiji” i “izgledaše kao da su na Balkanu jedino oni i da za njihove pretenzije beše mali i ceo Balkan”. Bugari su pristupali “pušci, kami (poznatoj i čuvenoj po izvršenim bugarskim zverskim pokoljima i užasima), bombi i ognju”, pa su “varvarskim i razbojničkim sredstvima” pobugarivali stanovništvo. Nije im bilo “ništa sveto”, pa je “Bog hteo da Bugarska, za svoje počinjene grehove i za razbojnički i mučki napad na svoje verne saveznike, doživi svoju sramotu i svoju propast na Bregalnici” (Stanković, 1915: 38, 60, 136, 141, 189).

Bilo je i autora koji su bugarske nacionalne crte objašnjavali “ne u slovenskom, nego u turskom nacionalnom karakteru”, i navodili da su u ratu “svirepi i strašni”, prema pokorenim narodima “pravi bič božji”, “surovi i bez milosrđa”, da su poznati kao “surov, divlji i krvožedni narod”. Naglašavalo se da su i Jiriček i Kalaj smatrali da su bez “ikakvih intelektualnih sposobnosti”, da su imali samo sposobnost za imitaciju, “bitne osobine

Turaka i svih istočnih naroda". Zaključivalo se da su od Slovena zadržali jezik i običaje, od Asparuhovih potomaka ime i "odlike neobuzdanog temperamenta", od Grka su primili "hrišćanstvo, neiskrenost, pritvorstvo, lukavstvo kao i sve one osobine koje su obuhvaćene pojmom vizantinizam". Konstatovalo se da "pečenješka surovost, divljina i prostota, kumanska svirepost i krvožednost, tatarska grubost i osionost prema pobeđenima, turska poniznost u vezi sa podmuklošću i udvaranjem, eto – to su duševna svojstva bugarskoga naroda". Pominjao se Simeon koji je ka cilju išao bez ikakvih skrupula – "pojava koja se tako često susreće u povescnici bugarskoga naroda". Pripisivana im je "nadmena oholost sa grubom silom pred slabijim kao i pritvorstvo sa nečuvenom poniznošću pred jačima od sebe", nazivani su čas "mirnom i lojalnom rajom", čas se pominjao njihov "neobuzdan zavojevački karakter" (Simić, 1918: 11–22, 52–59, 79–89).

Pojedini autori su doslovno prepisivali sve prethodno navedene autore kao doktor Milutin Nešić, dodajući kao svoje mišljenje da se Bugari po "duševnim osobinama" razlikuju od Slovena jer su "praktici, materijaliste i uvek dosledni sebičnjaci; negostoljubivi su; samoživi su; nepoverljivi su; podmulji su, i opasniji su kao prijatelji nego kao neprijatelji". Tvrdio je da im je temperament "jednak, uvek bez poleta" dok kod Slovena "preovlađuje polet, pa otud zanošljivost i poezija" i zaključivao da je njihova "etnička osobina, gramzivost na sve što je tuđe" i to gramzivost na način "koji je njima samo svojstven", kao i da im je "urođeno podlaštvo" (Nešić, 1919: 25–26, 54).

Dragiša Vasić je smatrao da su u pogledu junaštva Srbi i Bugari slični, "ali u pogledu mentalnom ovi se narodi nisu razumevali", jer Bugarin je "komita" koji sve radi »podmuklo i iz zasede«. »Zaseda to je sav njegov smisao, sva njegova snaga i moć. Mentalitet celog bugarskog naroda to je komitski mentalitet. Bugarin predstavlja zver što se po nuždi privremeno pripitomila; zasad bez uslova za međunarodni i društveni život; bez časti, bez častoljublja, bez smisla za umetničko, za lepo, za ideal; on je nečist, neveran, nezahvalan, uobražen, bezdušan, drzak, drzak, drzak. U poređenju sa Arbanasom, ovaj drugi je beskrajno pošten i human. Njegov karakter, to je njegov temperamenat i ništa više od toga". Vasić je tvrdio da se Bugarin "odlikuje jednom specijalnom, animalnom strašću: da uživa i da se naslađuje pri najvećim mukama svoje žrtve", a čitav rat 1913. objašnjavao je "mističnim iluzijama, koje bugarski narod zanošahu da veruje: kako je Bogom izabran da dominira Balkanom", pa su Srbi hteli da "kazne jedno odvratno neverstvo suseda svoga, njegovu podmuklost i njegovu smešnu grandomaniju; njegovu sebičnost, neosećajnost, neumerenost i surovost". Zaključio je opisom bugarskih studenata u Beogradu koji su bili "nezgrapni, kaljavi i nečisti", "neizdržljivo nesnosni svojom vikom i neprekidnim i neprijatnim glasnim žagorom" (Vasić, 1919: 31-34, 45, 139). I Radosavljević im je pripisivao "urođenu gramzljivost"; navodio je da ne znaju za pobratimstvo, da nemaju sopstvenu reč za "zahvalnost", što su Rusi i Srbi "osetili", pa su je uzeli od Francuza; da se naklonost Rusa prema njima "raznela po svetu" i da je "od mirnih robova docnije stvorila uobraženost Bugara, koja se oličava u njihovim postupcima kao i u rečima: 'sjedinenijeto pravi silata". Pripisivao im je podmuklost,

špijunažu i denunciranje Srba, teror i “zverska svirepstva, od kojih iole humanom čoveku žmarci telo obuzimaju, kosu dižu i krv lede”. Smatrao je da Bugarska za svoje grehove od Velbužda do poslednjih dana “nikada nije primerno kažnjena samo zbog naše trpeljivosti i velikodušnosti”, pominjao je “udaranje noža u leđa” i zaključio da “Srbija nije kriva što Bugarska nema starinu i svetlu prošlost” (Radosavljević, 1925: 32–36, 48–49, 88, 94).

Polemišući sa nemačkim piscem Vajgandom koji je kao opšte osobine narodnog karaktera kod “svih balkanskih naroda” isticao “mahnu za preterivanjem, ndržanje obećanja i tvrdo zadate reči, sporost i nepoznavanje žurbe, laganje – koje baš osobito pripisuje ‘makedonskim’ Slovenima i nečasnost (krađu, veli, što god se može ukrasti, i prevaru i podvalu u trgovini smatraju za vrlinu)”, Erdeljanović je tvrdio da je sve to “skroz netačno”, jer je Vajgand od balkanskih naroda “jedino poznao dobro Cincare i to nešto malo i Grke, južne Arbanase i Bugare u Bugarskoj pa je njihove opšte osobine preneo na sve ostale balkanske narode”. Pretpostavljajući da strani uticaji kvare narode, a da su Bugari pretrpeli mnogo više mešanja od Srba, kao njihove osobine navodio je jak egoizam, zatvorenost i nepoverljivost, duševnu skučenost i surovost, nedostatak ponosa, nedovoljno razvijenu maštu, razvijenu težnju “za tečenjem”, vrednoću, izdržljivost, tvrdičenje, smatrajući da “pomenuta duševna surovost javlja se kod Bugara češće u još oštrijem obliku, kao svirepost i krvožednost”. Verovao je da te osobine nisu slovenskog porekla već da je “onaj tuđi narod, koji je toliko uticao na izmene u jeziku slovenskih Bugara morao imati i jaka uticaja na promene u njihovoj narodnoj duši”. Interesantno je da Erdeljanović pod stranim uticajima koji su se negativno odrazili na “karakter” Bugara na prvo mesto stavlja uticaj Grka kojima su “svirepost i krvožednost jedna od najkarakterističnijih mračnih strana” (Erdeljanović, 1925: 46–49).

Živko Petković je pisao o starim Bugarima kao o prostom, pastirskom i vojničkom narodu, čije su osobine bile borbenost, strpljenje, osvetoljubivost, osvajačke težnje. “Od uvek su bili hrabri i krvožedni vojnici”, a tek mešanjem sa Slovenima “omekšavaju u svireposti i dobijaju više pitomosti”. Ovaj autor je video i dobro koje su Bugari doneli Slovenima došavši na Balkan u borbi za stvaranje državne nezavisnosti i u saznanju o “značaju uređene i moćne države”. Zlo koje su doneli je razdvajanje balkanskih Slovena, jer su svojim prisustvom učinili da se “na Balkanu načine dva slovenska naroda”. Uzroke pada srednjovekovne Bugarske video je u odsustvu bugarske “jednostavne narodnosti” koja je, zapravo, bila sastavljena od tatarskih Bugara, Slovena, Arnauta, Vlaha i Grka, pa je predstavljala “veliko narodno šarenilo”. Petković je zaključio da se ova narodnost “usled tatarskog priliva a nešto usled duge podvojenosti od ostalih Slovena” udaljila od zapadnih balkanskih Slovena i “da se gotovo ne bi ni moglo reći da u ovoj narodnosti postoji makar kakvo osećanje zajednice i bliskosti sa ostalim balkanskim Slovenima” (Petković, 1926a: 5-14, 65, 70).

Nikola Stojanović je pominjao Bugare kao “agresivnu mongolsku rasu” (Stojanović, 1927: 5), a Tihomir Đorđević je pravio očiglednu razliku između “današnjih Bugara i svijuu drugih Južnih Slovena” koja potiče od doseljavanja na Balkan. Nabrajajući te izvorne razlike, Đorđević je primetio da iako su slivanjem sa Slovenima primili mnogo

njihovih svojstava, ipak se fizičke i duševne osobine “ne menjaju tako lako kao način života, kao zanimanje, kao običaji i kao jezik”. Pravio je razliku između “turanskih” i “slovenskih” Bugara, pa su prvi bili “neustrašiva ratnička horda” a drugi “nenasiti gramživci samo onda, kad je u izgledu dobit bez velikih teškoća”; prvi su bili grubi i brutalni prema svakome, a drugi samo prema slabijima od sebe, dok su prema jačima bili servilni. Po Đorđeviću, samo jezik uvodi Bugare u slovensku grupu naroda dok “po svemu drugome za njih tu ne bi bilo mesta”. Smatrao je da se hrišćanstvo teško primalo zbog “svežih, divljačkih, turanskih osobina”, i da je bugarska vladavina u Makedoniji izazivala samo “odvratnost”, a bugarski vladaoци su bili “strašni tirani i krvožednici”, “pravi divljaci”. I po Đorđeviću se psihologija naroda ne menja lako i “stara bugarska krv i stara bugarska duša javljaju se prvog dana po vaskrsu bugarskog naroda”, pa je novi Bugarin “već sanjao o gospodarstvu nad svima susedima”. Tvrdio je da su “servilnošću, lukavstvom i obmanama prema jačima” i “vešto organizovanom prošnjom prema onima koji im mogu što dati” uspeali da stvore obmane “o veličini bugarskoga naroda, o njegovoj velikoj prošlosti i kulturi, o bugarskom pravu i interesima preko granica bugarskoga naroda i – o Makedoniji kao o bugarskoj zemlji”. Tako je taj “potpuno propali i zaboravljeni narod” uspeo da dođe do slobode i do branilaca “njihovih nenasitih zahteva”. Bugari su projektovali, Rusi ispunjavali, što im je omogućilo da se pojave »u punoj svojoj psihologiji: treba oteti što više, ne mari što će biti tuđe«. »San o Velikoj Bugarskoj i o gospodarstvu nad narodima na istoku počinje se javljati kao java«, jer su “mladi, nekritični i malo kulturni”. Iz celokupne bugarske istorije izvukao je jednu bugarsku “osobinu” – “težnju za tuđom imovinom”, zbog čega su “načinili od svoje države jedan komitadžiski logor, iz koga su jurili u Makedoniju da je otmu od pravih sopstvenika”. I dok su iz toga logora “episkopi, sveštenici, učitelji, agenti i razbojnici – krstom, knjigom, novcem i oružjem – varali, kupovali i terorizovali srpski narod u Makedoniji, dotle su žurnaliste, naučnici i političari objašnjavali svetu da su Makedonci Bugari i da gore od želje da se prisajedine Bugarskoj! Ovu komitadžisku bugarsku osobinu dopunjavala je još jedna, a to je nepristojna nametljivost celome svetu” (Đorđević, 1929: 13–17, 50–51, 99, 115, 184–187).

Nešto drugačije pisao je Al. Jovanović. Po njemu su Srbi i Bugari “dva po krvi i jeziku, najbliža plemena, kakvih nema ni u jednom narodu”, i da se u njihov istorijski razvoj nisu umešali “strani interesi i intrige”, oni bi “stvorili jednu državu i vrlo moguće bi se sliili u jedan jedinstven narod”. Te veze raskinula je Egzarhija koja je od njih stvorila “krvne neprijatelje”. Mentalitet “rasnih Bugara” je bio “varvarski surov i eminentno pljačkaško-grabljiv”, pa su uvek bili “u tradiciji imperializma” i, osim u odnosu na Grke, sve oko sebe su smatrali svojim, jer su “imperialisti i učenici Vizantinaca i Turaka”. U “osvajачkom zamahu” dali su klasičan primer “zavodnika i trgovaca verom u korist svoje nacionalnosti”, pa je takav “spekulacijama i intrigama stvaran nacionalizam odista suv i nemoćan skelet”. Jovanović je uočavao tri “pogreške” koje su uzrok svih njihovih nauspeha: “Prva je tatarska osnova”; “druga je varvarizam”, čiji tragovi “potsećaju na preistoriska divljaštva”, a koji su “negovali najpriznatiji bugarski pesnici kao kult rasnog-tatarskog heroizma”; treća je “imperializam” koji “u žilama nose i zbog svoje rasne

mešavine", a koji je pojačan vaspitanjem Grka i Turaka "čiji su takmaci i učenici bili kroz svu svoju prošlost" i čime su ovu osobinu "pojačali u sebi do tipskog izražaja", a "kolektivne moralne i duševne bolesti opasnije su od fizioloških". Čitava prethodna priča, međutim, gubila je na značaju kada je autor razmatrao neposredne političke potrebe stvaranja zajedničke države. Vraćajući se na opšti ideal – more, žalio je što nisu iskorišćene geografske prednosti Srba i Bugara čije zemlje imaju idealne granice, "sa tri strane tri mora a s četvrte, najveća evropska reka". To ih je upućivalo na zajednicu isto koliko i njihova "rasnost" jer, kako kaže, "u Evropi nema plemena koja bi bliže stajala od srpskog i bugarskog". Smatrao je da je jugoslovenska ideja prvo trebalo da se ostvari sa Bugarima, ali i da su oni sami isпустиili prvenstvo zbog odsustva smisla za samokritiku, preteranog egoizma i političke kratkovidnosti. "Uviđao" je i propuste careva iz srednjeg veka tražeći u naporima Simeona, Samuila i Dušana "ne samo imperialistički karakter njihovih osvajanja nego i prikupljanje slovenskih plemena u jednu državnu zajednicu", pa je konstatovao da "možemo žaliti što nijedan od ovih velikana nije uspeo da trajno ujedini sve Slovence na Balkanu" i da "izradi u svih jedno nacionalno osećanje i jednu državnu ideju" (Jovanović, 1936: 5–18, 87, 107, 163–176).

Vremensko udaljavanje od balkanskih i Prvog svetskog rata udaljilo je i Bugare iz vidokruga srpskih intelektualaca, pa je slika Bugara pred Drugi svetski rat postala mnogo blaža, iako i dalje sa vidnom rezervom. Tako je Velmar Janković smatrao da Srbi imaju sa Bugarima "bliže srodstvo" nego sa Hrvatima, a video ga je u pravoslavlju, prošlosti pod turskom okupacijom, zajedničkom interesu odbrane moravsko-varždarskog puta (Velmar Janković, [1938] 1991: 120). Nasuprot njemu, Jovan Jovanović je smatrao da uz specifične antropološke crte Bugara dolaze i psihološke osobine koje ne odgovaraju osobinama zapadnih Jugoslovena: bugarski seljak je "vredan, istrajan, tvrdoglav", "strpljiv kao teleća marva"; "Bugarin nema konstruktivne uobrazilje ostalih Jugoslovena; on ima pre talenta za podražavanje", da se "lako voditi", što potvrđuje njihova istorija. Tvrdio je da se ni kod jednog naroda na Balkanu ne oseća toliko "prvobitnih, primitivnih, korenskih osobina njegova porekla, koliko na bugarskome", a dolaskom Turaka izvršena je njihova "treća mongolizacija" koja im je ostavila "vidne antropološke i psihološke osobine Azijata osvajača" (Jovanović, [1938] 1990: 26-27). U vreme Drugog svetskog rata i Milan Grol je pisao da je među Srbima bilo mišljenja "da su Bugari, balkanskim mentalitetom, bliži nego Hrvatima", čemu se on suprotstavljao tvrdeći da su Srbi "s te strane, u toku trideset godina dobili triput udarac u leđa", doduše, "ne od naroda nego od režima", ali "bez duboke reakcije od naroda" (Grol, [1942] 1990: 10).

"LOBANJE I RUJNO VINO"

Najrasprostranjeniji stereotip o bugarskom "karakteru", kojim se i najdirektnije zloupotrebljavala istorija, bio je onaj o bugarskom "zverstvu" koji je dokazivan stalno ponavljanom pričom o ljudskim lobanjama od kojih su Bugari pravili čaše i iz njih pili vino.

Jedna istorijska priča pripisana kanu Krumu u IX veku varirana je na desetine načina dok na kraju nije postala "karakterno" nacionalno svojstvo. Već u *Istoriji srpskog naroda* autori Kovačević i Jovanović su opisivali stare Bugare kao vojnički narod koji je pio "iz ljudskih lubanja kao iz čaša" (Kovačević..., 1893: 124), da bi početkom veka Ivanić ponovio to isto (Ivanić, 1908: 62). Zatim su se nizali Jaša Tomić koji je pominjao pehare od "neprijateljskih lubanja" (Tomić, 1914: 13), pa Simić, koji je doduše pomenuo "krvožednog" Kruma koji je od lobanje načinio pehar "iz koga je pio za vreme svečanih gozbi i veselja" (Simić, 1918: 26), zatim Petković, koji je pisao da "zadovoljstvo im je bilo seći neprijateljske glave i od njih praviti pehare" (Petković, 1926a: 5), pa Tihomir Đorđević da su "od lubanja pobeđenih neprijatelja" pravili pehare, "iz kojih su na gozbama, vino pili" (Đorđević, 1929: 13), pa Jovanović koji je pominjao pehar od lobanje, ali ga nije prenosio na nivo "nacionalne" karakteristike, već je slučaj pripisivao kanu Krumu koji je od lobanje vizantijskog cara Nićifora "napravio pehar iz koga je pio u svečanim prilikama" (Jovanović, 1936: 17)...

"BAJA–GANJE JE PRAVI BUGARIN"

Uz zloupotrebu istorije, vulgarna karakterologija je zloupotrebljavala i književnost. Potpuno zanemarujući činjenicu da se radi o liku iz popularne bugarske knjige *Baja-Ganje* Aleka Konstantinova ("priča o Bugarinu koju pričaju drugi Bugari") i da je sam Konstantinov kao "istaknuta ličnost u kulturi i obrazovanju u Bugarskoj na kraju veka, bio sušta suprotnost Baju Ganju iako nije bio stranac već iste gore list" (Todorova, 1999: 77), mnogi intelektualci su ovaj književni lik često upotrebljavali da dokažu kako i sami Bugari priznaju "kakvi su". Ovo poređenje je naročito bilo popularno u vreme balkanskih ratova pa se tvrdilo da "slike prerano ubijenog Aleka Konstantinova, tvorca *Baja–Ganje* i mnogih drugih neobično tačnih portreta i skica iz bugarskog žitova, jasno su pokazivale šta je današnja Bugarska" (Belić, 1913: 163), ili da je prava ilustraciju bugarskog karaktera lik *Baja–Ganja* za kojeg se kaže da ih »ima puno u Bugarskoj«. »Oni su svi grabljivi, muftadžije, sebičnjaci i prevrtljivci« (Stepanović, 1913: 112). Bilo je i autora koji su navodili da ko nije pročitao knjigu *Baja-Ganje* napisanu "od rođenog Bugarina" treba da je pročita, jer će videti da je *Baja-Ganje* umeo "na tuđ račun (muftu) da krka i piliće, kao i ostala 'evropska' jela", pa je bio "verna slika Bugarina, izrađena od rođenog njihovoga trezvenoga sina, koji im je verno pokazao njihove mane, a oni su ga zato ubili" (Radosavljević, 1925: 97).

POZITIVNA "SVOJSTVA" BUGARA

Retko je bilo odstupanja od negativnih stereotipa o Bugarima krajem XIX i početkom XX veka, a kada se i događalo, imalo je uglavnom funkciju da potvrdi njihovu

objektivnost. Tako je Jaša Tomić, nabrajajući silne negativne "osobine", Bugarima ipak priznavao i poneku dobru, npr. vrednoću, štedljivost, slogu, žed za napretkom (Tomić, 1914: 14). Bilo je i dobronamernih opservacija, u kojima se primećivalo da "šovinizam uzima maha" i predlagao "put uzajamnog priznanja vrline i zdravih ustanova koje postoje kod jednog i drugog naroda", uz dodatak da je bugarska vojska podjednako "hrabra i puna požrtvovanja kao i srpska" (M. Đ. M., 1913: 56–57). Slično se pisalo i u novostvorenoj Jugoslaviji u sklopu uverenja o mogućnosti uključenja Bugara u zajedničku državu. Priznavano je da su međusobni odnosi "potpuno hladni", a intelektualci su optuživani da "potstiču nesporazume i preterani nacionalizam" (Pribičević, [1933] 1952: 31), pa su iz političkih pobuda nastajali i pokušaji davanja pozitivnog osvrta na bugarski "karakter", izjednačavane su srpska i bugarska prošlost i slavni preci, i tvrdilo da su Srbi i Bugari »dva vredna naroda, oba zemljoradnici i stočari«, »jedne krvi i jedne vere". Navođene su sličnosti u načinu života i mentalnim osobinama, pominjana su "braća ljuto i na mrtvo ime zavađena" i tražilo vaskrsavanje bratstva zbog "jedne krvi, vere i jezika" (Petrović, 1934: 7–18, 55–57).

"RASNA SVOJSTVA" BUGARA

Zanimljivo je da u ovom krilu srpskih intelektualaca ni za jedan od susednih naroda nije bilo toliko razvijeno tumačenje posebnih fizičkih svojstava kao što je to bio slučaj sa Bugarima. Čak ni za Albance, za koje su pronalazena samo najnegativnija "karakterna" i "rasna" svojstva, nije pretpostavljena neka specifična fizička razlika u odnosu na Srbe. To je važno samo za Bugare. Krajem XIX veka tvrdilo se da je tip "Bugarina: šiljasta glava i krive noge" (Srećković, 1884: 53), odnosno, srednja visina, crna kosa i, nasuprot Makedoncima, koji "imaju pravilnu lobanju, duguljasto i pravilno lice sa nežnim izrazom", Bugarima je svojstvena "šiljasta glava, lice koje potseća na Tatare sa izrazom glupim i surovim" ili, drugim rečima, "fizionomija Mačedonaca je slovenska, srpska, dok je u Bugara tatarsko-mongolska" (Ivanić, 1908: 242, 59–63). Navodilo se i da su "zdravi, snažni, plećati", da "u njihovu izgledu ima čak divljine" (Tomić, 1914: 48), kao i da »fizički tip Bugarina nema ničega zajedničkog ni s jednim slovenskim narodom«. »Forma lobanje, ispupčenost jagodica, crnkasta koža sa kosom crnom kao gar, sve karakterišu našu slovensku usvojčad kao mogolsku rasu. Oni se odlikuju od svih slovenskih naroda i svojim umnim osobinama«. Dodavalo se međutim i da nije bitna njihova "rasa", jer su oni "sada ravnopravni član naše slovenske zajednice i sada oni ne mogu drugo biti do naša slovenska braća" (Cemović, 1913: 54–55).

Pošto nije imao "preciznih somatoloških promatranja i merenja", Jovan Cvijić je svoja zapažanja izvodio na osnovu višegodišnjih putovanja bugarskim krajevima. Tvrdeći da tamo nema "poznatog antropološkog tipa" koji se mora smatrati kao specifično bugarski, navodio je sledeće zastupljene osobine: "široka lica, jake jabučice, ljudi malog ili srednjeg rasta, širokih grudi, zbijeni, jaki", na osnovu čega je zaključivao da su

makedonski Sloveni “antropološki bliži Srbima” (Cvijić, 1906: 20). Tvrdio je da “dok Srbina i Hrvata po fizičkim osobinama i po izgledu nije moguće razlikovati, svaki će odmah odvojiti Bugare, naročito njihove veće mase od masa, koji pripadaju zapadnim Jugoslovenima. Bugarin je tokmak, što znači kratak, zbijen, plećat, širokoga mongoloidnog lica, jako istaknutih jabučica, zatim crnkastožučkaste masti i često sjajnocrnih brkova i kose. Međutim su zapadni Jugosloveni viši, vitki ili duguljasti, elastičniji, mekših crta lica i otvorenije komplekstije; na kratko nema mongolidnoga (ili vrlo retko) a mesto toga pada u oči vitka građa”.¹⁷⁶ Na drugom mestu pak, Cvijić je pisao da “već su prvi ispitivači opazili, da su zajedničke osnovne etničke crte Srbo-Hrvata, Slovenaca i Bugara”, pri čemu “na prvi pogled, padaju u oči antropološke osobine stanovništva istočno od Iskra i od Ihtimana u Bugarskoj; to su mnogobrojni mongoloidni tipovi” (Cvijić, II, 1921: 71, 143–149). Da li se zloupotrebom Cvijića može smatrati opis dr Nešića, po kome je bugarski tip “sasvim različan od tipa slovenskog, kao god i narav, karakter i ostalo. Od prirode Bugari ne prevazilaze srednju visinu; mahom su niski i trumpejasti, bez srazmere i dužine trupa i nogu. Struka nemaju. Lica su im koščata i okrugla s jako razvijenim jabučicama i organima za žvakanje. Sklop kostiju na licu ne izgleda im ni najmanje nežan i srazmeran kao u Slovena. Masti su crne, nosa širokog i tupog, izraz lica im je blaženo glup. Kakva ogromna razlika između njih i kitnjastog rasta slovenskog” (Nešić, 1919: 25). Sasvim slično je beležio i Tomić tvrdeći da su današnji Bugari potomci mešavine Slovena, Bugara, Pečenjega, Kumana i Tatara. “Oni su zadržali ime osvajača Bugara, fizičke tatarske odlike – zdepasto, koščato telo, pljosnato lice – psihiu mongolsku: neiskrenost, podmuklost i lakomstvo”, dok im je od Slovena ostao jezik, stalnost i način života (Tomić, 1918: 74).

Dokazujući “rasnim” karakteristikama da su Makedonci Srbi, i Erdeljanović je navodio “rasne” odlike Bugara. Tvrdio je da se kod njih javljaju mongoloidne telesne osobine, “široko, koščato lice sa jako istaknutim jagodicama, spljošten nos, debela i okrugla glava, žučkastomrka kožna boja, nizak, i zdepast rast”, verujući da su “te mongoloidne rasne osobine” dobili bugarski Sloveni “mešavinom sa tursko-tatarskim Bugarima” (Erdeljanović, 1925: 41). Pod uticajem viđenih etnologa toga doba opšte mesto je postalo dokazivanje da telesna struktura Bugara jako pada u oči i da iako više nisu Mongoli, »pokazuju mongoloidne znake na prvi pogled. Mali rast, razvijeno a zdepasto telo, jako izražene obline lica« (Đorđević, 1929: 15). Isticano je da postoje “karakteristične osobine” naroda istočno do Sofije, “ljudske glave su im mongolskoga tipa”, “rastom sve manji, ali stabilni, snažni, žučkasto crne boje kože, ispupčenih jagodica, crne kose i očiju,

¹⁷⁶ “Dalje spoljašnje razlike koje potiču ne samo iz fizičke već i iz razne psihičke prirode više osećamo nego što ih možemo izraziti. Jednaka su kod zapadnih Jugoslovena a drukčija nego kod Bugara i opšte organska osećanja, osećanje života, zvuk i odjek organskoga života; kod Bugara je to grublje. Raspoznajemo Srbina i Hrvata i razlikujemo ih od Bugarina i po igri crta i bora na licu, po izrazu očiju i po onom osećajnom i mislenom što lebdi i sija u zenicama i što preleti preko lica” (Cvijić, II, 1921: 71).

glave kratke a široke. Taj tip Slovena potseća na Mongole s uskim očnim urezima" (Jovanović, [1938] 1990: 26).

“Latini su stare varalice”

»[...] i ja danas s tobom želim i na brata Hrvata i na brata Bugarina, ali – ali ja ne ću i ne mogu ni danas reći bratu Hrvatu: ‘Horjatine i horjatski sine!’ ni bratu Bugarinu: ‘Id odatle, crni Bugarine!’« (Ruvarac, [1892] 1934d: 371).

Teško se može zaključiti ko je danas, po srpskim nacionalističkim intelektualcima, veći "neprijatelj" – Hrvati ili Albanci. Raspadom Jugoslavije i političkim udaljavanjem Hrvati su počeli sve više da se pomeraju iz vidokruga i za pretpostaviti je da će naredne generacije postati prema njima ravnodušne, u meri u kojoj su savremene generacije postale ravnodušne prema nekada prvim "neprijateljima" Bugarima. Danas, međutim, još uvek nije tako i Hrvati se percipiraju kao jedan od dva primarna "neprijatelja". Njihova "karakterologija" je kontroverznija nego o ona o Albancima budući da ne polazi od njihove "primitivnosti" sa kojom bi bile usklađene osnovne crte "karaktera". Naprotiv, polazi od inkorporiranosti u zapadni katolički svet, pa otuda ocene o "genocidnosti" i "inferiornosti" traže pokriće u specifičnim svojstvima koja se isključivo njima pripisuju, a koja nisu produkt primitivizma, već "karaktera" stvaranog pod uticajem katoličanstva i vaspitanjem prenošenog kroz mnogo generacija, da bi na kraju postala "usađeno" svojstvo. U kontekstu analize hrvatske "karakterologije" primarno mesto ima činjenica da nije bilo samostalne države u novijoj hrvatskoj istoriji. Ona je, međutim, u pisanju ovog dela intelektualaca izgubila značaj fakta i postala izvor čitave "karakterologije", nacionalnih "svojstava" i okosnica razlikovanja Srba od Hrvata. Jer, srpska samostalna država u XIX veku i egzistencija Hrvata u sklopu tuđe države, nisu više bile samo istorijske činjenice, čak ni samo izvor razlika u njihovim "karakterima", već su postale i potvrda razlika u njihovim oduvek prisutnim "svojstvima".

S druge strane, "mržnja" prema Srbima koja se pripisuje Hrvatima postala je aksiom savremenim srpskim intelektualcima, osnovna neupitna pretpostavka, fakt koji se ne dovodi u pitanje. Od ove gotovo "urođene" osobine Hrvata srpski intelektualci su polazili u razvijanju svojih teza o hrvatskim nacionalnim "osobinama", da bi preko "separatizma" od Srba stigli do "genocidnosti" nad Srbima. Tako se gotovo bezbolno prešlo sa genocida na genocidnost, odnosno sa ustaša na Hrvate. Optužbe za mržnju i genocidni poriv tražili su objašnjenje, i ono je, kao i inače kada su "drugi" u pitanju, pronađeno u istoriji koja je bila "drugačija", bez svih onih atributa koji su srpsku istoriju učinili "superiornijom" – bez slave, države, slobodarstva, a bez "velike" istorije gotovo da je nije ni bilo. Takva percepcija hrvatske istorije, a Hrvati su u najnovije vreme bili jedan

od onih naroda koji “nemaju istoriju”, učinila je da srpski intelektualci dešifruju uzroke podrazumevane “mržnje” u “zakasnelosti” hrvatske nacije, u zavidnosti na srpsku prošlost, u osećaju inferiornosti. U tom smislu odnos prema Hrvatima u stereotipnom viđenju ovog dela srpskih intelektualaca može se pratiti u nekoliko ravni: odnos prema državi; “inferiornost” Hrvata i razlozi; “mržnja” prema Srbima; “genocidnost” Hrvata; “karakterologija” Hrvata; “Hrvati su Srbi”; i, krunski stereotip – hrvatski “separatizam”.

“HRVATI NISU DRŽAVOTVORNI”

Odnos Srba i Hrvata prema državi tumačen je i kao uzrok i kao posledica njihovih različitih “karaktera”. Dok je u srpskom slučaju on imao značenje “slobodarstva” kao dominantne nacionalne “osobine”, u hrvatskom je značio ili stalno oslanjanje na nekog drugog bez autonomnosti i izvorne težnje za slobodom ili, sasvim kontradiktorno, separatističke težnje. Tako Pavle Ivić razliku Srba i Hrvata u odnosu prema državi definiše tvrdnjom da su Srbi “svoju preskupo plaćenu državu doživljavali kao najdragocenije opštenarodno dobro i bila im je savršeno tuđa pomisao da u njoj obezbeđuju sebi ili drugima neki poseban status koji bi narušavao jedinstvo zemlje” dok su “nasuprot tom domaćinskom odnosu Hrvati [su] vekovima živeli kao podstanari u državi u kojoj nisu bili ni jedini, ni najveći ni najmoćniji” (Ivić, 1991: 192). Za Milorada Ekmečića podloga nacionalne politike Hrvata je u “Katoličkoj akciji”, iz čega izvodi zaključak da “ideologija hrvatskog pokreta nije plod domaćih ruku” već nasleđena od Srednje Evrope, da “siromaštvo te teorije dolazi od činjenice da je prvi njen kov došao od habzburških vojnika”, pa je svojstvo hrvatskog nacionalizma da je “bio nesposoban da išta uradi sam, nego je otvarao vrata drugima”. Tražeći korene nacionalizma, Ekmečić beleži da je mitološka svest o poreklu nacije “najviše došla do izražaja kod Hrvata”, i zaključuje da olako prihvatanje katoličkih vizija »pokazuje koliko su i hrvatska i slovenačka nacija nezrele i istorijski okasnile«. Po njemu, »to nije politika nacionalnog, nego verskog okupljanja«, što potvrđuje svedočanstvo američkog emisara iz 1918. “da su Hrvati narod koji nema velike ciljeve i više znaju šta neće nego šta hoće”. Razmatrajući pretpostavke za hrvatsku državnu nezavisnost, Ekmečić konstatuje da Hrvatska nijednu ne poseduje uključujući i jasno izražen nacionalni identitet, jer “i danas se u svakom Hrvatu biju đavo i anđeo: Stepinac i Štrosmajer”, uz zaključak da “ciljevi njihovog nacionalizma nude samo novo prolivanje krvi, drukčiji raspored evropskih sila i pobjedu ideje o inferiornim civilizacijama u evropskoj kulturi”. Ipak, ostavlja i mogućnost da “narod koji uporno žudi za svojom nezavisnošću je jednom može i dobiti, jer to ne bi bilo prvi put u ljudskoj istoriji da se državna posebnost utemelji na neracionalnim pretpostavkama” (Ekmečić, 1992: 17–32, 40–42).

Teze o neautentičnosti nacionalnog pokreta prisutne su i u uverenjima o hrvatskom “neiskrenom” prilazu stvaranju Jugoslavije, kao i u ciničnim tvrdnjama da su se Hrvati “divno i junački borili u redovima austrougarske vojske: zato su tako predano i

počeli da ruše tek novostvorenu državu, u koju su se kao bespravni uljezi uvukli i stekli ista prava kao i njeni istinski neimari – Srbi” (Đorđević, 1992: 838), ili u onim koje polaze od “kolektivne, patološke zavisti prema većem, jačem, uspješnijem bratskom narodu”, o čijoj veličini “nismo ni slutili”, pa se “nespojivost” srpskih i hrvatsko-slovenačkih nacionalnih projekata pronalazi u tome “što smo mi, za razliku od njih, našu, srpsku nacionalnu državu stvorili upravo onda kad je za to bilo istorijsko vreme – u XIX veku” (Marković, 1994: 356). Iz istog miljea su i teze da su Hrvati svaki uspeh Srba doživljavali kao »svoj poraz a svaki njihov poraz kao svoju pobjedu« pa je “to što su Srbi imali dve države a Hrvati nijednu” učinilo Hrvate “ne samo iskompleksiranim već i zavidnim, ali i agresivnim” (Krestić, 1998: 94).

Slične teze bile su veoma rasprostranjene u prošlosti. Još je Nikola Pašić pravio razliku između percepcije države kod Srba i Hrvata, i tvrdio da za razliku od Srba, koji teže ujedinjenju na bazi ideja “slobode, bratstva i ravenstva”, Hrvati bi ga izvršili “na osnovu većitih kompromisa u unutrašnjosti i naslona na katoličku zapadnu Evropu”. Smatrao je da su Hrvati osamsto godina vodili pogrešnu borbu, a “u toj utakmici, Hrvatima kao manjem i slabijem plemenu prišla je nevolja da traži pomoć i zaštitu svoje politike kod tuđih naroda, kod istorijskih neprijatelja slavenskog naroda”, dok je “srpski narod nosio visoko zastavu srpske države i srpske crkve i nikada nije nailazio na put pogađanja i dobrovoljnoga ustupanja onih atributa koji narod čine narodom” (Pašić, [1880] 1995: 54, 92). A Dimitrije Ruvarac je poručivao Hrvatima: “u mesto da uvidite položaj i snagu svoga naroda, te da prema tome i udesite svoju politiku, Vi se svakim danom sve to smešnije pravite svojim držanjem i svojom politikom”. Dodajući da Hrvati nikada neće igrati samostalnu ulogu, poručivao im je da se ne zanose krupnim idejama hrvatskog carstva jer u Hrvatskoj ima “26% pravoslavnih Srbalja”, i da ne zaborave “kakav je naš srpski narod u svakom pogledu, a kakav je Vaš pravo hrvatski, t.j. kakvi su Vaši kajkavci i čakavci” (Ruvarac, [1895] 1997: 131–137). Aleksa Ivić je pisao da je srpska ideja označavala “tokom XIX stoleća buntovne ljude sa divljom ljubavlju prema slobodi i nezavisnosti, a hrvatska misao onoga doba imala je kao temelj svoj podaničku vernost prema habzburškom domu, prema austrijskom česaru” (Ivić, 1922: 16).

Teze o fundamentalnoj razlici između Srba i Hrvata proistekle iz “usađene” razlike u odnosu prema državi, odnosno o slobodarstvu i pokornosti, ipak su bile najzastupljenije pred Drugi svetski rat. Razlike su se uočavale u “kolektivnom iskustvu životnom” koje stvara “karakter čoveka i kolektiva”, pa “za probuđenu narodnu svest Hrvata ta ranija tuđa država bila je neprijateljska i kriva za sve. Za budnu svest Srba Srbija je bila kao država izvor snage i zaloga budućnosti” (Velmar Janković, [1938] 1991: 110). Prisutno je bilo i uverenje o “državotvornosti” kao sastavnom delu “nacionalnog duha” Srba, koje nema kod Hrvata i Slovenaca, uz tvrdnju da oni “nisu u stanju da razumeju osećanja jednog naroda koji je kroz vek i po, preskupim žrtvama stvorio državu”. Zaključak je da “kod Hrvata i Slovenaca, dobrim delom dolazi to olako shvatanje od oskudice tog državotvornog duha. Oni su planove zidali uvek na rušenju države: to im je bio sinonim nacionalne borbe” (Grol, [1941] 1990: 59). Bilo je autora koji su verovali da Hrvati ne

poseduju “kreativnu političku snagu” koja odlikuje Srbe, niti želju za stvaranjem nezavisne političke zajednice, a da je Katolička crkva uložila mnogo truda da bi “satrila u Hrvata svaku umnu tendenciju ka slobodi i stvaranju političke nezavisnosti” (Marković, [1940–ih] 1993: 19). Ekstremniji su tvrdili da su, za razliku od Srba koji su u srednjem veku imali “carevinu najjaču na Istoku”, Hrvati “imali samo jednu gluhu katoličku parohiju”, pa su postavljali pitanje “zar je mogao ijedan zdrav razum verovati da, naprotiv, Hrvati, nakon deset stoleća izoliranja od svega što je slovensko, mogu da posle toga imadnu divljenja za srpsko viteštvo, za carstvujušću srpsku državu iz vremena kad su oni bili već mađarsko roblje”. Hrvati su u Jugoslaviji bili “daleko od svake ideje za federativni sistem” i radili su jedino “na svom cepanju od te zajedničke države”, a “linija hrvatske nacionalne politike od Starčevića na Franka, a zatim na Radića i na Mačeka, išla je uvek u svom logičnom i neprekidnom pravcu” (Dučić, [1942] 1990: 56, 68, 95–96, 242). Zanimljivo je da se ovakvo nabranje hrvatskih političara u stvaranju neprekinute “linije hrvatske politike” očuvalo do danas. U posleranoj emigraciji se tvrdilo da je strpljenje srpskih političkih predstavnika bilo beskrajno pa “su nas Trumbić, Radić, Pernar, Maček, Pavelić i toliki drugi godinama vredali i psovali kako samo ništak može da vredi narod potpuno drugog kova i potpuno drukčije istorije” (Drašković, [1947] 1990: 41). Početkom ratova devedesetih Mihailo Marković je, proširujući ovu liniju i na Slovence, pisao da “od Radića, Mačeka i Pavelića do Hebranga, Bakarića i Račana, od Korošca i Kreka do Kardelja i Kučana sva politika hrvatskih i slovenačkih političara kretala se u okviru dileme: ili zajednička država u kojoj oni dominiraju, ili raspad Jugoslavije” (M. Marković, u: Vučelić, 1992: 168).

U posleratnoj emigraciji stavovi o odsustvu državotvornosti su razrađeni do kraja u tvrdnjama da su izvori specifičnosti hrvatskog “karaktera” i njegove razlike od srpskog u prošlosti, pa je za Srbe država najveće dobro, a Hrvati su, živeći uvek u tuđim državama prema njoj generalno neprijateljski raspoloženi, da se negativan stav prema državi duboko “urezao u dušu Hrvata i nije mogao ni do danas potpuno iščeznuti” (Stranjaković, [1939] 1991: 91), odnosno, da je osnovna razlika između njih u hijerahiji kulturnih vrednosti, pa dok za Srbe život vredi samo u slobodnoj nacionalnoj državi, “kod Hrvata nije tako” (Drašković, [1940] 1991b: 127).

“INFERIORNOST HRVATA”

Iz ovako tumačenih istorijskih zbivanja prenetih na “karakter” naroda, gde se lako gubila razlika između uzroka i posledice, događaja i “karaktera”, pojedinaca i nacija, podjednako lako je nastalo uverenje o inferiornosti kao dominantnoj “osobini” koja se pripisivala čitavoj naciji. Tako danas psihijatar Jovan Marić, pišući knjigu sastavljenu od samih stereotipa, podrazumeva odnos “prezira” Hrvata prema Srbima, a obrazloženje ove “činjenice” pronalazi u prošlosti – “zato što smo mi gotovo vekovni svedok njihove nemoći, slabosti, grešaka i poraza”. Dosledno primenjujući princip posmatranja “nacionalnog bića”

kao individualnog, tražeći analogije između ponašanja pojedinaca i nacija, sa nedovoljnim poznavanjem istorije, Marić pravi paralelu: "kada vas prijatelj ili poznanik izvuče iz neke naugodne situacije [...] vi ste mu u prvo vreme 'bratski zahvalni'", ali se vremenom razvijaju negativna osećanja "jer je ta osoba živi svedok vaše nemoći". Zaključak je da "sve to upravo može da se prepozna u odnosima Srba i Hrvata". U ovom slučaju se najbolje prepoznaje transfer stereotipa, budući da je početkom veka isto to pisao Jaša Tomić, samo u odnosu na Bugare, kada je tvrdio da onaj "koji je učinio neblagodarnost i nepravdu, počinje da mrzi onoga, kome je učinio neblagodarnost i nepravdu", jer time hoće "da zagluši svoju savest", što je osećaj koji je sokolio Bugare "da budu surovi i do krajnosti nečovečni prema onima koji su im bili odani saveznici, a koje su oni mučki napali" (Tomić, 1914: 52–53). U istom duhu Marić danas nastavlja da su Srbi "izbavili Hrvate iz viševjekovnog ropstva i primili ih kao pobednici, kao bratski narod u zajedničku državu". U Drugom svetskom ratu "Srbi su bili spasioци tj. oni koji su im oprostili greške", tvrdi Marić, i zaključuje da "kada je neko tako često svedok nečijih poraza i uniženja, kao što su to u istoriji bili Srbi u odnosu na Hrvate, onda je logično da se instalirao taj psihološki mehanizam kod Hrvata (najpre zahvalnost, a ubrzo potom treba se odvojiti i pobeći od svedoka inferiornosti)". Prividno uočavajući da i Srbi imaju mane, Marić kaže da mu se veoma tačnom čini sledeća teza: »Kada Hrvati odu u iracionalno i 'politički polude' skliznu u fašizam, a kada Srbi odu u iracionalno i 'politički polude' ulete u komunizam" (Marić, 1997: 77–78, 109). Iako tvrdim jezikom izgovorene, u osnovi su iste i teze drugog savremenog autora koji piše da "Hrvati nikada neće biti istorijski narod. Nikada neće biti nacija u pravom smislu reči. Ali, stvoren je monstrum, on je instrumentalizovan da uništava Srbe, baš zbog te krize identiteta". Autor postavlja pitanje dokle će trajati ta "veštačka" nacija i odmah odgovara: "dok je potrebno Vatikanu ili nekoj velikoj sili da pakosti Srbima. Kad više ne bude trebalo, nestaće Hrvata" (Diskusija, [Šešelj] 2000: 257–259). A treći autor veruje da istorijske činjenice "nama idu u prilog i nedvosmisleno govore o tome da je srpska nacionalna svest konstituisana mnogo, mnogo pre no što se to desilo sa hrvatskom nacijom" (Krestić, 1997b: 480).

I u prošlosti su razvijane teze o inferiornosti malih naroda, posebno hrvatskog. Hrvati su pominjani kao "sluge Austro-Ugarske" (Dragašević, 1902: 29), a kao primer šovinizma malih naroda navođeni su Hrvati koji "na sva usta" dokazuju da su veliki, pa je ta "patološka pojava" obeležena "kao jedna prava bolest" koja se leči "drastičnim sredstvima" (Ilić, 1908: 18), ili se hrvatsko nezadovoljstvo u Jugoslaviji objašnjavalo osećanjem "povrede nacionalnog prestiža" (Prica, 1937: 56). Pred Drugi svetski rat ovim problemom se posebno bavio Velmar Janković koji je smatrao da osećanje ugroženosti kod Srba dolazi otuda "što u hrvatskom kompleksu oseća kako deluju sile koje do Hrvata prave svoje sredstvo". Tu "kužnost" nosio je hrvatski plemić čija je orijentacija bila "prezrivo antibalkanska", "antidemokratska, antiseljačka", ali je još opasniji bio "austroidni tip malogradanina, purgera iz varošice", jer za razliku od Srbije, koja je primala naseljenike iz "najčistijih srpskih krajeva", severna Hrvatska je doživela "porazno uticajan mentalni priliv Nemaca, Mađara, Čeha i drugih dobeglica i korisnika austroidnih", koji su

“psihologijom parasita ušli u život Hrvata”, čiji je stav bio u “bežanju od Beograda, u kidanju sa Beogradom”. U susretu sa tom psihologijom javljala se kod Srba, po ovom autoru, “odvratnost”. Njega je brinulo to što se “na zapadnoj strani nigde samokritike ne vidi”, a “ko toliko svoju unutrašnjost precenjuje, mora biti da je više nečiji nego svoj”. Prihvatao je da u greškama Srba ima povoda za nezadovoljstvo Hrvata, ali je ispod tog povoda video “nakupljenog iz davnine, Austrijom i mučnom neizraženom povešću nataloženog životnog trpljenja, životne neorijentacije, osećanja potištenosti, inferioriti-kompleksa, životnog nesporazuma koji u neurozi kulja na svaki najmanji uzrok”. Razmatrajući značaj Jugoslavije za Srbe i Hrvate, Velmar Janković je procenjivao da Srbima van Jugoslavije ostaje, makar i oslabljenima, mogućnost saživota sa Bugarima, dok bi Hrvatima “ostao samo život robova na nemačkom koridoru Berlin–Sušak”. Zaključio je da “u svome poznom i naknadnom buđenju plemenske svesti hrvatski narod kao da ne može samostalno da deluje” (Velmar Janković, [1938] 1991: 116–124). Tih godina se tvrdilo i da je najveći značaj Srba u Hrvatskoj u tome što su “u najteža vremena po Hrvate, dali glavnu ljudsku snagu i duhovnu moć za odbranu, kultiviranje i docnije potpuno oslobođenje Hrvatske i Slavonije od Turaka”, što su “svojim junačkim podvizima doprineli glavni deo i za pronošnje junačke slave hrvatskih krajiških pukova po raznim bojnim poljima Evrope” (Grujić, [1940] 1991: 153), odnosno, što su u hrvatske krajeve stigli kao “veliki vesnici hrišćanstva”, kao “jedini koji su taj, dotle u svetu nepoznati kraj proslavili” jer “za drugu kakvu narodnost u ta vremena se nije ni znalo na toj teritoriji istorijski nezableženoj” (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 111–112). Ocenjivalo se i da se moglo znati da Hrvati neće biti protiv Nemaca “ne zato što vole Nemce, nego prvo, u većini, iz oportuniteta naroda koji neće da se bori, a zatim, u manjini (frankovci) iz jednog podsvesnog rdavog osećanja – jednog složenog kompleksa inferiornog, negativnog, antisrpskog, a austrijanskog u atavizmu” (Grol, [1941] 1990: 40).

“HRVATI MRZE SRBE”

Iz inferiornosti proističe mržnja o kojoj kao o konstanti pišu i današnji kao što su pisali i stari autori. Radovan Samardžić konstatuje da “trajno odbojan stav prema Srbima u Hrvatskoj svedoči o suvišnom kompleksu jedne sredine koja se, nekada razbijena, pozno počela konstituisati u naciju”, pa je pokrenula “krstaški rat u vidu pokolja”. Tvrdi da se “uporedo s velikanima”, odbojan odnos prema Srbima ukorenio i “u hrvatskom seljaštvu”, a ti “koreni duboki nekoliko stoleća nisu blagovremeno presečeni” (R. Samardžić, 1990a: 23, 35). Po Ljubomiru Tadiću “velikosrpski hegemonizam”, “velikosrpstvo” i “Velika Srbija” su izrazi nastali prvenstveno u “borbenoj propagandi hrvatskog nacionalizma” koji se u nastojanju da afirmiše nacionalnu svest i “nacionalno biće” hrvatstva, “osetio ugrožen od srpske prevlasti”. On zaključuje da je “svaka ideja zajednice, čak i u obliku ‘jugoslavenstva’ Račkog i Štrosmajera” bila u hrvatskoj

nacionalnoj politici "brzo diskreditovana kao podvala 'velikosrpskog hegemonizma'" (Tadić, 1992: 7–14).

Danas su prisutni i stavovi da treba ići duboko u prošlost da bi se našli koreni hrvatske netrpeljivosti prema Srbima, pa se pronalaze "još u ranom srednjovekovlju, a i pre njega", uz zaključak da "naša jugoslovenska braća su decenijama i na 'znanstvenom nivou' širila svetom sliku srpstva kao gube Balkana i Evrope koju bezuslovno treba uništiti" (Džadžić, 1992: 51). Govori se i da je čitavo hrvatsko pitanje bilo samo "intriža" protiv Srba uz zaključak: "Ne, mi nikada nismo bili isto. Oduvek su Hrvati bili protivu nas. I u oba svetska rata smo se borili za dve suprotne strane i ideologije. Mi za slobodu, a oni za ropstvo"; "za Hrvate nebraću, pregovarali smo mi"; "kod hrvatskog naroda nema hrvatske nacionalne tradicije iako hrvatske patriote veruju i ubeđeni su da postoji" (Đorđević, 1992: 839). Danas ima i eksplicitnih teza o okruženosti Srba mržnjom svih okolnih naroda, među kojima se ipak kao najveći "mrzioci" obeležavaju Hrvati, a prepoznaju se po oveštalom stereotipu o mržnji "u genima". Tako savremeni autor beleži da je srpski narod »imao istorijsku nesreću da živi u susjedstvu zavidljivih naroda«, da »bude predmet njihove mržnje«. Jedni su ga mrzeli "zbog njegove sposobnosti da kaže ne i onda kad je potrebna nadljudska hrabrost"; drugi su ga mrzeli "iz zavisti što sami nemaju istorije vredne pomena, a on je ima"; treći su ga mrzeli "jer su narod mržnje", koji "ništa drugo nije toliko iskazao kroz trajanje koliko mržnju, nema drugog osećanja zajedničkog za sve svoje pripadnike osim mržnje"; "to je narod kojem je sudbina udelila da mu duh obrazuju zli ljudi", pa je "mržnja dobila dugovečnost i postepeno ušla u gene". Pominje i četvrte kojima je srpski narod "smetao na putu njihovih nečasnih pohoda" i pete čija je mržnja isticala iz "zavisti ljudi koji nisu izdržali patnje prema onima koji patnje časno podneše" (Dacić, 1997: 77–78).

O dugovečnosti hrvatske mržnje pisao je i Vasilije Krestić. On ističe "verolomnost" Hrvata kojima Srbi nisu verovali, ali su im, "prinudeni okolnostima života, i dalje dozvoljavali da ih varaju, da ih koriste i da im podvaljuju", izlazeći uvek kao gubitnici, a Hrvati kao dobitnici. Ipak, zaključuje: "U moralnom pogledu Srbi su bitke dobijali, a Hrvati su ih gubili. Takav odnos poraženih i pobeđenih urodio je još jednim plodom: uzajamnim prezirom, netrpeljivošću i mržnjom, i to patološkom mržnjom, podjednako neobuzdanom i podjednako opasnom za obe strane i za oba naroda" (Krestić, 1998: 100). On piše o nepremostivim razlikama koje su "rađale mržnju i čekale pogodne prilike da se ispolje na najmonstruozniji način – genocidom", pri čemu je samo manji deo Srba uviđao "zlo koje se krilo kod Hrvata". Navodi stare autore (D. Ruvarca i R. Grujića) čije su knjige "nezobilažna svedočanstva" o tome kako su nastajale, rasle i razvijale se "hrvatska antisrpska mržnja i agresivnost, koje su, vremenom i razvojem događaja, poprimile genocidne osobine". Piše da su Srbi oduvek bili spremni da radi sloge čine ustupke Hrvatima živeći "u lažnoj iluziji da će umilostiviti Moloha, koji se i na biološkom i kulturnom planu hranio njima i njihovim dobrima", i kritikuje Skerlića što je živeo u uverenju da je reč o "manitosti" jednog dela Hrvata, a "nije ni slutio da se radi o jednom dobro razrađenom programu, koji je sledila većina hrvatskog društva". Za Dučića kaže da je bio "daleko do

pomisli da u ime osvete okrvavi srpske ruke hrvatskom krvlju”, iako su njegove ocene o Hrvatima potvrdili događaji vezani za drugu Jugoslaviju, pa one “treba da postanu deo naše narodne mudrosti” (Krestić, 1999: 7, 153–166, 214–215).

Mada mnogo ređe nego danas, u prošlosti se mogu pronaći slični stavovi. Krajem XIX veka se pisalo da su Hrvati “zaneseni divljom mržnjom prema svemu što je srpsko”, da je u Bosni prisutna “zastranjenost koja Hrvatima dopušta, da služe kao malj, kojim se tuče srpski narod”, da su “zaneseni neobuzdanim šovinizmom, koji pothranjuje misao o državnom pravu velike Hrvatske” (*Delo*, II 1894: 133, 142). Prigovaralo se hrvatskom narodu što je uvek bio na strani Zapada za razliku od Srba, pa je gledao i na Rusiju i na pravoslavne Srbe “kao na jeretike, koji su mu tako isto mrski kao i turska vera” (Pašić, [1880-ih] 1995: 105). Dimitrije Ruvarac je navodio šest razloga “hrvatske mržnje” prema Srbima, koja se ispoljavala u poricanju postojanja Srba u Hrvatskoj, odsustvu svesti kod Hrvata šta je u stvari hrvatski jezik, preteranom katoličanstvu Hrvata, tvrdnji da Srbi govore hrvatskim jezikom. Četvrti uzrok “jeste mržnja hrvatskih oporbenjačkih stranaka, i u opšte reči Hrvata, protiv tako zvane ‘srpske zastave’ u Hrvatskoj”, a peti je mržnja na ćirilicu, “svima Vama ona bode oči”. Šesti “jeste to, što Vi Hrvati nas Srbe svakom prilikom vređate, izazivate, denuncišete i mrzite”, a “da Vi Hrvati nas Srbe mrzite, i to skoro svi bez razlike, može se najbolje i iz toga videti, što Vi gde god možete, ne ćete da iskažete reč: Srbin, srpski” (Ruvarac, [1895] 1997: 98, 116–126).

Samo sporadično iznošenje navedenih teza krajem veka pretvorilo se u opšte mesto političkog govora posle stvaranja zajedničke države. Tako je Ćorović smatrao da su Hrvati “gotovo potpuno izgubili nacionalnu tradiciju”, pa “ono malo, što je kod njih ima, radi se najvećim delom o srpskoj prošlosti” i “došlo im je nesumnjivo preko Srba”. Tvrdio je da su Srbi i Hrvati bili tuđi jedni drugima; da su Hrvati “gledali u Srbima neravne došljake poloturke i nalazili su, da su u svakom pogledu izmakli od njih”; da su “mentalitet” i jednih i drugih i socijalna podvojenost bili toliki da su se u jednom selu delili na Vlahe i Šokce, i da su se mrzeli gore “nego bi to iko morao pretpostaviti, da su razlike samo verske”; da u “zagušljivo doba druge polovine prošlog stoleća” neverovatna isključivost i nacionalna mržnja postaju glavno obeležje obostranog društva, “kad se u ludom bolu grizlo rođeno meso i kad se počela da proleva i bratska krv”. Na obe strane prepostavljale su se zadnje misli i izražavao strah da jedni druge ne bi “progutali” (Ćorović, 1920: 44, 104–107).

I Stojan Protić je pisao o nezadovoljstvu novom državom u Hrvatskoj, negirajući da je razlog samo u pogrešnoj upravi i pronalazeći ga u hrvatskoj ideologiji, u idealizovanju hrvatske prošlosti, i “decenijama” negovanoj mržnji “protiv Srbije i svega što je srpsko” (Protić, 1921a: 82–83). Bilo je i autora koji su pisali o unutrašnjim neprijateljima “u proširenoj nam državi – koji besvesno ili iz mržnje i obesti prema Srbima, pakosno, izdajnički (pa i iz tuge za Habzburzima) svesno podržavaju Bugare, te za njihov račun pokušavaju da i oni (!) brinu brigu o nekakvim Makedoncima”. Neki su se nadali da će se Hrvati “gorko kajati za svoje neopravdane postupke i vrlo prividnom ‘brigom’ za naš sopstveni – srpski narod, čije pojedine delove vrlo revnosno i rado obeležavaju kao

zasebnu narodnost Crnogoraca, Makedonaca” (Radosavljević, 1925: 89). Navodilo se i da se “višestolletna animoznost prema Srbima” u Jugoslaviji “sručila” u “struju mržnje svega što je srpsko” (Prica, [1939] 1991: 63, 73), odnosno da je Maček bio hrvatski vođa “dok je mogao da im mržnju hrani” (Ljotić, 1940: 40).

Lazar Marković je pisao različito pre i za vreme Drugog svetskog rata. Pre rata je tvrdio da su Srbi i Hrvati u prvim danima zajedničkog života stajali jedni prema drugima kao nepomirljivi protivnici, kao i da je u Hrvatskoj postojalo “nepoverenje prema Srbima i strah od srpske hegemonije”, koji je obuhvatio i najšire krugove u hrvatskom narodu. “Hrvati smatraju da su u kulturnom pogledu izmakli od Srba, pa je prirodno da oni nemaju ni malo volje da se priklone nikakvim stvarnim ili tobožnjim hegemonističkim prohtevima svoje srpske braće”, piše autor, i izvodi zaključak da je problem srpsko-hrvatskih odnosa bio “ne samo politički, nego i psihološki” (Marković, 1935: 291–298). Za vreme rata, sa ambicijom da opiše “pravu prirodu hrvatskog naroda”, tvrdio je da su Hrvati ostali ono što su uvek bili, “to jest, podli neprijatelji Srba”, da su sve hrvatske reakcije bile “laži i prevare, učvršćene malverzacijama, lažnim obećanjima i drugim obmanjivanjima”, da su više puta Srbi bili prevareni, ali da, »uprkos tome, nisu prestali da se nadaju i veruju u Zagreb«. »Naivni i pošteni, nisu primećivali da nisu bili spremni da nastave borbu i da se ogledaju sa jednim takvim protivnikom, podučenim od jezuita i tokom vekova vežbanim u organizacijama Austrije i Mađarske«. Hrvati su se, po njemu, pokazali “u svoj svojoj niskosti, uhvaćeni i razobličeni u đavolskom poslu mržnje, sabotaze i uništenja svega što je srpsko”, a “njihova podlost nije im dozvolila da se ponašaju otvoreno”. Njima se “gadila” sama pomisao na ujedinjenje sa Srbima. Zagreb je “tek pola hrvatski” jer su srednja klasa hrvatskog društva i veliki broj intelektualaca “prožeti jevrejskom krvlju i jevrejskim mentalitetom”, tvrdio je Marković, i navodio Franka i njegove sledbenike koji su “motiv za mržnju prema Srbima” našli u neprekidnom povećavanju ekonomske snage Srba, koji su bili “politički i etnički superiorni u odnosu na Hrvate”. Zaključio je da je “Frank iz ovog razloga smislio đavolski plan da iskopa nepremostivi jaz mržnje između Hrvata i Srba” (Marković, [1940-ih] 1993: 11–15, 134).

U toku rata pisalo se i da je Zagreb “izmislio Jugoslaviju samo zato, da bi preko nje doveo u pitanje srpstvo i pravoslavlje i tako ostvario ekspanzivne ciljeve”, dok su Hrvati “lešinarskom hladnokrvnošću posmatrali džinovske borbe srpskoga naroda od koga su se počeli odnarođavati, čekajući pogodno vreme da očerupaju lešinu, koju bi drugi mesto njih oborio”. Pravljen je i istorijska paralela, pa je još Zvonimir “kao i njegovi potomci 1941. godine zatirao sve ono, što bi u programu hrvatskog odnarođavanja potsećalo na doba kada su Hrvati došavši među Srbe i primivši od njih hrišćansku veru, vremenom postali srpsko pleme” (Psunjski, 1944: 7, 15, 20). Beležilo se da su Hrvati Srbe “dva veka progonili, i preveravali, i klali”, kao i da je Hrvatska “zemlja večitog srednjeg veka”, a Srbi su upoznali Hrvate za vreme austrijske okupacije “gde su se pokazali odvratni, gori i od Mađara”, mada su se “ozbiljno plašili srpske ratničke rase”. Pisalo se o želji Hrvata sa zapada i Bugara sa istoka da “kao između dve čelične ploče majorizuju i udave srpski narod”; o “Hrvatima, koji su bili dva veka krvopije srpske”; o Hrvatskoj koja je

“postala najvećim neprijateljem srpskog naroda u celoj njegovoj istoriji”, uz zaključak: “[...] što rekao Šekspir u svojoj drami o leđi Magbetovoj: ‘svi mirisi Arabije ne mogu više oprati tvoje krvave ruke’” (Dučić, [1942] 1990: 102, 111, 181, 200, 205).

Verovatno najekstremniji intelektualac iz kruga Srpskog kulturnog kluba, Slobodan Drašković, objavio je 1947. u Americi knjigu *Srpski narod i srpska politika* (ponovo štampana 1974, a u Beogradu reprinted 1990). Način rešavanja hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji ocenjivao je kao kapitulaciju pred “našim najvećim neprijateljima među Hrvatima”, koji su “otvoreno iskazivali svoju mržnju prema svemu što je srpsko, prema srpskom imenu, prema srpskoj zastavi, prema srpskoj vojsci, prema srpskoj uniformi, prema Vidovdanskom Ustavu, prema srpskim svetinjama, prema srpskoj književnosti i srpskom jeziku, prema srpskim običajima i srpskom životu” (Drašković, [1947] 1990: 41).

“GENOCIDNOST HRVATA”

Od pretpostavljene mržnje potreban je samo jedan korak do pretvaranja genocida u “karakterno” svojstvo – “genocidnost”. Od početka rata u Jugoslaviji 1991. podrazumevalo se generalno optuživanje Hrvata za genocid, pripisivanje ustaških zločina Hrvatima kao naciji.. “Genocidnost” je tema Petra Džadžića koji predlaže da se “bacil genocidnosti” kod Hrvata razmatra “onako kako se izdvaja i analizuje bacil bolesti u medicini” (Džadžić, 1992: 52), Amfilihije Radović piše o “genocidnom duhu” koji “kao da se zacario” u hrvatskom narodu u ovom veku (Radović, 1996b: 268), dok Vasilije Krestić razmatra tezu da “genezu genocidnih radnji” nad Srbima u Hrvatskoj treba posmatrati od XVI veka, tj. od srpskog naseljavanja hrvatskih zemalja, kada je ustanovljen odnos prema Srbima kao “prema uljezima” koji se zatim prenosio “sa kolena na koleno i očuvao se do naših dana”. Krestić zaključuje da je “hrvatska politička misao bila i da je do danas ostala duboko prožeta idejom genocida”, dok “Srbi nikad nisu izneverili Hrvate” (Krestić, 1998: 15, 83, 99).

“Vreme reprinted” je i u ovom slučaju donelo masu starih tekstova i onih nastalih u srpskoj emigraciji, kojima je trebalo potvrditi i ojačati ovakve teze. Tu funkciju je imao i zbornik *Neugašeno srpstvo* koji je okupio raznorodne autore oko ideje da se potvrdi “genocidnost” Hrvata. Priređivač Dragan Subotić tu piše o izostajanju pokajanja i “odgovornosti hrvatske nacije” za počinjen genocid (Subotić, 1992: 25). Ostali autori pišu o opravdanosti nepoverenja Srba u Hrvate, o zločinu za koji su “hrvatske narodne mase” bez sumnje bile “psihološki pripremljene”, fanatizovane, pa su zato i mogle »staviti pod koljački nož sve ono što se srpskim zvalo, a da im duša i srce ne ustreptaše od bola«, jer “Hrvatska je tada vrila od oduševljenja, njene narodne mase bile su u stadijumu ludila, bile su spremne tog momenta utamaniti sve srpsko”. I kada se prihvata da nisu svi Hrvati učestvovali direktno u pokolju Srba, ipak se navodi da je “gro hrvatskog naroda” bio “oduševljen istim” i davao “moralnu podršku direktnim ubicama” (Pešut, [1966] 1992: 90–

92), ili da su se Hrvati pokazali za vreme rata »kao najbedniji maroderi i sluge okupatora«, i to »ne pojedinci već ceo narod«, a da su ih komunisti nagradili "za njihovo takvo držanje" stavljajući "pod vlast razbojničkih Hrvata oko pola miliona preostalih Srba" (L. P. Popović, [1955] 1992: 176).

Među reprintovanim tekstovima devedesetih je i knjiga Lazara Markovića, koji je još u toku Drugog svetskog rata ustaške zločine pripisao "hrvatskom kolektivitetu", tvrdeći da je "talas kolektivnog ludila" zahvatio Hrvate. On je zaključio da su zločini nad Srbima "delo hrvatskog naroda" i da odgovornost za njih "mora da padne i na hrvatski kolektivitet". Hrvatske mase su na zločine bile pokrenute "nekim posebnim motivima", one su "delovale pod uticajem probuđenog instinkta, koji odlikuje poludivlje horde", pa su takvi "hrvatski postupci" toliko "okaljali hrvatsko ime da je ta zajednica izgubila svako pravo da se predstavi među civilizovanim narodima". Odgovornost za ustaške pokolje "stoji na hrvatskom narodu, jer je većina Hrvata, direktno ili indirektno, bila uključena u to", odnosno, zločin je počinio "hrvatski narod kao celina" (Marković, [1940-ih] 1993: 97–99, 143, 153, 246–250). Reprintovane su i Dučićeve teze da "nije moguć dalji život zajedno sa ubijcima" (Dučić, [1942] 1990: 248).

"KARAKTER HRVATA"

Na pretpostavkama o inferiornosti, mržnji i genocidnosti nastala je hrvatska "karakterologija". Sav konglomerat stavova o Hrvatima u stereotipnom maniru sadržan je u ambicioznom zborniku *Catena mundi* iz 1992. godine. Tražeći uzroke razlikama između Hrvata i Srba u Hrvatskoj, Predrag Dragić Kijuk polazi od istorijskih okolnosti koje su stvorile "karaktere" ovim narodima kao kolektivitetima. Tako je na Srbe delovalo njihovo preseljavanje i ratovanje pa je to postao narod u osipanju. "Taj martirijski duh ostaviće traga na psihologiji srpskog naroda kao što će ostrašćeni, jezuitski duh ostaviti traga na psihologiji hrvatskog naroda. U okviru ovakvih već nasledno uspostavljenih karakternih oznaka odvijace se politička istorija ovih naroda do danas" (Dragić Kijuk, 1992a: 408). Autor konstatuje da su Hrvati nastali "evolucijom psihologije konvertitstva", odnosno da su "procesom militantne katolizacije redefinisali nacionalni identitet" pa su "zadobijali konfesionalni i ksenofobični identitet" (Dragić Kijuk, 1992b: 434–441). I drugi autori definišu izvor razlika između "istorijskog lika Hrvata i istorijskog lika Srba", a to je "narodnosno karakterni crta doneta iz pradomovine ili vekovima izgrađivana u ovdašnjim različitim uslovima". Tako su Hrvati "neizlečiva rana u ovom delu Evrope", uz upozorenje "slobodoljubivim narodima" da o tome povedu računa, a Srbima da se osiguraju od "velikohrvatske genocidne pomame" i spasu Dubrovnik od "velikohrvatskog asimilovanja" (Mitrović, 1992: 316–325). Reprintovani su i radovi o "nacionalno dvoličnoj ulozi" Hrvata koji su se uvek "kolebali" i nisu mogli sami da izvojuju slobodu, niti su bili ikada na strani pobjedilaca, pa je njihovo kolebanje bilo konstantno. "Srbi su, međutim, tome nasuprot, išli pravo i nepokolebljivo svojim istorijskim putem" (Milanov, 1992: 767).

Vasilije Krestić tvrdi: “Osam stotina godina državnopravnih nagodbenjačkih borbi ostavilo je dubokog traga na menatalitet Hrvata”, pa su oni i u Jugoslaviji “do savršenstva iskorišćavali svoje nagodbenjačko iskustvo, sebično i bezobrizno iznuđujući čas jedne čas druge ustupke”, zbog čega su se obe Jugoslavije “raspale po scenarijima u kojima su glavnu ulogu razbijača imali Hrvati” (Krestić, 1998: 104). Podseća da su nemogućnost “suživota” sa Hrvatima osetili Mađari, Italijani i Srbi, pa navodeći šta su sve znameniti Srbi pisali o Hrvatima, ističe da njegova knjiga “nema zadatak da obezvređi bilo koje istinske vrednosti Hrvata, gde ih ima i ako ih ima, ali ima cilj da razobliča njihove protivsrpske i velikohrvatske namere, njihovu nacionalnu i versku isključivost, njihovu mržnju”. On piše da su Hrvati “sebično i uporno” sledili svoje interese, kao i da je još Svetozar Miletić uočio “svu tu hrvatsku sebičnost”. Peporučuje da knjige starih autora koji su prozreli Hrvate treba objavljivati “i na sve strane širiti”, da one svojim sadržajem i porukama “treba da postanu svojina čitavog srpskog naroda, jer Srbi moraju biti svesni opasnosti koja im preti od jednog malog, perfidnog, ostrvljenog, agresivnog, preambicioznog i grandomanskog naroda, koji nikada dosad nije birao, a neće ni birati sredstva u ostvarivanju svojih ciljeva” (Krestić, 1999: 8, 83–84, 157). Zanimljive su i teze drugog savremenog autora o razlici između Srba i Hrvata. Pripisujući Hrvatima teritorijalnu i prirodnu heterogenost, “etnopsihološku i versku isključivost”, “teritorijalnu megalomaniju, praćenu sindromom ‘oslobađanja hrvatske zemlje’ bez etničkog ili državnog utemeljenja i ograničeni kapacitet zaposednja duhovnog i materijalnog prostora”, autor kao primarnu razliku uočava kod Srba ideju “malodržavlja” nasuprot hrvatskom “velikodržavlju” (Lekić, 1997: 355–356).

Verovatno je prvi tekst koji je detaljno opisao “karakterologiju” Hrvata napisao Nikola Pašić. Nastao je krajem XIX veka, ali kako je prvi put objavljen tek u naše vreme, i kako je ostao nepoznat javnosti u vreme kada je pisan, nije mogao imati uticaja na širenje stavova o Hrvatima, pa je za ovu temu važan samo kao svedočanstvo o ličnom stavu državnika koji je bitno uticao na odnose Srba i Hrvata početkom XX veka. Osnovna Pašićeva teza bila je da Hrvati nemaju snage za pribiranje srpsko-hrvatskih zemalja kao i da im je prvenstvo u ujedinjenju oduzeto zato “što su njihovi stari pretpostavili tuđinca svome”. Prva “osobina” Hrvata koju Pašić spominje je njihova neiskrenost i pretvaranje. Verovao je da im se ne može pomoći a da se prethodno ne “prečiste kroz živi oganj, da se ne odreknu tradicije i veze s neprijateljima Slavena i pravoslavlja”, “da javno ne ispovede da su služili tuđim interesima”. Pašić je verovao u specifičnosti “nacionalnog bića”, ali je ostavljao i mogućnost njegove promene pod uticajem vaspitanja i promenjenih uslova života. Razlika između Srba i Hrvata, nastala je po njemu, zbog negativnog uticaja Zapada na Hrvate i njihovog odvajanja od “slovenskog duha”. Jer, kako kaže Pašić, “duh, vaspitanje i narav gotovo sviju Hrvata, s kojima sam imao i imam dodira, nekako su protivni duhu i vaspitanju i naravi srpskoga naroda” pa njihovo približavanje može da se izvrši tek kada priznaju “da je pogrešno vaspitavati mladež u duhu zapada i tradicija, već se moraju tražiti u slavenstvu oni principi moralni i pogledi svetski, koji su različiti od zapada i koji su isključivo slavenski”. To bi se desilo promenom vere, “pa da se pride bliže slavenstvu i time pokaju stari gresi, da se izgledu stare rane, nanešene pravoslavnoj

svojoj braći". Bio je svestan da će odvikavanje "od zapadnjaštine hrdave" i privikavanje na "čiste naravi slavenske" ići "vrlo trudno", jer, kako kaže, teško je za narod da se odrekne svoje prošlosti, a sa njom i svojih karakternih osobina koje nabraja kao "stare jezuitske navike, stare jezuitske mantije i lisičiju dvoličnost". Pašić je tražio od Hrvata da "pobegnu što pre iz tuđeg gnezda i tuđeg zagrljaja i poviču: oprostite nam i primite nas za svoju ravnopravnu braću",¹⁷⁷ pa je zalažući se za slogu Srba i Hrvata, poručivao da "ne bi trebalo da je braći Hrvatima krivo što otuda izlazi da je srpsko pleme ostalo zdravije i krepcije od hrvatskog" (Pašić, [1880-ih] 1995: 46, 89–99, 110–117, 136).

Hrvatima se pripisivalo "nagodbenjaštvo" i "tuđinština", uz tvrdnju da se na njima oseća "nemački karakter i duh", a Zagrepčanima da "nemački misle a hrvatski govore", uz često navođen primer zagrebačkih gostionica u kojima kelner na hrvatsko oslovljavanje odgovara "pardon, ich verstehe nicht kroatisch" (*Hrvatske prilike...*, 1911: 121). Poručivano im je da "sistematski čiste zemlju i svoj grad od tuđinštine koja se tu uvrežila" (*Nekolike misli...*, 1919: 20), navodilo se da se u Hrvatskoj mogu videti "sve sami tuđinci", a u Zagrebu "izvanredno velika upotreba tuđinskog jezika", i zaključivalo da "mi nismo zburadi, već, šta više, teško osećamo zlu sudbinu svoje braće Hrvata, koji su industriju, trgovinu i zanat morali prepustiti Jevrejima, Nemcima i Mađarima, pošto oni nisu još uspeli da imaju svoje buržoazije, nego su ostali samo seljaci i intelektualci", a što je negativno delovalo na formiranje nacionalne svesti umesto koje dolaze "nastupi plemenskog i pokrajinskog šovinizma" (Lapčević, 1920-ih: 46).

Lazar Marković je ukazivao na "karakternu crtu" Hrvata da u političkim stvarima "nemaju širok vidik" pa, budući u "skućenom krugu", nisu imali ni prilike da razviju stvaralačke snage. "U ovom partikularizmu treba dakle tražiti psihološki početak hrvatskih zabluda", odnosno zahtev za garancijama protiv prevlasti Beograda (Marković, 1935: 365–366). U toku rata je pominjao "hrvatsku dvoličnost", "primitivnu sklonost odvajanju", pomanjkanje političkog smisla, hvalisanje "svojom nazovi kulturom". Navodio je da su Hrvati, "čineći beznačajno malu naciju po broju stanovnika, uvek patili od veličine", da su bili "kivni na Srbe što su bili brojniji i jači od njih" i da su sve činili "da spreče Srbe da imaju više od male Srbije"; da se hrvatski narod, dva puta manje brojčan od Srba, pokazao "megalomanskim, kada je rešio da silom pripoji dosta srpskih teritorija hrvatskoj nacionalnoj državi"; da zauzimanje srpskih teritorija "ne bi bilo tako strašno za Srbe da su zagrebačke vođe htele da se tu zaustave" jer bi "uprkos odvratnosti da se nađu u okvirima hrvatske države, tu novu akciju smatrali privremenim stanjem". Jaz između Hrvata i Srba po njemu je izazvan "ponašanjem celokupnog hrvatskog naroda" jer su "kao narod uvek

¹⁷⁷ "Kidajte dok je rano, no pre svega kidajte s jezuitskim ponašanjem, sa jezuitskim, lisičijim govorom, kidajte pre svega sa zlim hrvatskim duhom, sa žalosnom tradicijom – kidajte sa svim tim, zbacujte odelo okuženo, perite ruke i telo, prečišćujte se od poganština zapadno-jezuitskih, prolazite kroz živu vatru, ispovedanja grehova i priznanja zabluda, pa ajte brže k nama u naručje, mi vas čekamo kao izgubljenu braću, radi kojih nam je kuća posrnula, mi vas očekujemo kao čistim, iskrenim, otvorenim srcem da vas nećemo nikad dvojiti od nas" (Pašić, [1880-ih] 1995: 120).

bili" i ostali "tvrdokorni separatisti" (Marković, [1940-ih] 1993: 68, 92–99, 106, 115). A Velmar Janković je pisao o "našem zapadnom čoveku" čija je istorijska borba bila "zaobilazna, puna stupica i zamki", pa je i on sam dobio "drugačiji kolektivni karakter samoodbrane, koji je bio u pasivnoj otpornosti, u prikriivanju, u podzemnoj dovitljivoj borbi u kojoj nije bilo mnogo ginjenja, ali [je bilo] mnogo prividne pobede i neprimetnog odstupanja". Zamišljenom Srbinu je pripisivao monolog u kome govori o "nagonskoj sebičnosti" Hrvata i traži jemstvo da ta "sebičnost neće rasti" u srazmeri njegovog "odricanja". Zamišljeni Srbin kaže "kad je da se drobi – ti čutiš, kad je da se udari – ti iz potaje, kad je da se kusa – okrećeš leđa", pa pita: "Ko si? Šta si? Moj li si i naš balkanski ili samo svoj, odrečni čoveče sa Zapada?" (Velmar Janković, [1938] 1991: 111–121).

Još jedan "nacionalno poželjan" autor reprintovan 1990. bio je Jovan Dučić, čiji su politički spisi iz ratnih godina ponovo štampani neposredno pred ratove devedesetih, da bi njegova misao da su Hrvati "najgori narod na svetu, ne zbog toga što se ničega ne boje, nego zbog toga što se ničega ne stide" postala moto mnogih novih karakteroloških tekstopisaca. Dučić je tvrdio da je Hrvatima "podmetnuta" ideja o solidarnosti južnih Slovena, da je hrvatski narod bio "vrlo ubog i skučen i neznatan", da se nikad nisu navikli na ideju "da su oni u Evropi jedan mali narodić, jedva istorijski", da nikad nisu imali svojih narodnih pesama, da su "narod tamburaški" koji je stvarao jedino poskočiće. "U ubogoj Hrvatskoj nije postojalo ništa istorijsko ni kraljevsko iz srednjeg veka", pa ni turista "ne može onamo naći nikakve zanimljivosti", a "hrvatsko ime bilo je oduvek u Bosni tuđe, koliko i portugalsko ili finsko". Prema Dučiću, Hrvati su se zaklinjali na vernost Habzburzima "istovremeno kad su poturali svoje 'bratstvo' među Srbima da otruju sve najčistije bunare naše svesti i energije"; Hrvat je "tip izoliranog ostrvljanina i tipičnog malograđanina, sa malom istorijom, sitnom idejom o životu, sa strahom od krupnih ideala i velikih pothvata; uvek kavgadžija kafanski više nego megdandžija na bojištu; koji se uvek provlačio kroz život pogureno; uvek birajući između poniznosti prema Austriji da izbegne Mađarsku, ili servilnosti prema Mađarskoj pred terorizmom Austrije". Zbog toga je za Dučića pravo "nevaljalstvo govoriti da su Srbi i Hrvati dva bratska naroda, istih rasnih instinkata, i zato sposobni za isti ideal i za zajedničku sudbinu u istoj državi", jer to znači "trovati zdravu pamet srpskog naroda". Tvrdio je da nikada nije bilo "ni znaka nacionalne solidarnosti i krvnog afiniteta" između Srba i Hrvata, koji "predstavljaju dva naroda najmanje slična, i najmanje sposobna za lični dodir", što se može videti "samo među narodima razne boje kože". Dok su srpske zemlje, po Dučiću, bile bogate, hrvatske su bile uboge, nerazvijene i pasivne; Hrvati poseduju "istorijsku grandomaniju" koja označava "hipertrofiju ličnosti savremenog Hrvata"; njihova istorija je trajala "dosta plašljivo i uvek nesigurno", i dok su Bugari ratovali "lažnim statistikama", Hrvati "ratuju lažnim istorijskim faktima", pa ih niko ne može uveriti da je mala država Hrvatska "iznosila jedva koliko jedan srbijanski okrug". Hrvati su svoju istorijsku megalomaniju "već prvih dana doneli u naš epski i vojnički Beograd"; izoštrili su se kao parničari; "nikad se nisu borili kao vojnici, nego kao sudske stranke"; "Hrvati su po svom duhu fantasti"; "imaju naviku da prisvajaju ono što je tuđe, u jednoj kleptomaniji koja se nigde drugde nije

videla". Oni su "razvrtni romantičari" i sebi su "napravili najgore ime među narodima". Dučić misli da je Radić "dao maksimum onog što je Hrvatska mogla dati u političkoj zrelosti i državničkoj misaonosti", da je učinio štetu Srbiji "kakvu nije učinila ranije ni jedna neprijateljska vojska koja je napadala ovu zemlju", a kao kratkovid čovek govorio je sa svetom "kroz ključaonicu", pa kao "svi fizički neodostaci što naprave ljude zagrižljivim ili zlim ovaj je nedostatak pravio Radića čovekomrscem, i prirodno nepoverljivim". Tvrdio je da "nema odista ni jednog Hrvata na svetu koji u svoje vreme nije bio starčevićanac" i pisao o "nesrećnim Hrvatima"; o njihovom "podlom sumnjičenju svega što je srpsko i viteško"; o Srbima koji su smatrali Hrvate za "bukače, večno plačevne, pritešnjene gospodarima i strancima bezobzirnim i surovim, i verovali da ih neko treba da oslobađa iz te ružne i ponižavajuće sudbine". Zaključivao je da "bez Hrvata nikad ne bi u Srbiji došli diktatori, neustavost, korupcija, rasulo beogradske omladine, kruza u porodici", da je Radić "sa svojim Hrvatima metnuo ledeni prst na venu kucavicu da zaustavi krvotok srpskog naroda", da je "ceo hrvatski narod" petokolonaški, a da je život sa Hrvatima i Slovencima žalosna kombinacija sa narodima Pavelića i Štepinca, Mačeka i Krnjevića "najsramnijih saveznika otkad ima sveta i veka" (Dučić, [1942] 1990: 38–50, 64–71, 90, 116–123, 133, 142–147, 199–211, 246–250).

Za Jovana Dučića karakteristično je, inače, duboko uverenje o uticaju "nacionalnog karaktera" na pojedinca, pa je sve akcije i ponašanja pojedinih ličnosti posmatrao isključivo kao rezultat njihove nacionalne pripadnosti, tj. u ključu njihovih nacionalnih "karaktera". Gaj i Štrosmajer su bili "oba Nemca po krvi", pri čemu je Štrosmajer bio "po krvi neprijatelj Slovena", a Maček je autonomiju napravio "sa dva Cincarina beogradska, Cvetkovićem i Cincar-Markovićem". Teoretičati ove državne jedinice "bili su opet Cincari", a sporazum je pravno objasnio i opravdao "drugi Cincarin, dr. Đ. Tasić". Kapitulacija je izvršena kada je "general Mihajlo Bodi položio svoj cincarski potpis na hartiju"; Maček je bio "što je vrlo važno za njegovu definiciju, čistokrvni Slovenac"; Mita Dimitrijević koji je bio glavna veza dikrature i Radića, bio je "Cincarin"; Rudolf Bičanić, autor publikacije *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* bio je "pokršteni Jevrej", a Tripartitni pakt potpisali su Cvetković i Cincar-Marković, "dva krvna brata (jedan niški a drugi beogradski Cincarin)" (Dučić, [1942] 1990: 47, 209–219, 235–239).

Kao što se u vreme Prvog svetskog rata tvrdilo da je pojava Bugara na Balkanu obeležila početak krvavih ratova sa susedima "jer su te borbe bile prirodna posledica tatarskog karaktera koji je težio za pokorenjem tuđih oblasti i naroda" (Simić, 1918: 89), tako se u vreme Drugog svetskog rata tvrdilo da je dolazak Hrvata napravio od Balkanskog poluostrva "bure baruta", jer su "donoseći sobom sve svoje nedostatke", kao "neslavenska skupina" urasli u slovenstvo, a zatim su "zbog urođenog oportunizma i slabe duhovno-krvne veze sa slavenstvom" otpali od njega i Rimu poslužili "kao oruđe za katoličke nasrtaje". Pominjao se "nestalni mentalitet" Hrvata koji su "menjali ne samo svoje uverenje, već i narodnost", a jedino "u čemu su ostali konzekventni, to je bolest gusarenja po tuđim istoriskim baštinama i mana naturavanja svoga nepopularnog imena". Pisalo se o "osvedočenoj hrvatskoj gramzljivosti", o "hrvatskoj istorijskoj naduvenosti", o

poslovice “da su Hrvati dobre sluge ali loši gospodari”, i da se, kada se pažljivo prati njihov život kroz vekove dolazi do zaključka »da se ceo hrvatski narodni život sastoji iz značenja one poslovice«. U prošlosti su “poput lešinara neprestano vrebali da bi lešinarski kljun zaboli u srpsko nacionalno telo”, “hrvatska ‘povijest’ pretstavlja grabljivicu, koja je plen tražila isključivo u srpskim zemljama sve od onda od kako je katolicizam Hrvate ugradio u vrhu jezuitskog bodeža”, pa je u srpskim krajevima ostala “od davnina priča o hrvatskom karakteru: ‘primi dva Hrvata u svoj dom, pa jednog postavi za trpezu i hrani, a drugoga obori i stoj za to vreme na njega. Budi siguran da o tebi jednako misle obojica”. U odsustvu hrabrosti za odluke na bojnopolju, hvatali su se “ucenjivačkog nagodbarstva”, pa “kada je trebalo Srbima zabosti nož u leđa, nisu birali ni sredstva, ni društvo”. Tražilo se skidanje maske sa “jezuitsko-hrvatskog lica” jer su oni od “Tomislavljevog otcepljenja” rukovođeni “zadnjim mislima neiskreno pružili ruku” Srbima, a Srbi su je “mimo saznanja da se iza nje krije novi jezuitski nasrtaj, ipak prihvaćali”. Srbi su stalno upadali u nesreću jer su se trudili da Hrvate “mimo svih njihovih nedostataka smatraju narodom”, dok su Hrvati stalno nastojali da “u pomanjkanju sopstvene istorije firmom hrvatskog imena uprljaju najmarkantnije stranice srpske prošlosti”, serijom pokušaja “da se hrvatski kalem presadi na srpsko podneblje”. Hrvati su narod “koji je zbog odsustva hrabrosti hiljadama godina stenjao pod tudim jarmom”, a “za ono malo svoje ‘povijesti’ mogu zahvaliti jedino delu srpskog naroda, kome su milom ili silom uspeli naturiti svoje nepopularno ime”. Hrvati su “parlamentarno nezreli, lakoumni, nepostojani”, “duhovno nesposobni za zajednicu sa srpskim narodom”, naučeni “celom svojom prošošću, da se zaleću u tuđi prostor, a onda da ucenjuju urođenim nagodbarstvom” (Psunjski, 1944: 5–6, 40–53, 60–63, 116–118, 141–153, 236–237).

Slično je pisao i Slobodan Drašković: umesto “čiste i jasne srpske istorije, srpskog morala, srpskih shvatanja i običaja” učinjen je “bezumni pokušaj da spojimo nespojivo i da srpsko i hrvatsko prikazujemo kao istovetno”; na silu su stvarane ličnosti koje bi se uporedile sa srpskim velikanima – “tako smo Štrosmajera izjednačili sa Svetim Savom, Matiju Gupca sa Karađorđem, kapitulaciju pred Kolomanom smo skoro predstavili nekim hrvatskim Kosovom”; “sve smo svoje survali, sve hrvatsko iz mraka dizali”. Tvrdeći da je hrvatska politika “zločinačka po svojoj prirodi”, Drašković je ocenjivao Dučićevu tezu o hrvatskoj hrabrosti kao “genijalno tačnu”. Razradio je dalje tvrdeći da se »Hrvati ničega ne stide, a svega, tj. svake otvorene i viteške borbe boje«, dok se Srbi »u otvorenoj borbi ne boje zaista nikoga do Boga, ali se zato ustežu da svoje brane«. Hrvati su izvršili “niz strahovitih prodora u srpsko narodno telo”, pa “kao kad kaverne osvajaju zdrava pluća, nad sve srpske zemlje bez razlike udarene su senke (najblaže rečeno) tuđinštine”. Stvaranje Banovine je “najveći srpski poraz od dolaska na Balkan i najveća hrvatska pobeda (u stvari jedina, ali zato basnoslovna)”, pa Srbi idu na ruku Hrvatima jer dele sa njima “i sva njihova nedela i svu svoju slavu” (Drašković, [1947] 1990: 47–48, 64, 109, 122). U posleratnoj emigraciji Hrvati su se pominjali kao “neverni narod, koji se uvek borio protiv napretka i slobode” (Kostić, [1962] 1992c: 262).

“HRVATI SU SRBI”

Na kraju ovakvog stereotipnog viđenja ostaju teze da su Hrvati u stvari Srbi. Zanimljivo je da je najstariji stereotip iz XIX veka u odnosu na Hrvate upravo onaj koji govori o njihovom srpskom poreklu, pa otuda iznenađujuća podudarnost da se prvi pomeni “separatizma” Hrvata javljaju mnogo pre stvaranja zajedničke države, i da se nisu odnosili na državu već na naciju. Ovaj stereotip može se posmatrati sa dva aspekta. Prvo, u smislu “narcizma malih razlika”, i drugo, kao nesvesno priloženi argument za objašnjenje celokupne “karakterologije” Hrvata prema viđenju ovog dela srpskih intelektualaca.

Još je Vuk Karadžić verovao da su samo čakavci pravi ostaci Hrvata i “da se po pravdi samo oni mogu zvati Hrvatima”, ali je pretpostavljao i da su ikavci nekada bili čakavci koji su se posrbili. Polazeći od svoje jezičke teorije u određivanju nacije, za Hrvatsku je tvrdio da “nema Hrvata ni jednoga, nego su samo Slovenci i po gdjejkoji Srbin”, pa je ona po njemu samo političko i geografsko ime kao, recimo, Švajcarska (Karadžić, [1861] 1896: 464–468).

U nepotpisanom tekstu iz 1867. godine istaknuto je da “u nas ima čitavih krajeva, koji ni svoga narodnoga imena ne znaju, nego se drže i kažu Slavonci, Hrvaćani, Dalmatinci i drugo, samo ne Srbi”, pa “naša braća Hrvati ne znajući do pre neke godine ni za svoje ime, pođoše, dok vlasti ne imaše, da i nas poilire, pojugoslavene, samo da odsrbe, a od kako dođoše do vlasti, ne znaju više za Srbe na ovoj strani: tu su samo Hrvati”, uz konstataciju: “ni protivnijih elemenata od Slovenina i Latinina, ni bržega slivanja i to onoga u ovoga, pa i ovo čudo baš nas Srbe zadesi da od svoga odrodi i u najlošije tuđe odvede” (*Za što naš narod...* 1867: 36–40). Pisalo se da su i Hrvati “takođe pleme naroda srpskog i služe se čistim srpskim jezikom, no politične, a naročito religiozne okolnosti doprinele su na veliku njovu i našu štetu, te im je sada ime Srbin nemilo” (Veselinović, 1880: 9), ili da su najstariji Sloveni na Balkanskom poluostrvu pripadali “srpskom plemenu Hrvata” i da su doneli “praserpski jezik”, odnosno, “da su Hrvati i Srbi u ono doba obrazovali jedan isti narod” pa: “kad dakle kažem, da su Hrvati naselili Bosnu, to je onda jedno isto, kao da bih rekao, da su Srbi naselili Bosnu, Dalmaciju i Hrvatsku” (Gopčević, 1890: 273–274). U prevodu sa ruskog ponavljala se teza da “milioni Srba, postavši rimokatolici, pretvoriše se u Hrvate, primivši latinicu” (N. D., 1891: 105), a u poznatom tekstu *Srbi i Hrvati* Milovan Milovanović je polazio od pretpostavke da oni predstavljaju “jedan i isti narod”, ali da vode neprekidnu borbu da “razmaknu što je moguće dalje granice onome što će se zvati specifično”. Kritičan i prema jednim i prema drugima, Milovanović je ipak označio uzročnika, pripisujući Hrvatima da “grabe sebi, naleću otmičarski”, dok se Srbi zaboravljaju suzbijajući njihove neopravdane revendikacije pa “svodeći Hrvatstvo u najuže njegove granice, izbacuju ih iz krila srpske narodne zajednice”. Po njemu su Hrvati odgovorni za razdor koji su “izazvali svojim tesnogradim, šovinističkim pretensijama”, hrvatsko ime u Bosni je “uvozni artikal donesen u prtljagu tuđinskog zavojevača”, a budući da nemaju ni “dovoljno narodnih tradicija, ni očuvanih

običaja i specifičnih osobina narodnih”, Hrvati su imali malo izgleda da se izdvoje “kao zasebna etnografska jedinica”, pa su zato njihove vođe unele “hrvatsku narodnost u sebi najbližu” kao jedini način sa se “hrvatstvo otme od tuđinštine”. Zato je verovao da su Hrvati posle 1848. “prešli u Srpstvo”, ali da je i “posle tridesetogodišnjeg asimilovanja srpskih narodnih osobina” ostalo od “starog samostalnog narodnog bića hrvatskog” toliko koliko je za austrijsku politiku i katoličanstvo bilo dovoljno da izazovu “separatistički hrvatski pokret”. Zaključio je da su Hrvati “založili sve svoje sile da razore moralno jedinstvo narodnosti u koju su ušli, s kojom su se stopili, postali jedno organsko biće, jedna narodna celina”, što je ocenio kao posao “zločinački i samoubilački” (Milovanović, 1895a: 354–362, 373–382).

U ovom kontekstu posebno je zanimljiv stav Nikole Stojanovića. Tražeći da se njegova uverenja ne dožive kao “negiranje Hrvatstva” i “izraz srpskog šovinizma”, on je tvrdio da Hrvati nemaju ni jezik, ni običaje, ni “svesti o međusobnoj pripadnosti” pa zato “ne mogu biti posebna narodnost”. Tvrdio je, takođe, da pošto nisu ni pleme ni narodnost nema nade “da će sačinjavati ikada posebnu narodnost”, a kako “nemaju nikakvih specijalno svojih pogleda na svet” ne mogu govoriti ni o hrvatskoj kulturi. Zaključio je da su “na putu da postanu srpska narodnost”, a “uzimanjem srpskog za svoj književni jezik, učinili su najvažniji korak sjedinjenju”. Stojanović je smatrao da čitanjem srpskih knjiga, pevanjem srpskih pesama “prelazi i atom sveže srpske demokratske kulture u njihov organizam”, a kako su Srbi predstavnici napredne ideje, ta se borba mora voditi “do istrage naše ili vaše”. U toj borbi podleći će Hrvati, što garantuje njihova manjina, geografski položaj, pomešanost sa Srbima “i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak”, pa će propast klerikalizma značiti “propast Hrvatstva”. Posebnu ulogu u tom procesu imaće Srbi koji žive među Hrvatima tako što će “ističući svuda svoje slobodoumlje” uticati i na svoje hrvatske komšije “tj. obrazovati ih na neki način za slobodumne ljude” (Stojanović, 1902: 1149–1159).

Ivanić je tvrdio da je ime Šokac običajno ime za sve “katolike Srbe”, a “samo inteligentniji, koji su prošli hrvatske škole, misle da su Hrvati” (Ivanić, 1899: 112). Razmatrajući etničku strukturu Kosova pominjao je katolike u Janjevu koji su “po svemu pravi Srbi, i ako se nazivaju Latinima”, od kojih je tuđinska propaganda htela da načini “Hrvate na Kosovu, kad već ne može – Arnaute” (Ivanić, 1903: 49). Nušić je beležio da su Janjevci “Srbi, vrlo verni katolici, i nazivaju sebe latinima” (Nušić, 1903: 53), a Marko Cemović da je srpski narod najveći slovenski narod van granica Rusije, brojeći deset miliona “Srbo-Hrvata”, pa je odričući Hrvatima nacionalni subjektivitet pisao da “nama bukvalno izgledaju nenormalni ljudi, koji, pod uticajem verskoga fanatizma i trenutnih političkih strasti, hoće od čiste narodne zajednice da stvore ono, što deset vekova nisu mogli stvoriti – da na osnovu katolicizma i pravoslavlja i dva stara plemenska imena stvore dva naroda od jednoga” (Cemović, 1913: 87).

Do stvaranja Jugoslavije o Hrvatima se pisalo sporadično, uglavnom usput, a negativne ocene njihovog “karaktera” bile su retke i najčešće povezane sa negativnim određenjem Katoličke crkve. Posle 1918. mesto primarnog srpskog “neprijatelja”, koje su

do tada neprikosnoveno držali Albanci (kada se radilo o širenju Srbije na jugozapad) i Bugari (kada je bilo reči o širenju ka jugu), prepušteno je Hrvatima, da bi oni na njemu neprikosnoveno ostali do konačnog raspada Jugoslavije. U posleratnim godinama pisanje o "karakterologiji" jugoslovenskih naroda bilo je onemogućeno i zamenjeno apologetskim radovima o "bratstvu i jedinstvu", pa je prethodni trend bez zaustavljanja nastavljen u emigraciji. Tako je "vreme reprinta" devedesetih postalo najbolji pokazatelj šta se u novom–starom nacionalnom talasu smatralo poželjnim kada se pisalo o "drugima", posebno o Hrvatima. Emigrantska literatura je tada dobila svoju punu satisfakciju.

KATOLIČKA CRKVA

Govor o Hrvatima neodvojiv je od govora o Katoličkoj crkvi. Stiče se utisak da u svesti srpskih intelektualaca i nema razlike u percepciji Hrvata i katoličanstva. Katolička crkva je ponekad simbol "Zapada", ponekad "Evrope", ali je uvek i simbol Hrvata, pa je samim tim negativno određena. Može se postaviti pitanje koji je negativan naboj u delima srpskih intelektualaca stariji i jači – onaj prema Hrvatima ili onaj prema Katoličkoj crkvi? Da li je odbojnost prema katoličanstvu prenetna na Hrvate, ili je obrnuto? Ili, možda, one uopšte nisu u neposrednoj vezi?

Predrasude prema drugim religijama sigurno su starije od nacionalnih predrasuda, što je još krajem XVIII veka najbolje primetio Dositej Obradović. Ipak, katoličanstvo Hrvata nije bilo primarni činilac odbojnosti prema njima, već je to bila nacionalna identifikacija Hrvata i odsustvo viđenja sopstvenog identiteta kao sastavnog dela srpstva. Otuda i ambivalentan stav koji se (ređe) javljao u XIX veku o "jednoplemenoj braći" katolicima koji neće da kažu da su Srbi ili koji, iako su "uzeli" srpski jezik, kažu za sebe da su Hrvati. Tek u XX veku postaće opšte mesto argument o "jezuitizmu" koji je određivao "karakter" Hrvata, što je trebalo da bude "objektivna" potpora negativne "karakterologije" većitih "separatista".

Savremeni autori su bitno obogatili priču o katoličanstvu kao najvećem "neprijatelju", bilo da su ga dovodili u vezu sa Hrvatima, bilo da su ga posmatrali kao globalni fenomen. Tako se u poslednje vreme piše da je glavnu zaslugu za proganjanje srpskog naroda imala, pored Turaka, "militantna ideologija Rimske crkve", dok su se njeni duhovnici "sa puno neskrivene mržnje prema šizmaticima i ortodoksnim vernicima" vekovima učvršćivali u "naopasnijeg i najperfidnijeg" protivnika (Mladenović, 1989: 70, 116). Ističe se da su "lukavi Latini" nasilno preveravali Srbe kada bi bili predati "u ruke đavoljeg nakota", pa se uz omaž srpskom patrijarhalnom društvu suprotstavljenom "skućenim" vidicima Mediterana,¹⁷⁸ i uz ocenu verske politike Rima kao netrpeljive "prema

¹⁷⁸ "Stižući u Latine, Srbi su dolazili među stešnjene dekore oskudne prirode, i, na skućenom prostoru, one urbane civilizacije periferijskog Mediterana koja sputava slobodan duh i kretanje, a kamoli

Srbima kao povlašćenom narodu ratnika” – zaključuje da je pukotine između Hrvata i Srba “razjedala” katolička propaganda (R. Samardžić, 1990a: 15–17, 34–35). Danas su prisutne i teze o “kominternovsko-vatikanskoj zaveri protiv pravoslavnog srpskog naroda” (Subotić, 1992: 18), o katoličkom nacionalizmu koji je “najgori srpski protivnik u istoriji” (Ekmečić, 1992: 23), kao i o istoriji Srba od doseljavanja na Balkan koja je nametnuta od “papocezarizma”, jer je Porfirogenitovom političkom istorijom Srbima određeno »mesto konstantnog varvarizma«. Katoličkoj crkvi je “odgovarala ovako interpretirana istorija” koja je trebalo da joj posluži kao argument za manipulisanje istorijom srpskog naroda, pa se “binarni, dvolični duh” ogleda u svakom aktu Rima, a slovenstvo i pravoslavlje, “opasni za Rimokatoličku crkvu”, trebalo je da budu uklonjeni i potisnuti (Dragić Kijuk, 1992a: 402–407). Od četiri “istorijska činioca” koja su odigrala presudnu ulogu u “satanizaciji srpskog življa u Hrvatskoj”, kojima je zajednički imenitelj “duh antisrpsstva ili duh antipravoslavlja”, kao prvi se ističe Katolička crkva “kao borbeni organizam” i njeno “programatsko nipodaštavanje pravoslavne crkve” (Džadžić, 1992: 49).

I danas se ponavljaju teze da je Katolička crkva ubrzala proces “razdvajanja jednog istog naroda”, da se zločini nad Srbima “rade po jednom sistemu, jednom planu koji je davno sačinjen i kojim se diriguje iz Vatikana ili Ankare” (Burzanović, 1996: 43, 54), da je otrov koji poseduje katolicizam oličen u “imperijalističkom duhu” i stvoren usled unutarnje nesigurnosti “koja nastaje kad se prekine veza sa Živim Bogom”. Suprotstavljajući pravoslavlje katolicizmu, odnosno istok zapadu, analizira se “juriš” na pravoslavne zemlje koji ima u osnovi “saznanje da se tu negdje čuva nekakvo bescjen blago, neko najdublje pamćenje” koje treba zbrisati, da bi »ljudi mirno i neuznemiravano mogli ovdje da žive u ovom trulom svijetu, zadojeni duhom nekrofilije, u mrtvačnici zemaljskoj«, da žive »bez mirisa nebeskog, bez dubljeg cilja i smisla postojanja« (Radović, 1996b: 271).

O Katoličkoj crkvi danas gotovo da nema stavova koji bi bili novi u odnosu na one iz prošlosti. Već u *Planu propagande* za neoslobodene krajeve prepoznavao se nepoverenje u katoličku propagandu u Bosni, “jer premda oni rade u ime hrvatskog naroda, opet to ništa drugo ne znači nego raditi za Austriju kojoj Hrvatska u svemu pripadaleži”. Tražilo se čuvanje od graničarskih oficira koji rade na Štrosmajerovoj katoličko-hrvatskoj propagandi i sa kojima treba stupati u vezu pošto se prethodno “o njihovoj čestitosti poverenje zadobije” (u: Stranjaković, [1849] 1936: 38). Pantelija Srećković je, na primer, još Tomislavu pripisivao potčinjavanje “duševnih” i narodnih interesa interesima državničkim, zaključujući da je time izrečena presuda hrvatskoj narodnosti “koja je morala poginuti, da se održi rimska ideja” (Srećković, 1884: 132). Nikola Pašić je krajem XIX veka verovao da “katolicizam samo za to nije pobedio, istočnu crkvu što su nosilac ove bili Slaveni”, a imao je uspeha među onim Slovenima “koja nisu imala dovoljno jake osobine slavenske, koja su bila rastrojena” i podlegla “lukavstvu i

da podnosi okupljanje ljudi u njihove patrijarhalne zajednice”. Rezultat je bio primanje katoličanstva što je za mnoge Srbe značilo “početak stanja utrnule srpske samosvesti” (R. Samardžić, 1990a: 17).

nasilju zapada". Tako su Hrvati i Poljaci u katoličansvu potražili "naslona protivu svoje braće" Srba, odnosno Rusa, pa "duh ezuitsko-katolički nije nigde jači nego u ova dva naroda slavenska, i taj duh izgrizao je dušu slavensku tako da je ostalo samo telo i govor a srce je vezano uspomenama i tradicijama, koji su suprotni i pravoslavlju i Slavenstvu" (Pašić, [1880-ih] 1995: 63–65).

Na sličan način i sa istim primerima je i ruski autor, preveden na srpski jezik 1891, dokazivao da religija pretvara jednoplemenike u neprijatelje, uvek dajući katolicima primat u mržnji i preziru prema pravoslavnima, pa "Hrvati, jednoga jezika sa Srbima, preziru iste" (N. D., 1891: 144). U tom duhu je i ispovest autora s kraja XIX veka, koji kaže da "u zapadnijem Slovenima latinske vjere nijesam nikada smatrao kakve nosioce slavenske ideje i težnji. Njih je zla sudbina odvojila od njedara opšte i svete majke naše i napojila otrovnijem mlijekom. Njih ne treba slušati no izbavljati" (Medaković, 1895: 29). Pisalo se i o pokušajima Rima da postane pokrovitelj slovenskog pokreta u Makedoniji, "naravno u zadnjoj nameri, da zada smrtno udarce Pravoslavlju na Balkanu" (Ivanić, 1906: 154), kao i o velikim udarima posle Kosova od kojih su najteži padali "po jednim srpskim leđima od strane obijasnih Turaka i lukavih i prepredinih Latina i rimske propagande" (Oraovac, 1913: 23).

Posle stvaranje Jugoslavije negativna percepcija katoličanstva bila je još otvorenija. Ljuba Stojanović je pisao o "katoličkoj ratničkoj crkvi" koja je uvek bila "protivnik svake nacionalne svesti i stvarala je od naroda samo katolike", čemu su uspeli da odole jedino Srbi katolici (Stojanović, 1920: 74), dok je Čorović tvrdio da je sveti Sava osećao "potenciranu mržnju na katolike, na Latine", po čemu je bio jednak sa svojim vizantijskim učiteljima čija je latinofobija bila "plamena" (Čorović, 1920: 19). Manastir Ostrog je 30-ih godina objavio brošuru *Rimokatolička propaganda* u kojoj se konstatuje da "sa Latinima načemo vjerske zajednice, jer gorko iskustvo našega života iz mučne i teške prošlosti naše učvrstilo je kod nas za svagda kao suštu i istorijom osveštanu istinu: 'Latini su stare varalice'" (*Rimokatolička propaganda*, 1932: 41). I Velmar Janković je smatrao da je Katolička crkva po svom biću "misionarna, aktivna i borbena", "imperijalna, iznad-narodna, uz- ili protiv-narodna" (Velmar Janković, [1938] 1991: 122). Dučić je tvrdio da je slavizam među katoličkim Slovenima "bio uvek slabiji od njihovog katolicizma", pa su i sami "nagonski osećali da ta dva osećanja ne idu zajedno" jer je slovenstvo po "svojoj opštoj ideji o životu, o odnosu čoveka prama njegovom Bogu, potpuno elinsko, što se vidi po njegovoj vedrini i čovekoljublju; a katolički Sloven predstavlja jednu deformaciju koja dolazi iz sukoba njegove mlade slovenske krvi, zdrave i optimistične, sa katoličkom mistikom, proizišlom iz drukče krvi i drukče ideje o životu. Slovenstvo i katolicizam su međusobno protivurečni" (Dučić, [1942] 1990: 31–32).

Ovaj trend nastavlja se i u posleratnoj emigraciji, sa viđenjem Katoličke crkve kao "jednog moćnog neprijatelja, jednog perfidnog protivnika", jer "nam nikad nije bila prijatelj, a ovoga rata je očigledno radila na našem uništenju" (Kostić, [1962] 1992c: 262–263).

“SEPARATIZAM”

Priča o separatizmu je stara koliko i priča o nacionalizmu. Stvaranjem Jugoslavije ona se samo nadovezala na ideju o “jednom” narodu, koja je, pak, pošto je sasvim zaboravljena, ostavila za sobom termin “separatizam”, ali sa novim značenjem. Od separatizma od nacije dug je put do separatizma od države u svom unutrašnjem značenju, ali je zato mržnja koju izaziva ovaj drugi objašnjiva. Od “neće da budu mi” do “neće da budu sa nama” pređen je isti put kao onaj od razumevanja Srba kao naroda tri veroispovesti do Srba pravoslavnih. Pojam “separatizam”, koji se tokom XX veka najčešće vezivao za Hrvate, u poslednjoj deceniji, u godinama raspada Jugoslavije, pripisan je i svima u Jugoslaviji i dobio sadržinu izdaje. Pri tom se pod taj pojam podvodilo sve ono što je u opisu sopstvenog nacionalizma imalo značenje najčistijeg patriotizma. Pojmovi i sintagme “buđenje nacionalne svesti”, “nacionalna država”, “sloboda nacije”, “oslobodilački rat” u govoru o “nama” pretvarali su se u samo jedan pojam – patriotizam. U govoru o “njima”, pak, sve ono što je u sopstvenom nacionalizmu viđeno kao opravdani “patriotizam”, viđeno je kao zločinački “separatizam”. Separatizam je u prošlosti pripisivan ne samo “drugima”, već i delovima sopstvene nacije kada su razlike u shvatanjima državnog uređenja tj. “organske” nacije bile prisutne. Separatizam je tako imao svoju upotrebnu vrednost i kada je bilo reči o drugim narodima, ali i kada se govorilo o nacionalnoj državi koja je u skladu sa “organskim nacionalizmom” po definiciji morala da bude centralistička. Pri tom, “separatizam” se javljao uvek kao nezavisan fenomen koji je sam sebi cilj, na koji ne utiče ništa kao podsticaj sa druge strane, dakle, kao pojava koja nikada nije posledica, već isključivo uzrok, najčešće sastavni deo nacionalnih “karaktera” drugih.

Ovde neće biti prezentovane dobro poznate i u poslednjih deset godina rasprostranjene teze o slovenačkom, albanskom, muslimanskom, crnogorskom i vojvođanskom “separatizmu”, već će iz preobimne literature biti izdvojen samo tipičan stav o o hrvatskom “separatizmu”, koji glasi da je katolička ideologija inspirisala “sve separatističke pokrete” koji su se odmetali od jugoslovenske države, i bila je “osnovni razlog za njen istorijski slom”, pa je “katolički separatizam” potresao savremenu Jugoslaviju “budeći i generišući muslimski, a delimično i makedonski separatizam”, dok je hrvatski separatizam uvek stvarao pretpostavke za “hrvatsku narodnu nesreću” (Ekmečić, 1992: 16, 32, 40).

Priča o separatizmu Hrvata, međutim, starija je od jednog veka, što znači da je starija i od Jugoslavije, pa se primarno nije na nju ni odnosila. Još krajem XIX veka Milovan Milovanović je upotrebljavao ovaj pojam za označavanje izdvajanja Hrvata iz srpskog plemena. Pojavu tog “separatizma” smeštao je u 1861, “kada su se poslednji put manifestovali osećaji istinske zajednice i solidarnosti narodne među Srbima i Hrvatima”, i kada se “razvijaju druge nove separatističke težnje i ambicije”. Smatrao je da su se te težnje razvijale pod dejstvom spoljnog činioca, pre svega austrijske politike, a zatim i opštih evropskih prilika, što je izmenilo odnose Hrvata i Srba. Milovanović je verovao da je

srpsko-hrvatska zajednica "nosila neosporno srpski karakter", dok su Hrvati bili ostavljeni »sami sebi«. Tek su bečka politika i Katolička crkva pokušavali "svim silama da održe Hrvate kao posebnu narodnu jedinicu među južnim Slovenima", pa je hrvatstvo "postupno, neosetno, u nekoliko i nesvesno stavilo sebe u političku službu tuđinsku", što je predstavljalo novu fazu "ekskluzivnog Hrvatstva" koje "nasrće na Srpstvo, solidarišući svoje tesnogruđe, separatističke, isključivo hrvatske prohteve sa tuđinskim otmičarima". Rezultat je veštačko unošenje "klice hrvatstva" u Bosnu i novi raskoli. Tako, po Milovanoviću, Hrvati koji su imali inicijativu za "stapanje svoje sa Srbima", imali su i inicijativu za rasturanje, "za upropašćivanje te narodne zajednice isticanjem svojih separatističkih hrvatskih interesa mimo opšte interese zajednice". Tvrdio je da sa srpske strane nije ništa učinjeno da se ovaj separatizam javi, ali ništa ni da se on spreči, već je dočekan "sa rezignacijom kao objava rata i na njih je odgovoreno onako kako se odgovara tuđinu, neprijatelju i napadaču, bez obzira i bez štednje" (Milovanović, 1895a: 376–384).

Pojam »separatizam« korišćen za Hrvate u Kraljevini Jugoslaviji značio je nešto sasvim drugo. Nekada je značio težnju ka autonomiji, nekada ka izdvajanju iz državne zajednice, ali je značio i više od toga, kao u eksplicitnom zahtevu Lazara Markovića za onemogućavanje "separatista" kako bi došlo do sporazuma sa hrvatskim grupama "koje priznaju monarhiju i dinastiju, i koje ne traže posebnu hrvatsku državu ni državno-pravne autonomije" (Marković, 1925: XXXVI). U toku Drugog svetskog rata već je pisao o hrvatskoj "primitivnoj sklonosti odvajanju" (Marković, [1940-ih] 1993: 92).

Međutim, pojam "separatizam" nije bio ni u prošlosti ekskluzivno rezervisan za Hrvate. Koristio se i u opisu odnosa drugih naroda prema Srbima početkom veka, u kontekstu priče o srpskom kao opštem slovenskom imenu, verovalo se da je u dubokoj prošlosti Slovenima "ovladala naklonost da se zaokrugljuju po plemenima", pa je separatizam "postao pravilo" (Bdin, 1903: 6). Pojam "separatizam" vezivan je i za Bugare i Muslimane, a uvek u kontekstu političkih zahteva za uspostavljanje velike nacije ili velike države. Čak je i toliko kritičan Stojan Novaković smetnju jugoslovenskoj ideji video u bugarskom "separatizmu", pišući da je osnivanje bugarskog političkog središta u Sofiji glavno delo u "evropskoj političkoj akciji protiv 'jugoslovenske opasnosti'", zaključujući da "kad se jugoslovenska zajednica jednom konačno odagna u sferu utopija – videće se da je tome fatalnom delu glavni uzrok u suvišnom razvitku bugarskog separatizma i bugarske surevnjivosti". Smatrao je da je "narodnosni separatizam, već vrlo duboko unesen u krv i u političke strasti" i da se takva vrsta nacionalnog separatizma može videti "samo među narodima odviše bliskim i srodnim, kao što se u privatnom životu ovaka zlobna i antagonistička borba viđa smo među rođacima" i konstatovao da se na tome zasniva i "narodna reč: 'Ko ti je izvadio oko?' – Brat! 'Zato je tako duboko'" (Novaković, 1906: 494, 480, 481). Bilo je i autora koji su verovali da je "bugarski separatizam" stvarao mržnju između Bugara i Srba (Hadži-Vasiljević, 1913b: 20–22), da je "zavetna misao preporođene i udvostručene Srbije" pokazivala "nadmoćnost srpske duševnosti nad bugarskom i slom za vazda bugarskog kulturnog separatizma" (Mitrinović, 1990: 190), ili

da za bratstvo Srba i Bugara nije dobra formula “ovo je moje a ovo tvoje”, jer vodi separatizmu “i stvara muku života” (Petrović, 1934: 63). U međuratnom periodu su pominjane i stare separatističke težnje ispoljene u zahtevu za uspostavljanje autonomije Bosne i Hercegovine čime se otvaralo “pitanje muslimana u državi” (Mitrinović, 1926: 69).

“Vekovna braća”

Rusi i (ponekad) Grci

“Kad govorimo o ruskim simpatijama, a o slovenstvu uopće, imajmo pred očima stvari u konkretnosti svojoj, sa živim pozitivnim motorma; jer narodi i države od elastičnih fraza ne žive, ove mogu samo radoznalima kao mitologija Slovenstva za zabavu služiti, al’ ozbiljne mislioce uveriti neće” (Ignjatović, [1886] II, 1989: 81).

U godinama pred raspad Jugoslavije malo se polagalo na slovensko “bratstvo” i “majku” Rusiju. Verovatno zbog straha od sovjetskog hegemonizma ruska pomoć uglavnom nije bila ni pominjana. Parola “hoćemo Ruse” na “mitinzima istine” poznih osamdesetih godina više je bila izuzetak nego pravilo. I inače, više su se pominjali “braća Grci” i “vekovni prijatelji” Francuzi, nego Rusi, opterećeni unutrašnjim problemima i raspadom sopstvene države. Najnovije vraćanje “majčici” u toku napada NATO pakta na Jugoslaviju je zapravo refleks jedne od starih struja kod srpskih intelektualaca koji prema Rusiji nikada nisu bili indiferentni, bilo da su ispoljavali preveliku “ljubav” i veru u spas, bilo da su upućivali osudu ili strahovali od “izdaje”. U stvari, srpski intelektualci uošte nisu poznavali Ruse, a udaljenost dweju zemalja učinila je da je čitava priča o “ljubavi”, “braći”, “majci”, bila bazirana na državnoj politici i da nikada nije imala osnovu u nekoj izgrađenijoj slici o tome “kakvi” su Rusi. O tome svedoči odsustvo ruske “karakterologije”. Osim uopštenog pozivanja na “slovensku dušu”,¹⁷⁹ nema nabranjanja “osobina” koje bi im bile svojstvene, kao što je to slučaj sa susednim narodima. Čitava priča o “braći” proisticala je iz odnosa prema ruskoj državi, a ne prema ruskom narodu, koji je imponovao samo zato što je veliki, brojan. Nekog neposrednijeg odnosa prema njihovim pretpostavljenim pozitivnim osobinama nije bilo. Istovremeno, uglavnom se previđao kritički stav formiran u ruskoj sredini prema zahtevima za pomoć koji su stizali sa Balkana. Krajem XIX veka Solovjev je kritikovao ruske “lažne patriote” koji žele da nametnu Rusiji istorijsku misiju,

¹⁷⁹ “Rusija je velika slovenska zemlja sa narodom duboke duše i plemenitog srca. [...] Taj je izvor danas, na žalost, sasvim presahnuo za dobar deo ruske štampe. Mesto velike slovenske savesti – ona je postala velika slovenska intriga! Ali je velika duša ostala i dalje u ruskom narodu” (Belić, 1913: 177).

da rušeći Tursku i Habzburšku imperiju formira “gomilu malih nezavisnih nacionalnih kraljevina, koje samo i čekaju veličanstveni momenat svog konačnog oslobođenja – da bi se zatim bacile jedna na drugu”. Zaključio je da bi Rusija morala da strada samo da bi “postala oruđe ‘velike ideje’ srpske i ‘velike ideje’ bugarske” (Solovjev, [1888] 1995: 430).

Zanimljivo je primetiti da je ambivalentan stav prema Rusiji oduvek bio prisutan. Veru u spas koji će doneti Rusija (ne Rusi) uvek je pratila sumnja u ruske motive i strah od “izdaje” koja bi došla uzimanjem u zaštitu negog od suseda, najčešće Bugara. Pozivanje na rusko pravoslavlje i slovenstvo više je bilo hvatanje za slamku nego duboko uverenje da će te činjenice igrati neku ulogu. Jer, i Bugari i Grci su bili pravoslavni, pa ipak to nije u prošlosti doprinosilo pozitivnijoj percepciji ovih naroda, niti je pomagalo u identifikaciji zajedničkih interesa. Uglavnom su bili suprotstavljeni, a pravoslavlje nije imalo nikakvog uticaja na njeno smanjenje. Naprotiv, često su upravo crkve i podsticale suprotstavljenost, budući da je rasprostiranje njihovih ingerencija značilo i rasprostiranje potencijalne narodnosti, a onda i države.

Kada savremeni autor piše da su Srbi na Rusiju “gledali uvek kao na svoju slovensku majku i kao na citadelu pravoslavlja” (Đuretić, 1992: 695), on otkriva savremenu potrebu za zaštitom moćnijeg koja je atavizam starih identičnih želja. Još u XIX veku jedan od rusofila je optuživao one koji napadaju Rusiju da joj “podmeću sva ona zla, koja vazdašnji zlotvor i Srbije i Rusije podmeće Rusiji” tvrdeći da ima ljudi koji misle “da će im neprijatelj pokroiti krune” ako napadaju Rusiju. U tome se, međutim, varaju jer se “neprijatelj samo smije toj budalaštini, želeći da Rusi maknu svoju ruku i da ne brane Srbiju i Srbe, pa onda oni već znadu, da je sve saranjeno i da je ta zemlja i narod u njihovome džepu”. Ovaj autor je tvrdio da su Rusi “vazda pomagali našem narodu” i, da njih nije bilo, “širili bi se po ovoj zemlji ma koji drugi zlotvor – samo ne bi Srbi” (V. M. G. M., 1882: 3–4, 20, 100). Nešto kasnije isti autor je, pod punim imenom, negirao da Rusija ima interese na Balkanu uočavajući u njenoj politici samo bratsku ljubav, a tvrdnju da je cilj Rusije da se “dočepa Carigrada” ocenio je kao “plesnivo mišljenje paskvilanata”. Naprotiv, tvrdio je on, “kad ozbiljno i bespristrasno, a ne izdajnički i otpadnički, bacimo pogled na tok ruske politike, naročito istočne, moramo priznati da u njoj ima i morala i hrišćanske ljubavi”; bez Rusije “ne bi bilo ni Srbije”, pa ko hoće da “srpski narod odvraća sa toga puta, taj mu je zlotvor”. Govorio je da “svaki pošten čovek i Srbin zna, da Rusija nije nikada vodila ratove sa Turskom sebe radi i radi svoje koristi, nego vazda, da izbavi i oslobodi balkanske i ostale istočne Hrišćane”, da je jedina pomogla “da srpski narod dođe do ‘svoje kućice i svoje slobodice””, i da su “zrake koje izhodiše iz ruskog sunca” prodirale u “najdalje predjele podjarmljenog istoka” (Medaković, 1895: 21–27, 42–43, 71, 89).

Krajem XIX veka se verovalo i da će “braća Rusi” omogućiti slovenstvu “željeni vaskrs, i slaviti na bedemima Bospora, toga ključa od dva sveta, na čelu velike Rusije” (Veselinović, 1888: 37), ili se u zahtevu za dobijanje izlaza na more tvrdilo da je Srbiji “poslednja kotva spasenja” Rusija, pa izda li i ona “otisnuti smo ovako maleni na pučinu i onda nam se valja boriti ispolinski, svima snagama i svima sredstvima, ne gledajući više ni na bratstvo ni na Slovenstvo”; ali Rusija je silna i “u našim srcima svemoćna”, pa ako

“ne želi našu smrt, mora nam pomoći da živimo” (Novi Mirmidon, 1902: 22–23). Tvrđilo se da nijedna velesila nema pravo da se meša u srpske stvari izuzev Rusije “kao prestavnice Slovenstva, koja je i po krvi i po vjeri pozvana da štiti i da brani svoju jednovjernu i jednokrvenu braću na Balkanu”; pitalo se “zar takvi narod, koji se neprekidno moli Bogu za dobro Rusije i slavu svemoćnoga slovenskoga cara, ostaviti i puštati da ga dave i da ga more Nemci, Mađari, Turci i Austrijanci”. Rusi su nazivani “u istini najmilijom braćom”, “našom svetom uzdanicom”; proglašavano je da su Srbi “vazda odani Rusiji i predani ruskim Carevima, slavnim Romanovima, u kojima je naš narod gledao i gleda kao nadzemaljska bića, očekujući od njih spas i izbavljenje”. Rusiji je poručivano da ne sme da dozvoli “divljim i pitomim arnauto-austrijancima da kurjačkim skokom i lisičijom čudi skaču i dave namučeni srpski narod”, a narodu da “vedra čela, vesele duše i radosna srca, ne bojeći se javnih i tajnih krvnika iz dubine srpskoga srca kličemo ‘Bože carja hrani!’ a sa carem i našu milu braću i svetu Rusiju, na dobro Slovenstva a na strah vragam” (Oraovac, 1913: 46, 81–82, 111–125).

Ovaj fenomen je analiziran i u vreme Drugog svetskog rata kada se pisalo da su balkanski narodi naginjali Rusiji “zbog vere i iste rase” (Čorović, 1937: 43), ili da je teško u istoriji pronaći primera “nepokolebljivog stava jednog naroda prema drugom, kao što je to slučaj Srba prema Rusima” sa razlozima u “slovenskom bratskom osećanju”, zajedničkom poreklu i istoj verskoj pripadnosti (*Demokratija*, 18. 10. 1945).

U isto vreme bio je prisutan i suprotan, negativan stav, koji je poslednjih godina polazio od uverenja da je srpski narod “ispoljavao veliku ljubav i prijateljstvo prema Rusiji i ruskom narodu, koji im je na isti način uzvraćao, ali ruske vođe skoro nikada nisu tako mislile” (Grujić, 1997: 73). Nekada se još eksplicitnije tvrdilo da Rusija najmanje radi u interesu Srbije. Sumnja u Rusiju izražena je još u *Načertaniju* u kome se predviđalo da “koliko god se Srbija samostalnije upravljala bude, to će sve manje povjerenje kod Rusije imati” pa “dokle god ona nalazi ljudi u Srbiji koji se njoj beuzuslovno povinjavaju i nju slušaju, to će ona svagdar takove Srbe predpostavljati onim pravim patrijotama” (u: Stranjaković, [1844] 1931: 22–23). Tokom XIX veka je uz bespogovorno poverenje u Rusiju paralelno postojalo i saznanje o primatu njenih interesa nad zaštitom Srbije. Živojin Žujović je tako pisao da “naš narod oseća i svestan je svog rodstva s Rusima”, pa je “van sumnje da naš narod voli Ruse, dok prema svima drugim narodima on ti je posve indiferentan, hoću reći ravnodušan”. Istovremeno je tvrdio da su sami Rusi pogrešno tumačili tu ljubav “zato što nisu dolazili i prelazili Srbiju kao ispitači onoga što postoji, već kao tražioci onoga što njima treba”, odnosno da je “polje za rusku fantaziju bilo [je] šire polje od Kosova”. Želeći da vide Rusiju kao “caricu Balkana” dolazili su u Srbiju gde ih je narod »krasno dočekivao«. »Toplo južno osećanje dejstvovalo je na Ruse severnjake magnetički i oni su bili u ushitu od simpatije srpske prema Rusima. Ovo tim pre što take simpatije Rusi prema Srbima nemaju” (Žujović, [1868] 1974: 287–289). A Jovan Ristić je navodio reči pomoćnika ruskog ministra da “najpre idu interesi ruski, pa onda bugarski, pa tek posle njih dolaze srpski” (Ristić, 1898: 143), dok je Jovan Cvijić u svojoj raspravi o “Makedonskim Slovenima” beležio da su ruske etnografske karte imale “zločest uticaj na

inteligenciju balkanskih naroda, koji po patrijarhalnoj navici veruju, da bi Rusi, kao moćna 'starija braća', imali da pravilno reše sporove između malih balkanskih naroda. I ako su svi informisani videli da su pomenute ruske karte neozbiljne i površne, ipak su u njima, jamačno pogrešno, gledali ruski politički plan". Isticao je da "možda nijedan drugi čin nije toliko doprineo otuđivanju balkanskih naroda jednih od drugih, kao pomenute ruske etnografske karte" (Cvijić, 1906: 52). I Jovan Hadži-Vasiljević je pisao da je Rusija svim silama radila da kulturno preporodi Bugare i da su zato granice bugarskih zemalja išle na štetu srpskog naroda, kao i da Srbija nije mogla da se utrkuje sa Rusijom u podizanju svojih sunarodnika u Turskoj pa je rad slovenofila doneo "patnje i zala srpskom narodu" (Hadži-Vasiljević, 1906: 83, 86). Koliko se do tridesetih godina XIX veka Rusija zauzimala za sve Slovene na Balkanu, tvrdio je ovaj autor, toliko je od toga doba svu svoju snagu posvetila isključivo bugarskom narodu (Hadži-Vasiljević, 1913b: 14).

Pisalo se i o ruskoj politici koja nije nikada htela "Veliku Srbiju" (Ilić, 1908: 21), o "intrigama jednokrvne i jednoverne Rusije" (Đorđević, 1913: 125), o Bugarima koji su "ruska deca" jer su Rusi "otkrili propali bugarski narod", "gajili ga, podizali i mazili" da bi ostvarili svoj cilj – "što veća Bugarska, to širi ruski oslonac na Balkanu" (Đorđević, 1929: 89). Verovalo se i da je Rusija nastojala da od Srbije dobije zahvalnost za sve svoje uspehe i nije dopuštala uspeh "koji bi bio izvojevan van njene suradnje"; da je Srbija služila Rusiji "kao tampon država"; da je svu pomoć pružala Bugarima, pa je svojom aktivnošću "zamutila bistru vodu nacionalnih odnosa na Balkanu" (Jovanović, 1936: 50, 133). Navodilo se i da je Rusija smatrala Srbiju "za žrtvu koju ima predati Austrougarskoj u naknadu za ono što ona bude zakačila od Balkana", da je takvoj ruskoj politici na ruku išla "naivnost i neiskustvo s kojim se radilo na srpskoj strani", a koja je činila da se u Rusiju "slepo verovalo i da se u Ruse stalno gledalo kao u naše dobronamerne zaštitnike", da se za ovu "psihozu" znalo u Petrogradu pa im je to omogućavalo da se prema Srbiji "ponašaju bez ikakvih obrzira, to jest, da im daju lažna obećanja, da ih čak i angažuju za ciljeve čisto svoje politike, pa, bez ikakva ustezanja, ostave na cedilu" (Grebenač,¹⁸⁰ 1938: 59, 78–79, 100, 121).

Grci

Za razliku od sintagme "majka Rusija" i "braća Rusi", koje su poznate u proteklih sto godina, "braća Grci" su potpuno nov produkt ovovremene propagande bez osnova u prošlosti, čak i bliskoj, a posebno bez osnova u daljoj. Naprotiv, Grci su u "karakterologiji" srpskih intelektualaca u prošlosti prolazili veoma loše, ponekad lošije i od Bugara, i u tome im nije mogla biti od pomoći čak ni pravoslavna vera. Naprotiv, upravo je vera i težnja za emancipacijom od grčke crkve, jezika i škole, i bila polazište negativne

¹⁸⁰ Grebenač Svetolik (1887–1957), novinar, advokat.

“karakterologije” čitavog naroda kojem su se pripisivale stereotipne osobine svega što je tumačeno kao negativan uticaj Istoka.

Kada je reč o Grcima, dolazi do izražaja još jedan momenat bitan u nastanku nacionalnih stereotipa. Kako oni često nastaju kada se dominantne osobine – koje se s razlogom ili bez njega, ali uvek iz političkih motiva, pripisuju nekoj nacionalnoj ustanovi (crkvi, vladi, slaležu) ili konkretnoj ličnosti – prenesu, stalnim ponavljanjem, na čitav narod, dogodilo se da je omraza prema grčkoj dominantnoj crkvi (iako pravoslavnoj) preneti na narod, pa su njene osobine postale opšte mesto u opisima grčkog nacionalnog “karaktera”. Uz najnegativnije određenje grčke crkve, centralno mesto u ovoj karakterologiji imali su “šovinizam”, koji se merio uglavnom sa bugarskim, “vernost” Turcima i “potkazivanje” Srba, kao i stara mržnja između “slovenstva i jelinizma”.

Pre samo deset godina Radovan Samardžić je pisao o “neuhvatljivim Grcima” koje, iako iste vere, Srbi nikada nisu do kraja shvatili, “ali su sebe osećali kao pripadnike moralnog sloja koji je odnekud iznad tih prevejanih bogomoljaca, sumnjivo bliskih Turcima”. Ostvarujući poseban vid hegemonije nad drugim hrišćanima, Grci su Srbima “postali istinska mora svojim tuđinskim ponašanjem, dosluhom s turskim vlastima i poslovnom spretnošću”, dok su vizantijski monasi “krivotvorili, zamagljivali ili uništavali onaj svet srpskog tradicionalnog nasleđa” (Samardžić, 1989: 71, 123, 224). Ali, Samardžić je ovo pisao krajem 80-ih, kada grčka politika još nije pokazala svoju blagonaklonost prema srpskoj politici i kada, u skladu sa tim, Grci još nisu postali “braća”. On je zapravo samo ponavljao više od sto godina staru grčku “karakterologiju”.

Autori su u XIX veku pisali da su se Grci bojali da Srbi ne ojačaju pa su im sa Bugarima iz zavisti “činili spletke”, čime su zajedno “stali na put srpskom napretku” (Ristić, 1864: 2), da “naš narod zna da smo mi i s Grcima jedne vere, al’ ga ta vera ne učini ni ukoliko rođakom grčkim – Grk je za nj sve jedno kao i inoverac, kao Madžar, Englez ili ko drugi” (Žujović, [1868] 1974: 287), da “slovensko pleme” smatra Grke za svoju braću po veri i susedstvu, ali se, “na žalost, neda skriti, da su Grci doveli Turke u Evropu«. »Oni su tražili hegemoniju nad slavenskim plemenom na balkanskom poluostrvu, pa su podčinili i sebe i Slavene petovjekovom robstvu” (V. M. G. M., 1882: 85). Beležilo se i da “mi uvek uz Bugare stojimo, gde se oni u pravednoj borbi protiv ‘jelinskih’ šovinsti i klevetnika nalaze” (Ignjatović, [1879] II, 1989: 25), da su Grci “isti šovinsti kao i Bugar” (Gopčević, 1890: 176), da su pregovori s Grčkom bili dugi i tegobni jer su oni “naviknuti na lake uspehe, i na tuđu pomoć” (Piroćanac, 1895: 39), da su Grci, “kojima su Turci činili mnoge ustupke” radili na ostvarenju “velike jelinske ideje”, a da bi “što bolje zaturili trag svojim smerovima, oni su se toliko pokazivali verni Turcima, da su svakog otresnijeg čoveka koji nije simpatisao jelinizmu prikazivali Turcima kao buntovnika” (Joksić, 1898: 20).

Ni početkom XX veka slika Grka se nije promenila. U kontekstu priče o neprijateljskim susedima koji su “gonili” Srbe, Grcima se pripisivalo da su to radili “školom, crkvom, isisavanjem i potkazivanjem” (Bdin, 1903: 15). “Lukavi Grci” su Staru Srbiju nazivali “Maćedonijom” jer “pažljivi Grci nisu hteli ni imenom provincija i svojih pretencija

da vređaju Turke". Srbe su ugrožavala dva zla: tursko, koje je uništilo državni život i "zlo od Grka koji su mu ništili spomenike" i "klevetali ga Turcima", pa su u prošlosti Grci "ništili sve što je slovensko", a "mržnja Slovenstva i Grcizma" je na Balkanu živela vekovima i "bila je zapečaćena mnogim zlima za srpski i bugarski narod" (Hadži-Vasiljević, 1906: 34, 64, 89). Navodila se "poznata grčka besmislica" da je svo stanovništvo Makedonije grčke krvi, "te se sad pomoću grčkih škola vraća opet prvobitnoj narodnosti i jeziku grčkom"; da su grčki pisci "isto tako velike šoviniste kao i bugarski", pa kada se oni čitaju "izgleda, kao da u Mačedoniji nema nikog drugog osim Grka"; da je i grčko kao i bugarsko ime natureno Makedoncima propagandom, dok su to "tuđinska imena i ništa više". Grci su "čudan" narod koji ne živi od sadašnjosti već od slavne prošlosti, a "oduživanje od strane Evrope, toga starog duga, jedino i produžava život Grcima kao narodu i državi". Tvrđilo se da već u VIII veku nije bilo "Jelina" pa su sadašnji Grci uzeli od njih samo ime i jezik, "ali ne i krv jelinsku", a njihove osobine su lukavost, "neizmerni kukavičluk i slabost pred ijole jačim spoljnim neprijateljem". Nasuprot starim Grcima koji su bili "golemi, snažni, razvijeni, a naročita im je odlika bila nos", pa su "skoro bez izuzetka imali jednake noseve, bili su plavi, gustih, ridih vitica, plavih očiju", savremeni Grci ne liče na njih ni po "vrlinama, junaštvu i kulturi", već su mešavina Arbanasa, Jermena, Slovena i Aromuna". Bili su "slepo oruđe zavojevača Turaka" i dok su Turci vladali, "Grci su se bogatili"; nisu se bunili protiv Turaka "niti su pomišljali na devizu požrtvovanja: sve ili ništa, već su polazili sa stanovišta bakalskog: bolje išta, nego ništa"; Turcima su se dodvoravali "svojim starim sredstvima: denuncijacijama i intrigama". Sa širenjem grčke pismenosti i imena, na drugoj strani se širila "mržnja prema svemu što je grčko", čemu su "znatno doprinele grčke vladike svojom isključivošću, nadutošću, tiranijom, nemoralom i prostaklukom". Grčke čete su se "po krvološtvu sasvim mogle meriti sa bugarskim", pa je "u istoriji sveta malo primera, sličnih krvološtvu i zverstvima ta dva komiteta". Zverstva koja su činile grčke čete opisivane su kao sečenje ruku, nogu, noseva, sipanje u uši vrućeg ulja, rastrzanje konjima... (Ivanić, 1906: 104, 225, 245, 250, 364–389, 526–527).

Pominjala se "poznata grčka netrpljivost prema ostalim narodnostima", "stare slovenožderske oholosti vizantijskih vremena", "novogrčki vizantinizam", uz zaključak da postoje samo dve "i to negativne tačke, koje su slične među Srbima i Grcima. S istim osećanjem gledaju Grci i Srbi i Bugare" (Novaković, [1888] 1906: 266, 368–370).¹⁸¹ Bilo je

¹⁸¹ U svom putopisu, pišući o crkvi Svetog Spasa u Skoplju Novaković je beležio: "Na stolovima za čitanje bile su grčke knjige, znak da je crkva mešovita, grčka i srpska. I tu tek, gledajući grčka slova namesto slovenskih, vi ih gledate drugim očima. Kao Evropljanin, vi biste ih gledali s punim poštovanjem pijetom kao spomenike stare kulture i kao slova jednog naroda toliko zaslužnog za kulturu. Kao savremeni Srbin, vi ih onde, na zemljištu tolikih spomena srpske istorije, morate gledati kao znamenje pakosti, sebičnosti i tesnogradnosti grčke. Mržnja vas nacionalna nadima, i samo kulturna disciplina volje i ruke ograničava vas od varvarskih postupaka! Jer se nikad nijedan Grk nije našao da onoj nekolicini skopljskih Grka dokaže da nije lepo kinjiti jednoverni narod i izazivati ga na jetkost i mržnju. Nijedan se Grk nije našao da se u toj crkvi, dostojno svoje proslavljene kulture, pokloni nepobitnim pravima jednoga naroda. To boli i boleti mora. I vi u crkvi, na tome osveštanom mestu, okrećete s odvratnošću oči od

i autora koji su registrujući "patološku" potrebu malih naroda da dokazuju da su veliki, tu svrstavali i Grke (Ilić, 1908: 18), i onih koji su navodili žalbe Srba iz Trojednice što su po narodu "zaredili Grci, Cincari i Čivuti koji svetu naturaju savakovrsni ološ", tražeći od Sabora da "toj torbarskoj sorti tuđinskoj zabrani trgovati po selima" (Bekić, 1909: 55). Pisalo se o "lukavoj i grabljivoj Vizantiji" i o Grčkoj patrijaršiji "zadahutoj grkomanstvom" koja je smatrala "da je sve ono što nije Grk, namenjeno, kao žrtva Avramova, da bude samo grčki crkveni rob i darodavac" (Stepanović, 1913: 18); o bujanju mržnje prema vladikama grčke narodnosti koji su većinom "bili tirani i globdžije" (Stanković, 1915: 41); o Vizantincima "koji gledahu i plemenski sklop srpski da unište, i ime srpsko da utamane", koji su posedovali "u društvu trulež, u državi pokvarenost, a u crkvi nemoral i trgovinu", pa je "trula, lukava i podla" Vizantija bila samo jedna "despotska i varvarska centralisana politička nakaza" a "cela njena državna mudrost sastojala se u intrigama najniže vrste, kojim je podbadala jedan narod protiv drugog, da bi se koristila njihovim međusobnim satiranjem" (Nešić, 1919: 5–6).

I u međuratnoj Jugoslaviji se pisalo da Grci u Beogradu početkom XIX veka nisu voleli Srbe osim onih koji su "podlegli grčkom uticaju i živeli po grčki" pa je cela fizionomija Beograda izgledala grčki (Đorđević, 1924: 170) i da carigradska patrijaršija "nikad nije volela Slovene Balkanskog Poluostrva" pa je smatrala za potrebno da uguši svaki nacionalni osećaj osim grčkog. "Samo gračka narodnost i grčka kultura uživahu njezinu milost; sve ostalo bilo je proganjano i uništavano". Tvrđilo se da je bila u strahovitom moralnom stanju, da su u njenim vrhovima sedeli "podmitljivci i pljačkaši", "laskavci i oni, koji su ih mogli dobro platiti", a otepljenje crkve u Srbiji je "pojačalo grčku mržnju protiv Srba i pojačalo grčke intrige protiv njih", pa su turska carevina i grčka patrijaršija bili "prirodni saveznici protivu srpskoga naroda" (Đorđević, 1929: 111–112). Grci su bili pod uticajem istočnjačke kulture "kojoj su svirepost i krvožednost jedna od najkarakterističnijih mračnih strana", pa je i njihova istorija obilovala "nebrojanim primerima takve istočnjačke svireposti", a uticaj Grka je stvorio slične osobine i kod Bugara (Erdeljanović, 1925: 49). Između Grka i Bugara se razvila "jedna crna mržnja bez dna i granica" koju su Grci preneli i na Srbe nazivajući ih »istim imenom Bugara" i smatrajući ih "kao jedan narod«. Grci su Bugare bacili u ambis i spustili se preko crkve na njih "kao kobci na leš", a "zlo nad zlima" su učinili kada su ih kroz vekove ostavili u potpunom mraku, pa su zahvaljujući Grcima, Bugari narod bez tradicija. Grci su bili "lukavi i okretni pomoćnici turskog surovog ugnjetača", pa se "turskom polipu, čvrsto priraslom na narodnom organizmu, koji je ubijao telo", umešno pridružio "u simbiotični život grčki oktopod, koji je samo na rafiniraniji način sisao sve životne sokove Bugarina, degenerišući mu i ubijajući dušu". Verno "služeći" turskim interesima, Grci su stekli privilegovan položaj, a istočna crkva se nije uzdigla do univerzalnosti, zato što je Grk "za takve velike nezainteresovane podvige rasno

grčkih knjiga i sećate se suza, bolova i gorčine svoga naroda. Mislite na Nemanjiće, koji su kao grčki neprijatelji ovome gradu sjajno ime stekli u srpskoj istoriji, i tužno pomišljate na ono što skriva dalja budućnost" (Novaković, 1906: 87).

nesposoban. On je prvenstveno trgovac, spekulat sa materijalnim dobrima. Pozitivan i realan. Iz tog mentalnog okvira on nije u stanju da izađe. Za njega je i vera objekat kojim se lično i nacionalno može spekulirati". Balkanski narodi su za Grke bili "duhovna raja" kojoj se jedino moglo dopustiti "da posluže kao gnojivo na jelinskoj nacionalnoj njivi". Grk je "ohol sa tih svojih preimućstava, on raju suvereno prezire", a opšte grčke osobine su "naduti despotizam", "nenasita i drska gramžljivost" i "večita osvetnička pretnja od denuncijacije Turcima" (Jovanović, 1936: 17–31, 66, 102).

Sasvim retko se u prošlosti može naći i pozitivno slikanje Grka. Vladimir Jovanović je tako verovao da "neumiru narodi koji u svome duhu uzore savršenstva nose" za šta su primer Grci i Italijani, dok "mi Srbi možemo ponosno uporediti se sa narodima koji se iz sebe prerađuju. Naša sudba nerazlikuje se od sudbe Italijana i Grka" (Jovanović, 1870: 119). A Jovan Cvijić je u vreme srpsko-grčkog savezništa pisao da su Grci daroviti, okretni, elastični, velikih trgovačkih sposobnosti, "narod najveće nacionalne gordosti, koja potiče iz drukčijih izvora i drukčije je vrste no srpski nacionalni ponos", naglašavajući da su zbog te osobine Grci ponekad mogli izgledati i smešni. Kada se radi o njihovim interesima verovao je da "pokazuju gotovo besprimernu žilavost i istrajnost", oštroumnost i političku veštinu. Zaključio je da ta iz njihove najdublje prirode potiče, "i oni ne shvataju kao loše osobine to što su nelojalni i vrlo lukavi". Pišući o budućim granicama Srbije i uticajima iz Grčke tvrdio je da će to biti "više uticaji grčke narodne duše no neke naročite kulture" (Cvijić, 1914: 29–31). Sličnu kontroverzu pokazivao je i Lapčević koji je pominjao Grke kao "ljude visoke kulture i neobično okretno trgovce", dok je razmatrajući osobine Makedonaca navodio ciciašluk, radljivost, preduzetnost, trgovački i špekulativni duh, tvrdeći da su te osobine primili od Grka (Lapčević, 1920-ih: 6–7).

“Vekovni neprijatelji”

Turci i (ponekad) Austrijanci

“U Prizrenu pričaju naši Srbi, da su njihovi Turci drukčiji, bolji od drugih Turaka, i da su sa Srbima lepo živeli. [...] Pa se može sa dosta prava kazati, da svaki čovek nema samo onakvu ženu kakvu zaslužuje, nego ima donekle i onakve Turke, kakve zaslužuje” (Jaša Tomić, 1913: 154).

Nikakvih dilema nema da u odeljak o stereotipnom viđenju “vekovnih neprijatelja” treba uvrstiti Turke i Austrijance. Problem nastaje sa percepcijom Evrope, odnosno “Zapada”. Kako se ambivalentan odnos prema ovim pojmovima uvek završavao u “teoriji zavere”, bar kada je nacionalistički orijentisani deo srpskih intelektualaca bio u pitanju, a kako se, sa druge strane, uvek pozivalo na nužnost sleđenja institucija, ustanova i procesa koji su bili po definiciji “zapadnog” porekla, ostala je dilema da li “Zapad” treba ipak posmatrati kao nezavisan fenomen, van “prijatelja” i “neprijatelja”, dnevnih ili vekovnih. Kako je, međutim, kroz mnoge knjige srpskih intelektualaca provejavao stav da su balkanski narodi uvek morali da se provlače između Scile i Haribde – “varvarske Turske” s jedne, i “nezajažljive Evrope” s druge strane (Jelenić, 1908: 18), i kako je, iako nenazvan “vekovnim neprijateljem”, “Zapad” uvek percipiran kao tuđ, opasan, sa skrivenim motivima i namerama – svrstan je u ovo poglavlje, uz sav rizik od nepreciznosti takvog određenja. Uostalom, zar savremeni intelektualac Mihailo Marković nije u jednoj rečenici savršeno sažeo ovu sintagmu kada je zabeležio da su “naši vekovni neprijatelji”, pre svega, “germansko-vatikansko-turski blok” (Mihailo Marković, 1997: 381).

Nije slučajno da o “vekovnim neprijateljima” Turcima najmanje može da se piše. Iako je poslednjih sto i više godina termin “vekovni neprijatelj” bio ekskluzivno rezervisan za Turke, prevario bi se svako ko bi poverovao da su zbog toga nejnegativnije osobine rezervisane za njih. Osim ove popularne sintagme, koja sama po sebi čak više ni nema negativan naboj već predstavlja stilsku figuru, negativnih stereotipa o Turcima gotovo da nema. I ne samo da ih nema danas, kada Turci predstavljaju udaljen narod sa kojim ima malo neposrednog dodira, već ih je veoma malo bilo i pre sto godina. Od oslobođenja Srbije i sticanja novih neposrednijih i opasnijih “neprijatelja”, Turci su postali gotovo

pozitivan reper prema kojem se pravila gradacija negativnih osobina ostalih. Čak i kada se pravi njihova "karakterologija", osobine koje im se generalno pripisuju više imaju funkciju da pokažu zašto je njihovo carstvo moralo da propadne, nego što su to po definiciji negativne ljudske osobine, kao što je to slučaj, recimo, u opisu Bugara, Albanaca ili Hrvata. I gotovo po pravilu, iako se ističe njihovo azijsko poreklo sa negativnim implikacijama, sasvim su retka ulazjenja u njihovu "karakterologiju" koja bi bila tumačena "rasnim" razlozima, u smislu "rasne" inferiornosti, kao što je to slučaj sa tumačenjima "karaktera" Bugara i (mnogo manje) Albanaca. Posebno se ne mogu naći opisi fizičkih svojstava Turaka koji bi ukazivali na njihovu inferiornost, kao u opisu Bugara, na primer.

Opšta mesta koja se ponavljaju kod većine autora proističu iz dugogodišnje potčinjenosti Turcima, a odnose se na zločin učinjen Srbima zbog uništenja države, vlastele i kulture. Pripisuje im se veća mržnja prema Srbima nego prema drugim pokorenim narodima zbog njihovog otpora, veće nepoverenje prema srpskom imenu "koje je bilo sinonim za reč buntovnik"¹⁸² i istovremeno, podrška drugim balkanskim narodima zbog njihove poslušnosti i pokornosti. Sa druge strane, njihova "mržnja na Srbe i sve što je srpsko" proizvela je mržnju Srba koji su ih uvek smatrali "vekovnim neprijateljima".

Karakteristično je da su, i pored opšte upotrebe sintagme "vekovni neprijatelj", savremeni autori mnogo skloniji da negiraju bilo kakav pozitivan uticaj koji su Turci mogli ostaviti od onih starijih, koji su neretko i takav uticaj primećivali. Poslednjih godina beleženo je da nema osnova da se ulepšava "mračna slika" o položaju srpskog naroda pod Turcima jer je njihov uticaj bio "apsolutno negativan" (Bogdanović, [1985] 1990: 93), pominju se "neverni Agarjani", "zli Agarjani", Turci koji "ništa nisu radili slučajno" i u čijoj su se zajedničkoj svesti stvarale "najpaklenije namisli". Opisivani su kao "istinski, veoma smišljeni osvajači" sa namerom da srpski narod potpuno "obezglave", sa razvijenim sistemom potčinjavanja naroda "primenom raznih vidova genocida", pri čemu je za Srbe smišljena "paklena mera" da se "uništenjem njihovog plemstva i uticanjem na njihove

¹⁸² Ovu tezu autori su varirali na razne načine. Pisalo se da su Turci gušili ime Srbin "čije je samo priznanje zasluživalo vešala" (Aleksijević, 1878: 19–20); da nisu priznavali srpsku narodnost već je "kitili" najcrnijim nadimkom, "nadimkom nečastivnika, otpadnika i večitog buntovnika" jer ime Srbin "u očima prostog Turčina označava razbojnika i večitog buntovnika" (Veselinović, 1888: 3); da je srpsko ime kod Turaka bilo omrznuo jer je predstavljalo "narod i pojedince, koji za čast, za slobodu i vjeru rado umiru i žive samo za ono što čovjeka pravi čovjekom," pa su Turci "svaku stopu osvojene zemlje zalivali obilato svojom divljačkom krvlju" (Oraovac, 1913: 26); da je ime Srbin značilo "ne samo buntovnik, nego demon turstva" (Stepanović, 1913: 43); da su početkom XIX veka "Srbi smatrani kao buntovnici, tako da su im i ime Turci mrzeli; prirodno je da se i samo stanovništvo Makedonije od njega klonilo i uzimalo ime bliskoga, ali u to vreme mirnoga slovenskoga naroda" (Belić, 1913: 42); da su se Turci "bojali Srba" i da "nisu nigde hteli da čuju za srpsko ime, dok su, međutim, prave Bugare smatrali za svoju mimu raj" (Stanković, 1915: 38–39); da za Turke "reč Srbin beše isto što i buntovnik" (Nešić, 1919: 30); da je ime Srbin "postalo kod Turaka vrlo omrznuo i sinonim sa rečima "odmetnik" i "neprijatelj" usled dugotrajnog otpora" (Erdeljanović, 1925: 59–60); da se bugarsko ime u Makedoniji lako širilo zato što je srpsko ime bilo "kompromitujuće pred Turcima" (Cvijić, 1906: 32); da je "srpsko ime postalo za Turke ime buntovnika i krvnika" (Grujić, [1921] 1995: 154).

tradicije odvoje od svog bića i zatim puste u život kao beslovesna masa od koje se može stvoriti drukčija ljudska vrsta” (Samardžić, 1989: 122, 227–229). Ili, da su u odnosu na Srbe “pustili Tatare i Arbanase da krvave ruke, i jedva su ih uspjeli zaustaviti onda kad je Porta odlučila da pomiluje raju kako zemlja ne bi sasvim opustela” (N. Samardžić, 1990: 58), da je “slika Turčina kao notornog zločinca, utisnuta duboko u svest i osećajni svet srpskog naroda” (Tadić, 1992: 125), da su “turski uticaji modelirali slovensku (srpsku) emocionalnost utoliko što su joj povremeno dodavali agresivnost, tačnije afekat i strast, ali je nisu ugušili” (Marić, 1997: 63).

Očigledno, osim osavremenjavanja turskih zločina zbog »puštanja« Albanaca »na Srbe« i prekida “nacionalnog” razvoja u srednjem veku, danas se gotovo ne ulazi u tursku “karakterologiju”. Pre sto godina, međutim, autori su, poznajući bliže Turke, verovali da su upoznali njihovu “prirodu”, pa su se detaljnije upuštali u opis njihovih “osobina”. Već je Živojin Žujović pisao o Turcima kao o “divljim, plahovitim i fanatičnim Azijatima” koji moraju da budu varvari ako hoće da ostanu dosledni svojoj veri, pa je njihovo varvarstvo “stvar potpuno zakonita. Turčin se nikada ne pravi da je humanist, on čak nema ni pojam o humanosti, niti uopšte sme da ga ima. To je gordi janičarski duh koji se gnuša podlih civilizovanih okolišenja” (Žujović, [1864] 1977: 152). Vladimir Jovanović je pišući o “varvarskom osvajaču”, “azijatskom zulumčaru”, verovao da “nema toga zla, što ga istorija u čoveku poznaje a da ga zulumčarska sila neprijatelja Srbskog u sebi neskriva”. Nabrajao je osobine kao što su samoživost, gramženje, život o trošku drugoga, strast koja napada na tuđe pravo, grabež i otimanje dobara, nepošteno i nečovečno postupanje sa slabijim, tiranstvo, zlobu, pakost, lukavstvo, laž, “sve mane i svi poroci što ruše društveni život, sve je to u licu azijatskog varvarina širilo svoje gospodarstvo nad glavom robujućeg Srbina” (Jovanović, 1870: 24). I Milojević je pisao o “divljim aziskim čordama”, o “divljem fanatizmu azijskih nadskotova” koji su sve “utamanili” (Milojević, 1872: 1), o “lukavoj zmijskoj ruci lukavih sitnih i džebavih aziata Osmanlija”, o “gadosti i nečistoti, koja je svojina Osmanske rase” (Milojević, 1871: 68, 114), a Spiridon Gopčević je pisao o “gadnome običaju (pederastija)” kojem je “odano najmanje 99 procenata svih Osmanlija i množina otpadnika” (Gopčević, 1890: 120).

Početkom veka uglavnom je vladala ovakva slika, pa je i Stojan Novaković, opisujući tursko dete koje je na njihova kola bacilo kamen, komentarisao da “nejaka ruka nije mogla da dopre do naših glava kako joj je, valjda, mržnja rase i vere namenjivala” (Novaković, 1906: 105). Smatrani su nekulturnim narodom pod čijom vlašću srpski narod nije mogao da se pomiri sa “neprirodnim zakonom da se, kao više kulturni, mnogobrojniji i visoko svestan svoje narodnosti, potčini grubom verskom fanatizmu osvajača”, a “siromah Turčin radije će biti amalin no što će raditi zemlju” (Nušić, 1903: 73, 51). Pisalo se i o sledećim pojavama: o turskoj indolenciji; o tome kako su Bugare manje mrzeli od Srba, kako su “mrzeli sve što je srpsko” (Ivanić, 1908: 349); o “mržnji turske rase” prema Srbima koja je veća nego prema drugim balkanskim narodima jer su Srbi vekovima pokušavali da se oslobode (Hadži-Vasiljević, 1906: 63); o Turcima i “Arnautima” koji su “poznati nasrtljivci na hrišćansko ženskinje pa ma kakvo ono bilo po lepoti” (Hadži-

Vasiljević, 1913a: 244); o “dobro poznatom lukavstvu” Turaka (Hadži-Vasiljević, 1924: 75); o “turskim i arnautskim zulumčarima” i nasuprot njima “hrišćanskim gorskim osvetnicima” (Hadži-Vasiljević, 1928: 5); o Turcima koji su “najvećma tamanili i mrzeli srpski narod” jer se odupro na Kosovu i “zabo nož svoj u grudi turskoga cara” (Tomić, 1914: 17); o sposobnosti za imitaciju koja je turska “bitna osobina” (Simić, 1918: 21); o beogradskim Turcima koji su početkom XIX veka “bili slabo, ili nikako, plaćeni degenerici, bedna i gladna fukara, koja je još samo pred svetom držala na svoj prazni ponos”; o Turcima koji su bili neradnici, “gomila leventi, koji su provodili vek ili kao amali i poslušnici” ili su se “kao vojnici izležavali po garnizonima”, ili “kao građani, dembelišući, protezali po mračnim, niskim i prijavim kafanama, srčuci kafu, pušeci i lenjo i tromo trajući dane”, pa iako su se međusobno mrzeli, Srbi i Turci se nisu progonili, “ali uzajamno licemerstvo nije moglo prikriti pravo stanje stvari” (Đorđević, 1924: 141–144). Osmanlije nisu uspele da iskorene “najčistije rasne elemente” kod hrišćana “jer je bilo neprirodno, nelogički i nemoguće da jedno divlje seldžučko i mongolsko pleme ‘kultivira’ daleko kulturniji i civilizovaniji narod, koji je nosio i nosi sve stvaralačke znake” (Mitrinović, 1926: 103). Bili su “surovi kao svi mongolski narodi”, sa jakom vojničkom organizacijom i strogom disciplinom, koje su kao “odrpene, grube poludivljake na vatrenim konjima” privlačila na Balkanu njegova prirodna bogatstva i vredni zemljoradnički narodi (Jovanović, 1936: 11).

Mada retko, bilo je i autora koji su osporavali da su Srbi mrzeli Turke. Polazeći od pretpostavke da se mržnja nasleđuje, a da većina Srba nije upoznala tursko ropstvo, tvrdilo se da su Srbi “imali iluziju” da mrze Turke, a kako se neko može mrzeti tek kada se poznae, “tek onda kada smo ih upoznali stvarnost nas je uverila o prividnosti jedne strasti, koja nikad nama nije vladala”. Ova teza se objašnjavala tako što “Tučin beše naš vekovni neprijatelj”, koji je kao gospodar “hrđav, ohol i nemilostiv”, ali pobeđeni neprijatelj je nešto drugo, “on nije ni osvetoljubiv, ni odvratn, naprotiv, on je blag, lojalan, mek, dobar”, pa oni “ubrzo, postaše prisebni, tihi; a iz njihovih pogleda čitasmo tada ono njihovo ‘Ksmet’”. Navodile su se reči Turaka “aferim, na sablji smo vam oteli; na sablji ste povratili”, koji tada “nisu izgledali ni surovi, ni rđavi, ni ugnjetači, ni osvetoljubivi, ni podmukli”. Ipak, kontrast Srba i Turaka proizvodio je stav da su Turci »jedan sumoran narod«, mlitav, neradan, umoran” zato što “nije nikad poznao rad i zadovoljstvo od rada i što se umorio od čame”, uz uzvik: “ali kolika razlika u tome između ova dva naroda” (Vasić, 1919: 5, 14–15, 100).

Ipak, Turci su bili retki “neprijatelji” o kojima ima koliko negativnih, toliko i pozitivnih stereotipa. Verovatno zbog njihove stare pobede, primarno im se pripisivala velika hrabrost, pa “posle naših Crnogoraca i braće Rusa, Turčin je vazda cenjen kao najbolji vojnik u svetu” (Stepanović, 1913: 1); u Balkanskom ratu turska vojska se borila “neobično junački, kao uvek” (Jaša Tomić, 1913: 69), bili su “hrabar narod azijski” čija sablja nije pokorila Balkan “nego jaka vera u Turaka”, a sa “jakom verom išla je i jaka disciplina i čestitost” (Episkop Nikolaj, 1932: 189). Opisivani su kao “ozbiljni i kontemplativni ljudi” koji “kad se nisu bili za slavu Alahovu i za carsku čast, imali su

potrebu da tiho, u miru koji je ličio na polusan, roje misli o sudbini”, pri čemu su njihova razmišljanja bila “pobožne, smirene i pomalo tužne, sve tužnije glose uz Koran”, pa se i Srbijanac od Turaka “navikao na preozbiljnost, mučaljivost i neveselu mrkost, namrštenost” (Velmar Janković, [1938] 1991: 11, 109).

“TURSKA TOLERANCIJA”

Mnogo češće nego o bilo kojoj negativnoj osobini turskog “karaktera”, srpski intelektualci su pisali o “turskoj toleranciji”. Sintagme “vekovni neprijatelj” i “turska tolerancija” i nisu u tako velikoj koliziji kao što bi na prvi pogled moglo da izgleda. Podrazumevajući da se prvom sintagmom dovoljno oslikava sva negativnost ovog “neprijatelja”, drugom je trebalo pokazati do koje mere su drugi, aktuelni “neprijatelji” bili još gori, gori od prividno najgoreg. “Turska tolerancija” je tokom sto godina postala više pravilo nego izuzetak, a funkcija joj je bila dvosmerna. Prvi cilj je bio ukazivanje na dubinu neprijateljstva aktuelnog političkog protivnika (drugog naroda) u odnosu na kojeg su i “vekovni neprijatelji” Turci, visoko tolerantni. Drugi cilj, mnogo prisutniji kod starih autora, bio je ukazivanje na versku toleranciju Turaka, što u danas prisutnoj slici njihove vladavine, potpuno odsustvuje. Udaljavanje od turskog perioda, učinilo je da se danas očuvala samo crno-bela predstava “vekovnog neprijatelja”, bez finesa ali i bez negativnog emotivnog naboja, prisutnog u opisu bližih suseda.

Savremene teze da su Srbi nalazeći se na teritoriji hrvatske vojne granice “veoma često prolazili gore nego pod Turcima” (Simić, 1992: 562), ili da “prema nekim našim današnjim protivnicima, Turci su bili dosta bezazleni” (Miroslav Pantić, *Politika*, 23. 05. 1992) samo su mnogo puta ponovljena opšta mesta kada je trebalo obeležiti najvećeg aktuelnog “neprijatelja”. U zavisnosti isključivo od dnevopolitičkih motiva, Turci su bili “bolji” i od Albanaca, i od Hrvata, Bugara, Grka, Zapada, katoličanstva...

U poređenju dva “vekovna neprijatelja”, Turske i Austro-Ugarske, prva je uvek bila pozitivan reper. Već u *Planu propagande* iz 1849. narodu u Bosni se savetovalo da se ne približava Austriji jer je “jaram austrijski mnogo teži i opasniji od onog turskog; da bi se pod Austrijom ne samo opteretili većim dacijama, nego bi još morali i u najdalje zemlje na vojsku ići i onamo svoje kosti ostavljati” (u: Stranjaković, 1936: 38). U prošlosti se pisalo da ni Čarnojević “ne bi sa hiljadama srbskije porodica prelazio u Česariju” da je predviđao kako će se sa njima postupati, jer “njih Turci nijesu uznemiravali u njihovijema crkvenijema obredima”, naprotiv, oni su ih “spokojno uživali pod Turcima” (V. M. G. M., 1882: 10), kao i da su Srbi “u Česariji” trpeli muke i nevolje “mnogo gore no pod samim Turcima, jer ovi posljednji nijesu im diralu u vjeru, ali njihovi novi gospodari nasrtali su i na nju” (Medaković, 1895: 33).

Jovan Ristić je navodio reči patrijarha Rajačića da je bolje podnositi “i turski jaram, nego li madžarski” (Ristić, 1887a: 40), zaključujući “dokle nam je god suđeno [...] da budemo pod čijim gospodarstvom, mi tursko pretpostavljamo svačijem drugom. Ni srpska

raspoloženja ne kipe tolikim neprijateljstvom prema Turskoj, da bi im zamutilo čak i raspoznavanje interesa njihovih. Šta više, Srbi uviđaju, da ima prilika, u kojima su njihovi interesi saglasni sa turskima” (Ristić, 1887b: 96). I Nikola Pašić je tvrdio da je “ćesarovo” gospodstvo “teže za pravoslavnoga no gospodstvo polumeseca” (Pašić, [1880-ih] 1995: 102), a Hadži-Vasiljević, da se Srbi, Bugari i Grci zajednički moraju odupreti “navali sa severa koja preti da i jedne i druge i treće ponovo baci u ropstvo i to, sa nacionalnoga gledišta, u mnogo teže, strašnije ropstvo no što je bilo, i što je, ono Turcima” (Hadži-Vasiljević, 1906: 96). Priznavao je da ima “nešto i dobrog što se mora i toj naopakov turskoj sili i upravi priznati, a to je da je u verskom samoopredeljenju svojih podanika bila vazda liberalna”, da se Turci “nikad nisu starali da pokorene narode denacionaliziraju”, da je Pečka patrijaršija uživala tursku trpeljivost i da je turska uprava intervenisala protiv nasilnog “poturčivanja” hrišćana (Hadži-Vasiljević, 1924: 54–56). Tvrdilo se i da je “ceo narod uveren da je dualistička monarhija daleko opasnija za srpsko-hrvatski narod, nego što je Turska ikad bila, jer, Austrija ume bolje od Turske da odnarođuje” (Đorđević, 1913: 119, 187).

Uz Austro-Ugarsku i Katolička crkva se apostrofirala kao veći “neprijatelj” od islama, a uz nju i hrvatska vlast. Nikola Pašić je tako krajem veka pisao o turskoj toleranciji, navodeći da su Srbi “gonjeni od sveštenstva i vlasti hrvatske kao od odža i turskih bega. Šta više može se reći da je turska sila bila slabija i snosnija od sile katoličke vlasti. Tako je bilo do sada – pa tako još prikriveno, istina u manjoj meri, traje još i do današnjih dana” (Pašić, [1880-ih] 1995: 66), a u nepotpisanom tekstu u *Delu* iz 1894. poredi se položaj Srba u Hrvatskoj, Bosni i Turskoj, naravno, u korist turskog carstva, uz pitanje: “zar onda da žalimo naše suplemenike koji žive u krajevima Otomanske Imperije, kad smo uvereni da im se od strane državnih organa vera bar poštuje i u narodnost ne dira” (*Delo*, II, 1894: 133). U poređenju islama i “rimske razuzdane propagande” davala se prednost prvom, jer je druga “u mnogo čemu bila po Srbe i Srpstvo teža i opasnija od samih objesnih Turaka i njihovog korana”, dok Austrija “austrijski neda Srbinu u svojoj kući, na svome ognjištu srpsku slavu slaviti, ni gusle pomoliti i ako to Turci nikad nijesu branili” (Oraovac, 1913: 24, 89). Bilo je i tvrdnji da se u strahu od prevlasti “Rimokatolištva”, još u srednjem veku većina vlastele odlučivala “pre i za Turke nego za Rim” (Grujić, [1921] 1995: 32), kao i da je srpski narod u odbrani pravoslavlja “pretrpio u toku vjekova strašnija gonjenja i zlostavljanja od rimokatoličkih agenata i najamnika, nego što ih je pretrpio od azijskih zavojevača, Turaka” (*Rimokatolička propaganda*, 1932: 12). I u toku Drugog svetskog rata se isticalo da su Turci “mnogo više poštovali pravoslavlje od Hrvata” (Psunjski, 1944: 71).

Ali ne samo Austro-Ugarska, Hrvati i Katolička crkva, već i pravoslavni narodi i druge pravoslavne crkve bile su u određenim političkim okolnostima “gore” od Turaka. Teško je proceniti da li bi u “tursku toleranciju” moglo da se svrsta zapazanje da se ne zna »ko je bio po srpsku narodnost opasniji, da li pomoć Rusa, da li Bugari, da li Turci« (Andonović, 1913: 61), ali sigurno može sledeće: da su “Srbi trpeli veće muke od tih Grka, služitelja oltara Božijeg, no i od samih Turaka”, pa se narod u očajanju “turčio samo da se

spase grčkih dahija u mantijama”, dok “indolentni Turci nisu branili kulturnu utakmicu” jer ih se ona nije ticala (Ivanić, 1908: 378, 555); da je mržnja balkanskih Slovena prema grčkoj crkvi “obuzela sve otpornije duhove, i bila je jača od mržnje prema Turcima” (Stepanović, 1913: 19); ili da su mnogi Srbi prihvatili bugarsko ime iz mržnje prema Grcima “koji su ih kao Slovene progonili gore od Turaka” (Jovanović, 1936: 66). Uz grčku crkvu i “vlaška” je bila gora od islama, kao u tvrdnji da “bolje nam je ne videti crkve ni škole, nego na njiovu nauku i molitvu ići; i bolje nam se i s Turcima držati, jer i tamo ćemo se duže kao Srbi održati” (*Za što naš narod...*, 1867: 36).

Ipak, “turska tolerancija” je možda najviše dolazila do izražaja u poređenju sa Bugarima. Pisalo se da “ako uporedimo držanje Turaka i turske vlade prema srpskom narodu, koji živi u granicama turske carevine, sa postupkom, kojim se služe Bugari, njihova vlada i propaganda protivu srpskog življa u Staroj Srbiji i Makedoniji, onda odista moramo priznati da su Turci daleko tolerantniji i čovečniji naspram naših istorijskih svetinja, nego naša ‘vajna’ braća Bugari” (M. Kasumović,¹⁸³ u: Gopčević, 1890: 234); da “Srbija nije mogla ni slutiti: da će u svojoj jednokrvoj braći Bugarima dobiti krvnog neprijatelja, i goreg rušioca svega što je srpsko, i od samih Turaka” (Joksić, 1898: 22), kao i da je narod “propištao i majčino mleko do bugarskih četnika, te je prvo tražio oslobođenje od Bugara, pa onda od Turaka, jer mu Bugari behu mnogo teži i mnogo nesusniji” (Stanković, 1915: 158). Slično je bilo i uverenje da “što nisu opustošili Turci, to su dokončali Bugari”, kao i da “ono što beše i Turcima zazorno da čine, ostavili su da učine Bugari”, pa je “bugarski zulum nadmašio [je] negdanji turski zulum” (Tomić, 1914: 26, 133), ili da je “jadni srpski narod, prolio [je] mnogo gorkih suza i krvi zbog nedela bugarskih zlikovačkih bandi, od kojih je propištao više no od Turaka” (Radosavljević, 1925: 51), kao i da je bugarski teror bio strašniji od turskog, a da su se sami Makedonci obraćali Berlinskom kongresu sa molbom da se ne dozvoli “da tursko teško ropstvo zamenjujemo još gorim i crnijim bugarskim, koje će nam biti gore i nesusnije od današnjeg turskog i koje će nas primorati ili da svu našu čeljad pokoljemo, ili da svetu našu zemlju napustimo” (Đorđević, 1929: 148).

Naravno, Turci su bili visoko tolerantni i u odnosu na Albance, pa su navođeni primeri Turaka koji su »sa suzama u očima« govoreći: »Mi smo se protivu vas borili a vi s nama postupate kao s braćom«. Tako se dolazilo do zaključka da bi morao čovek “doći na misao da su čak i Turci bolji narod nego Arnauti” i potvrde – “tako i jeste” (Đorđević, 1913: 119), ili do tvrdnje da su i Turci pokazali »neku kulturu i ostavili za sobom neke tragove kulture i neke spomenike«, a samo su »Arbanasi ostali na istom stupnju razvitka na kom su bili i pre hiljade godina« (Balkanicus, 1913: 18).

U međuratnoj Jugoslaviji pozitivno pisanje o Turcima proisticalo je verovatno iz dva izvora: “završene” istorije Turaka na Balkanu i ideje zajedništva balkanskih naroda među kojima su i Turci živeli. Tako su u Zborniku *Balkan i Balkanci* autori najviše pisali o pozitivnim stranama dolaska Turaka na Balkan, uz tvrdnju da su oni upoznali balkanske

¹⁸³ Kasumović Milan (?–1905), profesor gimnazije, prevodilac, pesnik.

hrišćane sa islamskom zaštitom slabih i siromašnih članova društva, pa "prosti narod i kaže za Osmanliju da je duševan i da je gospodarast, a ne da je divljak kako to često misle zapadnjaci". Turci su "dali Balkancima istočnjačku gradsku prosvetćenost sa njenim javnim ustanovama, čuvajući pri tom mnoge nemuslimanske običaje i pravne ustanove domaćeg porekla. Naučili su Balkance da je sused preči i bliži od svakog rođaka i stvorili tako sve što je potrebno za versku i društvenu trpeljivost". Autori su smatrali da je "islam neobično pojačao toleranciju kao opštu crtu verskog života na Balkanu" i da je izreka "brat je mio koje vere bio" nastala u doba kad je islam bio državna vera na Balkanu, uz naglašavanje da je verska netrpeljivost nebalkanska pojava (*Balkan i Balkanci*, 1937: 59, 113). Tvrđilo se i da su Turci "ipak, bili dosta tolerantni" jer da su zaista imali cilj da islamizuju stanovništvo, imali su dovoljno vremena da to i učine, pa je "mnogo Bosanaca više volelo Turke nego Mađare" (Ćorović, 1937: 34–36), kao i da je u naponu svoje snage, u XVI veku, Turska bila zemlja istinskog napretka što je imalo da se zahvali "širokoj toleranciji turske vrhovne uprave" (Ćorović, [1939] 1991a: 14).

U skladu sa stereotipom "sami sebi neprijatelji", Turci su bili bolji i od sopstvene nacije, kao kada se tvrdilo da čak "i onaj lenji i divlji Turčin ume oko svoje kuće da načini raj baštu, punu najlepša voća; a naš počupa raj, gde ga gotovog zatekne, pa živi u pustošu"; ili, kada se ljutilo na narod što se "za tuđe interese" međusobno sukobljava, pa "ni onaj dušmanin Turčin nemože nam većega zla želeti ni smisliti, nego što sami sebi činimo" (*Za što naš narod...*, 1867: 23, 38).

AUSTRIJANCI

Iako su mnogi od navođenih srpskih intelektualaca bili svesni da i Rusija i Austrija (kao, uostalom, i sve ostale velike sile) rade na Balkanu isključivo u sopstvenom interesu i da politika velikih sila u bitnoj meri određuje sudbinu balkanskih naroda, ipak je Rusija neobjašnjivo najčešće bila "prijatelj", a Austrija uvek "neprijatelj". Šta je u toj činjenici bilo presudno – odnos germanstva i slovenstva, odnos katoličanstva Austrije i pravoslavlja Rusije, blizina Austrije i udaljenost Rusije, sukobljeni interesi Austrije i Srbije, odnosno nepreklapanje interesa Srbije i Rusije – manje je za ovu temu bitno od činjeničnog stereotipa o Austrijancima kao "vekovnim neprijateljima" za razliku od Rusa, "vekovnih prijatelja". Osim toga, iako obeležavani sintagmom "vekovni neprijatelji", ni Austrijanci, kao ni Turci, danas ne spadaju u grupu najvećih "neprijatelja" u stereotipnom viđenju. Slika Austrijanaca, ili bolje reći Austro-Ugarske monarhije stvarana je u kompleksnim okolnostima političkih neprijateljstava i sukoba interesa, ali je ona postala stereotipna putem generalizacije, odnosno pretvaranjem neposrednog političkog takmaca u konstantnog "neprijatelja" odgovornog za celinu sopstvene nerealizacije, ali i za "nastanak" pa i "karakterna svojstva" malih suseda. Dnevni politički protivnik prestao je da bude država sa svojim interesima i prerastao u nastaloj slici u nadindividuu gotovo demonskih svojstava, a u jednoj rečenici ona bi glasila: Austro-Ugarska je oduvek kovala

zaveru protiv Srba sa ciljem njihovog uništenja kao naroda, ona je odgovorna za sve što je snalazilo balkanske narode u njihovim međusobnim odnosima, a najodgovornija je što je "izmišljala" balkanske narode (Hrvate) i države (Albanija), pa je ona veći neprijatelj i od Turske.

Generalna svojstva stereotipa, nezavisno od vremena i okolnosti u kojima se stvaraju, je otpornost i istovetnost, a promjenljivost objekta kojima se pripisuju. Zato nije teško uočiti da je u slici Austro-Ugarske početkom XX veka izvršen u stvari transfer starih stereotipa, uglavnom sa Vizantije. Sve ono što joj se pripisivalo u aktuelnom trenutku, pripisivalo se "podloj, odnarođujućoj, gramzivoj" Vizantiji u priči o prošlosti. I na isti način, danas, iako je kao atavizam Austrija ostala jedan od većitih "zaverenika" u "teoriji zavere", sva su nabrojana svojstva prenetá sa nje na komunizam i prethodnu Jugoslaviju.

Slično savremenim autorima po kojima je Austro-Ugarskoj "pripala i ta žalosna čast da bar započne moderni genocid nad srpskim narodom" (Samardžić, 1989: 216–217), ili po kojima su Srbe Nemci i Austrija "oduvek mrzeli" (Jevtić, 1996: 74), u tekstovima od pre vek i po figurirale su slične teze. Već u *Načertaniju* stoji da Austrija "mora pod svima opstojateljstvima biti neprestano neprijatelj srbske države: sporazumjenije dakle i sloga sa Austrijom jest za Srbiju politička nemogućnost: jer bi ona sebi s tim sama uže na vrat bacila" (u: Stranjaković, 1931: 19). U *Planu propagande* iz 1849, narod u Bosni treba savetovati da ne veruje nikakvim obećanjima ljudi koji ga privlače za Austriju i mora se čuvati "od austrijskih ljudi i austrijskog nagovaranja kao od naotrovnije zmije, i svakog da smatraju izdajnikom ko bi ih na stranu Austrije privlačio" (u: Stranjaković, 1936: 38). Autori su navodili da "Česarija i njeni prijatelji" nikada nisu pomagali srpskom narodu, "nego vazda su gledali, da ga satare, a tako će raditi oni i u buduće – ili dok gođ nas i njih na zemlji teče" (V. M. G. M., 1882: 44); da je "Česarija svojim intrigama" potkopavala opstanak Srbije, da je njena deviza bila "razdjeli pa vladaj", da je uspešna "u lukavstvu i prijevare", da je "mila majka ageneta, uskoka i ostali je dembela, koji neće ništa da rade, već zajedno sa zlotvorima ispijaju na pamuk krv našeg naroda" (Medaković, 1895: 74–97); da su Nemci "neublažimi neprijatelji slavenskih plemena", da su "Germanci iskoni vrag Slavena" (Pašić, [1880-ih] 1995: 86–87).

Govorilo se i da Austro-Ugarska zaboravlja usluge srpskog naroda "u čemu je u ostalom, svagda dosledna" (Radonić, 1912: 27), pa se vekovima trudila "da uguši srpski narod" (Đorđević, 1913: 138); da je sistematski radila na diskreditovanju Srbije kako bi ona postala austrijska,¹⁸⁴ pa je Srbija uspela da ukloni "turski nakovanj", ali nije uspela da

¹⁸⁴ "Za to ona ne sme na Jadransko More, zato ona ne sme biti atrakciona tačka na Balkanskom poluostrvu, za to ona ne treba da je ekonomski emancipovana, za to ona ne sme biti ni velika, krepka i snažna! Tek tada kad Srbija bude mala i slaba, tek tada kad ostane stalno između turskog nakovnja i austrijskog čekića, ona će, venući iz dana u dan, jednog dana i svenuti i pasti mrtve glave u austro-ugarska naručja [...] tada Srbija neće biti ni ruska, ni srpska, ali će biti – austrijska" (Balkanicus, 1913: 81).

se oslobodi “austrijskog čekića” koji “još visi nad njenom glavom” i ona “lepo i jasno vidi kako jedna ruka stalno njim zamahuje” (Balkanicus, 1913: 82, 91).

Istovremeno se tvrdilo da prava kulturna granica Srbije na severu nije Mađarska već Austrija “od kojih smo dosta primili i koji su nam dosta koristili, na prvom mestu u materijalnoj kulturi” (Cvijić, 1914: 25), ali i da »austrijska tutorska uprava ume nekom vrstom artistske finese da odneguje duboku mržnju kod svojih podanika«. »Ta mržnja je toliko jaka da je oni prenose i na stanovništvo slobodnih balkanskih država«, a Austrija je generalno bila protiv Srbije pa je u tom cilju pridobijala “za svoje osvajačke planove katoličke Jugoslovene, time što im je stavljala u izgled ujedinjenje Jugoslovena, razume se s klerikalno-katoličkom etiketom” (Cvijić, 1908: 28–29, 56–60).

U romantičarskom zanosu se pisalo o Srbiji koja “blista među drugim narodima” pa je “od tog bljeska onesvešćena Austrija udarala glavom o zid arbanashi i eto tako onesviješćena, uplašena i preplašena izaziva tu Srbiju”. Navodilo se da je uništavala narod koji joj je “hiljadama puta očuvao čast i krunu”, da je “Austrija austrijski postupala, Austrija je austrijski za dobro zlom vratila”, bila je “vječiti srpski grobar, koji mačem i krvlju još nikad nikoga nije pobedio, nago svojom starom navikom i svojom zakulisnom radnjom”, pa je “likovao hijenskim zadovoljstvom rugajući se moru srpske viteški prolivene krvi”. Obeležavala se kao “prokleta i nesnosna”, “podla sila austrijska”, “ta monstrozna država”, “najveći srpski krvnik, neprijatelj i grobar svega onoga što se srpskim i slovenskim naziva”, pa se tražilo da joj “naša vjekovna zaštitinica” kaže »sto!«, »kako nebi srpski narod i srpski mučenici bili prinuđeni to učiniti, preko jedinog lijeka u borbi protivu Austrije, a to je: mač i brzometka” (Oraovac, 1913: 51, 84–93, 117–119).

Autori su pisali o Austriji koja je bila “zlomišljena”, “poznata stara intrigantkinja”, “vazda osiona i lukava” (Stepanović, 1913: 4, 16),¹⁸⁵ o okruženosti Srbije neprijateljima – “siromašna, mala Srbija, omrzuta kod Turaka, bez simpatija kod Grčke Patrijaršije, bez naklonosti Rusije, sa stalnim neprijateljem, kakva je bila Austrija” (Đorđević, 1929: 135). Pisalo se o bečkoj i peštanskoj štampi koja je klevetala i ocrnjivala “sve što je srpsko i što dolazi iz Srbije, da bi tako stvorila neslogu među sinovima jednoga istoga naroda” (Marković, 1935: 195), o Austriji koja je “po svojoj osnovnoj težnji” bila neprijateljska prema balkanskim narodima, a “prema Srbiji naročito”, pa je bila prepreka da sa stvori “jedna velika srpska država” (Ćorović, 1937: 101, 134).

Ambivalencija između dva imkompatibilna zahteva u politici elita balkanskih nacija – s jedne strane megaloideja koje su se i teritorijalno i nacionalno poklapale i, sa druge, zahteva da Balkan pripadne balkanskim narodima, što je pretpostavljalo saradnju i ravnopravnost – izazivala je među njima stalne tenzije i sukobljavanja. Iako su ona proizvodila izuzetno nepovoljnu sliku jednih o drugima, često se osećala potreba da se uzrok netrpeljivosti pronađe u vanbalkanskom činiocu koji je mimo njihove volje proizvodio međusobna sukobljavanja, usmeravao ih jedne protiv drugih, sugerisao

¹⁸⁵ Autor je navodio pesmu koja se pevala u Prvom svetskom ratu: “Austrijo, neka, neka, /Tebe crna sudba čeka. /Skuplji dinar nego kruna /Doć će Srbin do Soluna” (Stepanović, 1913: 154).

“drugima” ne samo političke zahteve koje će postavljati već i samu nacionalnu ideju. Polazeći od pretpostavke “autentičnosti” i “izvornosti” sopstvenog i “izmišljenosti” identiteta drugih balkanskih naroda, najčešće se upravo Austro-Ugarskoj pripisivala “proizvodnja” novih “neistorijskih” nacija. Još u XIX veku se pisalo da je “kamerilsko-jezuitska” austrijska politika nedostižni majstor da se narod “postavi u stanje da se bori s rođenom svojom braćom” (Pašić, [1880-ih] 1995: 82); da je svojim “katoličko-klerikalnim duhom” uspevala da “neznatne klice verske netrpeljivosti neguje” da bi ih upotrebila jedne protiv drugih, da je pomagala nezavisnost Bugarske što je bilo “mera protiv Srbije”, da je razbijala srpsko-hrvatsku koaliciju, razvijajući versku netoleranciju što je vodilo otuđivanju “dva dela istoga naroda” (Cvijić, 1908: 29, 57–60). Balkanske narode je “pujdala jednoga protiv drugog” (Đorđević, 1913: 3), stalno je “dražila” Hrvate protiv Srba i Srbe protiv Hrvata (*Hrvatske prilike...*, 1911: 47), “stalno dražila” čas Bugarsku protiv Srbije, čas Srbiju protiv Bugarske pa je i za njihov međusobni rat 1885. bila odgovorna (Balkanicus, 1913: 70–71); da je “austrijski radila i sve činila da zavadi dva rođena brata Srbina i Bugarina”, naoružala je Albance protiv Srba (Oraovac, 1913: 89–92), pa je 1913. izašla i knjiga koja je u naslovu imala kovanicu “Austro-Bugarska”. Zaključak je da te “srodne duše” ostaju srpski “najveći neprijatelj” (Jovan Tomić, 1913a: 2, 131).

Pored “pujdanja” balkanskih naroda jednih na druge, Austro-Ugarska je učinila još veći zločin “sugerišući” im nacionalne ideje. Tako za savremenog autora “ideologija hrvatskog pokreta nije plod domaćih ruku” već “habzburških vojnika” (Ekmečić, 1992: 17–18), slično autoru s kraja XIX veka koji je verovao da je bečka politika težila “svim silama da održi Hrvate kao posebnu narodnu jedinicu”, pa je hrvatstvo “stavilo sebe u političku službu tuđinsku” (Milovanović, 1895a: 376–384). “Austrijska teza” je da su svi katolici Hrvati a Srbi samo pravoslavni (*Jako srpstvo...*, [1940] 1991: 170–171), a ilirizmom su Hrvati hteli nametnuti Srbima njihov “duh hrvatsko-katoličko-austrijski” (Dučić, [1942] 1990: 47). Jugoslovensku vojsku Hrvati su “otrovali austro-ugarskim oficirima” (Drašković, [1947] 1990: 47), a glavni neprijatelj u Hrvatima je “usisani otrov iz prošlosti, austrijski toksin” (Velmar Janković, [1938] 1991: 116).

Uz “stvaranje” hrvatske nacije, posebno je činjena velika “nepravda” zbog stvaranja albanske države. Sa neskrivenom nadom se postavljalo pitanje “da neće celo naprezanje Austrije i Italije, da naprave državu od ovih evropskih crvenokoža, ostati jalovo” (Đorđević, 1913: 100). Tvrdilo se da nikakvo albansko pitanje nije postojalo dok ga Austrija nije otvorila (Balkanicus, 1913: 55), sasvim slično savremenom stavu da se na Kosovu stvara nova albanska država podržavana od “Habzburgovaca” (Mihailo Marković, *Politika*, 4. 9. 1990). Austro-Ugarska je odgovorna i za naziv “Velika Srbija” koji je “austrijskog porekla” (M. Jovičić u: Knežević, 1994: 244), a “Maćedonski narod” je produkt Austrije “da se lakše srpski narod pocepa” (Hadži-Vasiljević, 1906: 4), dok su muhamedanski Hrvati “politički špekulativni, koje je kao i svako naše zlo, stvorila Austrija” (Stojanović, 1920: 75).

Zanimljivo je primetiti razliku u percipiranju Austrijanaca i Mađara u kontekstu nastajanja nacionalnih stereotipa i ovde iznete tvrdnje da je “neprijatelj” veći što je bliži

(jezikom, verom ili teritorijom), a ne stvarnim odnosom dominacija–potčinjenost. Iako je Austro-Ugarska uvek doživljavana kao najveći “neprijatelj”, iako je postojalo saznanje da u toj i takvoj “neprijateljskoj” državi dominiraju Austrijanci, u odnosu na njih gotovo da nije ni stvarana nacionalna “karakterologija”, izuzev u okviru opšteg pojma “germanstva” kojem se pripisivala imanentna netrpeljivost prema “slovenstvu”, kao i katoličanstva naspram pravoslavlju. Nešto što bi ličino na “karakterologiju” ali i što je bilo najdirektnije uslovljeno političkim zbivanjima pred Prvi svetski rat, odnosilo se na “ljubazno i veselo bečko stanovništvo”, uz zapažanje da je “bečko stanovništvo poslednjih godina manje simpatično” (Cvijić, 1914: 25), ili da su reči “ako Srbija ne može biti austrijska, onda je bolje da bude turska” – “izvađene iz duše svakog pravog Austrijanca” (Jovan Tomić, 1913a: 41). Međutim, Mađari, kojima se nisu generalno pripisivala neprijateljska svojstva austrijske države, dobili su svoju negativnu “karakterologiju” kao teritorijalno bliskiji takmac. U savremenoj percepciji Mađari nemaju izraženiju “karakterologiju”, u čemu ima udela verovatno i činjenica egzistencije brojne mađarske manjine u Vojvodini, mada je početkom 90-ih započeo trend generalnog pripisivanja Mađarima neprijateljskog stava prema Srbiji.¹⁸⁶ Sasvim su retki autori kod kojih se može pronaći u istorijskim analizama pokušaj izvođenja njihovih “svojtava”, kao što je slučaj sa Radovanom Samardžićem koji je pisao da Mađari nikada nisu poverovali da su izgubili kraljevstvo pa “ne prihvativši ideju, a kamoli mistične poruke, jednog poraza, oni su se svima, pa i Turcima, uza sve svoje jogunstvo i spremnost na otpor, ipak toliko pametno prilagođavali da su očuvali ne samo svoje nacionalno jezgro nego i deo plemstva”; odnosno, “Ugri su, kao i sve hrišćanske vojske onoga vremena, više bili nasilnici i pljačkaši nego ratnici, tako da su njihovi upadi i Srbiju, dok se ona s mukom održavala u životu, pretežnije zapamćeni po zlu, nego po njihovom istinskom vojevanju” (Samardžić, 1989: 124, 225).

Kod starih autora negativan stav prema Mađarima, iako relativno retko ekspliciran, bio je pravilo. O njima se pisalo kao o “uljezima u srpske zemlje” (Milojević, 1871: 22), o “divljem duhu Mađarine” (Jovanović, 1870: 99), o njihovoj “obesti” da sve nemađarske narode pomađare, o međusobnoj borbi Srba i Mađara koji nisu bili “jednako divlji, jednako svirepi” jer “stoji neosporno da su Mađari nadmašili svoje srpske sugrađane u delima, kojima su ih istrebiti želeli. To stoji, pa ma se psihološko objašnjenje toj pojavi tražilo bilo u tome, što su Mađari bili pleme, koje je vladalo (a takvo je pleme svagda osetljivije), bilo u tome, što su življe i bujnije naravi no Srbi”, uz zaključak da su Mađari “otpočeli pokolj; Srbi su se svetili” (Ristić, 1887a: 13, 34, 35). Beležilo se i da “među našim i mađarskim narodom nema nikakvog rodstva: ni plemenog ni religioznog, pa ni političkog”, odnosno da “istorijski, mi smo neprijatelji jedan drugom. Nikad Srbi i Mađari nisu živeli u iskrenom prijateljstvu mada su dosta puta bili pod jednom zastavom braneći se od opšteg

¹⁸⁶ “Svojom antisrpskom propagandom hrvatska državna vlast nastoji da usmeri međunarodno javno mnjenje protiv srpskog naroda koji živi u Hrvatskoj i protiv Srbije, i da isto dejstvo postigne među etničkim manjinama, neprijateljski nastrojenim prema Srbiji – Albancima na Kosovu, Muslimanima koji žive u Srbiji i Mađarima u Vojvodini” (Pismo SANU svetskoj javnosti, *Politika*, 16. 10. 1991).

dušmana. Nikad do danas nisu Mađžari pružili nama iskrenu, ne velim bratsku, jer je to za njih nemoguće, no ni iskrenu savezničku ruku”, uz zaključak da “do samog današnjeg dana Mađžari ostaše prema nama onako isto kako su bili vazda: postojani naši neprijatelji” (Žujović, [1868] 1974: 301–305).

Redak prividno pozitivan stav iznosio je Gopčević koji je žalio što Srbi nisu u prošlosti bili “onako slobodoumni i energični kao Mađari” već se “ne gundajući odaše svojoj sudbini, pa još i danas – oni u poniznosti čiste čizme Mađarima” (Gopčević, 1890: 221). Sasvim suprotnog značenja je bila tvrdnja da su Sloveni kao kulturno jači doprineli da su se Mađari “mogli održati u sredini evropskih naroda” (*Delo*, II, 1894: 143), da su Mađari “od Srba odnosno Slovena primili sve kulturne osobine jednog naroda” (Ivanič, 1899: 16), ili da su Mađari izgradili mentalitet, “u Evropi poznati mađarski mentalitet o kome se drži da se odlikuju nekim netačnim i još više megalomanskim i napetim idejama, nakratko mentalitet uticajnih krugova, koji odbojno dejstvuje na okolne narode i države”, zbog čega je njihova kultura, pored svih divljenja dostojnih naprezanja “skroz imitatorska”, a Srbija više ne prima uticaje sa te strane “jer se na njih više ne gleda kao na kulturno i intelektualno naprednije no što su viši krugovi Srbije” (Cvijić, 1914: 24).

Kao i u slučaju Turaka i njihove “tolerancije”, Mađari su mogli da budu čak i pozitivan reper kada je trebalo odrediti još većeg “neprijatelja”. Tako se tvrdilo da su velikohrvati pretekli Mađare “u gonjenju i ismevanju srpskoga naroda i srpskog imena tako da je Srbima pod neposrednom upravom Mađžara odnosno bolje išlo no pod bratskom i jednokrvnom braćom Hrvatima”, pa je narod govorio “bolje s nama postupaju Mađžari i nepokazuju se toliko krvni neprijatelji narodu srpskom i gonitelji imena Srba, koliko što su veliko Hrvati” (Pašić, [1880-ih] 1995: 75).

“Svetska zavera”

“Mi hoćemo da se gložimo sa celim svetom i ako je sa svim blizu pameti, da, kad se već naiđe na gloženje, da je celom svetu svakako lakše i – prirodnije da nas same saglođe, nego da mi sami sve njih saglođemo. I mi onda, kao ono mala deca, bacakamo se i nogama i rukama, vrištimo da uši zaglunu: kako je ceo svet ‘dušmanski’ raspoložen prema nama, kako nam ne da ni da živimo, a kamo li da se razivijamo i jaćamo. Kao da je neko lud, kad mu mi neprestano pružamo pesnicu, da drži da je to limun ili narandža!” (Đorđević Prizrenac, 1891: 14–15).

“Pojam *narodnog*, može se reći, drži se ne samo kontranim nego kontradiktornim pojmom *modernog*. I to je zbog čega se kod nas češće vidi strah od modernosti. Postoji mišljenje da je modernizacija našeg društva i naše književnosti poraz našeg naroda, naše individualnosti i naših nacionalnih ideala, i to mišljenje nije ispravno. Možemo se mi i kultivirati i modernizovati, pa da ipak ostanemo, Bogu hvala, živi i zdravi [...] Modernost nije čudovište, koje koči društveni progres i demoralizuje narod u kom se pojavi” (Mitrinović, [1908] 1990: 158–164).

“Nepoverenje prema stranim obrascima nije smelo ići tako daleko, da zbog njega ostanemo pri primitivnim lokalnim i krvnim zajednicama, kao da bi jedino one odgovarale našim domaćim prilikama [...] Oni koji su ustajali protiv zapadnih obrazaca, nisu bili u stanju protivstaviti nikakve domaće obrasce. Obrasci koje su oni isticali, bili su opet tuđinski. [...] Ukratko, usled nedostatka domaćih političkih tradicija, borba između zapadnjaka i njihovih protivnika pretvorila se u sukob dveju ideologija, koje su obe bile tuđinskog porekla” (Jovanović, [1957] 1991: 575–577).

Srpski nacionalizam, kao različitost i ekskluzivnost, sadrži u sebi i latentno prisutno antizapadnjaštvo. Iako je ono u svom fundamentu imalo pravoslavlje suprotstavljeno katoličanstvu, slovenstvo suprotstavljeno germanstvu, patrijarhalnost suprotstavljenu modernosti, vremenom je, podržano navedenim suprotnostima, dobilo i sadržinu duhovne “superionosti” prema materijalističkom neduhovnom ništavilu. Istovremeno, na racionalnoj ravni, čitava antizapadna kampanja početkom devedesetih bila je rezultat želje za dobijanjem najlakšeg (i najmanje utemeljenog) odgovora na pitanje: “Šta nam se događa?” U prethodnim godinama, u vreme tek nagoveštavanog

sukoba sa svim ostalim jugoslovenskim narodima, "neprijatelj" se lako pronalazio u onom narodu koji je bio "hit leta". Prvo su to bili Albanci, pa Slovenci, pa Hrvati, pa Muslimani... Kao rezerva uvek su tu bili komunizam i Tito kojima se moglo lako pripisati svako "neprijateljstvo". Kada je, međutim, nestao komunizam u Jugoslavija, i kada su se udaljili svi dotadašnji "neprijatelji", a na sceni ostali samo srpski nacionalizam i "svet", logičan odgovor je bio da su svi oni bili samo oružje u rukama onog pravog »neprijatelja« – "svekolike zavera protiv srpstva". Zato će se ovde razmatrati četiri ravni stereotipnog viđenja Zapada: zavera Zapada protiv Srba kao univerzalan razlog svih promašaja srpskog nacionalizma; unapred pripremljen odgovor na pitanje zašto zavera baš protiv Srba, pronađen u tezama o inferiornosti Zapada; generalno antizapadnjaštvo; i, na kraju, susedi kao sredstvo u rukama "neprijateljskog" Zapada.

"SVETSKA ZAVERA PROTIV SRBA"

Tajni plan protiv Srba je odavno napravljen. Ne zna se kad i ne zna se gde, ne zna se ko je sve u njega uključen, ne zna se ni zašto je napravljen, ali se zna šta mu je cilj i ko ga sprovodi. Cilj je uništenje Srba i pravoslavlja, a sprovodilac je Zapad. Ovako bi ukratko zvučalo omiljeno objašnjenje srpskih nevolja krajem XX veka – sveopšta zavera. U novom/starom obliku ono je reaktivirano krajem osamdesetih, da bi postalo opšte mesto i neupitni aksiom krajem devedesetih godina. Zavera Zapada bila je "uzrok" i krize Jugoslavije i njenog raspada, i ratova na njenim prostorima, i ekonomske propasti, a često i "mržnje" susednih naroda. Stavljanje sopstvene nacije u centar univerzuma, u nacionalističkom govoru prirodno proizvodi predimenzioniranje sopstvenog značaja, kao i uloge i motiva sa kojima svi drugi pristupaju komunikaciji. Kada se tome doda konstantno nezadovoljstvo sopstvenom veličinom, značajem i ulogom, uz sve mitove o svojim nekadašnjim (neostvarenim) potencijalima, dobije se "teorija zavera" u koju su uključeni svi "neprijatelji", veliki i mali, bliski i daleki, novi i stari.

Počelo se sa tezama da su "u pitanju velike igre" u koje su upletene "i Jalta, i Vatikan, moguće i CIA", i islamski fundamentalizam, i velikoalbanski lobi, "i revanšizam nekih suseda" (Mladenović, 1989: 78), a nastavilo se sa tvrdnjama da su Srbi "broj krivaca za svoju pogibiju" netačno svodili "samo na neke od učesnika u toj sveopštoj i javnoj pobuni protiv njih i njihovog daljeg opstanka kao važnog činioca u Jugoistočnoj Evropi" (Samardžić, 1989: 65), da su se stare namere Rima da uništi pravoslavlje produžavale do današnjih dana (R. Samardžić, 1990a: 8) jer su Srbi "prkoseći dotadašnjim pravilima ponašanja malih među velikima uništili dve svetske imperije, i to im nije zaboravljeno" (R. Samardžić, 1991: 173). Pridružile su se i teze da su SAD, Evropa i Japan spremne da Jugoslaviju pretvore u svoju koloniju, da se to "u suštini ostvaruje", pri čemu je dokaz "plansko izazivanje mržnje između pojedinih naroda na Balkanu" (Dedijer, 1991: 10–11), kao i da "Srednja Evropa doživljava renesansu fašizma" (Ekmečić, 1992: 33) pa su Vatikan i nemačka politika "odigrali ključnu ulogu u istorijskom pripremanju

građanskog rata u Jugoslaviji 1991–1995” (Ekmečić, 1999: 416). Pojedini autori danas veruju da bi Srbija imala prijatelje i saveznike na Zapadu kada bi “pristala na vazalstvo i satrapstvo” jer je njihov cilj “razbijena, slaba, potčinjena Srbija” (Ćosić, 1992a: 183), dok drugi u svemu vide “mračnu, kriminalnu, antisrpsku i antijugoslavensku, međunarodnu mafijašku zaveru i agresiju” (Glušćević, 1992: 622), ili tvrde da “Vatikan na Zapadu i Kominternu na Istoku” rade na razbijanju Jugoslavije (Babić, 1992: 761). Postavlja se i pitanje kako će svetska pozornica reagovati “ako Srbi razgrade tzv. ‘istorijske teritorije’ i oslobode svoje izdvojene sunarodnike od politike postepene asimilacije”, i odmah odgovara da ako izlaz bude dramatičan, biće to zato što srpski saveznici ne vide “razbijačku strategiju katoličko-klerikalističkih i islamsko-fundamentalističkih centara”, zbog čega će Srbi “biti prinuđeni da prihvate put velikog okršaja, makar on za njih bio i poguban” (Đuretić, 1992: 703). Danas ima intelektualaca koji tvrde da je srpski narod “žrtva višestruke agresije: katoličko-islamsko-germansko-imperijalističke” (Marković, 1994: 392), da je on “pod pritiskom udruženih neprijatelja na čelu sa SAD, kao svetskim, i ujedinjenom Nemačkom, kao evropskim žandarom” prinuđen da se suprotstavi “dvostrukoj opasnosti: smrti od gladi i smrti od moćnih spoljašnjih neprijatelja”, dok je razbijanje Jugoslavije izvršeno “uz blagoslov tzv. Evropske zajednice” čime je postignuta konvergencija ciljeva komunističke i antikomunističke politike (Tadić, 1992: 143-145).

Formulacija udruženih spoljnih neprijatelja izgleda ponekad ovako: “Vatikan, Turska, Njemačka, Austrija, Amerika, ostatak islamskog svijeta. Tako vjekovima, tako i danas. Takođe, isti su i uzroci zločina: suluda, patološka i neizlječiva vjerska mržnja prema Srbima” (Burzanović, 1996: 54). “Ovi sa Zapada” su “zluradnici, zlobnici i zločinioci” koji “komadaju Srbe kao što komadaju i razbijenu, raspetu, iskomadanu Rusiju.”, pri čemu “naročito su licemerni Amerikanci, koje su rodili vekovno licemerni Englezi” koji su ipak “suptilniji ali ništa manje licemerni i zli”. Za rat su najviše krive Amerika i Evropa, te “kukavice, neljudi, bezbožnici, tirani, ali takvi su bili i u Bibliji opisani silnici koji Boga ne znaju. Nas koriste kao zamorce, na nama izvode probe svojih Tomahawk-a” (Jevtić, 1996: 72–75). Amerika je “pijemont novosvetskog Zapada” koji kao “posthrišćanska civilizacija” vodi rat protiv “ostatka evro-azijske hrišćanske civilizacije”,¹⁸⁷ pa je kraj XX veka obeležen pohodom američkog Zapada “na ceo svet i celu istoriju”, čime se ukida stara hrišćanska istorija i nameće zapadna sudbina kao jedina sudbina. Tom “atlantskom mundijalizmu” su se suprotstavili “Zapadni Srbi” kao vodeći protagonisti evro-azijske politike i hrišćansko-nacionalnog otpora Novom svetskom poretku, pa je uništenje “srpske države u Bosni” strateški američki interes, odnosno “tačka na kojoj se

¹⁸⁷ Ovo je tip mišljenja koji se ne da prepričati: “Taj rat za planetarni američki mir kao sekularno-eshatološku utopiju Novog svetskog poretka rukovođen je ekstremnom i genocidnom verskom (anti-hrišćanska religija fundamentalističkog amerikanizma), rasnom (anti-nacionalni novi, mundijalistički rasizam ili inter/nacizam) i ideološkom (anti-monarhistička totalitarna demokratija ‘otvorenog društva’) mržnjom naročito prema hrišćanskim evro-azijskim narodima, njihovim državnim suverenitetima, kulturama i tradicijama, mržnjom koja je – u suštini – mržnja prema Bogočoveku Hristu” (Arsenijević, 1996: 220).

'lomi rezultat' američkog obračuna sa Evro-Azijom kao geopolitičkim prostorom hrišćanske civilizacije" i zato su se Srbi našli u centru bitke za evroazijsku istoriju. Rezultat je "raspeće Srbstva u zapadnim Srbskim Zemljama od strane istorijski nakazne vojno-političke alijanse post-hrišćanskog 'novokrižarskog' Zapada i džihadskog Islama", a sve zato što je "srbski pravoslavni narod odbio da se odrekne Hrista, da se prikloni 'zapadnom bogu' i da mu prinese sebe na žrtvu, da se odrekne Krsta Časnog i Slobode Zlatne i da se prikloni satanističkom pentagramu i adskom zapadnom ropstvu". I još dalje, u "Zapadnim Srbskim Zemljama" zbiva se "odsudni mistički sukob suprotnih ideja istorije: hrišćanske i anti-hrišćanske", vodi se "mistička bitka hrišćanskog otpora zapadnom Zlu koje objavljuje Kraj Istorije, bitka za duhovnu sudbinu hrišćanske evroazijske civilizacije" (Arsenijević, 1996: 220–224).

Danas su prisutni i autori koji veruju da su Srbi "prva velika žrtva pomahnitalog evropskog uma" (Zurovac, 1997b: 114), da "vjetrovi poniženja" dolaze iz onih centara moći koji su vekovima gajili osvajačke ambicije prema ovim prostorima sa ciljem da "uz pomoć jugoslovenskih secesionista, razbiju jugoslovensku zajednicu, i to isključivo na štetu srpskog naroda" (Zurovac, 1997a: 118), kao i da su se Srbi uverili "da se rimokatolički i islamski svet u miru stalno, sistematski i planski pripremao za uništavanje Srba u ratu" sa ciljem da dođe do "kanačnog uništenja Srba" (Bursać, 1997: 454). I najnovije teze idu u istom pravcu, npr. da je "krajnji cilj politike Zapada, eliminisanje Srba kao iole značajnijeg političkog, kulturnog i privrednog činioca u jugoistočnoj Evropi i svođenje srpskog državnog, kulturnog i privrednog prostora na Šumadiju" (Terzić, 2000b: 89).

Svetska zavera protiv Srba je relativno nov proizvod. Kod starih autora bilo je rasprostranjeno uverenje da se velike sile ili "Jevropa" mačehinski ponašaju prema Srbiji, ali se retko može naći da im je cilj njeno uništenje. Ipak, bilo je i toga. Tako je autor krajem XIX veka tvrdio da je cilj "Mlečića, Česarije i ostale Evrope" da Srbe "zarobe za sebe, pa da ih onda po poznatoj izreci grofa Gegera, 'mačem i ognjem' istrebe" (Medaković, 1895: 45).

Pred Drugi svetski rat i u toku njega, "zavera" se javljala samo u krilu ekstremnih intelektualaca gde je formulisana na isti način kao danas. Među intelektualcima koji su verovali da je "politička dalekovidnost" obrazovala Trojni pakt i pristupanje Jugoslavije, osuđivani su svi koji su se tome suprotstavljali i organizovali demonstracije 27. marta 1941, sa uverenjem da ih čine "Jevreji i slobodni zidari, britanski i američki agenti, kapitalizam i boljševizam" (Gregorić, 1942: 127, 143).

"INFERIORNOST ZAPADA"

Danas rasprostranjena priča o zaveri Zapada i njegovoj težnji da uništi Srbe dobila je svoje objašnjenje u superiornosti koja odavde zrači. Iako bi retko koji srpski intelektualac bio srpeman da potpiše eksplicitnu tezu o inferiornosti Zapada, iz onoga što

jesu potpisivali ova teza je često provejavala. Na primer, tvrdilo se da su Srbi “jedan od najstarijih naroda koji su se, nasuprot antičkom svetu, obrazovali i pojavili na tlu varvarske Evrope” (Samardžić, 1989: 65), a u euforiji antizapadnjaštva negirala se i zapadna nauka, tvrdnjom da “mnogi učeni stranci koji nas ponižavaju i pred kojima se ponižavamo samo su savršeni mediokriteti za koje radi institutsko roblje, održavajući im u papirima i mehanički sakupljenim znanjima onaj red bez kojih njihove glave ne bi mnogo značile” (R. Samardžić, 1990b: 462). U istom superiornom stilu su i zahtevi Zapadu da gleda svoja posla “jer smo Evropa pre Evrope, i civilizacija pre njigove civilizacije. I duhovnost, pre svega” (Jevtić, 1996: 76), i zaključci da “politički primitivizam danas dolazi sa zapada” (Zurovac, 1996: 78), ili da je “Srpsko Sarajevo” simbol grada očišćenog kroz oganj i da predstavlja “slom političkog naboja pop-kulture; dokaz nemoći zapada da oruđem politike postvari svoju fikciju” (Čulibrk, 1996: 128). Ima i mišljenja da “naše istorijsko iskustvo nije istorijsko iskustvo zapada”, da pravoslavni Sloveni “nisu iskusili shemu: robovlasništvo – feudalizam – kapitalizam – građansko društvo, stari – srednji – novi vek”, da su oni “kršteni drugačije i sa drugačijim predanjem su ušli u istoriju”, kao i da kad god su pokušali da grade na temelju zapadnom “kao posledicu su imali posunovraćanje i tragičan rasplet” (Mladenović, 1996: 217–218). Sličnog smisla su i zapisi da je nužno sprečiti trend da nas uhvati “zapadnjačka reka” da postanemo “robovi novca”, jer se ovde poseduje nešto »što oni teško mogu da postignu«, a »za kvalitetan duhovni unutrašnji život nije potrebno mnogo novca – potrebno je mnogo duha, potrebno je mnogo smisla za uživanje, potrebno je mnogo emocionalne topline u duši” (Marić, 1997: 193), odnosno, da su Srbi od velikih sila “najčešće bili izigrani zbog toga što nisu umeli da razlikuju ekonomski interes protivnika ili saveznika od ljubavi, drugarstva, prijateljstva i mržnje” (Grujić, 1997: 72).

Superiornost vlastite kulture nad zapadnom potencirala se i u XIX veku sa uverenjem da se “javni duh Srbski” uzdiže i “nad mnogim ‘civilizovanim’ duhovima novijih vremena” svešću o ljudskom bratstvu, i da “‘diplomatska’ Evropa zvanično trgovaše sa ‘crncima’, kad junački duh Srbski osuđivaše robstvo, na ‘pokrajini Arapskoj’, kao i svugde, a slavijaše slobodu i bratstvo – za robove kao i za sve druge sinove božije na zemlji” (Jovanović, 1870: 99). Kod pisaca iz redova crkve ovaj stav je bio posebno izražen, a polazio je od ekskluzivnosti koja nepomirljivo odvaja srpstvo od Zapada, jer “ono što je srpskom narodu stvorio Sveti Sava pre 700 godina mnogi pa i najkulturniji narodi zapada još nisu postigli”, a to je borba za nacionalnu crkvu kao osnov “organskog nacionalizma”. Dok se na evropskom Zapadu bezuspešno vodila borba za nacionalnu crkvu “niko od svih evropskih naroda nije uspeo u potpunosti u tom poslu onako kao što je uspeo Sveti Sava”, pa su mnogi “‘digli ruke’ ne samo od crkve nego i od vere hrišćanske”. To je bio razlog što su se vođe evropskih naroda odlučile “na korak očajnika”, na “stvaranje nacionalizma bez vere”, na korak “očajanja i samo očajanja”, jer su se odvajanjem crkve od države “sinovi Evrope” odvojili od naroda. Jedino “nemačkom vodi” iz 30-ih godina se odavalo poštovanje što je uvideo “da je nacionalizam bez vere jedna anomalija” pa je došao na ideju svetoga Save “i kao laik poduzeo je u svome narodu onaj najvažniji posao,

koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju". Prirodan zaključak je bio da evropski nacionalizam "nije učvršćen na jakom temelju" pa naginje čas imperijalizmu čas internacionalizmu (Episkop Nikolaj, 1935: 23–29).

U prošlosti je bilo i autora koji su verovali da su Balkanci "duhovni roditelji svih prosvetljenih ljudi i svih Evropljana", koji su ispunjeni predrasudama stvarali "lažnu nauku o varvarskom Balkanu i o nesposobnim i manje vrednim Balkancima"; da "balkansku trpeljivost" ne poznaje Zapadna Evropa", jer Balkan nije imao krvave verske ratove, nije spaljivao veštice, nije imao inkviziciju, bio je primer verske tolerancije. Netolerancija je, naprotiv, svojstvo mletačke i austrijske uprave koje su širile "predrasude i klevete o vizantiskoj pokvarenosti", a evropska kultura je "ne samo politički nego i duhovno razjedinjavala balkanske narode", pa "svako ludo trčkanje za Evropom, svako nekritičko podražavanje Evrope isključuje preporod balkanskih naroda i vaskrs balkanskog duha" (*Balkan i Balkanci*, 1937: 57–68, 113, 151–156).

ANTIZAPADNJAŠTVO

Generalno antizapadnjaštvo danas polazi od teza da se Srbija "iznova suočava sa snažnom, samouverenom i arogantnom Evropom" (Obrenović, 1992: 171), odnosno da "naš narod mora da se odrekne lakovernosti i ne treba da srlja u Evropu" (Tadić, 1999: 254). Antizapadnjaštvo nije nova pojava. Naprotiv, u poslednjih sto godina formiran je tip mišljenja koji se u kontinuitetu može pratiti, a koji je nosio otpor prema Zapadu i prema svemu što je taj pojam simbolizovao.

I u XIX veku je bilo autora koji su verovali da su srpski zakoni "ponajpraviji" pa su svoj odnos prema Evropi posredno pokazivali oslikavajući bilo negativne osobine Srba iz Austro-Ugarske, bilo onih koji su pretpostavljali evropske institucije srpskim. Tako je putopisac Milojević opisujući svog saputnika, Srbina iz Austro-Ugarske koji govori "kičeljivim i ponošljivim glasom", pisao o "srpskim glupacima, po nekima tako zvanim Vašingtonima", koji kao da žive "među divljacima nove Polinezije i njenih ostrva" a Srbe gledaju pogledom "koji se čini samo prema divljacima koji ljude jedu", konstatujući da "nema ni jednog naroda na svetu tako majmuskog, kao našeg, i koji bi sve tuđe, bez ikakva razbora, primao", "koji sve hrđavije i lošije prima, a svoje bolje i koristnije napušta, zaboravlja, ruši, kvari" (Milojević, 1871: 10, 45). A bilo je i onih koji su verovali da najveće zlo preti od "proletera" čija će borba proizvesti "najstrašniji potres u svetu", pa su se pitali šta bi od srpskog naroda bilo "kad bi ga, pored ostalih njegovih beda, još i ovo zlo (u obliku zapadnom) snašlo" (Čumić, 1871: 6).

Već krajem XIX veka Nikola Pašić je definisao svoj antizapadni stav. Tvrdio je da su "zapad i istok dva protivnika, dve suprotnosti, dve kulture" i da je njihov sukob "neizbežan" što je, u krajnjoj instanci, "sukob Slavenstva s onom kulturom u kojoj su Hrvati odrasli", "ispod papuče i mača zapadnog". Smatrajući "da je pogrešno vaspitavati mladež u duhu zapada" i da je potrebno pronalaziti u slovenstvu moralne principe "koji su

različiti od zapada i koji su isključivo slavenski”, pisao je o “hrđavštini”, o “zapadnjaštini hrđavoj”, o masi naroda koja se “s odvratnošću okrenula od zapada kad ga je bliže upoznala bila”, o Srbima koji su uvek bili na strani Istoka, i Hrvatima koji su bili na strani Zapada, o Rusiji koja će “otpočeti borbu sa zapadom kad ujedini i oslobodi slavenska plemena”. Govorio je i o pravoslavlju koje će “održati megdan nad svojim katoličkim protivnicima”, o istočnoj slovenskoj državi koja je nastala na temelju opštine, i zapadnoj koja je nastala “mačen i grubom silom”, o Hrvatskoj koja je “zaražena tako jako i tako široko zapadnim uređenjem i zapadnim duhom”, o demokratiji koje nema u Evropi, “ni u Švajcarskoj” u tako razvijenoj formi kao u Srbiji, i zaključivalo da su za hrvatsku sudbinu krive prilike “koje su bacile našu braću bliže lukavom i nevaljalom zapadu” (Pašić, [1880-ih] 1995: 44, 90–96, 105–117, 132–142).

Stanovnici Evrope su nazivani “omražanim, blaziranim evropskim nazadnjacima” (Ivanić, 1906: 544), a bilo je i ironije prema motivima “zvanične Jevrope” kada su u pitanju neoslobođeni narodi u Turskoj: “Zvanična Jevropa, koja se tako često i ponosito hvali svojim humanošću, nije mnogo hitala da nateruje Tursku na ispunjenje njenih obaveza, sigurno za to što od humanizma njenoga ovde ne bi bio pun džep, kao što ima izgleda da se humanizmu njenom može pokazati dobra nagrada u – Misiru”. Iako je “jauknuo od bola taj paćenik makedonski”, ipak se “nije mnogo trgla Jevropa nego je čak stala sumnjiviti i ono plemenito srce, kojega se kosnuo jad i nevolja makedonskoga stanovništva. Ona je počela nagađati da tu ima ‘tuđih prstiju’; ona je govorila čak da to neki bes raspinje onu jednu rajtu je kuka i jauče, a ne nesreća i nasilje” (Protić, 1912: 29–30).

I u novonastaloj Jugoslaviji antizapadni trend je imao svojih zagovornika. Tumačilo se da je prva posledica sudara Istoka i Zapada bio pad srpske države, da u borbi ova dva sveta “kao po nekom pravilu” stadaju Srbi (Mitrinović, 1926: 3), da je Evropa ozbiljno moralno bolesna, “nema više ni snage ni volje da se ne regenerira na jednoj etičkoj osnovi”, “ona propada”, da “evropska civilizacija zalazi u predvečerje svoga propadanja, a po biološkim zakonima razvitka njeno umiranje neće iznenaditi ni nas, ni nju samu”, kao i da je “pokvarenost zapada” zahvatila i “zdravi moral našega sela” (Bosanac, 1927: 24). Bilo je i uverenja da tek kada i Bugarska uđe u Jugoslaviju ispuniće se proročanstvo “Balkan balkanskim narodima”, pa će on prestati da bude »kapija kroz koju Zapad ide na Istok«, »u smislu tendencioznog idjenja« (Petrović, 1934: 64).

Pred Drugi svetski rat antizapadni stav je imao još jedan talas u redovima srpskih intelektualaca, i opet je branjen specifičnostima srpskog nacionalizma, budući da “nacionalni čovečiji, evropski stav” ne postoji u srpskom narodu čiji je čovek “podređen zajednici i stopljen s njom”. Balkan je u Evropi “najmanje Evropa” jer je evropski čovek, “homo europaeus”, proizašao iz cezarskog i katoličkog Rima, a na tim temeljima je “srpski čovek vrlo malo zidao u svojoj prošlosti” pa nije ni “mentalitetski ušao u onu ogromnu zajednicu zapadnohrišćanskog sveta”. Put srpskog čoveka je bio van evropskog okvira, “prema njemu samostojan”, a načelo kulturne asimilacije sa Evropom “sad se izvrglo, postalo je kolonijalno ‘načelo’: biti kao drugi što su, a to je već u suprotnosti sa onim prvim načelom: biti svoj”. Rezultat je napuštanje hrišćanstva “za volju naprednog liberalizma

evropskog, napuštanje patrijarhalnih shvatanja za volju učenja pozitivizma ili materijalizma, napuštanje kulta narodne 'romantične' prošlosti za volju realizma i naturalizma u nauci i u umetnosti". Konstatovalo se da je "naš inteligent pojurio u Evropu 'kao u spas'", a taj susret Srbije i Evrope "bio je ne sukob i raskrsnica, nego slepo primanje i silaženje s dosadanjeg puta". Ukrštanje s duhovnim uticajima Evrope "nije ništa naročito velikog rodilo", samo je veza "evropstvijušćeg dela inteligencije" sa narodom labavila. Predviđao se "sumrak evropske civilizacije", jer "sto godina organizuje gordi Zapad sile samouništenja" (Velmar Janković, [1938] 1991: 55, 82–84, 130–137).

"PEPELJUGA" I "MEZIMCI"

Stereotipi o sopstvenom slobodarstvu i junaštvu i podaništvu "drugih", proizvode danas, a proizvodili su i u prošlosti uverenje o postojanju "pastoraka" i "izabranika" Evrope među balkanskim narodima. Kontroverznost ovog stava proističe iz konfuznog određenja uzroka i posledica. S jedne strane, tvrdi se da su vrline sopstvene nacije i mane suseda određivale kome će Evropa biti "majka" a kome "mećeħa", pa je ona uvek bila slabija prema inferiornijoj "deci", a sa druge, da je upravo Evropa u celini (kao i Austro-Ugarska pojedinačno), bila odgovorna za međusobnu mržnju balkanskih naroda koju je raspirivala – "zavađajući braću". U ovoj rasprostranjenoj tezi dolazi do izražaja i ambivalencija prema "majci" Rusiji za koju je, kao i za "Evropu", Srbija često bila "Pepeljuga".

Kao što se danas tvrdi da "naši susedi nisu ni vojno, ni politički moćni faktori koji mogu sami za sebe presudno uticati na našu sudbinu" jer su "uvek produžena ruka ili u satelitskoj ulozi neke od velikih ili grupe velikih sila" (Terzić, 2000b: 88), nekada se tvrdilo da su Hrvati "samo malj u snažnijeg naroda ruci" (D. Ruvarac, [1895] 1997: 131); da su Albanci sredstvo u rukama "italijanskih patriota" (N. D., 1891: 87); da je Evropa "maćeħa" srpskom narodu a "majka" okolnim narodima, pa je dopuštala "arnautskim krvopijama" da "istrajno gase život jednom narodu, na očigled prosvetene Evrope, koja zna da se revoltira kad je reč o trenutnim masakrima Jermena u Aziji, a trpi ovu ljudsku klanicu u srcu Evrope, klanicu koja radi bez prekida" (Ivanić, 1903: 76); da su Albanci "pustonosna reka" koja "plavi" i "izliva" se tek kad to zatreba u političke svrhe onome ko njom upravlja, a to su Turska i Austrija (Jovan Tomić, 1913b: 5), ili da su "buzdovan u svačijim rukama" sa ciljem da "uznemiruju Srbiju i Grčku, da im ometaju miran razvitak" (Tomić, 1914: 142). Srbi su bili "pastorčad a Jevropa maćeħa prema nama i ako smo svojim viteštvom i bezprimjernim otporom odolevali azijatskoj navali, tako kako [nije] ni jedan narod na istoku a ni na zapadu i čime smo Jevropu zadužili i obvezali, da prema nama i u opšte srpskome pitanju bude sprovedljivija i uvidavnija, nego što je to do sada bilo". Evropa se podsećala da je srpski narod "prsima svojim bio grudobran Jevrope i svojim velikim naporima i žrtvama osiguravao Jevropi mir, a sebi stvarao nevolju i nemir", dok ona pomaže jedan "za državni život, po sve nesposobni narod, ako se narodom može nazvati" (Oraovac, 1913: 5, 118).

Tvrdilo se da je Srbija bila "balkanska pepeljuga" a Bugarska "balkanska maza", pa dok se svuda pisalo o Bugarskoj, »kad je bilo govora o Srbiji, svaki je samo omahnuo rukom«, jer se smatralo »da tamo živi narod, koji nema životne snage, i koji je nesposoban da napreduje« (Jaša Tomić, 1913: 19); da je Bugarska bila "slepo oruđe" Rusije, a Rusija je bila Jupiter "iz čijeg mozga je izišla Minerva – Bugarska" (Ignjatović, [1886] II, 1989: 107–108); da je Zapad "izabranike" među balkanskim narodima menjao po potrebi što je imalo "više da zavadi i otruje nego da koristi" (Ćorović, 1937: 122), kao i da je potpirivao nered, spletario, podvajao i zavađao balkanske narode. Njegova je deviza bila "zavadi pa vladaj" a jedini motiv uklanjanja "bolesnika sa Bosfora" bio je u njegovoj sebičnosti. Smatralo se da Balkan "svojom primernom verskom i društvenom trpeljivošću i svojim zaslugama za evropsku prosvetčenost treba da bude predmet zajedničke pažnje cele Evrope", jer će tek tada "ispuniti svoji istorijsku misiju" da bude *catena mundi*, "lanac ili kopča celog sveta". Balkan je zahvaljujući "vanbalkanskim činocima" postao "bure baruta", a da je Evropa "trošila u prosvetne i humane ciljeve na Balkanu onaj novac što ga je dala za pravljenje nereda i izazivanje ratova, balkanski narodi bi davno bili na starom mestu koje su nekad zauzimali u Evropi", a to je "prvo mesto" (*Balkan i Balkanci*, 1937: 16–21, 57–58).

Drugi o “sebi” i “drugima” – Srbima

Stereotipi intelektualnih elita balkanskih naroda o “sebi” i “drugima” gotovo su identični. Kao što su srpski intelektualci stvorili jedan tip mišljenja o sopstvenom i drugim narodima, tako su i intelektualci drugih sredina stvarali stereotipe o sopstvenim narodima koji su bili uvek bolji, humaniji i kulturniji od “drugih”, a njihova “prava” na “veliku” naciju i “veliku” državu veća i neupitnija. Slični, gotovo istovetni mitovi usloveli su da su i “drugi” videli svoju naciju kao veliku, zaslužnu i slavnu, svoju istoriju kao specijalnu i neuporedivu, svoj jezik kao najlepší i najsavršeniji, svoje ime kao najautentičnije, svoj “karakter” kao najhrabriji, a svoj nacionalizam kao opravdan i odbramben. Zato je opsesnutost plemenitim poreklom koja je inicirala želju da se dokaže starost svog naroda na evropskom jugoistoku učinila je da su njihove historiografije često dovodile do “kulturnog provincijalizma” (Eliade, 1998: 121).

Intelektualci susednih sredina stvarali su stereotipe o “drugima”, ali nas ovde pre svega zanimaju oni o Srbima. Kao i drugi stereotipi, oni su nastajali na površnoj osnovi, iz preubedenja i, naročito, iz svesne potrebe širenja negativnih predrasuda, sa ciljem da se opravdaju zahtevi sopstvene nacionalne emancipacije i državne ekspanzije. Zato su od najvećeg interesa sledeća pitanja: koliko stereotipi elita jednih nacija o drugima utiču na stvaranje uvek novih stereotipa; da li se uopšte može utvrditi koji su među njima uzrok, a koji nastaju kao posledica, to jest reakcija; da li uopšte može da bude opravdanje za stereotipe to što i “oni” o “nama” misle isto? Odgovori bi mogli da glase da je uzajamno dejstvo na širenje i umnožavanje nacionalnih stereotipa evidentno, ali da je ono uvek uslovljeno neposrednim političkim potrebama, odnosno, zahtevima političke manipulacije, u čemu leže razlozi njihove nestalnosti i promenljivosti. Istovremeno, nemoguće je utvrditi “ko je prvi počeo” da glorifikuje “sebe” i nipodaštava “druge”, kao što je nemoguće utvrditi sam “početak” stvaranja nacije. I, na kraju, opravdanje za većito ponavljanje stereotipa ne može biti to što i “oni” o “nama” misle isto, već zbog toga što svi “mi”, kao ni svi “oni”, ne “mislimo” isto, pa se i samo “mi” i “oni” percipira različito.

Kako stereotipi “drugih” o “sebi” i “nama” nisu ovde osnovni predmet razmatranja, već samo ilustracija istovetnosti balkanskih i južnoslovenskih etničkih nacionalizama, ni navođeni primeri iz hrvatske i bugarske publicistike nisu reprezentativni niti su sistematski sakupljani. Međutim, činjenica da su uprkos tome lako pronalazeni svedoči o njihovoj rasprostranjenosti, u istoj meri u kojoj su prisutni kod srpskih intelektualaca. U ovom slučaju uglavnom su korišćeni sekundarni izvori, ali i primarni, uočavani već po samim naslovima knjiga.

“BOSNA JE HRVATSKA”

Osnovni predmet spora između srpske i hrvatske politike do stvaranja Jugoslavije, koji je proizveo animozitete između intelektualaca i prenosio se u stereotipnoj slici i na šire slojeve, odnosio se na pripadnost Bosne i bosanskog stanovništva, pre svega katolika, ali i muslimana. Ovaj spor je proizvodio nedoumice oko same suštine nacije i njene sadržine, a onda i identiteta Hrvata i Srba. Od nastanka zajedničke države, sporadični animoziteti prerastali su u političke sukobe oko uređenja unutrašnjih odnosa. Tražili su se dokazi da je hrvatska istorija “bolja” i “slavnija”, da je hrvatski narod kulturniji, da je njegov jezik savršeniji, da su svi stanovnici Hrvatske Hrvati, da su Hrvati zaustavili Turke i spasili Evropu, pa i da su antropološki superiorniji narod. Od stvaranja Jugoslavije može se pratiti nastanak nacionalnih “karakteristika” najneposrednije uslovljenih ponašanjem političkih elita. Međusobni unutrašnji politički odnosi oblikovali su uporedno sa hrvatskim »separatizmom« srpski »hegemonizam«. Istovremeno, dogodilo se upravo ono što s pravom primećuje Predrag Marković: svako je “nastavio da vrši ‘transfer’ varvarskog stereotipa dalje na Istok, ili jugoistok” (Marković, 2001: 6). Isti mehanizam koji je kod srpskih intelektualaca primenjivan na Bugare, kod hrvatskih intelektualaca primenjivan je na Srbe. Tako je osnova Srba (Bugara) bila slovenska–pozitivna, a razlog što više “ne valjaju” bili su “strani elementi” koji su im se nametnuli kao gospodari (Vlasi Srbima, Bugari Slovenima).

Analizirajući srpske i hrvatske udžbenike do 1914. godine, Čarls Jelavić je došao do niza sličnosti u mitološkoj interpretaciji prošlosti srpskog i hrvatskog naroda, s tom razlikom što su Hrvati sebe videli u kontekstu zapadne civilizacije, a Srbe su percipirali kao “pravoslavne šizmatike koji su poprimili otomanska svojstva”. I hrvatski autori su poučavali da su Hrvati “veliki borci i častan narod, koji priskače u pomoć svojim prijateljima”, da je to odgovoran i odan narod koji mrzi Otomansko, a ponosan je na Habsburško carstvo. Opisivani su kao čvrsti, ustrajni i plemeniti, kao “čestiti, pravedni i bogobojažni ljudi, koji nikada neće pogaziti svoju riječ”, koji su “prolijevali svoju krv širom Europe radi obrane Carstva”. Isti je bio i stereotip da su se Turci najviše plašili Hrvata kao i da su oni odbranili hrišćanstvo, što Jelavić potkrepljuje navodima iz jedne čitanke: “Nikoga se nije plašio Turčin toliko, koliko našega Nikole Šubića”, a pogibijom Zrinskoga “poginu najslavniji junak naroda našega” koji je “junačkom smrtju od nevolje spasio ne samo našu carevinu, nego i celo krstjanstvo”. Na Kravskom polju je izginuo “cvijet hrvatskoga plemstva”, pa su Hrvati “zbog svoga doprinosa zaslužili slavno ime” i bili “najjači štit i bedem kršćanstva”. Navodilo se da “suvremena Europa bijaše udivljena s tolikoga junaštva, a svjetska povjesnica dobi drugoga Leonidu”, pa “smrću Zrinskoga zasvijetli zvijezda danica kršćanskom svijetu”. Bilo je autora koji su tvrdili da su “žitelji Hrvatske i Slavonije gotovo sve sami Hrvati (96%), sa dvije trećine stanovnika katolika i jednom četvrtinom pravoslavnih”, kao i onih po kojima “mnogi Hrvati obreda grčko-iztočnoga zovu se sami dandanas također i Srbi”, iako su ipak “jedan narod s ostalimi Hrvati, jer govore jednim jezikom hrvatskim”. Bosna je opisivana kao “najveća” hrvatska

zemlja a njeni stanovnici su “izuzev nešto malo drugih plemena, sami Hrvati”. Nadimci kojima su se stanovnici Bosne međusobno nazivali – Muslimani katolike i pravoslavce *Vlasima*, “što je bio prezriv nadimak za pripadnike druge vjere”, hrišćani muslimane *Turcima* ili *Bošnjacima*, pravoslavci Hrvate *Šokcima* ili *Latinima*, a katolici pravoslavce *Šjajcima* ili *Kudrovima* – izazivali su nezadovoljstvo kod pojedinih hrvatskih intelektualaca koji su sa žaljenjem pitali “koliko li je to imena za jedan te isti hrvatski narod”.

Autori udžbenika istorije su, navodi Jelavić, stavili težište na žrtve koje su Hrvati dali u interesu Srba, pa je stvaran utisak da bi srpski narod imao težu istoriju “da mu nije bilo bratske pomoći od Hrvata”. I hrvatski autori su se pozivali na dva prava, istorijsko i etničko, pa je prvo “upotrebljavano u potporu tvrdnji da su određene zemlje prvotno bile naseljene Hrvatima”, a drugo je služilo podupiranju prvoga. Bosna, Hercegovina i Crna Gora su u hrvatskim udžbenicima utvrđene kao hrvatske zemlje, a tvrdnje da su Hrvati prvi od slovenskih naroda prihvatili hrišćanstvo i da su bili jedini narod u katoličkom svetu kojem je odobreno da se služi svojim jezikom u bogoslužju “utisnule su se u svijest učenika kao jedinstvene tekovine”. Jelavić zaključuje da osnovna nit koja se provlači kroz sve udžbenike u prikazivanju hrvatske istorije glasi da su štetu hrvatskom narodu naneli »sukobi i nesloga među samim Hrvatima«: »Uvijek se činilo da su velmože, iz sebičnih razloga, pristajali uz tuđinsku vlast i potkopavali hrvatsku narodnu moć”. Istovetnost stereotipa vidi se i u tumačenju značaja vere u nacionalnom identitetu, pa su Hrvatstvo i katoličanstvo postali “istoznačni pojmovi”, a prisutna je bila i glorifikacija sopstvenog jezika uz nipodaštavanje susjednih. Tvrdilo se da je Hrvatska imala svoj “čisti narodni jezik” kad Srbi nisu imali književni jezik, odnosno da je na srpskoj strani dugo vladala “mrtva tišina u pogledu književnog rada” i da tek onda, kada su se počeli u hrvatske zemlje seliti “uzkrсну iznova i njihova književnost” (Jelavić, 1992: 24, 118–125, 167–173, 208–231).

U polemici sa Vukom Karadžićem zbog teksta *Srbi svi i svuda*, Bogoslav Šulek je sredinom XIX veka tvrdio da Hrvati “svog imena Srbijem nenameću”, ali je žalio što ne može i za Srbe “isto kazati”. On je govorio da se ćirilici iako je stara zna kada je nastala, dok se početak glagoljice skriva “u nedostižnoj davnini”, identifikovao je pojmove “hrvatski” i “slovenski”, i tvrdio da je jezik knjiga pisanih “bosanskom ćirilicom” bio jezik hrvatski, a ne srpski. Kao argumente je navodio da su tada “Srbiji pisali njekom smjesom od crkvenoga, ruskoga i srbskoga najrečja, koju su oni serbskim ili serbičeskim jezikom zvali”. Verovao je da je i štokavski jezik sve do XIX veka “samo kod Hrvatah cvetao”, dok je kod Srba njim “samo prosti narod govorio i sačuvao ga čista, nepokvarena”. Tvrdio je da su se Crnogorci “i sami zvali Hrvati” i negirao Vukovu tezu da su se Hrvati posrbili argumentom da Srbi nikada nisu imali političku vlast nad Hrvatima, a ni na “znanstvenom polju niesu također Srbi Hrvatom prednjačili”, već su Hrvati “prvi svoje štokavsko narječje u knjištvo uveli”. Zastupao je stav da su Srbi i Hrvati “jedan narod, jednoga roda i koliena”, da su oba “jednako stara i hrabra, slavna i dična”, pa im je preporučivao uzajamnu ljubav, ali i predočavao da se narodno ime može samo dobrovoljno primiti “a nametnuti se neda”.

Pitao se zašto se “svađaju i kolju za golo ime” i zaključivao da ih na tako nešto može samo neprijatelj nagovoriti (u: Karadžić, 1896: 444–463).

U svojoj *Povijesti Hrvata* Klaić je navodio da su još stari pisci uočavali da se Sloveni “nerado pokoravaju tuđinu, da ljube samosvojnost nadasve i da će svaku nevolju podnijeti za volju mile i zlatne slobode svoje”, dodajući da to “vrijedi naročito za Hrvate” čija istorija pokazuje njihovu žilavost i neslomljenu otpornu snagu. “Otkad se Hrvat pojavio na obalama sinjega mora, tijekom dvanaest stoljeća i više prkosi on svemu što ga hoće da zatre, te je neiscrpjivom ustrajnošću obranio i održao svoje ime, svoju individualnost i svoj teritorij”. Hrvate nije zatrla rimska kultura a nije ni “kršćanska vjera otela narodnoga biljega”, pa su “jedini Hrvati od svih slavenskih naroda rimskoga zakona održali do danas divnu baštinu svetih apostola Ćirila i Metodija”. Tvrdio je da Hrvatska nije “ni za jedan čas izgubila svoga kontinuiteta”, pa su propale i Vizantija i Mletačka republika, a “Hrvatska kraljevina tijekom tih mnogih stoljeća ni jedan trenutak nije prestala živjeti” iako su joj otkidali “ud za udom, gazili i krnjili mnoga prava”. Isticao je da je osvanuo Osmanlija i pred Zagrebom “ali ga osvojio nije”, da je u borbi s Turcima sudelovao sav narod, da je to bio “herojski vijek hrvatskoga naroda”, koji je svoje “otkinute udove” nastojao da oslobodi. Vek narodnosti je nametnuo hrvatskom narodu borbu u kojoj se očitovala njegova otporna snaga, pa je “malena” Hrvatska pokazala “čitavom svijetu da živi i da je vrijedna da živi”, da nije propala, “nego je naprotiv iz borbe izašla jača i veća” jer joj je “kao zrela jabuka” pala u krilo Krajina, “te se sjedini s materom zemljom”. U hrvatske zemlje je ubrajao Crnu Goru, Dalmaciju, zapadnu Bosnu, Hercegovinu, Hrvatsku, Slavoniju, istočnu Kranjsku i istočnu Istru (Klaić,¹⁸⁸ [1900-ih] 1972: 11–15, 27). Pripisivan mu je i navod da “ni jedno ime slavensko nije tako razšireno, kao upravo ime Hrvat” i pitanje “nije li možda ime Hrvat bilo nekad genetičko ime u Slavena, a Česi, Srbi itd, da je species” (u: Gavrančić, 1895: 36).

Anonimni autor knjige *Hrvatska Bosna* s početka XX veka jasno je podvlačio razliku između Hrvata i Srba. Pisao je da granica koja deli Zapad od Istoka “koja je dijelila prehistorijska plemena Balkana, dijeli ih – ma bila istokrvna – i danas”. Ona je bila razmeđa “istočnog i zapadnog rimskog carstva, istočne i zapadne crkve, bizantinstva i evropske prosvjete, islama i krsta, plavokosih Slovjena i crnomanjastih Vlaha, kulturno aktivne i pasivne pasmine, Hrvata i Srba, napretka i stagnacije, života i smrti”. O “hrvatstvu u Bosni” pisao je da “bilo ono Krstove ili islamske vjere, predstavlja onaj elemenat, koji je zvan, da zajazi onaj jaz, što postoji između Evrope i Balkana”. Taj osećaj, po autoru, “u svakome od nas tinja” i postavlja zadatak “zbližiti prije svega Bosnu Hrvatskoj” jer put “kud god iz Bosne kreneš vodi samo preko Hrvatske”. Predviđao je da će time hrvatstvo “iznova uskrisiti, jer: tvrđa veza no čelična je veza krvi”, ali i da će doći u sukob sa onima “koji nas Hrvate zovu braćom, da nam u bratskom zagrljaju otmu historička naša prava i našu narodnost, ne bi li je s čarom prodali – na Terazijama”. Hrvatska i Bosna su “već u doba geološke formacije” bile “jedna nerazdijeljena cjelina”, i

¹⁸⁸ Klaić Vjekoslav (1848–1929), istoričar.

fauna i flora Bosne pokazuje da ona pripada Hrvatskoj “jer njena je fauna skroz srednjoevropska”, pa »ako geološke i klimatske prilike tako očividno obilježuju različnost faune i flore, zar ima umnog čovjeka, koji ne bi znao, da one uvjetuju i razvitak ljudstva, da su one uzrokom, te se ono vremenom cijepa u razne narodne individualnosti«, a »narodna individualnost na našoj grudi zemlje jest i ima ostati hrvatska«. Sve vreme nazivajući Srbe u Srbiji “oni tamo”, autor je navodio da je njima jedini cilj da “od te jedinstvenosti odgrizu dobrani komad – našu ponosnu Bosnu – ali, nama na utjehu, to bi im moglo počti za rukom tek onda, kad bi slijepa krtica, koja, kao i oni, po tmuni ruje, prokopala jaz kroz onu silnu krašku ploču, na kojoj se podigla Bosna”, kad bi “mravi rastočili onaj eruptivni sklop sa Drinom, koji nas od njih odvaja”. Priznajući da su evropski narodi produkt smese etničkih elemenata, tvrdio je da antropologija ipak može da “kap etničke krvi ustanovi i u zamršenoj smjesi sa drugim elementima” pa je navodio sledeći primer: “uzmite Vlaha, bio on iz Rumunije, Šumadije ili iz Banata, iz Like ili Srijema, iz Bosne ili Hercegovine, obucite ga makar u odijelo šaha perzijskoga, i opet će svako iole bistro dijete, čim ga uleda reći: eto Vlaha”. Zato se zalagao za “egzaktno proučavanje fizičkih svojstava Hrvata, kojima je Bosna pradomovina i onih Srba, koji kao mljenici ‘onih tamo’, u zadnje vrijeme svojataju Bosnu”. Navodio je “egzaktne” pokazatelje¹⁸⁹ razlikovanja i pitao se “zar se spram ovdje izloženih podataka može i dalje tvrditi: da su Srbi duševno razvijeniji i da im po suptilnoj organizaciji možgjana pripada intelektualno prvenstvo”, uz zaključak da “katolici i muslimani nose u antropološkom vidu sva obilježja istovjetnog etničkog elementa”, dok “pravoslavni živalj predstavlja crnomanjasti, pretežno tamni, fizičko slabije razvijeni tipus”. Ovaj autor je isticao da se “veliki procenat pravoslavne inteligencije rekrutira od crnomanjastih potomaka Vlaha” koji su “zadobili prvenstvo među pravoslavnim Srbima čisto slovjenke krvi! Vlasi su tamo vođe – Srbi raja; Vlasi su tamo gazde – Srbi sluga; Vlasi su bogati – Srbi siromasi, od Vlaha se rekrutira dobar dio inteligencije, od Srba seljaštvo i radništvo”. Zaključio je, “eto, to je ona tamna krv, koja je protekla žilama pravoslavnog naroda u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj”; navodio je da svi narodi imaju svojih velikih istoričara, “jedino ih nema srpski narod”, a “nema ga, jer se moderni čovjek ne će dati na to, da do sitnice u svijetlu historičke istine prikazuje nečovječnosti, što se kod ‘onih tamo’ kao crvena nit provlače kroz sredovječnu, pa recimo slobodno i kroz noviju povjest. Tu otimlje sin rođenom ocu prijesto; tu brat ubija brata, sin proganja oca”; nalazio je opravdanje da ta “zlodjela nijesu izljev duše slovjenkih Srba, nego su pošljedica onoga bizantinstva, – što ga među Srbe uvukoše Vlasi”, odnosno, da “nije to slavenska krv pravih Srba – koja tako radi”; odricao je da su Hrvati i Srbi braća što je “fantastična fikcija

¹⁸⁹ “U Bosni ima: plavookih katolika 25,7%, muslimana 17,5%, pravoslavnih samo 6,3%. Sivookih katolika 25,7%, muslimana 42%, pravoslavnih 29%. Crnookih katolika 48%, muslimana 38,6%, a pravoslavnih 64,5%. U pravoslavnih ima tek 6,3% onih čisto slovjenkih or nebo plavih očiju, a 64,5% gotovo dva puta toliko kao u muslimana, imadu crne oči”. I dalje, da ima “tjesnogrudih ljudi (sa 800–899 mm obima) katolika 37%, muslimana 24,6% a pravoslavnih gotovo dva puta toliko 43,7%; širokogrudih ljudi (sa obimom većim od 1.000 mm) katolika 2,9%, muslimana 3,6, a pravoslavnih ma ni cigli postotak” (*Hrvatska Bosna*, 1907: 13–14).

'slavosrpskih' slijepaca". Dokazivao je prednost hrvatskog jezika tvrdnjom da su svi slovenski narodi "bez izuzetka" ijekavci, "dok u 'onih tamo' nema tome ni traga: oni su čisti ekavci, oni se svojom monotonom oduljenom ekavštinom otimlju duhu slovjenskih jezika, oni odišu u tome vidu tuđinštinom prem su im riječi slovjenske", i zaključio da "idući ovim putem naišli bi smo na tisuće momenata, koji nas od njih dijele, a ni na jedan, koji bi nas spajao". Tvrdio je, takođe, da "politički narod u Bosni može biti samo hrvatski; o drugome tu ne može biti govora" jer u Bosni "ima po vjeri 224.142 katolika, 548.632 muslimana, dakle 882.774 Hrvata". Prema ovom autoru agitacijom je u Bosnu ušlo srpsko ime kao nov narodni naziv: "velim naročito da je taj naziv nov, jer se još posve dobro sjećam, kako sam jednoga čestitog pravoslavnog seljaka u istočnoj Bosni pred dvadeset i više godina teško uvrijedio, kad sam ga pitao nije li i on Srbin. On mi reče, da je Bošnjak, a 'Srbijanci' da su – palikuće". Kao i kod srpskih intelektualaca, Muslimani su se svojatali, pa se smatralo da i "muslimanska braća" treba da se "odvažno pridruže ostalom hrvatstvu, jer su mu tek jedna grana, jer su s njime istoga podrijetla i iste krvi". I, takođe slično, zaključivalo se da "ni jedna naša riječ nije naperena protiv one naše pravoslavne braće, u čijim žilama kao i u našim struji čista slovjenska krv, i mi nemamo ništa protiv toga, što se u znaku svoje vjeroispovijesti služe imenom *Srbi*" (*Hrvatska Bosna*, 1907: 4–15, 20–31, 47–56).

U istom duhu bila je napisana i optužnica na veleizdajničkom procesu u Zagrebu, koja je sadržavala tvrdnju da narod "grčko-istočne vjere" u Hrvatskoj i Slavoniji nije srpskog porekla, već je "u dobrom dijelu autohtoni hrvatski živalj od pamtivijeka", dobar deo se uselio iz Bosne "u kojoj je barem od vjekada načistiji hrvatski elemenat bez srpske natrone", kao i da "nije dolazio pod imenom *srpskim* već pod imenom *Vlas*" (u: Grujić, 1909: 7).

Na ovakav način, po pravilu, pisalo se pred ratove. Pred Drugi svetski rat, Rudolf Bičanić je tvrdio da se Muslimani u najvećem broju izjašnjavaju kao Hrvati, a samo mali deo kao Srbi, dok »jedan dio je nacionalno ješ neizražen, ali će se konačno prikloniti Hrvatima«, jer je ta "grupa više sklona Hrvatima nego li Srbima, prema kojima postoji jako naglašen antagonizam". Čitavu knjigu temeljio je na tvrdnji da je prečanima u Jugoslaviji "ukinuta i ona samostalnost koju su imali pod Austro-ugarskom, a sav narodni novac dan u ruke centralnoj vladi u Beogradu, kojom gospodare Srbijanci". Bičanić je navodio da je u Srbiji vladala sledeća logika: "Hrvati i Srbi jedan su narod. Prema tome je svejedno, da li će biti ministar Hrvat ili Srbin. Dakle, kada je svejedno, neka bude Srbijanac". Tvrdio je da je bogatstvo novih krajeva, "za koje nisu srbijanski činovnici imali razumijevanja, a još manje ljubavi i osjećaja odgovornosti", dalo prilike za naglo bogaćenje, a svi problemi nove države bili su u "krutom beogradskom hegemonističkom centralizmu državne administracije" čije su najčešće poštapalice bile: "zdravo družbe", "brate Srbine" "potpiši ovo, gurni ono", "krsne mi slave", "naš je čovek", "Kajmakčalanac", "užički zet", "zašto smo se borili", "šta hoće stvarno ti Hrvati", "nismo li ih oslobodili". Zaključio je da "ništa nije pošteđeno od ovih štetočina", da su nebrojane forme "kako se može na ulici, po kabinetima i klubovima, pri klekovači, na slavi i pri 'pomenu' da utiče na centralizam" i

tvrdio da je do toga doveo sistem koji je svu vlast "položio u ruke jednog patrijarhalnog, malograđanskog, familijarnog ambijenta" u kojem se vlada uz pomoć neznanja, "šovenstva", narodne i verske nesnošljivosti. Navodio je da kada se ne mogu osporiti "strašne pojave korupcije, onda se cinički kaže, da je korupcija 'unešena' u Beograd – 'iz preka'", dok "cio svijet" zna od kuda je došao "bakšiš", pa je i "historički i znanstveno utvrđeno, kako je postala i kako je sastavljena glasovita 'čaršija' ili građansko društvo Beograda". I Bićanić je navodio da "Hrvati imaju slavnu vojničku prošlost i visoku vojničku tradiciju" čiji je narodni individualitet "bio poštivan i u austro-ugarskoj vojsci", da su Hrvati u jugoslovenskoj vojsci izloženi "malariji i drugim tropskim bolestima", koje su u Hrvatsku doneli "iz malaričnih srbijanskih garnizona". Pisao je da se "imperijalistički mentalitet" očituje "u naglom bogaćenju nove srbijanske buržoazije", u "državotvorno-kolonijalnom postupku prema drugim narodima Jugoslavije", u "grandomaniji arivističkih imperijalista ('prvo na Balkanu', 'najveće na Balkanu' itd.)", da je u državnoj upravi "zaveden odvratni sistem denuncijacija i nepovjerenja prema Hrvatima, koji ponizuju ljudsko i narodno dostojanstvo", a "kada se sve to kaže, onda vladajući Srbijanci udare u viku: država je u opasnosti, Hrvati su separatisti, jer ne će jedinstvo blagajne s nama« (Bićanić, 1938: 3, 25–38, 67–85, 121–124, 212–222).

Sve teze prisutne u jednom krilu srpskih intelektualaca o organskoj naciji, njenom duhu i geniju, o vekovnoj starosti i o karakteru, pred Drugi svjetski rat postojale su i u jednom krilu hrvatske intelektualne elite. Hrvatski Velmar Janković bio je Ivan Sisarić. Polazeći od odbrane nacionalizma i pokušaja da "skalpelom–perom" dokaže opravdanost hrvatskog nacionalizma i "neprirodnost", "nezdravost" i "štetnost" jugoslovenskog nacionalizma ne samo za Hrvate već i za Srbe, Sisarić je primenio sav konglomerat tada rasprostranjenih stereotipa. Stereotip o identičnosti naroda i pojedinca prepoznavao se u njegovim tezama da je "čovjek kao i narod, stvoren od Boga", da je dužan "ginuti u samoobrani", da je "narod pojedinac, koji vječno živi", da to nije običan skup pojedinaca već da "ima sklonost da misli poput čovjeka svojom glavom", pa je "ono što narod misli, za čim čezne i o čem vjekovima sanja" nazivao "hrvatskim mitom". Uz ovaj, išao je i stereotip o "duši" i "buću" koje nacije posедуju, prisutan u tezama da u svakom narodu postoji "nutarnji kompas", to jest "duša", "genije" naroda, da su narodi večni a države promjenljive jer je narode "Bog stvorio, dok su države ljudi uredili", pa narodi nestaju samo onda kada se odreknu svoje samobitnosti. Smatrao je da "na apstraktnome se ne može nikad izgraditi puni pravi čovjek", pominjao je "hrvatski narodni organizam", "hrvatski narodni genij", "narodnu, neumrlu, neizčupljivu i neiskorijenjivu hrvatsku dušu". Pitao se "quo vadis Croatia" i izneo još niz tvrdnji: da je svaki narod kao pojedinac, "tijelesno i duhovno vjekovno naslijeđstvo"; da "narodni duh nije metafora, narod ima dapače i vlastitu samosvijest"; da "pokoljenja izumiru, ali duh naroda ostaje"; "narod je živa svijest, živi organizam i ideja"; "narodni duh je zbir instinkata"; "pojam naša 'kuća', naš 'rod' jest lanac bezbrojnih pokoljenja, čiju krv svaki član obitelji u sebi nosi". Smatrao je da svaki narod ima svoju zvezdu koju sledi, "svoju čovječansku misiju, koju treba da izvrši, svoj poziv i zadaću, zbog koje je kao i svaki pojedinac na svijet došao, da ju ispuni; to je

najveći i najbožanskiji zakon i zavjet, koji veže i obvezuje pojedince i narode”, da je “hrvatstvo povijest, a povijest je kontinuitet”.

Stereotip o autentičnosti javljao se u vidu tvrdnje da je principima iz 1789. kao i katoličkoj veri hrvatski narod dao “vlastiti svoj hrvatski individualni pečat koji se može skovati samo na ognjištu – svetištu hrvatskog seljačkog doma kao jedinstvenog trojstva, proističućeg iz hrvatske seljačke autoktone kulture”. Pominjao je hrvatsku narodnu individualnost koja postoji “dobrih par tisuća godina i ako o tome povijest ništa ne javlja”; “autoktonu vatru hrvatskoga ognjišta”; “najdublje brazde na hrvatskoj narodnoj njivi”; seljaka koji nigde kao u Hrvatskoj nije “stvaraoc vlastite autoktone kulture”. Na autentičnost i autohtonost nadovezivale su se, i u ovom slučaju, starina i slava u prošlosti, a sadržane su u tezama da se “pred tisuću i više godina” razvila hrvatska država “do ogromnih, neke vrsti velevlasnih dimenzija, te se nije čuditi kad Grabovac u *Cvitu* malko i pretjeruje, a možda i istinito utvrđuje: ‘Da su Arvati skladni bili/ svim bi svitom ti vladali’”. Hrvati su osnovali “puno vijekova prije od mnogih drugih europskih naroda svoju samostalnu državu, dok se za neke ter neke balkanske i druge narode povijesno nije ni znalo”, pa je “pomisao i pamćenje na to sjajno doba hrvatske povijesti, prvorazredna živa sila i jamstvo hrvatske budućnosti”; to je “zlatno doba hrvatskog naroda”, koji je vekovima odolevao Turcima “visoko uzdižući i u robstvu zublju svog narodnog poslanstva, koja je svijetlila svim Južnim Slavenima i k slobodi ih mamila”.

Gradio je i hrvatsku “karakterologiju” tvrdeći da “duhovnu fizionomiju hrvatskog naroda obilježuje: čovječnost, idealizam, vjernost, plemenitost i moroljubivost i mirotvornost, i što je najvažnije čudorednost”, pa “Hrvat biti, znači svoje starodrevno ime Hruat (slava, pobjeda) oživotvoriti”. Hrvat je “hrvač, borac, patnik, ali i pobjednik i onda, kad je prividno i pobijeđen, jer ga borba očeličuje i čini sve to otporinijim i nesvladivijim Hrvatom, zbog čega će u borbi ustrajati i održati se, kako to njegovom slavnom i dičnom imenu i dolikuje, tim više, što mu bez borbe do pobjede nema spasa”. Pisao je i da “Hrvat biti, znači puni, pravi čovjek biti”, pa je Hrvat “vječni puntar, čarkar, borac, hrvač-Hrvat”, on je “prožet nadmoćnošću svojih moralnih i duhovnih osobina, nesvladiv je u borbi, jer se ne bori samo za pobjedu i slobodu, već za istinu, koja živi u njemu”. Hrvatski narod je “gospodujući narod” a njegove ideje su “čovječanska ideja, pacifistička, mirotvorna i socijalna ideja”; on je uvek branio pravednost pa je već Tomislav “skočio” u pomoć Srbima, Hrvati su “poznati kao najveći junaci”, to je “miroljubiv narod i to golubinje čudi”, hrvatski seljak je pun “romantike i epskog herojstva”. Uz karakterologiju, gradio je i sliku fizičkog, tj. rasnog tipa Hrvata, pa je “dalmatinska grana” predstavljala “visoki, koštunjavi, ilirsko-dalmatinsko-hrvatski tip, koji, i ako pretežno pripada dinarskoj rasi, kao i crveni Hrvat, razlikuje se od njega znatno izvjesnim duhovnim sposobnostima, nastalim mediteranskim uplivom”. Panonski Hrvat je “jake tijeleske konstrukcije, opun, prsat, plećat, većinom širokoglav, te već na prvi pogled pravi utisak čvrsta i čusta čovjeka”; on je “krepak, izdržljiv, otporan, neoboriv”; Hrvati jedini od svih Slavena dolaze “u krvno rodstvo i time u duševni, a djelomično i tijelesni sklop zapadnih naroda”, pa je njihova

“etnobiološka struktura postala zasebna, drugim južnim Slavenima znatno, a možda i bitno različita”.

Navodio je svoje dokaze o “hrvatskom porijetlu” Marka Kraljevića i Miloša Obilića, pa su “Miloš Obilić i mnogi drugi hrvatski plemići” pohrllili u boj na Kosovu gde je poginulo “hiljade hrvatskih dobrovoljaca”, a “kao i sve velike ideje na Slovenskom Jugu i mit Marka Kraljevića rodio se i nikao je u duši gospodujućeg hrvatskog naroda, vjerojatno puno vjekova prije od historičko-legendarnog Marka Kraljevića kod Srba, pa kasnije kod Bugara i Rumunja”. Razlika između Srba i Hrvata po Sisariću, bila je nepremostiva, pa je podražavajući Velmar Jankovića utvrđivao razlike između “vidika s Griča i s Kalemegdana” kao proizvod velike promene “koja je nastala u srpskoj narodnoj duševnoj strukturi tokom zadnjih pet sto godina”. Dok je Hrvat “zdravim latinsko-germanskim primjesama kao svi zapadni narodi etnobiološki ojačao”, dotle je kod Srba “uplivom petstogodišnjeg turskog ropstva” nastala promena “koja je za hrvatsku grčku seljačku životnu orijentaciju nadasve strana i odbojna”.

I svi ostali, prividno srpski autostereotipi, ovde su bili zastupljeni. Navođeni su “nepobitni povijesno-etnografski dokazi” da su “bosansko-hercegovački muslimani najčišća hrvatska krv” iako su prelazeći nekad na muhamedanstvo, i sada na jugoslovenstvo, “pokušali izvesti harakiri na svom vlastitom hrvatskom narodnom organizmu”. Tvrdilo se da “svaki narod ima onakove Židove, kakove zaslužuje” (što se u srpskoj autostereotipnoj slici odnosilo na Turke), da »tko ima more, ima svijet«, i »tko je bliže moru, bliže je Bogu«, kao i da hrvatska državna misao “nikad ne prelazi hrvatske etnografske granice”... Jedina stvarna razlika u ovoj stereotipnoj slici bila je u tvrdnji da je Zapad Hrvatima “neizmerno koristio” (Sisarić, 1938: 12–45, 57–60, 81–116, 123–152, 166–185, 197–215, 232–249, 259, 276).

A pred ratove devedesetih godina Ante Ciliga je navodio kao razloge svog razočarenja u Srbe u prošlosti to što su se nametali kao rukovodioci i gledali Hrvate “kao jedan inferiorni element”, očekujući da je “mlađi brat onaj koji sluša”. Pominjao je i majora srpske vojske koji mu je nekada rekao da su Hrvati »bili austrijski robovi«, da su ih »Srbi oslobodili« jer je bio uveren da Hrvate “Srbija treba politički odgojiti i formirati njihovu političku svijest”. Tvrdio je da su Srbi hteli “srbizirati Hrvate” i da su »pokazivali nesposobnosti priznati Hrvate kao samostalnu jedinicu, smatrajući ih anemičnom i amorfnom masom«, a to su činili »dobronamjerno – kao da dižu svoju zaostalu braću«. Analizirajući Titovu politiku govorio je da je “u njemu probudila ambicija njegova oca” (Hrvata) pa je ušao u sukob sa Rusima, a da je u njemu prevladao Slovenac ili Crnogorac nikada ne bi ušao u konflikt, jer Slovenci “nemaju snage da uđu u otvoreni konflikt, a Srbijanci i Crnogorci, iako imaju, općenito, hrabrosti, nikada nemaju prema Rusima. Jer pred Moskvom, njima ruke i noge klecaju” (u: Dujmović, 1991: 7–9, 65–66).

"MAKEDONCI SU BUGARI"

Odnos bugarskih autora prema "sebi" i "drugima", to jest Srbima, i u ovom sasvim površnom pregledu pokazuje istovetnost u stereotipima. I po bugarskim rodoljubivim autorima Bugari su starosedeoci Balkana, Albanci i Srbi su poreklom Bugari, "Mačedonski su carevi Filip i Aleksandar Bugari", "Bugari su prvo slovensko pleme u Evropi, oni su očevi ostalih Slovena, koje su bugarski apostoli Ćirilo i Metodije pokrtili, šireći hrišćanstvo na bugarsko-slovenskom jeziku u zapadnoj Evropi" (u: Ivanić, 1906: 67). Tvrdili su da je "srpsko pleme ostalo verno sanjarijama", da "od Srba ne može da postane trezven narod" (*Narodni prava*, Sofija, 1897, u: Ivanić, 1908: 599), da će ih "njihov razvrat dovesti do drugog slivničkog poraza", a u ljutnji na srpske navode da se Bugari nisu sami oslobodili, govorilo se da su se "bugarski junaci kod utvrđenja Beograda, Đunisa, Zaječara itd. borili kao lavovi, a Srbi su begali kao zečevi". Pretilo se: "imamo da kažemo Srbima, da neće biti daleko dan, kada će, pritisnuti s jedne strane od Hrvata, a s druge strane od Bugara, naći mesto samo u faktički srpskoj Šumadiji. Ovo ne smeju da zaborave Srbi, jer Bugari u Pirotu, Zaječaru, Vranju, Leskovcu i Nišu na mogu postati Srbi. Tamo se prostirala slava naših velikih i slavnih careva Simeona, Samuila, Ivana Šišmana i drugih, a srpsko ime i država postala je samo iz njihove milosti" (*Vreme*, Sofija, 1898, u: Ivanić, 1908: 600).

Kao što je Bosna bila okosnica srpsko-hrvatskih odnosa i sukoba, Makedonija je to predstavljala u odnosima Srba i Bugara. U izjavi Bugarske akademije nauka iz 1913. stajalo je da se sa rezultatima nauke o etnografskom karakteru zapadne Makedonije potpuno slaže i "duboko razvijena nacionalna svest tamošnjega stanovništva; a ta je svest potpuno i isključivo bugarska". Uz tvrdnju da je "braći Srbima" palo u deo da "uđu u bugarske zemlje, u zapadnu Makedoniju" isticalo se da su od početka srpske okupacije tamo vršena "sistematska i strahovita potištanja: bugarske narodnosti, bugarskog imena, crkve i škole", a sva ta nasilja vršila su se »da bi se ubio duh u Bugara, da ne smeju pokazivati više svoju narodnu svest, već da se primoraju da se nazovu Srbima« (30. 03. 1913, u: Belić, 1913: 106–107). U polemici sa srpskim autorima oko Makedonije Rizov je tvrdio da je "bugarska nacionalnost 'makedonskih Slovena' već pre toliko stoleća dokazana i priznata", da je "istorijski fakt" da su ćirilicu izumeli "makedonsko-bugarski apostoli Ćiril i Metodije, čiju uspomenu kao svetaca i civilizatora slavi samo bugarski narod. Oni su također preveli u hrišćanstvo Bugare i mnoge druge Slovene. Svi njihovi sledbenici, koji su stvorili u IX i X veku staro-bugarsku literaturu, bili su Bugari". Objašnjavajući zašto su Srbi bili "najgori neprijatelji" makedonske autonomije, tvrdio je da su "bili uvereni, da bi Bugari, imajući veliku većinu u zemlji, pretvorili samostalnu Makedoniju u provinciju bugarskog obeležja", i pitao se "ne dokazuje li i ova činjenica na jasan način da su Makedonski Sloveni Bugari". Tvrdio je da su se Srbi pojavili u Makedoniji posle rata 1885. i da su njima "pripali oni Bugari" koji su spadali "među najsumnjivije elemente, jer su oni primali od srpskih konzulata u Skoplju, Bitolju i Solunu mesečne plate, da se izjasne kao Srbi", a turska vlast "koja se bojala makedonskih

Bugara i htela ih oslabiti, pružila je ovim 'Srbima' potpunu zaštitu". Rizov je navodio da je "posle verolomstva" Srbije iz 1913. godine "u nameri da Bugarsku opljačkaju" postao nemoguć svaki politički razgovor između ova dva naroda, odnosno, da Bugarska ne može pregovarati sa Srbijom i odreći se svog nacionalnog ujedinjenja. Nasuprot Srbiji, "Bugarska je nesposobna da bude verolomna", ali je sposobna da ne popušta ni pred neprijateljima, "niti pred prijateljima koji je savetuju, da otkida parčad od svoga nacionalnog tela" i da ih daje Srbima, Rumunima i Grcima. Tvrdio je da je svaki Bugarin uveren »da mora konačno i neopozivo ostvariti svoje nacionalno ujedinjenje, sve kad bi bila opasnost, da pri tome propadne«, ali »Bugarska ne teži niti za kakvom supremacijom niti za tuđim teritorijama". Zaključio je: "Ja sam Makedonac, i mi Makedonci volimo svoju rođenu zemlju sa žestokom i nervoznom ljubavi siročati, koja su dugo živela u bedi i sa svojom nesretnom majkom jela suzama nakvašeni hleb. Mi smo skoro celoga života stajali u dubokoj tuzi pred okrvavljenom i iznakaženom slikom naše drage mučenice, i s toga, na njezin poklič za pomoć, letimo i branimo je sa svima silama" (Rizov,¹⁹⁰ 1918: 11–16, 31–32).

U bugarskoj publicistici Srbi su oslikavani kao narod čija su religiozna osećanja "prividna, neiskrena i površna" jer se istovremeno "kunu u Boga, Bogorodicu i sve svece u kalendaru" i "najciničnije ih psuju". Navodilo se da u srpskim školama pri molitvi učenici moraju da ponavljaju rečenicu "ja sam pravi Srbin, ja sam pravi Srbin, ja sam pravi Srbin", da religija kod Srba ima "politički i šovinistički" smisao, da im je religioznost "krajnje šovinističkog izgleda", pa se u religioznim pesmama sreću i sledeće misli: "nebo prave, srpske boje/ u njemu sedi Srbin Bog/ oko njega anđeli Srbi". Tvrdilo se da se slično samobogotvorenje ne sreće ni kod jednog evropskog naroda, pa je srpski narod bez znanja i religije bio "za oplakivanje", da nije podsećao ni na jedan kulturni evropski već na neki "afrički narod". Zato se smatralo da su "čudne i smešne pretenzije srpskih šovinista koji bez stida govore da je srpski narod jedan od najkulturnijih naroda ne samo na Balkanu već u celoj Evropi, da je srpski narod izabran od Boga narod, da mu je misija da civilizuje Balkan, da donese kulturu, mir i progres balkanskim narodima, i na kraju da je srpski narod prvoborac jedne rase, koja može da ima zasluge za celo čovečanstvo". Autor Tabakov se, naprotiv, pitao kako može "jedan slep za nauku i gluv za religiju narod, lišen literature, bez muzike i umetnosti, da dâ kulturu susednim narodima", i odgovarao da je i u Srbiji bilo prosvetljenih ljudi, ali su ih sprečavali "psihološki motivi" koji su proisticali iz činjenice da su srpske vođe bili "krajnje neobrazovani ljudi" pa su i narod držali "daleko od prosvete", a autoritet gradili na bogatstvu ili na fizičkoj sili.

Zanimljivo je da je uverenje o socijalnoj jednakosti u srpskom narodu i ideji jedinstva kao "aristokratskoj vertikali", koje je bilo najrasprostranjenije u delu srpske intelektualne elite, u bugarskoj publicistici prikazivano kao bugarska specifičnost i ekskluzivizam koga nema u srpskom društvu. Tako je isti autor tvrdio da je srpski seljak "istinski politički rob" koji ne primećuje svoje političko ropstvo, pa je "niže od rimskog

¹⁹⁰ Rizov Dimitrije (1866–1918), bugarski poslanik u Berlinu, državnik i političar.

plebejca” jer u srpskom društvu potpuno odsustvuje ideja političke i građanske jednakosti, koja je kod Bugara “osnova njihovih političkih i društvenih pogleda”. Tvrdio je da kod Srba dominira ideja o nepostojanju jednakosti, i da srpski intelektualac shvata društvene odnose posredstvom ideje “intelektualnog političkog feudalizma”. Sasvim je suprotna koncepcija kod Bugara, koja podrazumeva “intelektualni politički individualizam i egalitarizam”, pa ideja jednakosti “dominira nad svim drugim političkim idejama, čak i nad idejama o slobodi i državi”. Dok je Srbin “spreman da potčini svoje ja državi, Bugarin se uvek trudi da postavi sebe iznad države”; dok “Bugarin ne priznaje autoritete i ne voli one koji se izdižu visoko iznad opšte jednakosti, dotle Srbin priznaje autoritete i priklanja im se”. I ovaj autor je, kao Velmar Janković kod Srba, stavljao reči u usta zamišljenom idealnom Srbinu i Bugarinu. “On je gazda – on zna”, kaže idealni Srbin. “On je gazda, ali i ja sam gazda. On zna ali i ja znam”, kaže idealni Bugarin. Zaključio je tvrdnjom o različitim “karakterističnim psihičkim činjenicama” kod Bugarina i Srbina, pa prvome “saznanje da je čovek dominira nad onim da je Bugarin”, a kod drugog je obrnuto, “pre svega je saznanje da je Srbin, a posle da je čovek”.

Kako su sve ove vulgarne “karakterologije” nastajale u senci sasvim konkretnih političkih zbivanja, i navedena knjiga pisana je sa ciljem da odbaci ideju Balkanske federacije jer, po uverenju autora, srpska inteligencija shvata federaciju na Balkanu pod uslovom “da se ujedine svi Sloveni, pa svi da postanu Srbi”. Pripisivao je i običnom narodu pesmu koja glasi da “ne mogu istovremeno blistati na Balkanu i kruna Simeona i skiptar cara Dušana”, i zaključio da bi nacionalno samoopredeljenje Bugara u Balkanskoj federaciji bilo problematično zbog “šovinizma” Srba i Grka. “Praviti politički savez i federaciju sa čovekom kod koga je umrla ideja jednakosti, a onda i ideja tolerantnosti, znači praviti trgovačko udruženje sa lopovom, sa prestupnikom po prirodi. A kakva je toleracija u Srba i Grka je jasno, posebno za prve, iz činjenice da Srbi i Grci ne trpe kod sebe nikakve katoličke ili protestantske misije”. Navodio je primer hodže u Kumanovu koji je silom teran da sa minareta izvikuje “živeo kralj Petar” i zaključivao, sasvim u skladu sa opštekalkanskom tezom o “turskoj toleranciji”, da “Srbi i Grci u svojoj netolerantnosti daleko nadmašuju Turčina” (Tabakov, 1919: 17–26, 30–37).

I po Miletiću, “bez Makedonije bugarski nacionalni napredak ne bi bio osiguran, zato što makedonski Bugari sa svojim jako razvijenim narodnim osećanjem predstavljaju odbrambenu moć za bugarski narod”. Tvrdio je da stanovništvo Makedonije “prema najpouzdanijim statistikama iz 1912” iznosi “oko 2.260.000 duša, od čega je 55% bugarsko, 20% tursko, 10% grčko, 10% albansko i 5% raznorodno (vlaško, jevrejsko, cigarsko i dr)”. Makedonska narečja su se “izjednačila sa drugim bugarskim narečjima” sa kojima obrazuju “jednu celinu – novobugarski jezik”, a to jedinstvo se može objasniti “jednakom opštom osnovom i istim jezikom ‘staroslovenskim’ slovenobugarskih plemena”. Isto kao srpski autori, Miletić je tvrdio da se “nikada makedonski Sloveni nisu dizali da se bore protiv bugarske države”, da je prva kulturna delatnost Ćirila i Metodija povezala “makedonske Bugare sa svim bugarskim Slovenima na poluostrvu u jedinstveno nacionalno telo, sazdali su bugarsku narodnost, ustanovljujući i nacionalno ime *Bugarin*”,

pa "blagodareći tom književnom ćirilo-metodijevskom jeziku, koji se vidi u najstarijim rukopisima, nazvanim 'starobugarski', može nauka da ustanovi, da su makedonski Sloveni u IX veku bili deo bugarskih Slovena, iz kojih je proizašao bugarski narod". Miletić je navodio da se procvat starobugarske pismenosti, koji pada u vreme cara Simeona, "iz starobugarske književnosti preneo u Rusiju i u Srbiju", pa je Srbija "ustvari uzela od Bugarske književni jezik i azbuku". Smatrao je da je etnografski centar srpskih plemena u srednjem veku bilo korito Zapadne Morave, tj. "Srpske Morave", za razliku "od istočne Morave, koja nosi istorijsko ime 'Bugarska Morava'; da može da se tvrdi da je do Simeona "bio završen proces bugarskog narodnog ujedinjavanja na celom Balkanskom poluostrvu"; da Sloveni koji su ulazili u sastav bugarske države "već se javljaju preobraćeni kao posebna 'bugarska' narodnost", a "etnografska granica bugarske Makedonije od tog vremena je ocrтана". Tvrdio je da ne samo po jeziku stanovništva, "već i po bugarskim formama mesnih naziva u Moravskoj može danas de se sledi stara etnografska granica Bugarske na zapadu". I Samuilovo carstvo je imalo bugarski "nacionalni karakter", pa ni bogumilstvo, koje naziva "mračnim" učenjem, "nije bilo u stanju da oslabi osećanje narodnog jedinstva među dvema Bugarskama". Kao i srpski autori, i Miletić je brojao godine vladanja u Makedoniji, pa je navodio da je "samo u periodu od 1345. do 1389. Makedonija bila pod srpskom vlašću". Tvrdio je da ni dugotrajno tursko robstvo "nije moglo da uguši u dušama makedonskih Bugara starobugarsku narodnu svest i zato u zori narodnog podizanja vidimo i u Makedoniji, da se budi bugarsko rodoljublje sa velikom snagom". Prema njemu, Prvi svetski rat trebalo je da se završi oslobođenjem Makedonije čije su »stare bugarske tradicije – jezik, karakter, običaji, silni duh koji se ispoljavao i u bezuslovnom rodoljublju", jer je Makedonija "klasična zemlja bugarizma". Verovao je da "to saznanje nosi u grudima svaki istinski sin Bugarske" ali »veliki rat je umesto oslobođenja doneo Makedoniji novo, još teže ropstvo...« (Miletić,¹⁹¹ 1925a: 6–13, 30–46, 51–58). Kao srpski, i bugarski autori su se ljutili na Evropu. Navodilo se da je oslobodilačka ideja kod "makedonskih Bugara" bila "pothranjivana jednom naivnom verom u simpatije hrišćanske Evrope" koja neće dozvoliti da se stradanja Makedonije "produžuju bez kraja", kao i da "bezprimerne žrtve, koje su Makedonci stavili na oltar slobode, nisu tronule humanu Evropu, i sloboda nije došla". Balkanski i Prvi svetski rat "u kojima su makedonski Bugari do kraja revnosno učestvovali" završili su se nečasno za Makedoniju, ali se ipak isticalo da "iz makedonskih pepelišta izdiže se glas: 'sloboda ili smrt'" (Miletić, 1925b: 1–3).

U kontekstu borbe oko Makedonije tvrdilo se, kao i na drugoj strani, da je "srpska teza" o Makedoniji stara tek dvadesetak godina i da je "puštena kao potkrepljenje zavojevačkim stremljenjima Srbije koja je usled okupacije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske potražila kompenzaciju u Makedoniji". Spajani su Velbužd i ovog puta srpsko "verolomstvo" iz 1330. kada su Srbi pobedili napadajući "na dan primirja", a tvrdilo se i da je slovenski jezik koji se govorio u IX veku oko Soluna i na koji su Ćirilo i Metodije

¹⁹¹ Ljubomir Miletić bio je sinovac Svetozara Miletića.

preveli sveštene knjige, bio "starobugarski ili paleobugarski jezik", pa su "makedonski Sloveni po jeziku činili deo bugarske nacije". Pisalo se da Srbi smatraju Marka za najvećeg narodnog junaka, "savrnuju ga sa Rolanom" što je "još jedna crta poznate megalomanije tog naroda". Marko je bio "žestok, lukav, samohvalisav i kada je trebalo da se bije, izvanredno plašljiv"; "samo se hvalisao i to je napravilo njegovo ime slavnim u srpskoj epopeji, gde su lažljivi heroji primani sa osobitom ljubavlju". Navodilo se da je "srpska megalomanija" opštepoznata, da oni "veličaju svog cara Dušana i proglašavaju ga svecem" pa se postavljalo pitanje zar to nije isti Dušan koji je ubio oca... (Radev, 1927: 4, 58-65, 96). Isticalo se da se bugarski jezik "ne razlikuje od sanskrita", da je bugarska narodna mitologija indijska, da su Bugari imali "i pre krštenja svoju pismenost i knjige" (u: Đorđević, 1929: 7, 104), kao i da su braća Miladinovi, kao "Bugari iz Makedonije", odnosno "zapadne Bugarske", bili "izabranici naroda" koji su noseći "u duši sabranu nacionalnu stihiju" razneli je "u duše celog bugarskog naroda" (*Braća Miladinovi*, 1939: 5).

Slične ideje bile su prisutne i kod elita drugih balkanskih naroda. U propratnom tekstu jedne grčke karte pisalo je da su Albanci po poreklu i elementarnim okolnostima "pravi Grci" što je "dokazano", "ne samo studijom arbanaskog dijalekta, za koji je filologija dokazala da je jedna forma grčkoga jezika, nego i nacionalnim karakterom Arbanasa, koji je takođe vanredno srodan sa grčkim", tako da su i Skenderbegovi ratovi završeni "iseljavanjem velikog dela Grko-Arbanasa". Ali ne samo Albanci, već i "većina Bugara, iz severne Trakije i Makedonije, vode svoje poreklo od Jelina", pa »ovaj mešoviti narod može se obeležiti kao *Bugarofonski Grci* jer je lako dokazati, da Grci prevlađuju u tom sastavu«. Dalje se kaže: »Spoljni izgled ove rase jako se razlikuje od Bugara na severu Balkana. Ovi poslednji su čisto mongolskog tipa, dokle oni na jugu imaju kavkaski, a vrlo često i čisti grčki tip. Osim toga njihov karakter, narav i običaji njihovi jednaki su sa grčcima". Odelo im je istovetno sa grčkim, tradicije su im grčke, identifikovali su se sa Grcima, "nazivajući sebe *Trakijanci* i *Makedonci* a nikad *Bugari* – što im je izgledalo pogrdno". U fus-noti je dodato da su vizantijski Grci nazivali "prave *Bugare* kondrokefalima tj. debeloglavima". Zaključak je da sa izuzetkom nekoliko čisto bugarskih naseobina u neposrednoj blizini Balkana, "cela je ostala Trakija i Makedonija grčka sa etnološkog gledišta", kao i da oduševljenje da se "uz ma kakve žrtve izvrši obnovenje svoje narodnosti, zaista je najočevidnije i najsilnije, u moralnom smislu, svedočanstvo o jelinskom poreklu naroda u Trakiji i Makedoniji", gde "grčki elemenat preteže i brojem i umnom snagom, i vidimo ga gde živo radi u tim zemljama, kako bi izvršio svoju tradicionalnu misiju civilizovanja". U grčkoj brošuri iz 1878. pisalo je da od Balkana i Sofije do severnih albanskih planina blizu Jadranskog Mora žive »Jelini, Turci, Turko-Arbanasi, Arbanasi i Bugari. I sva ta različna imena opet se pri oštrijem ispitu svode na Jelina. Jer su muhamedovci isturčeni Grci; Arbanasi su stari Pelazgi; Turko-Arbanasi su isturčeni Pelazgi; Pa šta mislite da su Bugari po varošima? I oni su po dve trećine Jelini. I da li se može naći kakav god razlog, bilo politički, bilo etnološki, bilo fizički, koji bi opravdavao nastanjanje i utvrđivanje panslavizma južno od Balkana, dokle protiv toga jasnim glasom

viču i priroda, i istorija i etnologija i politika svima onima 'koji imaju oči da vide i uši da čuju'« (u: Novaković, 1906: 350–354, 364–366)

“Mi potječemo još iz starog Rima’, ponavljali su s ponosom rumunjski intelektualci 18. i 19 st.”, dok je mađarska inteligencija “pronašla potvrdu o svojoj starosti, plemenitosti i povijesnoj misiji Mađara u mitu o porijeklu Hunora i Magora i herojskoj sagi o Arpadu” (Eliade, 1998: 120–121). Prema stereotipu rasprostranjenom u jednom krilu mađarske intelektualne elite, mađarski narod je predstavljen kao “materijalno i politički, brojčano i moralno superioran”, dok nasuprot njima “Srbe i Hrvate krase odbojnost prema radu, velika, ratobornost i fanatizam u borbi protiv Mađara”, a “američki divljaci, koje je civilizacija odbacila na dno prašuma i savana, nisu bili varvarskiji nego što su se Srbi pokazali 1848”. Hrvati su slikani kao “obezluđene pljačkaške horde”, a slovenski narodi u Turskom carstvu kao stanovništvo kojem je vekovno ropstvo “ugušilo” duh i “smisao za bilo šta što je uzvišenije” (u: Ekmečić, 1999: 21–27).

ZAKLJUČAK

Megaloideje

“Bugarima je do toga, da njihova granica bude što zapadnije i što južnije, i da obuhvati za njih svu Makedoniju; Srbima je do toga, da ta granica ide što južnije, a Grcima do toga, da ona ide što severnije. Eto u čemu je danas cela stvar, i gde je ‘kamen opšteg pretikanija’. [...] Više stranaca, razmatrajući zapletena balkanska pitanja, kazali su da je za male narode rdavo kad imaju ‘slavnu istoriju’” (Novanović, 1906: 397).

Uprkos svim savremenim raspravama o političkoj (ne)korektnosti upotrebe pojmova *Balkan*, *balkanski narodi*, *balkanski nacionalizmi*, i eufemističkom korišćenju pojmova *jugoistok*, *Jugoistočna Evropa*, ovde su korišćeni prvi, upravo zato što se ne polazi od stereotipne slike koju su stvarali “treći”, već od one koju je stvarao sam Balkan. Jer, za razliku od *Imaginarnog Balkana* koji su slikali zapadnjaci, postojao je jedan ružniji Balkan, čiju su sliku crtali sami Balkanci gledajući popreko jedni u druge, a sve želeći da sebe vide van te slike koju su sami stvarali.

Ako su strani putnici prvi počeli da prikazuju Balkan kao neprijatno mesto za život i njegove stanovnike kao primitivne i divlje, to je samo zato što Balkanci još nisu imali pismenu elitu koja bi tu sliku višestruko prevazišla. I čim su se, gotovo istovremeno opismenili i nacionalno probudili, pročitali iste pisce i primili iste romantičarske ideje, opterećeni bremenom sličnih tužnih prošlosti i inferiornog položaja, stvorili su i iste nacionalizme, verujući da je samo njihov izvoran, ekskluzivan i neuporediv. A svi njihovi nacionalizmi bili su isti. Neoriginalni, sasvim nalik jedni na druge, sa stalnim ponavljanjem, više od jednog veka, istih pseudopatriotskih priča o tuđim agresivnim i svojim defanzivnim nacionalizmima, o tuđim osvajačkim i svojim odbrambenim ratovima, o tuđim uvezenim i svojim autentičnim nacionalnim pokretima, o tuđim izmišljenim i svojim slavnim istorijama, o tuđim ropskim i svojim slobodarskim “karakterima”. Ta nelepa slika drugih i veličanstvena slika sebe, bila je samo pretpostavka za unapred prepoznatljiv odgovor na pitanje: “Kakvi smo mi?” Zato, kada na Balkanskom poluostrvu javni govor preplave

nacionalni stereotipi o blagorodnom "karakteru" sopstvene i mračnom "karakteru" susedne nacije, kada se "drugi" bez zazora počnu nazivati neslužbenim nazivima, kada pisci i pesnici počnu da se bave kartografijom i geografijom, psihijatri lečenjem nacija, a istoričari postanu glavni tumači "ponašanja" čitavih nacija sa argumentima baziranim na analogijama sa ponašanjem istorijskih ličnosti – pouzdano je započeo proces nacionalnih homogenizacija koji će se okončati ratnim sukobom. Razloge treba tražiti u osnovnoj kontroverzi balkanskih nacionalizama u XX veku, koja je proisticala iz selektivnog razumevanja pojma slobode od strane intelektualnih elita koje su uglavnom imale dominantnu poziciju u sopstvenim društvima u kriznim vremenima, a čiji je koncept sadržavao imperijalni sindrom "u malom". Borba za nacionalnu slobodu i ujedinjenje stvorila je kod intelektualaca uverenje o legitimnosti proizvoljnog, odnosno "objektivnog" određivanja identiteta stanovništva, a onda i pokoravanja ili asimilacije manjih od sebe, onih koji se nalaze na putu "pripadajućih" teritorija ili izlazu na more. U razmatranju svojih nacionalnih "prava", svi racionalni i iracionalni elementi – jezik, vera, poezija, istorija, "duh naroda", ekonomske, vojne, političke nužnosti i interesi – uključivani su u argumentaciju podrške sopstvenim zahtevima. Istovremeno, slična ili identična "prava" kod "drugih" nisu postojala, jer se u razmatranju "njihovog" slučaja sasvim racionalno analizirala sva iracionalnost ovakvih argumenata, ili im se kao "neprijateljima" osporavalo svako "pravo", budući da je "patriotizam" uvek bio dovoljno pokriće da se svoje "voli" i da mu se želi napredak, legitimno i na štetu "drugih". Zato, kada su "drugi" u pitanju nisu važni ni jezik, ni vera, ni istorija, ni poezija, ni interesi, oni se "prihvataju" u svoju nacionalnu državu, asimilacijom i u naciju, samo da se zadovolji imperijalni princip, "velika" država.

Iracionalna osnova onemogućavala im je da registruju identitet "drugih" i odsustvo volje da ga menjaju, ma koliko on bio osporavan ili tumačen kao "nepostojeći". Zato su svi nacionalizmi duboko uvereni u ispravnost, odbrambenost i pravednost svojih zahteva i tvrdnji. Svi imaju istu "opravdanu" osnovu (u prošlosti), isti "odbrambeni" karakter (u sadašnjosti) i istu velelepnu "viziju" (u budućnosti). Svima je zajednička slava u prošlosti i mučeništvo u sadašnjosti. Svi su u prošlosti bili veliki i slavni, i svima su "drugi" krivi što su u sadašnjosti mali i "žrtvovani". Svi su uvereni da je njihovo ime večno i sveto, njihova istorija poštovana i čista, njihovi susedi manje vredni i podli. Na "njihovim" zemljama "drugi" su nastajali veštački. Samo su "oni" izvorni, oduvek prisutni i u svojoj pravdi stameni. Intelektualne konstrukcije o podelama nacionalizama na "pozitivne" i "negativne" samo su prividno vrednosne. Suštinski, one su proizvod subjektivne percepcije koja izjednačuje pojmove "naše" i "pozitivno", i "njihovo" i "negativno". Zato nacionalizmi mogu objektivno da vide samo svoju sliku u ogledalu, nacionalizme "drugih", pa je sasvim razumljiva česta pojava lucidnog uočavanja utiska koji ostavljaju "velike" ideje malih naroda, kao što je onaj da su te ideje "jama nad kojom kad se Jevropa nadnese, naježi se bleđoj i koža i kosa" (Aleksijević, 1878: 7). Sve ovo dobija sasvim drugačije značenje kada se ima u vidu da se uvek odnosi samo na susedne, "agresivne" nacionalizme, bez svesti o njihovoj identičnosti sa sopstvenim nacionalizmom. Ovakvi stavovi potvrđuju da

nacionalizam nema autopercipciju, jer njegovi nosioci nemaju samosvest. U suprotnom, ne bi se u XXI veku posezalo za iracionalnim zahtevima.

Ime Srbin u Hrvatskoj, Albanac na Kosovu, Hrvat u Bosni ili Makedonac u Makedoniji bilo je višak, "stvarano" je svesno, samo sa jednom namerom: da se spreči "velika" ideja, da se onemogućuće "sanjane" države, kao što je i čitava njihova egzistencija "bila" samo tom cilju podređena, uvek za račun "tuđih interesa". Svi su "oni" i postojali samo da bi kao "remetilački faktor" onemogućavali sanjane, "čiste" nacionalne države. Neshvatanje "nacionalne države" kao države slobodnih građana i njeno percipiranje kao države slobodnog etnosa na "velikoj" teritoriji, odredilo je suštinu balkanskih nacionalizama. Ona se najbolje može prepoznati u odnosu većine i manjine. Većina uvek vidi manjinu kao remetilački, destabilizujući faktor, separatiste, a sebi daje pravo da je asimiluje i proglašava nepostojećom. Manjina uvek vidi većinu kao hegemonu, porobljivača, potencijalnog uništitelja. Dok teritorije nisu u sastavu država, već se na njih samo "pretenduje", iako su naseljene "tuđim" narodom, ne obraća se na to pažnja. Poziva se na "istorijska prava", ili "ekonomsku nužnost" kod onih racionalnijih, a problem naroda se ostavlja da bude rešen u budućnosti, ili asimilacijom ili priželjkivanim iseljavanjem, ili se ni ne razmišlja kako. Kada se teritorija poseduje, uglavnom se primenjuje nasilje kao odbrana od "separatizma", a zatečeni narod se proglašava separatističkim i nezahvalnim što želi da "ode". Identifikujući pojmove "etničke" i "nacionalne" države, nacionalizam zanemaruje suštinski faktor njihovog razlikovanja. Jednaka prava i sloboda za sve državljanke je suština nacionalne države. Etnička država te zahteve završava na granicama etnosa, pri čemu ga sasvim problematično definiše. Neprevaziđenost "etničke države" koja je uvek (i kad se to ne eksplicira) "čista" u vizijama, odgovorna je za konstantnu nemogućnost stvaranja države slobodnih ljudi.

Iz problematičnog razumevanja "etnosa", a onda i "etničkog" i "istorijskog" prava, proističe razumevanje "patriotizma" koji definiše maksimalni nacionalni cilj, a onda koristiti sva kvazinaučna sredstva da ga ostvari. Obrazloženje je uvek da svako voli svoj narod više nego druge, odnosno, da svako ima pravo da postavlja svoje maksimalne ciljeve, a sila, to jest veličina će odrediti pobjednika. "Velika" država je ideal, jer biti veći od suseda znači imati silu koja će potvrditi opravdanost zahteva i utemeljenost nacionalnih "prava". Manjina bez sile ne može nikad ni biti u pravu, jer da je u pravu u svojim zahtevima ona bi to svojom silom i dokazala. Zato najveći "patriota" teži i najvećoj sili za svoju "nacionalnu" državu; "ljubav" prema narodu postaje eufemizam za postavljanje maksimalnih ciljeva, a sila sredstvo za određivanje pobjednika.

"Velike" države na Balkanu (Srbija, Hrvatska, Albanija, Bugarska...) međusobno se isključuju i prepliću, jer je svaka sa aspekta "svog" nacionalizma oslobodilačka i ujediniteljska, a sa aspekta "drugih" porobljivačka. Zato je zanimljivo videti gde su danas realne balkanske države u odnosu na "velike" ideje njihovih nacionalista. Srpska je na krajnjem severoistoku, albanska na krajnjem jugozapadu, grčka na krajnjem jugu, bugarska na krajnjem istoku, hrvatska na krajnjem zapadu. Kao da je samo krajnji, minimalni granični pojas megaloidija i projekata imao racionalno, etničko, istorijsko,

političko opravdanje. A sukobi koji i dalje nastaju na širokom prostoru koji ne spada u "male", granične pojaseve, rezultat su nedovršenosti i nemogućnosti dovršavanja ovih megaloidija sve dok se ne dođe do svesti i saznanja (maksimana svest) o regresivnosti ideje nacije koju čini mitološki "izvorni" etnos, ili (minimalna svest) o brojnoj, ekonomskoj, političkoj slabosti balkanskih država – nacija i njihovoj nemogućnosti da pojedinačno diktiraju prilike na Balkanu, čak i bez svesti šta im zaista "pripada" ili "ne pripada", i uz možda očuvanu mitsku svest da budućnost radi za njih i za neko buduće potvrđivanje njihove veličine. Zato je zamišljeni megaloprostor uvek poprište novih ratova. Dva, tri, četiri... "oslobodilačka" pokreta uvek se sudaraju i otvaraju nova žarišta.

Pokazalo se da iracionalni nacionalizam baziran na kvazietničkim pretpostavkama nema racionalno utemeljenje u odbrani države, budući da nije zadovoljan nijednom državnom tvorevinom. Ako je država velika, u njoj ima suviše "stranih tela" ("corpora aliena"), nije "čista"; ako je relativno "čista" onda je suviše mala. Iz istog razloga nacionalizam nema racionalno utemeljenje ni u odbrani nacije, jer ako brani "veliku" državu prisiljava naciju da živi u "neprirodnoj" neetničkoj državi, a ako brani etničku državu onemogućava naciju u realizaciji svog ideala, "velike" države. Drugim rečima, stalna plačljivost nacionalističkih intelektualaca primarno je rezultat nezadovoljstva "malobrojnog" nacijom i malom državom, što je u neskladu sa pravednom i obećanom "velikom idejom". Zato su "druge" nacije, "izmišljeni" narodi, "konvertiti", druge religije, države i ideologije, "odgovorni" za njihovu brojnu minornost, jer nacionalizam nije u stanju da se suoči sa činjenicom da su sve brojno "velike nacije" nastale kao nadetničke i "nadorganske" kategorije, uz "žrtvovanje" svakog ekskluzivizma – u etnosu, veri, jeziku, imenu... Posebno u poslednjem. Suština etničkog nacionalizma, a takvi su svi na Balkanu, jeste pretpostavka iracionalnog ekskluzivizma, koji je sasvim u neskladu sa "velikom" idejom. U naciju su mogli da "uđu" pripadnici drugih etnosa samo ako prihvate da se "vraćaju" izvornom, "pravom" etnosu; mogli su sa uđu i pripadnici drugih vera, ali je "prava" nacija ona sa "izvornom" verom, mogli su da uđu i oni koji su govorili drugačijim dijalektom, samo ako priznaju od koga su ga "uzeli"; i na kraju, i najvažnije, mogli su da uđu i oni sa drugačijim imenom, ali prava nacija je ona sa "izvornim" imenom. Pod etničkim imenom mogla je biti stvorena i nadetnička kategorija, ali uz uvek prisutno pravo prvenstva "izvorno" imenovane nacije. S druge strane, i ako "uđu" i prihvate "izvorni" etnos, veru, jezik i ime, u svakom kritičnom momentu preispitivanja "čistote" nacije, mogli su biti opomenuti "ko su", jer pripadnikom etničke nacije se ne postaje po dubokom uverenju nacionalista, on se rađa. A onda se postavlja nikad rešena zagonetka: ako se rađa, od kog kolena se računa "izvornost" i "čistoća"?

Legitimno je želeti jaku, nezavisnu državu, težiti snazi i oslobađanju od dominacije. Nelegitimne motive proizvodi nacionalizam koji u "svojoj" državi identifikuje "druge" kao one koji samim prisustvom "remete" ideal, negira ih ili im nameće svoje ime, istoriju, tradiciju, religiju, simbole, ili im pak preti iseljavanjem sa "svoje" istorijske teritorije. Prvi su uzročnici, drugi su nadgradnja koja vremenom nadilazi uzročne interese i postaje sama sebi svrha. Umesto snažne države prema spolja, ona se iznutra izjeda sukobima i

netolerancijom. Umesto "velike" države, ona se nužno cepa na minimalne delove. Etnos kao okosnica nacije može da bude onoliko veliki koliko mu je istorijom i kulturom obezbeđeno, pa je i etnička država onoliko kolike su etničke mogućnosti. Ambicija da etnička država bude silom "velika" vodi zahtevu da i etnos bude "veći" nego što jeste, da i istorija na koju se poziva, jer jedino ona daje legitimitet velikim ambicijama, bude drugačija. Tu se dolazi do pitanja koje nacionalizam nikada ne postavlja: zašto nacionalne države u Evropi (velike po balkanskim merilima) nisu mogle da budu etničke? Upravo zato što bi to značilo beskonačno parcelisanje Evrope. Zato evropske nacionalne države i nastaju kao nadetničke i zato njihova imena i jezik nemaju etničko obeležje. Čak i kada je uzet jedan dijalekat za nacionalni jezik, ime nacije nije uzeto od etnosa. Na Balkanu taj pokušaj sa Jugoslavijom nije uspeo zbog uverenja o naciji kao "prirodnoj", "organskoj" kategoriji, sa izvornim imenom, večitim i nepromenljivim jezikom, religijom i "karakterom". Problematičnost ovakve percepcije nacije–etnosa koja će obezbediti jednu misao i jedno stremljenje u "nacionalnoj–etničkoj" državi, ispoljavala se u svakom suočavanju sa stvarnošću. Naime, i kada se ostvari ideal relativno "čiste" države, umesto nacionalnih "neprijatelja" i iz njih proisteklih nacionalnih stereotipa, koji su samo najočigledniji pokazatelj zatvorenih društava, pojavljuju se u okviru nacije–etnosa novi i drugačiji, unutrašnji "drugi", drugomisleći, čije prisustvo izaziva odbojnost i želju za eliminacijom ili duhovnom asimilacijom.

Slika "sebe", svojih osobnosti i iz njih proisteklih "prava", posebno onih na "veliku" državu, temeljila se uvek na uverenju o nepremostivim razlikama između južnoslovenskih i balkanskih nacija, na sopstvenoj superiornosti i inferiornosti "drugih", kao na i odricanju bilo čega zajedničkog ili sličnog sa »drugima«. One su se "razlikovale" po svojim »karakternim osobinama« i neprevladanim nasleđima, po načinu života, običajima i tradicijama, po svojim "savršenim" i "nesavršenim" jezicima, po svojim "najstarijim" i "izmišljenim" imenima, po svojim sposobnostima i zaslugama, po oblicima lobanja, visini čela i jagodicama... I, naravno, po svojim "pravima". Zato je za sujetu velikih nacionalizama malih balkanskih nacija moralo porazno zvučati zapažanje pojedinih stranaca o njihovim međusobnim razlikama. Austrijski konzul za istočnu Grčku, Han sredinom XIX veka je zapisao: "Ni najpažljiviji posmatraoci, koji bi od Beograda do grebena Matapana sišao, ne bi umeo kazati u čemu se razlikuju Srbi od Bugara, Albaneza, Rumeljota, Peloponezaca i Majnota, kakva je razlika u odelu, nošenju kose, ukusu građevine, načinu obrađivanja zemlje, gajenju stoke itd. i on, ako samo ne bi znao njihovih jezika, mogao bi lako pomisliti da su članovi sve istoga naroda. Kad je pisac ovoga dela iz Austrije u Beograd prešao, pomislio je kao da je odmah u Grčku došao" (Han, 1876: 71).

Bibliografija

- Agatonović, Rad. (1899): *Odnosaji između Srbije i Blgarske od XII-XV veka*, Beograd,
- Aleksijević, Dimitrije (1878): *Staro-Srbi*, Beograd,
- Anderson, Benedikt (1998): *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd,
- Andonović, M.J. (1913): *Makedonski su Sloveni Srbi*, U odbranu opravdanih srpskih prava i interesa na Balkanu, Beograd,
- Antonić, Slobodan (1992): Hrestomatija o srpskom nacionalnom pitanju, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Arsenijević, Matej (1996): Pravoslavlje i rat, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Avramović, Zoran (2000 a): Demokratija i nacionalni identitet - slučaj Srbije i Crne Gore, u: *Srpska slobodarska misao*, br. 1, Beograd,
- Avramović, Zoran, (2000 b): Za drugačiji koncept srpske politike, u: *Srpska slobodarska misao*, br. 1, Beograd,
- Babić, Blagoje (1992): Dijaspora i etnička politika, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Babić, Jovan (1995): Činjenice, načela, vrednosti, u: *Srpska politička misao*, vol.II, no. 1 *Balkan i balkanci*, (1937): Beograd,
- Balkanicus, (1913): *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, Beograd,
- Banić, Milan (1941): *Agonija Jugoslavije*, Dani sloma, Beograd,
- Bataković, Dušan (1991): *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaškim odnosima*, Priština, Gornji Milanovac,
- Bataković, Dušan (1992a): Kosovske migracije, u: *Catena mundi*, I, Kraljevo, Beograd,
- Bataković, Dušan (1992b): Istorijska svest i nacionalna histerija, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Bdin, (1903): *Srbinstvo u evropskoj Turskoj*, Beograd,
- Bečković, Matija (1992): Proročanstvo jezika, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Bekić, Đorđe, (1909): *Klevetnicima Srba u zemljama sv. krune Ugarske*, udar nađe iskru u kamenu, Zemun,
- Belić, A. (1912): *Stara Srbija sa istorisko-jezičke tačke gledišta*, Beograd,
- Belić, A. (1913): *Srbi i Bugari u balkanskom savezu i u međusobnom ratu*, Beograd,
- Bićanić, Rudolf (1938): *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb,
- Blagojević, Marina (1991): Srpske seobe od kraja 60-ih godina: društveni činoci, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, SANU, Beograd,
- Bogdanović, Dimitrije (1990): *Knjiga o Kosovu, Razgovori o Kosovu*, Beograd,
- Bogdanović, Dimitrije (1991): Pravoslavna duhovnost u iskušenjima našeg doba, u: *Pravoslavlje između neba i zemlje*, Niš,

- Bosanac, Ilija (1927): *Rasna etika Jugoslovena i Vidovićev pokret*, Skica za studiju o jugoslavenskoj etici, Sarajevo,
- Братя Миладинови, Съчинения*, (1939): София, ред. Н. Табаковъ,
- Bursać, Milan (1997): Slabljenje biološke i duhovne snage srpskog naroda, u: *Geopolitička stvarnost Srba, Beograd*,
- Burzanović, Tihomir (1996): Smisao istrebljivanja Srba u Hercegovini na krsnu slavu - prije pedeset godina i danas, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana, Cetinje*,
- Catena mundi, Srpska hronika na svetskim verigama* (1992): knj. I, II, Kraljevo, Beograd, priredio Predrag Dragić Kijuk,
- Cemović, Marko (1913): *Makedonski problem i Makedonci*, Beograd,
- Cvetković, Dragiša (1992): Zašto se ne možemo razići, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Cvijić, Jovan (1906): *Makedonski Sloveni*, Promatranja o etnografiji makedonskih Slovena, Beograd,
- Cvijić, Jovan, (1908): *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem (sa dve karte)*, Beograd,
- Cvijić, Jovan, (1912): *Balkanski rat i Srbija*, Beograd,
- Cvijić, Jovan (1914): *Geografski i kulturni položaj Srbije*, Sarajevo,
- Cvijić, Jovan (1921): *Govori i članci*, I, II, Beograd,
- Cvijić, Jovan (1922): *Seobe i etnički procesi u našem narodu*, Jedno predavanje s kartom, Sarajevo,
- Cvijić, Jovan (1924): Posle tirdeset i pet godina naučnog rada, u: *Srpski književni glasnik*, knj. XIII, br. 5,
- Ćorović, Vladimir (1920): *Pokreti i dela*, Beograd,
- Ćorović, Vladimir (1937): *Borba za nezavisnost Balkana*, Beograd,
- Ćorović, Vladimir (1991a): *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd,
- Ćorović, Vladimir (1991b): Pitanje državnog preuređenja, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Ćosić, Dobrica (1992a): *Promene*, Novi Sad,
- Ćosić, Dobrica (1992b): *Srpsko pitanje demokratsko pitanje*, Beograd,
- Ćulibrk, Jovan (1996): Ne-zeobilazne strategije, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, filosofija rata, Cetinje,
- Čingrija, Melko (1939): *Dubrovnik i hrvatsko pitanje*, Dubrovnik,
- Čolović, Ivan (1994): Rasizam u jedanaest slika, u: *Govor mržnje*, Beograd,
- Čubrilović, Vasa (1958): *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd,
- Čumić, A. (1871): *Predlog Odseku istoričkom i državničkom Srpskog učenog društva za izučavanje života naroda srpskog*, Beograd,
- Dacić, Rade (1997): *Pogled sa Kosova*, (Vidovdan 1389), Beograd,
- Dedijer, Jevto (1912): *Stara Srbija*, Geografska i etnografska slika, Beograd,
- Dedijer, Vladimir (1991): Balkan u politici XX veka, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd,
- Delo*, List za nauku, književnost i društveni život (1894):, knjiga II, Beograd,
- Delo*, List za nauku, književnost i društveni život (1895): knjiga VI, VII, Beograd,

- Demokratija Milana Grola*, (1990): Haro, Velika Britanija,
- Diskusija (2000): u: *Srpska slobodarska misao*, br. 1, Beograd,
- Dragašević, Jovan, (1902): *Odgovor na pitanje ko su ti Makedonski Sloveni?*, Beograd,
- Dragić, Kijuk Predrag (1992a): Krstonosni mač Vatikana, u: *Catena mundi*, I, Kraljevo, Beograd,
- Dragić, Kijuk Predrag (1992b): Latinsko hrišćanstvo i balkansko latinstvo, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Drašković, Slobodan (1990): *Srpski narod i srpska politika*, Beograd,
- Drašković, Slobodan (1991a): "U Srbiji nema mesta srbovanju", u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Drašković, Slobodan (1991b): Današnji položaj i zadaci Srba, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Drašković, Slobodan (1991c): Glavni neprijatelj, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- D.M.S. (1991): Velikosrpstvo, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Dučić, Jovan(1990): *Sporna pitanja Kraljevine Jugoslavije*, Politički spisi, Beograd,
- Dujmović, Tihomir (1991): *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, Zagreb,
- Dvorniković, Vladimir (1926): *Tipovi negativizma*, Zagreb,
- Dvorniković, Vladimir (1930): *Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi*, Zagreb,
- Dvorniković, Vladimir (1990): *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd - Niš,
- Đerić, Vas.(1922): *Nekoliko glavnih pitanja iz etnografije Stare Srbije i Mačedonije*, Srem. Karlovci,
- Đorđević, M. Prizrenac (1891): *Može li se pomoći našem narodu u Staroj Srbiji?* Odgovor na suvremeno pitanje s pogledom na opšti politički položaj, Beograd,
- Đorđević, Milan (1919): *O pogreškama u nacionalnoj propagandi*, Geneve,
- Đorđević, Miodrag (1992): Velika Hrvatska i srpsko pitanje u Jugoslaviji, u: *Catena mundi*, I, Kraljevo, Beograd,
- Đorđević, Tihomir (1924): *Iz Srbije kneza Miloša*, Stanovništvo - naselja, Beograd,
- Đorđević, Tihomir (1929): *Makedonija*, Beograd,
- Đorđević, Vladan (1913): *Arnauti i velike sile*, Beograd,
- Đuretić, Veselin (1992): Antisrpske upotrebe staljinističkog medijuma, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Džadžić, Petar (1992): Nova ustaška država, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Ekmečić, Milorad (1992): *Srbija između srednje Evrope i Evrope*, Beograd,
- Ekmečić, Milorad (1997): *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd,
- Ekmečić, Milorad (1999): *Srbi na istorijskom raskršću*, Beograd,
- Eliade, Mircea (1998): *Mit i zbilja*, Beograd,
- Episkop Nikolaj, (1932): *Misionarska pisma*, Beograd,
- Episkop Nikolaj, (1935): *Nacionalizam Svetoga Save*, Beograd,
- Episkop Nikolaj, (1992): *Sveta Srbija*, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,

- Erdeljanović, Jovan (1924): *Nekoliko etničkih problema kod Južnih Slovena u: Zbornik radova posvećen Jovanu Cvijiću*, Beograd,
- Erdeljanović, Jovan (1925): *Makedonski Srbi*, Beograd,
- Erdeljanović, Jovan (1928): *Uputstva za ispitivanje naselja i porekla stanovništva*, Beograd,
- Erdeljanović, Jovan, Filipović, Mil.,(1938): *Uputstva za ispitivanje narodnog života, običaja i osobina u južnoj Srbiji*, Skoplje,
- Fotić, Konstantin (1995): *Rat koji smo izgubili*, Tragedija Jugoslavije i pogreška Zapada, Memoari, Beograd,
- Gavranić, Pero (1895): *Politička povjest hrvatskog naroda*, Od prvog početka do danas, sa šest karata, Zagreb,
- Geopolitička stvarnost Srba* (1997): Zbornik radova, Beograd,
- Gersin, K. (1903): *Mačedonija i tursko pitanje*, Beograd,
- Glušćević, Zoran (1992): Stazama izdaje, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd,
- Gopčević, Spiridon (1889): *Makedonija*, Etnografski odnosi Makedonije i Stare Srbije, Beograd,
- Gopčević, Spiridon (1890): *Stara Srbija i Makedonija*, Beograd,
- Grebenac, Svetolik (1938): *Kroz istoriju Srba*, Beograd,
- Gregorić, Danilo (1942): *Samoubistvo Jugoslavije*, Poslednji čin jugoslovenske tragedije, Beograd,
- Grol, Milan (1990): *Londonski dnevnik 1941 - 1945*, Beograd,
- Grujić, Radoslav (1909): *Apologija srpskoga naroda u Hrvatskoj i Slavoniji i njegovih glavnih obeležja*, Novi Sad,
- Grujić, Radoslav (1991): Istorijski značaj Srba u Hrvatskoj, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Grujić, Radoslav (1995): *Pravoslavna srpska crkva*, Beograd,
- Grujić, Ratibor (1997): Odnos velikih sila prema Srbiji, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Hadži-Vasiljević, Jovan (1906): *Stara Srbija i Mačedonija*, (Sa gledišta geografskog, istorijskog i političkog), Beograd,
- Hadži-Vasiljević, Jovan (1909a): *Arbanaska liga-arnautska kongra- i srpski narod u turskom carstvu (1878-1882)*, Beograd,
- Hadži-Vasiljević, Jovan (1909b): *Južna Stara Srbija*, Istorijska, etnografska i politička istraživanja, knjiga prva, Kumanovska oblast, Beograd,
- Hadži-Vasiljević, Jovan (1913a): *Južna Stara Srbija*, Istorijska, etnografska i politička istraživanja, knjiga druga, Preševska oblast, Beograd,
- Hadži-Vasiljević, Jovan (1913b): *Bugarska eksarhija i njen uticaj na balkanske Slovene*, Beograd,
- Hadži-Vasiljević, Jovan (1924): *Muslimani naše krvi u južnoj Srbiji*, Beograd,

- Hadži-Vasiljević, Jovan (1928): *Četnička akcija u Staroj Srbiji i Mačedoniji*, Beograd,
- Hajzinh, Johan (1996): *Nacionalizam i patriotizam u Evropi na kraju XIX veka*, Novi Sad, Beograd,
- Han, J. G. (1876): *Putovanje kroz porečinu Drina i Vardara*, Beograd,
- Hobsbaum, Erik (1996): *Nacije i nacionalizam od 1780*, Program, mit, stvarnost, Beograd,
- Hrvatska Bosna*, (1907): Mi i "oni tamo", Sarajevo,
- Hrvatske prilike i narodno jedinstvo Srba i Hrvata od jednog novinara*, (1911): Članci iz *Samouprave*, Beograd,
- Ignjatović, Jakov (1989): *Publicistički spisi*, I, II, Novi Sad, Priština,
- Ilić, Jovan (1997): Balkanski geopolitički čvor i srpski etnički prostor, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Ilić, Svetislav (1908): *Primedbe prevodiočeve na delo d-ra Ilije Barbuleska: Rumuni prema Srbima i Bugarima, naročito s pogledom na pitanje makedonskih Rumuna*, Beograd,
- Ivanić, Ivan (1899): *Bunjevci i Šokci*, Istorijsko-etnografska rasprava, Beograd,
- Ivanić, Ivan (1903): *Na Kosovu, sa Šara, po Kosovu, na Zvečan*, Beograd,
- Ivanić, Ivan (1906): *Mačedonija i Mačedonci*, Opis zemlje i naroda, Putopis, knjiga I Beograd,
- Ivanić, Ivan (1908): *Mačedonija i Mačedonci*, Opis zemlje i naroda, Putopis, knjiga II, Novi Sad,
- Ivanić, Ivan (1909): *Rumuni u Mačedoniji i Epiru*, Istorija, kultura, statistika, Novi Sad,
- Ivić, Aleksa (1922): *O srpskom i hrvatskom imenu*, Beograd,
- Ivić, Pavle (1971): *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd,
- Ivić, Pavle (1991): Greške u logici i logika u greškama, u: *Serbia i komentari za 1990/1991*, Beograd,
- Ivić, Pavle (1994): Aktuelni trenutak srpskog književnog jezika, u: *Srpsko pitanje danas*, Drugi kongres srpskih intelektualaca, Beograd,
- Jagnje božije i zvijer iz bezdana* (1996): Zbornik radova s drugog bogoslovsko-filosofskog simposiona u dane svetih Kirila i Metodija, Cetinje,
- Jako srpstvo - jaka Jugoslavija*, (1991): Izbor članaka iz *Srpskog glasa*, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939 -1940, priredio Miodrag Jovičić, Beograd,
- Jelavich, Charles (1992): *Južnoslavenski nacionalizmi*, Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914., Zagreb,
- Jelenić, Đurđe (1908): *Evropa i mačedonsko pitanje*, Beograd,
- Jerotić, Vladeta (1995): *Vera i nacija*, Beograd,
- Jevtić, Atanasije (1992): Dani crveno-crne okupacije na Kosovu, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Jevtić, Atanasije (1996): Najgori od svih mogućih ratova, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Joksić, Velimir (1898): *Odkud Bugari u Mačedoniji?* Kao odgovor G. Vajgandu, Beograd,
- Josif, Enriko (1992): O kazni nepokajanja, u: *Catena Mundi*, I, Kraljevo, Beograd,

- Jovanović, Al., (1936): *Postanak egzarhije i Turska, Rusija i Srbija*, Istorisko-politička rasprava, Skoplje,
- Jovanović, Jovan (1990): *Južna Srbija*, Beograd,
- Jovanović, Lj., (bez godine i mesta izdanja): *O St. Srbiji i maćedonskoj autonomiji*,
- Jovanović, Slobodan (1991): Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera, Vindzor, Kanada 1964. u: *Iz istorije i književnosti*, II, Beograd,
- Jovanović, Slobodan (1937): Milovan Milovanović, u: *Srpski književni glasnik*, knj. LI, sv. 2-6,
- Jovanović, Vladimir (1870): *Osnovi snage i veličine srbske*, Novi Sad,
- Jovičić, Miodrag (1991a): Ustavnoopravni položaj pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, SANU, Beograd,
- Jovičić, Miodrag (1991b): Predgovor, u: *Jako srpstvo, jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Kalajić, Dragoš (1997): Velike sile protiv srpskog naroda, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Karadžić, Vuk Stefanović (1896): *Skupljeni gramatički i polemički spisi*, knjiga treća, Beograd,
- Karadžić, Radovan (1996): Da li je ovo bio rat, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Klaić, Vjekoslav (1972): *Povijest Hrvata*, Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, knjiga prva, Zagreb,
- Kljajić, Ljubomir (1992): Protokulturni arealizam, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Knežević, Miloš (1994): *Tvorci i tumači*, Beograd,
- Komnenić, Milan (1992): Putovanje moštiju, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Konrad, Đerđ (1995): *Identitet i histerija*, Novi Sad,
- Kosić, M.M. (1915): *O Slovencima*, Niš,
- Kostić, Lazo (1992a): Teritorijalne nezgode srpsko-hrvatskog razgraničenja, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Kostić, Lazo (1992b): Je li moguća bosansko-hercegovačka federalna jedinica?, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Kostić, Lazo (1992c): Docniji međunarodni položaj, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Kovačević, Lj., Jovanović, Lj. (1893): *Istorija srpskoga naroda*, I, Beograd,
- Kovačević, Lj., Jovanović, Lj. (1894): *Istorija srpskoga naroda*, II, Beograd,
- Krestić, Vasilije (1997a): Hrvatska politička misao na pogrešnim pretpostavkama, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Krestić, Vasilije (1997b): O konstituisanju srpske nacije, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Krestić, Vasilije (1998): *Genocidom do velike Hrvatske*, Novi Sad,
- Krestić, Vasilije (1999): *Znameniti Srbi o Hrvatima*, Novi Sad,
- Lapčević, Dragiša (bez godine i mesta izdanja): *Cincarstvo u Srbiji*, (U Beogradu i u srbijanskim gradovima uopšte),

- Laušević, Savo (1996): *Rat - osnovni fenomen i metafora ljudskog iskustva*, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Lazarević, Predrag (1996): *Srbi i rat*, u *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Le Bon, Gustav (bez godine izdanja): *Psihološki zakoni razvića naroda*, Beograd,
- Lekić, Slavoljub (1997): *Pretpostavke za podunavsko i jadransko usmerenje Srbije*, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Ljotić, Dimitrije (1940): *Drama savremenog čovečanstva*, Beograd,
- Ljotićeva pisma knezu Pavlu*, (bez godine izdanja): Beograd,
- M.M. (1991): *Gde god je Srba - tu je Srbija*, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- M.Đ. M., (1913): *Balkanska ravnoteža*, Beograd,
- Marić, Jovan (1997): *Kakvi smo mi Srbi?*, Prilozi za karakterologiju Srba, Beograd,
- Marinković, Radivoje (2000): *Srbija na početku*, u: *Srpska slobodarska misao*, br.1, Beograd,
- Marković, Lazar (1925): *Politika*, I, Od ustava do vlade federalističkog bloka (28. juni 1921. - 27. jula 1924.), II, vlada g. Ljube Davidovića (28. juli - 5. novembra 1924), Beograd,
- Marković, Lazar (1935): *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914 - 1929)*, Beograd,
- Marković, Lazar (1993): *Srbi i Hrvati 1914-1944*, Beograd,
- Marković, Marko (1997): *Pravoslavlje i novi svetski poredak*, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Marković, Mihailo (1994): *Osporavanja i angažovanja*, knjiga 8, Beograd,
- Marković, Mihailo (1997): *Srpski narod na prelazu u novi milenijum* u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Marković, Mihailo (2000): *Srbija juče, danas, sutra*, u: *Srpska slobodarska misao*, br 1, Beograd,
- Marković, Predrag (2001): *Transfer etničkih stereotipa - Balkan je negde drugde*, (u rukopisu),
- Marković, Svetozar (1937): *Izabrani spisi*, Beograd,
- Marković, Svetozar (1960): *Sabrani spisi*, I, Beograd,
- Marković, Vasa (1918): *Jesu li srednjevekovni Srbi smatrali Makedoniju bugarskom?*, Krf,
- Medaković, V.M.G. (1895): *Crnogorskim uskocima pri kraju devetnajestog vijeka u Latinima*, Beograd,
- Mihailović Kosta, Krestić Vasilije (1995): *"Memorandum SANU" odgovori na kritike*, Beograd,
- Milanov, Kajica (1992): *Obračun - načela i razlozi*, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Miletić, Andreja (1997): *Uticaj unutrašnjih činilaca na položaj srpskog naroda*, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Милетичъ, Л. (1925а): *Македония и македонскитъ Българи*, Културно-исторически погледъ, София,
- Милетичъ, Л. (1925б): *Въстаническото движение въ югозападна Македония (до 1904 год.)*, София,

- Mileusić, Slobodan (1997): *Manastiri kao međaši srpskog duhovnog prostora*, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Milojević, M. S. (1871): *Putopis dela prave-Stare-Srbije*, I sveska, Beograd,
- Milojević, M. S. (1872): *Putopis dela prave (Stare) Srbije*, II sveska, Beograd,
- Milovanović, Milovan (1895a): *Srbi i Hrvati*, u: *Delo*, knj. VI, Beograd,
- Milovanović, Milovan (1895b): *Povodom rasprave "Srbi i Hrvati"*, u: *Delo*, knj. VII, Beograd,
- Milutinović, Milovan (1996): *Rat bez jedinstvenog programa i cilja*, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Mitrinović, Čedomil (1926): *Naši muslimani*, Studija za orijentaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana, Beograd,
- Mitrinović, Čedomil (1939): *Kolonizacija južnih krajeva*, Beograd,
- Mitrinović, Dimitrije (1990): *Sabrana djela*, I, Sarajevo,
- Mitrinović, Predrag (1924): *O osnovama našeg nacionalizma*, Prilog za orijentaciju jugoslovenske kulture, Zagreb,
- Mitrović, Jeremija (1992): *Srpstvo Dubrovnika i velikohrvatski pohod "do Drine" i Crne Gore*, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Mladenović, Marko (1989): *Buđenje srpskog naroda*, Beograd,
- Mladenović, Radoš (1996): *Nacionalizam i rat*, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, filozofija rata, Cetinje,
- Molnar, Aleksandar (1997): *Narod, nacija, rasa*, Istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi, Beograd,
- N. D. (1891): *Države i narodi Balkanskoga poluostrva, njihova prošlost, sadašnjost i budućnost i bugarska nepravda*, Beograd,
- Nekolike misli o novom ustavu* (1919): Beograd,
- Neugašeno srpstvo* (1992): *Srpska politička emigracija o srpskom nacionalnom pitanju (1945 - 1990)*, priredio Dragan Subotić, Beograd,
- Nešić, Milutin (1919): *Srbi i Bugari, Istorijsko-politička rasprava*, Novi Sad,
- Novaković, Relja (1992): *Uz probleme porekla Srba*, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Novaković, Stojan (1906): *Balkanaska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd,
- Novi Mirmidon (1902): *Pred mačedonskim pitanjem*, Beograd,
- Nušić, Branislav (1902): *Kosovo, opis zemlje i naroda*, sv. 1, Novi Sad,
- Nušić, Branislav (1903): *Kosovo, opis zemlje i naroda*, sv. 2, Novi Sad,
- Obradović, Dositej (1893): *Život i priključenija Dimitrija Obradovića narečenoga u kaluđerstvu Dositeja njim istim spisat i izdat*, Beograd,
- Obrenović, Zoran (1992): *Srbija i novi poredak*, Niš,
- Olport, Gordon (1991): *Sklop i razvoj ličnosti*, Bugojno,
- Makedoniji i Makedoncima*, (1918): Krf, prir. J.T. Marković, Svet. Tomić,
- Oraovac, Tomo (1913): *Arbanaško pitanje i srpsko pravo*, Beograd,

- Palavestra, Predrag (1989): Pogovor, u: R. Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, Beograd,
- Panić, Života (1997): Nacionalno jedinstvo preduslov opstanka Srba, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Pantić, Dragomir (1995): Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva u: *Potisnuto civilno društvo*, Beograd,
- Pašić, Nikola (1995): *Sloga Srbo-Hrvata*, Beograd,
- Pavić, Milorad (1992): Evropa i Srbija, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Pavlović, Milivoj (1915): *Naša nacija*, Jezik i etnička sinteza, Niš,
- Pelagić, Vasa (1879): *Verozakonsko učenje Talmuda ili ogledalo čivutskog poštenja*, Novi Sad,
- Perović, Latinka (2000): *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd,
- Pešut, Mane (1992): Odnosi Srba i Hrvata kroz revoluciju, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Petković, Živko (1926a): *Bugari i balkanski Sloveni*, Beograd,
- Petković Živko, (1926b): *Prve pojave srpskog imena*, Beograd,
- Petrović, Milivoj (1934): *Mi i Bugari*, O izgradnji jedinstva duhova, Beograd,
- Piroćanac, M.S (1895): *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, Beograd,
- Poplašen, Nikola (2000): Totalitarizam razara demokratske vrednosti, u: *Srpska slobodarska misao*, br.1, Beograd,
- Popov, Nebojša (1993): *Srpski populizam, Od marginalne do dominantne pojave*, Beograd,
- Popović, Bogdan (1932): *Članci i predavanja o književnosti, umetnosti, jeziku i moralu*, Beograd,
- Popović, Justin (1991): Svetosavska filosofija prosvete, u: *Pravoslavlje između neba i zemlje*, Niš,
- Popović, Justin (1992): Srpska pravoslavna crkva u komunističkoj Jugoslaviji, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Popović, L.P. (1992): Komunističko pomaganje velikohrvatskih aspiracija, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Popović, Milan (1903): *Značaj rase u svetskoj privredi*, Novi Sad,
- Popović, Milan (1930): *Kulturni uticaj Vojvodine i nacionalna misija Srbije*, Beograd,
- Poznanović, Željko (1997a): Iskonskom energijom do srpske nacionalne države, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Poznanović, Željko (1997b): Srpska crkva-saborni činilac srpskog naroda, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Pravoslavlje između neba i zemlje* (1991): priredio D. Đorđević, Niš,
- Pribičević, Svetozar (1952): *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd,
- Prica, Bogdan (1937): *Hrvatsko pitanje i brojke*, (Jesu li Hrvati stvarno zapostavljeni od strane države?), Beograd,
- Prica, Bogdan (1991): Kritički pogled na jugoslovenstvo kod Hrvata, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,

- Protić, Stojan (1911): *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, knj. 1, Beograd,
- Protić, Stojan (1912): *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, knj. 2, Beograd,
- Protić, Stojan (1921a): *Oko ustava*, Kritika i polemika, Beograd,
- Protić, Stojan (1921b): *Tri dokumenta ili jedan list iz istorije naših dana*, Beograd,
- Protić, Stojan (1928): *O Makedoniji i Makedoncima*, Beograd,
- Pržić, Ilija (1931): *Načelo narodnosti*, Beograd,
- Psunjski, (1944): *Hrvati u svetlosti istoriske istine*,
- Purić, Božidar (1929): *Naši iseljenici*, Beograd,
- Радевъ, Симеонъ (1927): Македония и българското възраждане в XIX векъ, I, София,
- Radinović, Radovan (1997): Geostrateški značaj srpskog etničkog prostora, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Radonić, Jovan (1912): *Prošlost Stare Srbije*, Beograd,
- Radosavljević, Panta (1925): *Šta je Mačedonija?*, Beograd,
- Radović, Amfilohije (1996a): Sveti Petar Cetinjski i rat, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Radović, Amfilohije (1996b): Diskusija, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Rakić, Radomir (1992): Etnološki pristup proučavanju migracija srpskog naroda, u: *Catena mundi*, I, Kraljevo, Beograd,
- Rašković, Jovan (1992): Mitske slike srpskog naroda kao suština njegovog bića, u: *Catena mundi*, II, Kraljevo, Beograd,
- Rimokatolička propaganda* (1932): Propali pokušaji prošlosti u operacijama sadašnjosti, Nikšić,
- Ristić, Hadži Serafim (1864): *Plać Stare Srbije*, Zemun,
- Ristić, Jovan (1887a): *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena*, prva knjiga 1848 - 1860, Beograd,
- Ristić, Jovan (1887b): *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena*, druga knjiga 1860 - 1868, Beograd,
- Ristić, Jovan (1894): *Jedno namesništvo 1868 - 1872*, Beograd,
- Ristić, Jovan (1898): *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875 -1978*, Drugi rat, Beograd,
- Rizov, D. (1918): Pro Macedonia, u: *O Makedoniji i Makedoncima*, Krf, prir. J.T. Marković, Svet. Tomić,
- Rot, Nikola (1974): Rasne i etničke predrasude, u: *Rasizam, rase i rasne predrasude*, Zbornik radova, Beograd,
- Rot, Nikola (1994): *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd,
- Ruvarac, Dimitrije (1997): *Evo, šta ste nam krivili!*, Beograd,
- Ruvarac, Ilarion (1899): *Montenegrina*, Prilošci istoriji Crne Gore, Zemun,
- Ruvarac, Ilarion (1902): Đurađ Vuković, despot srpski i Đorđe Kastriot-Skenderbeg, vođ arbanaški, godine 1444. u: *Letopis matice srpske*, knj. 212, sv. II za godinu 1902., Novi Sad,

- Ruvarac, Ilarion (1934a): Prelaz s prikaza na kritiku, u: *Zbornik Ilariona Ruvarca, Odabrani istoriski radovi, I, Beograd,*
- Ruvarac, Ilarion (1934b): Poreklo Sibirjanin Janka, u: *Zbornik Ilariona Ruvarca, Odabrani istoriski radovi, I, Beograd,*
- Ruvarac, Ilarion (1934c): Prethodni prikaz knjige "Istorija srpskog naroda" napisao Pantelija Slavkov Srećković na svet izdalo "Srpsko učeno društvo" u Beogradu 1884, u: *Zbornik Ilariona Ruvarca, Odabrani istoriski radovi, I, Beograd,*
- Ruvarac, Ilarion (1934d): Stari Slankamen, u: *Zbornik Ilariona Ruvarca, Odabrani istoriski radovi, I, Beograd,*
- Samardžić, Radovan (1989): *Ideje za srpsku istoriju, Beograd,*
- Samardžić, Radovan (1990a): Seobe u srpskoj istoriji, u: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka, Beograd,*
- Samardžić Radovan, (1990b): Dimitrije Bogdanović - Istina o srpskoj duhovnosti i Kosovu, u: D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu, Beograd,*
- Samardžić, Radovan (1991): O istorijskoj sudbini Srba, u *Serbia i komentari za 1990/91, Beograd,*
- Samardžić, Nikola (1990): Velika seoba Srba 1690, u: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka, Beograd,*
- Samardžić, Nikola (1991): Genocid nad Srbima 1941-1945, u *Serbia i komentari za 1990/1991, Beograd,*
- Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka, (1990): Zbornik radova posvećen tristogodišnjici velike seobe Srba, Beograd,*
- Simić St. (1918): *Srbi i Bugari u prošlosti i sadašnjosti, Solun,*
- Simić, Nenad (1992): Velika seoba - znamenje srpske životvornosti, u: *Catena mundi, I, Kraljevo, Beograd,*
- Sisarić, Ivan (1938): *Hrvatski mit XX stoljeća, Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta, Apologija hrvatskog nacionalizma, Zagreb,*
- Skerlić, Jovan (1964): *Pisci i knjige, I-VI, Beograd,*
- Slijepčević, Đoko (1992): Makedonsko crkveno pitanje, u: *Neugašeno srpstvo, Beograd,*
- Smit, Antoni (1998): *Nacionalni identitet, Beograd,*
- Solovjev, Vladimir (1995): *Izabrana djela, Rusko nacionalno pitanje, tom II, Cetinje, Podgorica,*
- Spalajković, Miroslav (1992): Misija Srbije u: *Neugašeno srpstvo, Beograd,*
- Srbi i Albanci u XX veku, (1991): SANU, Beograd,*
- Srbini Srbinović - Vojvođanin (1901): *Iz Mačedonije o Mačedoniji, Novi Sad,*
- Srećković, Pantelija (1884): *Istorija srpskoga naroda, I, Beograd,*
- Srećković, Pantelija (1888): *Istorija srpskoga naroda, II, Beograd,*
- Stanković, Todor (1915): *Beleške o Staroj Srbiji - Mačedoniji, Niš,*
- Stanojević, St. (1915): *Šta hoće Srbija?, Niš,*
- Stanojević, St. (1931): *Od Velbužda do Kosova, Beograd,*
- Stepanović, Milutin (1913): *Srbi i Bugari u prošlosti i sadašnjosti, Beograd,*

- Stepić, Milomir (1997): Promenljivost odrednica geopolitičkog položaja srpskih zemalja, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Stojanović, Ljub. (1919): *Nekolike misli o našem novom državnom uređenju*, Beograd,
- Stojanović, Ljub. (1920): *Republikanski pogledi na nekoliko savremenih pitanja*, Beograd,
- Stojanović, Nikola (1902): Srbi i Hrvati, u: *Srpski književni glasnik*, br. 37, avgust 1902,
- Stojanović, Nikola (1927): *Jugoslovenski odbor*, (Članci i dokumenti), Zagreb,
- Stojanović, Svetozar (2000): *Na srpskom delu Titonika*, Beograd,
- Stranjaković, Dragoslav (1931): *Jugoslovenski nacionalni i državni program kneževine Srbije iz 1844 god.*, Sremski Karlovci,
- Stranjaković, Dragoslav (1936): *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844 - 1858 godine*, Beograd,
- Stranjaković, (1991): Hrvati i sporazum od 26. avgusta 1939. godine, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Subotić, Dragan (1992): Quo vadis Serbia, u: *Neugašeno srpstvo*, Beograd,
- Табакoвъ, Йорданъ (1919): *Сждбата на българското племе въ границите на балканската федерация*, София,
- Tadić, Ljubomir (1992): O "velikosrpskom hegemonizmu", Beograd,
- Tadić, Ljubomir (1999): *U matici krize*, Intervjui 1968-1998., Beograd,
- Terzić, Slavenko (2000a): Ideološki koreni crnogorske nacije i nastanka crnogorskog separatizma, u: *Srpska slobodarska misao*, br.1, Beograd,
- Terzić, Slavenko (2000b): Srbija i susedi - nasleđe i novi izazovi, u: *Srpska slobodarska misao*, br. 1, Beograd,
- Todorova, Marija (1999): *Imaginarni Balkan*, Beograd,
- Tomić, Jaša (1940): *Jevrejsko pitanje*, Preštampano iz "Srpskog Kola" za godinu 1884, Petrovgrad,
- Tomić, Jaša (1913): *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji 1912. godine*, Novi Sad,
- Tomić, Jaša (1914): *Rat u Mačedoniji i Staroj Srbiji 1913. godine*, Novi Sad,
- Tomić, Jovan (1913a): *Austro-Bugarska i arbanasko pitanje*, Beograd,
- Tomić, Jovan (1913b): *O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku*, Beograd,
- Tomić, Svet. (1918): Ko su Makedonski Sloveni?, u: *O Makedoniji i Makedoncima*, Krf,
- Tucović, Dimitrije (1980): Srbija i Arbanija, u: *Sabrana dela*, knj. VIII, Beograd,
- V.M.G.M. (1882): *Ko je prijatelj Srbiji?*, Beograd,
- Vasić, Dragiša (1919): *Karakter i mentalitet jednog pokolenja*, Novi Sad,
- Vasiljević, A. (1886): Psihološke osobine srpskoga naroda, u: *Glasnik srpskoga učenog društva*, knj. 66, Beograd,
- Velmar- Janković, Vladimir (1991): *Pogled s Kalemegdana*, Oglad o beogradskom čoveku, Beograd,
- Vendl, Herman (1918): Bugari i makedonsko pitanje, u: *O Makedoniji i Makedoncima*, Krf,
- Veselinović, Miloško (1880): *Srbin i Makedonija*, Istorijska studija, Beograd,
- Veselinović, Miloško (1888): *Srbi u Mačedoniji i u južnoj Staroj Srbiji*, Ili odgovor g. S.S. Bopčevu, Beograd,

- Vlahović, Petar (1979): *Postanak i razvoj srpske nacije*, u: *Postanak i razvoj srpske nacije*, Beograd,
- Vučelić, Milorad (1992): *Razgovori sa epohom*, Novi Sad,
- Vučić, Radmilo (1991): *Jedna opasnost*, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Vujović, Sreten (1997): *Grad u senci rata*, Beograd,
- Vulić, Nikola (1991a): *Narod*, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Vulić, Nikola (1991b): *Južna Srbija ili Makedonija?*, u: *Jako srpstvo jaka Jugoslavija*, Beograd,
- Za što naš narod u Austriji propada*, (1867): Novi Sad,
- Zbornik Ilariona Ruvarca* (1934): *Odabrani istorijski radovi*, I, Beograd,
- Zbornik radova posvećen Jovanu Cvijiću*, (1924): *Povodom tridesetpetogodišnjice naučnog rada od prijatelja i saradnika*, Beograd,
- Zurovac, Mirko (1996): *Šta nam se stvarno dogodilo ili "proizvodnja laži" u službi militarnog imperijalizma*, u: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Cetinje,
- Zurovac, Mirko (1997a): *Luča kosovskog mita*, u: *Zbornik kruševačke filozofsko-književne škole*, knjiga četvrta, Kruševac, 1997,
- Zurovac, Mirko (1997b): *Naklonost sveta pridobiti svojom snagom*, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Zurovac, Mirko (1997c): *Evropska pojava varvarstva*, u: *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd,
- Zurovac, Mirko (2000a): *Protiv regresivnih tendencija - za spas naroda*, u: *Srpska slobodarska misao*, br.1, Beograd,
- Zurovac, Mirko (2000b): *Pohvala otporu agresoru*, u: *Srpska slobodarska misao*, br.1, Beograd,
- Žujović, Živojin (1974): *Sabrani spisi*, I, Beograd,
- Žujović, Živojin (1977): *Sabrani spisi*, II, Beograd,
- Županić, Niko (1909): *Sistem istorijske antropologije balkanskih naroda*, Beograd,
- Županić, Niko (1924): *Srbi Plinija i Ptolemeja*, u: *Zbornik radova posvećen Jovanu Cvijiću*, Beograd,